

Джек

Альфонс Доде

Роман

Із французької переклав Віктор Омельченко

ЗМІСТ

Частина перша

- I. Мати й дитина
- II. Гімназія Моронваля
- III. Велич і падіння королевича Маду-Гезо
- IV. Літературний вечір у гімназії Моронваля
- V. Наслідки літературного читання у Моронвалевій гімназії
- VI. Юний король
- VII. Нічна подорож у передмісті
- VIII. Знову разом
- IX. Перша поява Белізера
- X. Сесіль
- XI. Життя - не роман

Частина друга

- I. Ендре
- II. Лещата
- III. Машини
- IV. Зінаїдин посаг
- V. Сп'яніння
- VI. Лиха звістка
- VII. Майбутній в'язень виправного закладу Меттре
- VIII. Кочегарня
- IX. Повернення

Частина третя

- I. Сесіль
- II. Одужання
- III. Горе Рівалів
- IV. Компаньйон
- V. Джек живе власною родиною
- VI. Белізерове весілля
- VII. Іда нудьгує VIII. Котрий із двох?
- IX. Мала не хоче більше бачитися X. Богадільня
- XI. Вона не прийде

Частина перша

I. Мати й дитина

– Із "Д", ваша велебність, із "Д". Синове ім'я пишеться і вимовляється по-англійському... Ось так: Джек... його хрещений був англійцем, заступником начальника штабу армії в Індії... Лорд Пімбок... Може, чули? Дуже шанована людина і з вельми високого роду! О, ви знаєте, пане абат, із вельми високого... А як він вальсував!.. Та кілька років тому його скосила в Сінгапурі жахлива смерть під час бучного полювання на тигрів, яке на лордову честь улаштував один із друзів, якийсь раджа... Кажуть, вони справжні монархи, оті індійські раджі... А той, що я про нього згадувала, найбільше славиться у їхніх краях... Як же – його звати? Зачекайте... О господи! І крутиться на язичі... Рана... Рама...

– Вибачте, пані, – м'яко урвав її ректор, мимоволі всміхнувшись через ту зливу слів і безнастанне перескакування відвідувачки з одного на друге. – Ми написали "Джек", а далі?

Спершись ліктем на стіл, за яким він щойно писав, ледь нахиливши голову набік, поважний священик краєчком ока хитрувато й проникливо, як досвідчений пастор душ, дивився на молоду жінку, що сиділа навпроти нього, а поруч неї стояв її Джек (не Жак, а Джек!).

То була елегантна особа, одягнена вишукано, модно і відповідно до сезону – а було те в грудні 1858 року, – пухнасті хутра, дороге чорне вбрання, стримана оригінальність капелюшка – все свідчило про її безтурботну розкіш, про те, що вона має виїзд і з м'яких килимів переходить до подушок карети, майже не ступаючи на вуличний брук.

Вона мала невеличку голівку – а такі жінки завжди здаються вищими, – рухливе і усміхнене вродливе личко з привабливим ніжним пушком, простодушні і ясні очі та білі, мов перли, зуби, які охоче виставляла з будь-якої нагоди. Незвичайна рухливість її гарненького обличчя відразу впадала в око, і чи то нижня губка, ледь відкопилена через невтримну потребу сипати словами, чи то вузький лоб під лискучим волоссям із прямим проділом, – щось у ньому свідчило про брак здорового глузду, примітивність, обмеженість. Отож не дивно, що та гарненька особа, розмовляючи, раз по раз не завершувала думок, – вони були ніби маленькі акуратні японські кошики, які вкладаються один в один, але останній з них завжди порожній.

Що ж до дитини, то уявіть собі хлопчика років семи-восьми, худорлявого, височенького як на свій вік і одягненого за англійською модою, як і належало дитині з ім'ям Джек: голі литки, капелюшок із сріблястою стрічкою, плед. Костюм, можливо, й відповідав хлопчиковому віку, та все ж не пасував до його довготелесої постаті з міцною шиєю. Його мускулясті змерзлі литки випиналися з чудного одягу, ніби незграбно протестуючи проти такого вбрання своєю передчасною силою. Все це гнітило Джека. Зніяковілий, сором'язливий, з опущеними очима, він час від часу ковзав

розпачливим поглядом по своїх голих ногах, немов проклинаючи в душі лорда Пімбока і всю колоніальну індійську армію – усе те, через що його було так вичепурено, його риси обличчя мали багато спільного із материними, але в них проглядало щось витонченіше, благородніше, щось таке, чим вирізняється обличчя мислячого чоловіка від личка гарненької жінки: хлопчик мав такий самий, ніч і її матері, погляд, але глибший, такий самий лоб, але ширший, так само окреслений рот, але з набагато серйознішим виразом. Думки і враження ковзали по обличчю жінки, не лишаючи ні сліду, ні зморщечки, ковзали, змінюючи одна одну так швидко, що в її очах через це весь час з'являвся немовби подив. Зате у синових очах світилася думка, і його аж надто серйозний вираз обличчя міг би навіть насторожити, якби не поєднувався із розслабленістю, вкрадливими і соромливими рухами дитини, що росла, тримаючись за материну спідницю. От і зараз, пригорнувшись до матері й засунувши руку в її муфту, він з мовчазним захопленням слухав її, час від часу поглядаючи із стриманою і лякливою цікавістю на священика та його кабінет.

Він обіцяв не плакати.

Та іноді через затамоване зітхання, що скидалося на відлуння ридань, він здригався від голови до п'ят. Тоді на ньому запитливо зупинялись материні очі: "Пам'ятаєш, що ти обіцяв?.." І хлопчик стримував зітхання й сльози, але відчувалося, що він гірко страждає і боїться, що його тут покинуть, – пансіон, куди вперше потрапляє малюк, який доти ріс удома, здається йому місцем заслання. Кількахвилинне вивчення матері й дитини, певне, задовольнило б менш проникливого спостерігача, але отець О..., котрий чверть століття очолював аристократичний навчальний заклад, що належав єзуїтам із Вожірара, надто добре знав мирян, вищі паризькі кола, відтінки їхньої мови й вбрання, щоб не вгадати в матері нового вихованця особливу відвідувачку.

Самовпевненість, із якою та зайшла до кабінету, самовпевненість надто підкреслена і тому явно неприродна манера сидіти, відкинувшись на спинку стільця, дзвінкий штучний сміх, а найбільше – безупинна балаканина, за якою вгадувалися її спроби приховати сум'яття через якусь потаємну думку – все насторожувало священика. Через одні й ті самі розваги, місця для прогулянок та схоже вбрання, відмінність між модно одягненими жінками з вищого світу і напівсвіту, між лореткою, котра уміє триматися, і маркізою, котра надто багато собі дозволяє, стала така тонка й невловна, що й найдосвідченіші знавці не завжди можуть розрізнити їх з першого погляду; ось чому священик так уважно придивлявся до цієї особи.

Найдужче бентежила ректора її недоладна мова. Як було розпізнати людину за примхливою течією і стрімкими поворотами її розповідей, що вертілися, наче в калейдоскопі? Проте священикова думка про відвідувачку, хоч та й намагалася збити його з пантелику, майже сформулувалася, а її розгубленість після запитання про Джекове прізвище остаточно переконала священика у його здогадах.

Жінка зашарілася, зніяковіла, на мить завагалася.

– Справді, – пролепетала вона. – Вибачте... Я ще не відрекомендувалася... І де моя голова?

Діставши із кишені напарфумлений, як ароматична подушечка, невеличкий футляр із слонової кістки, вона вийняла звідти візитну картку, на якій видовженими літерами ніби усміхалося банальне ім'я:

Іда де Барансі

Ректор загадково посміхнувся.

- Дитина теж має це прізвище? - запитав він.

Питання прозвучало майже зухвало. Дама все зрозуміла, ще дужче збентежилась і, щоб приховати розгубленість, з надмірною гідністю відповіла:

- Але ж... Безумовно, пане абат... Безумовно!..

- Он як! - поважно промовив священник. Тепер уже він сам не знав, як висловити свою думку. Ректор крутив у руках візитну картку, і губи його ледь тремтіли, як у людини, котра усвідомлює значення і вагу слів, що їх повинна за хвилину вимовити.

Несподівано він підвівся, підійшов до високих зашкленних дверей, що виходили у великий сад з чудовими деревами, позолоченими багряним зимовим сонцем, і легенько постукав по шибі. За вікном прослизнула темна постать, і майже відразу на порозі кабінету виріс молодий священник.

- Будьте ласкаві, любий Дюфйо, - попросив ректор, - погуляйте з хлопчиком... Покажіть йому церкву, наші теплиці... Бідолашна дитина тут змудилася...

Джек подумав, що прогулянка - лише привід уникнути болісного прощання перед розлукою, тож у його очах відбився такий відчай і страх, що добрий священник лагідно заспокоїв його:

- Не бійся, мій маленький... Мама нікуди не піде... Ти знайдеш її тут.

Хлопчик іще вагався.

- Ідіть, любий!.. - з королівським жестом промовила пані де Барансі.

І він слухняно вийшов, не зронивши жодного слова, не схлипнувши, ніби уже приборканий самим життям, привчений ним до незаперечної покорі.

Коли він вийшов, у кабінеті на кілька хвилин запала мовчанка. Тільки чути було даленіючі кроки хлопчика та його супутника, поскрипування під їхніми ногами підмерзлого піску, потріскування вогню в каміні, цвірінкання горобців на гілках дерев, звуки фортеп'яно, голоси, гомін переповненого людьми будинку - одне слово, чулося приглушене зачиненими на зиму вікнами життя великого пансіонату під час занять.

- Хлопчик, очевидно, дуже вас любить, пані, - нарешті сказав ректор, розчулений граціозністю й покірливістю Джека.

- Як йому мене не любити! - вигукнула аж надто мелодраматичним голосом пані де Барансі. - У бідолашної дитини нема нікого на світі, окрім матері!

- О, то ви вдова?

- На жаль, так, ваша велебність... Мій чоловік помер десять років тому, відразу після нашого одруження і за вельми дивних обставин. Ах, пане абат, письменники хтозна-де шукають пригоди для своїх героїв, не здогадуючись, що найзвичайнісіньке життя інколи варте більше десяти романів... І найкращий тому доказ - моє життя. Так, граф де Барансі належав, як ви можете судити з прізвища, до однієї з найдавніших

родин Турені...

Вона ступила на слизке. Отець О. був якраз родом із Амбуаза, отож чудово знав усе тамтешнє панство. У ту ж мить граф де Барансі опинився в компанії генерала Пімбака й сінгапурського раджі, що викликало у священника ще більші сумніви і недовіру. Проте у нього не здригнувся на обличчі жоден м'яз; він лише м'яко урвав уявну графину.

- Чи не здається вам, так само, як і мені, пані, - запитав він, - що було б трохи жорстоко вже тепер розлучити з вами хлопчика, який, судячи з усього, любить вас найбільше у світі? Він іще малий. Чи стане йому сили витримати таку болісну розлуку?..

- Ви помиляєтесь, добродію, - наївно відповіла вона. - Джек дуже міцний хлопчик. Він ніколи не хворів. Можливо, трохи блідий, але це через брак повітря у Парижі, до якого він іще не звик.

Роздратований, що жінка не вгадала його думку з півслова, священник повів далі вже з більшим притиском:

- До того ж зараз наші спальні переповнені, навчальний рік уже давно почався... Ми навіть мусили запропонувати деяким новим учням почекати до наступного року... Я був би дуже вам зобов'язаний, якби й ви почекали. Може, тоді ми спробуємо... Проте я не ручаюся.

Нарешті вона зрозуміла.

- Отже, - сказала вона збліднувши, - ви відмовляєтесь прийняти мого сина? І ви не скажете мені, звісно, чому?

- Пані, - відповів священник, - я віддав би все на світі, аби лише уникнути такого пояснення, але оскільки ви мене до цього змушуєте, я повинен все ж таки пояснити вам, що заклад, яким я керую, вимагає від родин, котрі довіряють нам виховання своїх дітей, бездоганних чеснот. У Парижі цілком достатньо світських навчальних закладів, де ваш маленький Джек матиме і належний догляд, і освіту - все необхідне, але у нас це неможливо. Заклинаю вас, - додав він, помітивши обурення й протест на лиці жінки, - не змушуйте мене пояснювати далі... Я не маю права ставити вам найменше запитання, не маю права зронити найменший докір... Мені шкода завдавати вам у цю хвилину біль, і повірте, що безповоротність моєї відмови для мене не менш гірка, ніж для вас.

Поки священник говорив, на обличчі пані де Барансі вимальовувалися то страждання, то зверхність, то розгубленість. Спочатку вона силкувалася володіти собою, високо підвела голову і надягла непроникну світську личину, але доброзичливі слова ректора, падаючи на цю незрілу душу, розчулили її і раптом вилилися в стогін, сльози, зізнання, в бурхливу і прикру відвертість.

О, так! Що й казати, вона така нещаслива! Ніхто не знає, скільки вона вистраждала через цю дитину..

Так! її коханий син не має ні прізвища, ні батька, та чи можна ставитись до його горя, як до важкого злочину, і карати малюка за помилку його батьків? "О пане абат,

пане абат, благаю вас!.."

Умовляючи священика, в пориві самозабуття, який за менш складних обставин викликав би посмішку, вона схопила його за руку, білу єпископську руку, пухку й доглянуту, а той трохи розгублено намагався м'яко її вивільнити.

- Заспокойтеся, люба пані, - умовляв він жінку, наляканий вибухом її відвертості й сльозами - бо вона, плачучи, наче дитина, якою, правду кажучи, й була, аж заходилась від ридань і схлипувала голосно, не стримуючись, - так плачуть простакуваті й трохи вульгарні люди.

"О господи, що я робитиму, якщо ця жінка раптом знепритомніє?" - думав бідолаха.

Проте, що більше він умовляв її, то дужче вона впадала в розпач.

Пані де Барансі хотіла виправдатися, все пояснити, розповісти йому про своє життя, і ректор рад-не-рад мусив слухати її похмуру, плутану, уривчасту, надривну й нескінченну розповідь, у яку вона поринула, щокроку спотикаючись і не задумуючись над тим, як вона звідти виборсається на білий світ.

Прізвище де Барансі не справжнє її прізвище... О, якби вона могла назвати своє справжнє прізвище, всі були б приголомшені. Та з ним пов'язана честь однієї з найдавніших родин Франції - не сумнівайтесь, однієї з найдавніших - її скоріше вб'ють, аніж вирвуть із неї це прізвище!

Ректор намагався запевнити, що не хоче нічого в неї виривати, але вона його навіть не слухала. Іда вже розігнала, і легше було зупинити крила запущеного вітряка у вітряну погоду, аніж той вихор її слів, що фуркотів у порожнечі. Хлопчикова мати намагалася довести, ніби належить до найвищої знаті, ніби її нищий спокусник теж із хтозна-якої знаті, і до того ж вона стала жертвою нечуваного збігу обставин.

Що тут було правдою? Напевне, жодне слово, бо у бурхливому словесному потоці, який вивергала ця жінка, надто багато було недоводок і суперечностей. Із усієї мішанини не викликала сумніву лише взаємна любов матері й дитини, любов щира, хвилююча, навіть зворушлива. Вони ніколи ще не розлучалися. Вона навчала сина вдома, наймаючи вчителів, і хоче з ним розлучитися тільки тому, що хлопчик надто рано починає все розуміти, все бачить, і хоч би як вона остерігалася, приховати щось від нього немає змоги.

- Було б найкраще, - строго сказав священик, - владнати як належить ваше життя, зробити ваш дім гідним дитини, яка в ньому мешкає.

- Саме про це я й думаю весь час, пане абат...- відповіла жінка. - Що більше росте Джек, то серйознішою стаю я сама. До того ж у найближчому майбутньому моє життя влаштується... Одна людина давно хоче одружитися зі мною... Та поки що мені хотілося б, щоб син був на відстані й не бачив моєї невлаштованості, щоб він дістав належне аристократичне й християнське виховання, гідне гордого імені, яке мав би носити... І я подумала, що з цього погляду йому ніде не було б так добре, як у вас; але ви його відштовхуєте, руйнуючи всі мої найкращі материнські наміри...

І тут, здавалось, ректор завагався. Якусь хвилину він помовчав, а потім, дивлячись їй просто в вічі, сказав:

- Добре, пані, якщо ви наполягаєте, я поступлюся. Маленький Джек дуже сподобався мені. Я згоден мати його серед наших вихованців...

- О ваша велебність!..

- Але за двох умов.

- Я погоджуся на будь-які умови.

- Перша: до того дня, коли упорядкується ваше життя, хлопчик проводитиме всі свята й навіть канікули у нашому закладі й не з'являтиметься у вашому домі.

- Але він помре, мій Джек, якщо не бачитиметься з мамою!

- О, ви зможете приходити до нього, коли захочете, лише - і це друга наша умова - ви ніколи не зустрічатиметесь у вітальні, а тільки тут, у моєму кабінеті, а я подбаю, щоб нас ніхто не бачив.

Дама підвелася і аж затремтіла від обурення. Думка, що її ніколи не пускатимуть до вітальні, що вона не зможе приєднатися до чарівної метушні, коли всі пишаться вродою своїх дітей, дорогим вбранням, каретами, які чекають біля воріт; що вона не зможе сказати своїм приятелькам: "Учора я зустрілася в отців-єзуїтів з панною де С. чи з панною де В.,- світськими дамами"; що вона муситиме зустрічатись із Джеком потай, пригортати його десь у кутку, - все це обурювало її до глибини душі.

Лукавий єзуїт знав, куди цілити.

- Ви жорстокі до мене, пане абат, ви змушуєте мене відмовитися від того, за що я щойно дякувала вам, як за милість, але я повинна дбати про свою материнську й жіночу гідність. Ваші умови неприйнятні. Та й що подумала б моя дитина?..

Вона спинилася, побачивши за зашклененими дверима личко свого білявого сина, порожевіле від морозцю і гарячкового хвилювання. На її знак хлопчик забіг до кабінету.

- Ох, мамо, ти така хороша!.. Хоч мене і заспокоювали... Я думав, ти уже поїхала.

Вона схопила його за руку.

- Ти поїдеш зі мною, - кинула вона. - Нас не хочуть тут приймати.

І швидко вийшла - випростана, горда, тягнучи за собою хлопчика, приголомшеного таким несподіваним, схожим на втечу, завершенням візиту. Дама ледь кивнула у відповідь на шанобливий уклін священика, який також підвівся. Та хоч як вона квапилася, Джек почув м'який голос, що прошепотів їм услід: "Бідна дитина!.. Бідна дитина!.." Співчуття, що чулося в тих словах, кольнуло хлопчика у саме серце.

Його жаліли... Але чому?

Відтоді він часто думав про це.

Ректор не помилився.

Графиня Іда де Барансі не була ніякою графинею. Її прізвище не було де Барансі; цілком можливо, що й ім'я її було не Іда. Звідки вона взялася? Хто вона така? Чи була хоч крихта правди в її розповідях про високородність, на якій вона схибнулася? Ніхто не міг би відповісти напевне на це запитання. В осіб її ґатунку таке складне життя, такі несхожі і темні долі, таке запутане й сповнене неймовірних пригод минуле, що видно

лише їхнє теперішнє обличчя. Вони нагадують обертові маяки, у яких спалахи світла чергуються з тривалими періодами темряви.

Певно лише одне: вона не парижанка, а приїжджа містечкова провінціалка – це видавала її вимова; Париж вона зовсім не знала і, як вважала її покоївка мадемуазель Констан, була "не тим хутром підбита".

"Провінційна шльондра..." – зневажливо казала вона про свою хазяйку.

І справді, одного вечора в театрі Жімназ два ліонських купці нібито впізнали в ній якусь Мелані Фавро, що колись тримала рундучок "Рукавички і парфуми" на площі Терро, але, помилившись, довго вибачалися. Іншого разу якомусь офіцеру з третього гусарського полку видалося, що він зустрів свою Нана, з якою знався років вісім тому в Орлеанвілі. Довелося вибачатись і йому, бо знову сталася помилка. Буває ж така схожість!

Проте пані де Барансі багато мандрувала й не приховувала цього, однак тільки чарівник спромігся б з'ясувати, де правда, а де вигадка у лавині слів, якими вона ошелешувала співрозмовника, з будь-якого приводу розповідаючи про своє походження й життя. Сьогодні Іда вам казала, що народилася десь у колоніях, хвалилася своєю матір'ю, вродливою креолкою, плантаціями й негритянками; завтра була родом із Турені, і її дитинство минуло у розкішному палаці на березі Луари. А скільки подробиць, скільки веселих і смішних історій, скільки чарівливої зневаги до того, що уривчасті й непослідовні епізоди з її життя не клеїлися докупи!

Як міг усяк помітити, в її фантастичних розповідях переважало марнославство, пустопорожній гонор балакучого зеленого папуги. Знатне походження, багатство, гроші, титули – все це не сходило їй з язика.

І вона таки була багата, принаймні жила на багатому і щедрому утриманні. Віднедавна мешкала у затишному особнячку на бульварі Османа, мала коней, карети, гарні, хоч і сумнівного смаку, меблі, кілька служників; провадила бездумне, беззмістовне й бездіяльне життя таких, як і сама, жінок, від яких різнилася, можливо, лише тим, що зберегла ще деяку сором'язливість, не набула ще самовпевненості, в чому, безумовно, позначався вплив провінції, де суворіше, ніж у Парижі, судять жінок такого ґатунку. Саме через цю обставину та непідробну свіжість – мабуть, як спогад про дитинство, проведене на просторі, на свіжому повітрі – вона вирізнялася із згаданого середовища в Парижі, де ще не встигла зайняти свого місця, бо до столиці прибула недавно.

Щотижня її відвідував чоловік середнього віку, сивуватий і елегантний. Згадуючи його, Іда так урочисто казала "месть", ніби це відбувалося при французькому дворі за часів, коли так називали брата французького короля. Хлопчик називав його просто "любий дядечко". Служники, доповідаючи про його прихід, шанобливо оголошували: "Його ясновельможність", – а в розмовах між собою називали значно фамільярніше: "Її старий".

"Її старий" напевне був дуже багатий, бо пані де Барансі нічим не клопоталася, і гроші просто танули у цьому домі, де правила мадемуазель Констан, покоївка і "права

рука" господині, єдина особа, з якою тут по-справжньому рахувалися. Саме вона давала Іді адреси постачальників і наставляла її, як належить поводитися у Парижі та у добірному товаристві, бо відтоді, як цій утриманці усміхнулося щастя, їй найбільше хотілося здаватись порядною жінкою – елегантною, шляхетною і бездоганною.

Отож не важко уявити собі її стан після прийому в ректора, отця О., й ту лют, яка кипіла в її серці, коли вона виходила від нього.

Елегантна двомісна карета чекала її біля воріт навчального закладу. Іда, тримаючи за руку сина, не піднялась, а кинулась у карету, але їй іще стало сили звеліти візникові: "У мій особняк!" Звеліти досить гучно, щоб почуло кілька священиків, що, розмовляючи біля під'їзду, швидко розступилися перед цим вихором хутер і кучериків.

Ледве карета рушила, безталанна жінка відкинулась на спинку в кутку карети, але не в гордій і манірній позі, як бувало на прогулянках, а обм'якла, в сльозах, ледве тамуючи свої ридання й зойки в шовковій оббивці карети.

Яка ганьба!.. Вони відмовились прийняти її сина! Священик зразу розкусив її! А вона ж гадала, що за розкішною й оманливою зовнішністю світської жінки й зразкової матері ніхто не розгадає її становища! Отже, усі бачать, хто вона така!

Вражене себелюбство раз у раз відроджувало в її пам'яті проникливий ректорів погляд, завдаючи їй невимовного страждання. На саму згадку про той погляд її мов обдавало приском і від сорому спалахувало обличчя. Знову згадувались її базікання, даремні вигадки та ще ректорова посмішка – іронічна, недовірлива, хоч навіть і вона не зупинила Іду. А він же зразу її розкусив!..

Нерухомий і мовчазний, Джек журливо поглядав з другого кутка карети на свою матір, неспроможний збагнути її розпачу, і лише здогадувався, що вона страждає через нього. Бідолашний хлопчик невиразно відчував: він у чомусь завинив, але до його суму домішувалась велика радість, що його не прийняли до пансіону.

Подумайте лишень! Уже два тижні тільки й розмов було про Вожіарар. Мати домоглась від нього обіцянки не плакати й бути слухняним... "Любий дядечко" повчав його. Констан купила все необхідне для пансіону. Все було готове, вирішене. А хлопчика жахала сама думка про в'язницю, куди всі намагались запроторити його. І ось в останню мить над ним зглянулись.

Якби мама не тужила, він так дякував би їй! Яке то було б щастя знову сидіти, загорнувшись у хутра, біля мами, в цій кареточці! У ній вони здійснили стільки незабутніх прогулянок! А скільки ще могли б у ній кататися! І Джеку пригадалися пообідні виїзди в Булонський ліс, довгі чарівні поїздки по промоклому заціпенілому від холоду Парижу, такому незрівнянному й новому для них обох!

Він однаково приваблював і сина й матір. Пам'ятник, що траплявся дорогою, найменша вулична пригода, – усе їх тішило.

– Глянь, Джеку!..

– Глянь, мамочко!..

Ніби двоє дітлахів. У каретному віконці одночасно з'являлися біляві хлопчикові кучері й материне обличчя під густою вуаллю...

Розпачливий зойк пані де Барансі раптом відірвав дитину від цих світлих спогадів.

- Боже мій! Боже мій! Чим я завинила? - побивалася вона, заламуючи руки. - Чим я завинила, чому я така нещаслива?..

Питання це, природно, залишилося без відповіді, бо хлопчик знав іще менше, ніж вона, у чому її провина. Не знаходячи, що сказати матері, як її втішити, він несміливо взяв її руку і притиснув до своїх дитячих уст, притиснув палко, мов закоханий.

Жінка здригнулася і глянула на сина незрячими очима.

- Ох, жорстоке, жорстоке ти дитя! Скільки болю ти завдав мені відтоді, як з'явився на світ!

Джек зблід.

- Я? Я завдав тобі болю?

Він любив лише одну істоту на землі - свою маму. Вважав її вродливою, доброю, незрівнянною. І от ненароком, сам того не відаючи, завдав їй болю.

На саму цю думку бідного хлопчика також опанував розпач, але розпач німий, безмовний, ніби після бурхливого вибуху горя, свідком якого він щойно став, йому було соромно виявляти свій власний біль. Він увесь тремтів, груди здригалися від затамованого ридання, подих перехопили нервові спазми.

Мати злякалася і пригорнула його до грудей.

- Ні, ні, я пожартувала... Ох, яке ж ти ще маля!.. То ми оце такі вразливі? Ви тільки гляньте на цього цибатого пестунчика, якого треба колисати, ніби немовля!.. Ні, мій синочку, ти ніколи не завдавав мені горя. Це я, дурна, вплутую тебе у хтозна-що... Годі, не плач... Поглянь, я ж не плачу...

І ця химерна жінка, забувши про свою біду, щиро сміялася, щоб розвеселити сина. То була щаслива риса цієї поверхової й мінливої натури - нічого не тримати довго на душі. І дивна річ, щойно пролиті сльози надали ще більшої свіжості, дівочої чистоти її обличчю - так злива, падаючи на горлицю, тільки освіжає і надає ще більшого блиску її оперенню, не промочуючи його.

- Та де ж це ми? - вигукнула раптом мати, опускаючи запітніле скло. - Уже Мадлен... Як швидко ми приїхали.. Стривай, а що як ми заглянемо до... як його?.. Ти знаєш, до того чудового кондитера... Усміхнись, утри очі, дурнику... Я почастую тебе меренгою.

Вони вийшли біля іспанської кондитерської, наймоднішої в Парижі на той час.

Там була ціла юрма людей. Тканини, хутра торкалися, тіснили одні одних, ніби і їм кортіло поласувати здобою; в дзеркалах із золоченими й кремового кольору різьбленими рамами серед веселих відблисків молочно-білих блюдець, кришталевих келихів, різноманітних тістечок і солодоців мерехтіли жіночі обличчя з піднятими до очей вуалями.

Всі поглядали на пані де Барансі та її сина. Вона була в захваті. Цей маленький успіх після недавнього приниження й сліз додав їй апетиту, і вона жадібно накинулася на меренги та нугу, які запивала наперстками іспанського вина. Джек також їв, але

далеко стриманіше, – на його сердечко ще тиснув важкий тягар дитячого страждання, потамованих зітхань, невивпланих сліз.

Коли вони знов опинилися надворі, стояла хоч і холодна, але така гарна погода, а з базару біля площі Мадлен долинали такі ніжні пахощі фіалок, що Іда вирішила йти додому пішки і відіслала свою карету. Тримавши за руку Джека, вона йшла легкою, але неквапливою ходою жінки, яка звикла, щоб нею милувалися. Прогулянка на свіжому повітрі, вітрини магазинів, у яких уже загоралося світло, остаточно повернули їй добрий гумор.

Несподівано перед однією з найяскравіших вітрин вона згадала, що запрошена на бал-маскарад після вечери у кабаре.

– О господи!.. Зовсім забула!.. От бачиш, синочку, у мене все вилетіло з голови... Швидше, швидше!

Їй потрібні були квіти, цілий букет, і кілька дрібничок, які вона забула купити. І хлопчик, чиє життя було завжди заповнене подібною метушнею, який майже так само, як мати, відчував чари таких розваг, підстрибом біг за нею, схвильований уявою про той бал, на якому сам не міг побувати. Він завжди радів, споглядаючи материн туалет, материну красу, захоплену увагу, яку вона привертала до себе.

– Чудово... Чудово!.. Надішліть усе це до мене на бульвар Османа.

Пані де Барансі кидала продавцеві візитну картку й виходила, жваво розмовляючи з Джеком про покупки. Потім вона напускала на себе поважний вигляд:

– Головне, не забудь, що я тобі казала: не проговорися "любому дядечку", що я їздила на бал... Це таємниця... Хай йому біс! Уже п'ята година... Ох, дістанеться ж мені під Констан!..

Вона не помилилася.

Її покоївка і "права рука", висока дебелия особа років сорока, мужоподібна і некрасива, кинулась до Іди, ледве ті зайшла в дім.

– Костюм уже принесли... Та чи ж можна так запізнюватись... Пані не встигне... Як одягти її за такий короткий час?

– Не сварися, моя дорога Констан... Якби ти знала, що зі мною було... Ось, подивися!

І вона вказала на Джека.

Покоївка, здавалось, обурилася.

– Як, панич тут? Ви повернулися?.. Це дуже погано, паничу. Після всього, що ви обіцяли... Доведеться відправити вас у ту школу під конвоем жандармів. Ось тобі й на! Ваша мама занадто добра.

– Та ні, він не винен. Це їхні священики не захотіли... Уявляєш? Завдати мені такої образи, мені... Мені!..

Тут у неї знов полилися сльози, і вона, звертаючись до Бога, знову заголосила, за що він її так карає. Додайте до нього з'їдені меренги, іспанське вино й задуху у кімнаті, їй стало млосно.

Довелося покласти сердешну в ліжку і відкоркувати флакони з нюхальною сіллю,

щоб привести її до тями. Констан, клопочучись коло неї з виглядом жінки, яка знає, чого варта така млість, спокійно ходила туди-сюди по кімнаті, відчиняла й зачиняла шафи і всім своїм виглядом ніби промовляла: "Минеться!"

А тим часом бубоніла:

- І придумали отаке - везти хлопця до отців-єзуїтів... Ніби він для нього, отой пансіон, у його становищі... Порадилися б зі мною, то такого, звісно, не сталося б... Я б уже постаралася, знайшла б для нього пансіон, який йому треба!

Наляканий Джек, побачивши матір у такому стані, підійшов до ліжка і, стривожено дивлячись на неї, подумки благав її простити його за те, що завдав їй болю.

- Ану геть звідси, паниченьку! Вашій матері уже краще... Час уже її одягати.

- Як! Ти, Констан, хочеш, щоб я їхала на бал? Мені не до розваг...

- Пхе! Годі, пані, знаю я вас... За п'ять хвилин і згадки не зостанеться... Гляньте-но краще на оцей костюм, на рожеві шовкові панчохи, на оцей ваш ковпачок із дзвіночками...

Іда взяла Витівку - маскарадний костюм - і розгорнула його. Задзвеніли дзвіночки, заяскріли блискітки - і вона не витримала.

Поки Констан одягала та чепурила матір, Джек пішов до темного будуара.

У кокетливо вбраній, обставленій меблями з м'якою оббивкою кімнаті стояв морок, і лише від сусіднього ліхтаря, що горів на бульварі, падало тьмяне світло. Засмучено притулившись лобиком до віконного скла, хлопчик думав про минулий неспокійний день і потроху, сам не усвідомлюючи чому, відчув себе тією "бідною дитиною", про яку з таким співчуттям говорив священник.

Як дивно чути на свою адресу співчутливі слова, коли відчуваєш себе щасливим! Отже, бувають нещастя такі приховані, що про них і не здогадуються ні їхні винуватці, ні їхні жертви?

Відчинилися двері. Мати вже закінчила свій туалет.

- Зайдіть, паничу!.. Подивіться, яка краса!..

О, яка ж чарівна була та Витівка, - рожева й срібляста, вся з атласу! Як приємно шурхотіли і переливалися блискітки з кожним рухом!

Хлопчик дивився, захоплювався, а мати - напудрена, легка, невагома, з брязкальцем у руці, усміхалася йому, усміхалася власному відображенню у великому дзеркалі на ніжках, анітрохи не турбуючись, чим вона завинила перед Богом і чому вона така безталанна. Потім Констан огорнула її плечі теплою накидкою і привела до карети; Джек сперся на поруччя і дивився, як два рожеві гаптовані сріблом черевички, жваві і рухливі, ніби вони уже кружляють у танку, спускаються по застелених килимом сходах, несучи його маму далеко-далеко, на бал, куди з дітьми не ходять. Коли затих останній звук дзвіночків, він повернувся з порожнечою в серці до кімнати, вперше в житті пригнічений, стривожений самотиною, хоча лишався сам майже щовечора.

Коли пані де Барансі вечеряла не вдома, Джека доглядала мадемуазель Констан.

- Повечеряйте удвох, - казала мати.

Стіл накривали на дві особи, але в такі дні їдальня здавалася хлопчику надто

великою й незатишною. Констан, якій було мало втіхи від вечері наодинці з малюком, переносила їхні прибори в підвал на кухню, і вони вечеряли в компанії всіх інших служників.

Отам було роздолля!

Стіл у масних плямах вгинався від їжі й питва, в загальному гармидері лунали вигуки й регіт співтрапезників.

Звісно, хазяйчина "права рука" головувала і, щоб розвеселити добірне товариство, не соромилася розмальовувати походеньки господині, проте висловлювалася недомовками, аби не налякати хлопчика.

Того вечора в підвалі гучно обговорювали хазяйчину невдачу у Вожірані. Візник Огюстен заявив, що воно й краще, бо ті людиці зробили б з хлопця "езуїта, святенника".

Мадемуазель Констан обурилася: вона "не дуже набожна", ніде правди діти, але не хоче, щоб хтось ганив віру й церкву. Тут суперечка перейшла на інше, на превеликий жаль Джека, який нашорошив вухка, все ще сподіваючись зрозуміти, чому такий добрий на вигляд священик не захотів прийняти його.

Тепер мова пішла не про Джека та його матір, а про віру. Віра підпилого візника Огюстена була досить дивиною. Його Богом, виявляється, було Сонце... І ніякого іншого він не знає...

- Я, як слони, я поклоняюся Сонцю!.. - повторював він з упертістю п'яного.

Під кінець його запитали, де він бачив, щоб слони поклонялися Сонцю.

Я колись бачив це на фотокартці! - відповів він з величчю бовдура.

За це Констан назнала його блюзніром і безбожником, а куховарка, вгодована пікардійка, з селянським лукавством повторювала на обидва боки:

- Послухайте, не беріть гріха на душу. Про віру не балакають.

А Джек?.. Що ж він робив у цей час?

Сидячи у кінці столу, розімлілий від розпеченої плити і нескінченної суперечки цих неотесаних горлопанів, він дрімав, опустивши голову на руку, і його біляві кучері розсипались на рукаві велюрового костюмчика. В напівдрімоті, перш ніж заснути важким і стомливим сном, він чув шушукання трьох служників... Тепер йому здавалося, що розмовляють про нього, але голоси були далекі-далекі і звучали, ніби в тумані.

- А від кого воно в неї, оце янголятко? - запитав куховарчин голос.

- Кат її знає, - відповіла Констан. - Певно тільки одне: йому не можна далі тут лишатись, і вона доручила мені підшукати для нього якийсь пансіон.

Гикнувши, візник промимрив:

- Заждіть-но, заждіть. Я знаю один лепський пансіон... він вам якраз під... дійде. Називається він колеж... ні, не колеж... гі... гімназія Моронваля. Та то все'дно, що колеж. Коли я служив у Саїдів, у моїх єгиптян, то возив туди хазяїнового сина, і власник закладу, чорнопикий такий, завжди тикав мені рекламні листки. У мене ніби ще zostався один...

Візник покопався у гамані і серед пожовклих папірців, які він виклав на стіл, знайшов найзамацаніший.

- Ось, - гордо заявив він.

Потім розгорнув папірець і став читати, чи то пак, бекати по складах:

- Гі... гі-мна-зія Мо-ро-н-ва-ля... в... в...

- Дай мені, - сказала Констан і, взявши в нього з рук папірця, одним духом прочитала:

- "Гімназія Моронваля, проспект Монтеня, 25. У найкрасивішому кварталі Парижа. Сімейний заклад. Великий сад. Кількість учнів обмежена. Уроки французької вимови за методом Моронваль-Декостер. Виправлення різних вад у вимові шляхом правильної постановки органів мовлення..."

Покоївка перевела дух і сказала:

- Здається, це нам підходить.

- Атож, - підтакнула пікардійка, витріщивши очі.

- "...органів мовлення. Виразне читання, правила вимови і дихання..."

Читання рекламного листка тривало далі, але Джек заснув і вже нічого не чув.

Йому снився сон.

Так, поки його хистке майбутнє вирішувалося за цим неохайним кухонним столом, поки його мати в рожевому костюмі Витівка, забувши про все на світі, безтурботно розважалася казна-де, йому снився поважний священик, який проникливо й лагідно промовляв: "Бідна дитина!.."

II. Гімназія Моронваля

"Проспект Монтеня, 25, в найкрасивішому кварталі Парижа",- повідомляла рекламна листівка Моронваля.

І справді, не можна було заперечувати, що проспект Монтеня розташований в одному з найкрасивіших кварталів Парижа, в центрі Єлисейських Полів, і жити тут було дуже приємно, бо з одного кінця проспекту виднілася набережна Сени, а з другого - кругла площа і водомети посеред клумб із квітами. І все ж таки він здається якимсь недоладним, різношерстим, ніби прокладеним нашвидкуруч і ще не завершеним.

До великих приватних будинків, що прикрасили свої заокруглені наріжні кути вікнами з дзеркальними шибками без олов'яної амальгами, вікнами, крізь які видніються світлі шовкові завіси, золочені статуетки і неоковирні жардиньєрки, туляться помешкання робітників, халупи, де стукотять молотки стельмахів і ковалів, - залишки передмістя, яке й досі вечорами оживляють скрипки Мабіля звичними звуками багатого заміського шинку.

За тих часів на проспект Монтеня виходили, та й тепер, мабуть, виходять кілька брудних завулків - давня згадка про колишню Алею вдів, - жалюгідний вигляд яких поряд з навколишньою розкішшю різко впадав у вічі.

Один із тих завулків починався біля будинку номер 25 по проспекту Монтеня і називався проїздом Дванадцяти будинків.

Золочені літери па фронтоні стрілчастої решітки, яка закривала проїзд, помпезно оголошували, що учбовий заклад Моронваля міститься саме тут. Та ледве минувши решітку, ваші ноги потрапляли в чорну смердючу багнюку її сміття пустирища, що лишаються після розвалених або щойно зведених будівель. Посеред завулка – стічний рівчак; над ним – ліхтар; обабіч – підсліпуваті будинки з мебльованими кімнатками та халупи, залатані старими дошками. Все це переносило вас на півсторіччя назад і в протилежний кінець Парижа, до застави Лашанель або Менілмонтану.

Біля цих дерев'яних будиночків з критими галереями, балконами та зовнішніми сходами, що виходили просто на вуличку, сушилась білизна, стояли клітки з кролями, кублились приручені сороки, облізлі коти і обшарпані діти.

Дивно, що на такій тісній місцині кишіло стільки людей: візників-англійців, ненайнятих служників – безліч старих ліврей, лахів, червоних жилетів і картатих картузів. До того ж щовечора, коли сутеніло, сюди поверталися після денної праці орендаторки стільців, запряжені козами возики, комедіанти-лялькарі, продавці вафельних трубочок і рідкісних собак, жебраки, ліліпути з цирку "Іподром" з малесенькими поні і фанерними афішами. Уявіть собі все це – і ви матимете належне уявлення про цей дивний завулок, який скидався на захаращені й похмурі лаштунки за чудовою декорацією – Єлисейськими Полями. Навколо нього котили карети, здійсмалися зеленолисті дерева, розлягалася розкіш нових проспектів, а він був як злидений гомінливий слід навколишнього багатства й краси. Гімназія Моронваля не порушувала живописності того завулка.

Кілька разів на день цибатий худючий мулат із довгими рівними пейсами, що спадали йому на плечі, у квакерському капелюсі з широкими крисами, зсунутому на потилицю так, що він нагадував німб, заклопотано чимчикував у супроводі шести дітлахів різного віку й різних відтінків шкіри – від мідно-червоної до чорної, як смола, – одягнених у виношену гімназійну форму, недоглянутих, виснажених, млявих; ця група скидалася на загін повстанців з колоніальної армії.

То директор гімназії Моронваль виводив на прогулянку "дітей півдня", як він їх називав; снування по завулку учнів цього кольорового пансіону, де навчалися хтосьна-чого, дивна зовнішність його вчителів доповнювали незвичайний вигляд проїзду Дванадцяти будинків. Якби пані де Барансі сама привезла сина в гімназію, вигляд цього Двору чудес, яким треба було пройти, щоб опинитися в названому закладі, безумовно, перелякав би її, і вона ніколи не погодилася б залишити своє любе дитятко у такій клоаці. Але візит до отців-єзуїтів був таким невдалим, а влаштований їй прийом – таким далеким від того, на який вона сподівалася, що бідна жінка, в душі несмілива й дуже вразлива, боячись нового приниження, доручила своїй покоївці мадемуазель Констан відвезти Джека до пансіону, нещодавно вибраного служниками.

Якось похмурого, холодного ранку запорошена снігом Ідина карета зупинилася на проспекті Монтеня біля позолоченої вивіски гімназії Моронваля.

Безлюдний завулок, ліхтар, що скрипів на мотузці, дощані стіни халуп, вікна з проолієним папером замість шибок – все мало такий затхлий, понурий, гнітючий

вигляд, ніби тут нещодавно прокотилася повінь або поруч був канал, набережної якого ще не споруджено.

Відважна домоуправителька сміливо пішла завулком, тримаючи в одній руці хлопчикову ручку, а в другій – парасольку.

Біля дванадцятого будинку вони зупинилися. Будинок стояв аж у кінці завулка, який саме тут найбільше звужується, щоб протиснутися між двома високими стінами на вулицю Марбеф. Кілька почорнілих гілочок тремтіло від холоду над вицвілими ворітьми.

Відносна чистота свідчила про сусідство аристократичного навчального закладу: скойки устриць, черепки, іржаві й продавлені бляшанки з-під сардин були старанно відгорнуті вбік від зеленої брами – масивної, міцної, грізної, ніби вона вела до в'язниці або монастиря.

Глибоку тишу, в якій будинки й сад гімназії здавалися з вулиці ще більшими, раптом розітнуло лунке дзеленчання дзвінка, за який різко смикнула мадемуазель Констан.

Від того дзеленчання у Джека похолело в грудях, а горобці, які сиділи на одному дереві, – з настанням зими зернятко – рідкість, і птахи інстинктивно тягнуться до гурту, – перелякано злетіли і всілися на схил даху сусіднього будинку.

Проте ніхто не квапився їм відчинити, хоч за важкими стулками брами почулося перешіптування, а в заґратованому віконці, прорізаному в їхній товщі, здивовано витріщилася чорна усміхнена і товстогуба пика.

– Тут гімназія Моронваль?.. – гукнула велична покоївка пані де Барансі.

Кучерява голова поступилася місцем чи то маньчжурському, чи то татарському вилицюватому обличчю з вузькими щілинками очей і вузьким загостреним догори черепом. Потім виглянув зацікавлений, усміхнений метис кольору кави з молоком, але брама залишалася зачинена, і мадемуазель Констан почала втрачати терпіння, коли здалеку хтось пронизливо крикнув:

– Чого ж ви не одчиняєте, прокляті мавпи?!

Перешіптування враз погучнішало – невиразне, збуджене. Квапливо заскреготів ключ в іржавому замку, почулася лайка, удари, штовханина; нарешті двері в брамі відчинилися і Джек побачив спини гімназистів, що сипонули врозтіч, як сполохані горобці, що кілька хвилин тому пурхнули на дах.

Біля входу залишився тільки довготелесий худий мулат. Біла хустка на шолудивій шиї ще дужче відтіняла його землистий темний писок.

Пан Моронваль чемно запросив Констан зайти, підставив їй лікоть, і вони пішли досить великим садом, вибоїсті доріжки і пошкоджені бордюри якого здавалися ще жалюгіднішими в зимовий похмурий день.

Кілька будинків чудернацької форми стояли окремо один від одного серед мертвих галяв. Гімназія, судячи з усього, містилася в приміщенні, де колись фотографували коней, – тепер його пан Моронваль переобладнав під свій навчальний заклад. Була ще там простора засклена ротонда з долівкою, посипаною піском, у якій юрилися

вихованці під час перерв. Численні паперові смужки перетинали в різних напрямках побиті і потріскані шибки у її розміщених, як в оранжереї, вікнах.

На одній з алей їм зустрілось негрєня в червоному жилеті, озброєне великою мітлою і відром для вугілля. Воно ляжливо й шанобливо поступилося дорогою, пропускаючи Моронваль, а той мимохідь кинув:

– Вогонь у вітальні!

Почувши ці слова, негрєня так налякалося і здивувалося, ніби раптом довідалося, що у вітальні пожежа, хоч йому лише веліли негайно затопити там.

Це розпорядження не було зайвим.

Найбільший холод панував якраз у цій приймальні, де поблякла, хоч і вощена, кахляна підлога скидалася на слизьке, закуте в кригу озеро. Навіть меблі і ті немов намагалися сховатися від крижаного холоду, так-сяк загорнувшись у старі, не на них шиті чохла, – так хворі у лікарнях загортаються у видані їм халати.

Але мадемуазель Констан не помічала ні недоладності цієї будівлі, ні облуплених стін, ні голизи великої приймальні, схожої на частково застклений коридор, де після закладу для фотографування коней лишився надмір холодного світла, без якого можна було б чудово обійтись.

Покоївка занадто тішилася роллю дами, напускаючи на себе поважний вигляд.

Вона вся сяяла, і їй здавалося, що дітям там мало бути чудово, – стільки свіжого повітря, чисто, як на селі!

– Справді, чисто, як на селі... – підтакнув Моронваль, похитуючись з боку на бік.

Вони усілися, й тут виникло хвилинне замішання, як це буває в бідних помешканнях, де відвідувачі збурюють вихор незримих сил.

Негрєня розпалювало вогонь. Пан Моронваль шукав лавку під ноги шляхетній незнайомці. Нарешті пані Моронваль, вроджена Декостер, яку вже попередили, увійшла до зали і манірно вклонилася. Ця довговида дрібненька жіночка з невиразним блідим обличчям – тільки лоб та підборіддя! – була, напевне, трохи кривобока. Вона весь час трималася до вас обличчям і вся випростувалася, щоб не втратити жодного дюйма зросту і приховати щось лише їй відоме у себе за плечима. А втім, вона була дуже люб'язна, привітна і гідна особа.

Пані Моронваль підкликала хлопчика, погладила його довге волосся і відзначила, що в нього чудові очі.

– Материні очі... – зухвало додав Моронваль, дивлячись на мадемуазель Констан.

Покоївка не квапилася розчарувати його, але обурений Джек вигукнув із сльозами в голосі:

– Це не мама, це моя няня!..

Почувши це, пані Моронваль, уроджена Декостер, трохи засоромившись допущеної фамільярності, що могло завдати шкоди інтересам закладу, прибрала неприступного вигляду. На щастя, її чоловік подвоїв увагу до Констан, збагнувши, що служниця, якій доручено самій відвести хазяйського хлопчика до пансіонату, повинна мати неабиякий вплив у домі.

І справді, Констан йому це довела. Вона розмовляла гучно, безапеляційним тоном і не приховувала, що вибір пансіонату було довірено не кому іншому, як їй, а згадуючи свою пані, щоразу вимовляла її ім'я так поблажливо й співчутливо, що Джек був просто в розпачі.

Зайшла розмова і про плату за пансіон, – три тисячі франків річно, не рахуючи білизни й одягу. Визначивши ціну, Моронваль став забалакувати зуби повій клієнтці.

Три тисячі франків!.. Це може здатися значною сумою. Так, так, він перший ладен з цим погодитись... Але гімназія Моронваля не те, що інші заклади. Її не без причин назвали гімназією, тобто місцем, де вільно розвиваються і тіло, й дух. Тут вихованців навчають розуму і водночас привчають до паризького життя.

Вони відвідують зі своїм керівником театри, світські салони. Бувають на публічних засіданнях, де слухають гострі дискусії літературознавців і письменників. Тут виховують не засушених педантів, закутих у лати грецької мови й латини, а докладають усіх зусиль, аби розвинути в дітей найкращі почуття людяності, оточити їх родинним теплом, бо більшість з них, як іноземці, давно позбавлені його. Попри все це в гімназії не нехтують освітою, скоріше навпаки: найвидатніші люди – вчені, митці, не вагаючись підтримали його філантропічний захід і виступають у гімназії в ролі учителів: викладачів історії, природничих наук, музики, літератури, а їхні лекції чергуються з уроками французької вимови за новою бездоганною методою, яку розробила пані Моронваль-Декостер. Більше того, у пансіоні щотижня відбуваються відкриті сеанси виразного читання, на них запрошують учнівських батьків чи опікунів, і ті на власні очі можуть бачити всі переваги навчально-виховної системи Моронваля.

Цю довгу тираду випалив скоромовкою сам директор гімназії, якому більш ніж будь-кому не завадили б уроки його дружини, бо як і всі креоли, він ковтав добру половину слів і зовсім не вимовляв "р"; він казав "літе'ату'и" замість "літератури", "філант'опічних" замість "філантропічних" тощо.

Та байдуже! Мадемуазель Констан була буквально засліплена.

Гроші, як вам добре відомо, для неї не мали значення, головне, щоб дитина одержала вишукане аристократичне виховання.

– О, щодо цього!.. – мовила пані Моронваль, уроджена Декостер, закидаючи назад свою довгу голову.

А чоловік додав, що він приймає до гімназії лише шляхетних іноземців, паростків знатних родин, вельмож, принців. Тепер у нього навчається навіть принц крові, рідний син короля Дагомеї. Після цього захоплення мадемуазель Констан не мало меж.

– Сам королевич!.. Чуєте, пане Джек? Ви будете виховуватись із королевичем!

– Саме так, – поважно підхопив наставник, – Його Величність король Дагомеї поклав на мене відповідальність на виховання його королівської високоності, і я без похвальби вважаю, що мені вдалося зробити з нього видатну людину у всіх підношеннях.

Але що діялося ч негрням, яке розпалювало у каміні вогонь? Чому воно розхвилювалося і оглушливо загуркотіло відром з-під вугілля?

Наставник вів далі:

- Я сподіваюся, і пані Моронваль-Декостер, присутня тут, сподівається так само, як я, що юний король, зійшовши на трон своїх предків, згадуватиме добрі поради і корисні настанови, що їх давали йому паризькі учителі, чудові роки, проведені з ними поруч, згадуватиме про їхні невтомні турботи і повсякчасне піклування.

І тут Джека вразило, що негренья, яке все ще клопоталося біля каміна, повернуло до нього свою кучеряву голову і щосили заперечливо хитало нею та крутило білками великих очей, усією своєю мімікою протестуючи й шалено заперечуючи Моронвалеві слова.

Чи не хотів він сказати цим, що його королівська високість і не згадає про добрі уроки, одержані в цій гімназії, і не збереже до неї й тіні вдячності?

Але звідки йому, малому невільнику, про це відомо? Після останньої учителевої тиради мадемуазель Констан заявила, що готова, як заведено, заплатити наперед за третину навчального року.

Моронваль зробив погордливий жест, мовляв: "Можна не поспішати!"

Та навпаки, вкрай треба було поспішати. Про це волав увесь дім: і клишоногі меблі, і облуплені стіни, і обтріпані килими; по-своєму криком кричали про це і чорний виношений костюм Моронваля, і засмальцьована обвисла сукня низенької дами з довжелезним підборіддям.

Але найдужче про це свідчив метушливий поспіх подружжя, яке мерщій кинулось до сусідньої кімнати на пошуки розкішної книги із застібками, аби вписати туди ім'я, вік новенького і дату його вступу до гімназії.

Поки владнувались ці важливі справи, негренья усе ще сиділо навпочіпки перед вогнем, хоча в його присутності тепер і не було потреби.

Камін, який спочатку відмовлявся проковтнути найменшу тріску, чим нагадував стиснутий після довгого голоду шлунок, що відмовляється від найсмачнішої їжі, тепер жадібно поглинав паливо, щосили роздмухуючи своєю тягою яскраве, червоне, примхливе і гомінке полум'я.

Негренья, підперши кулачками щоки, як зачароване, не зводило очей з того вогню і, зовсім чорне на його палахкотливому тлі, здавалося схожим на чортеня.

Воно дивилося па вогонь великими своїми очиськами і німо, широко усміхалося.

Воно ніби вбирало в своє тільки тепло і світло, мерзлякувато загорталося в ті промені вогнища, а на вулиці під низьким і жовтавим небом кружляв білий-білий сніг. Джек зажурився.

Цей Моронваль, незважаючи на солодкаву мармизу, мав лихий вигляд.

До того ж у цьому химерному пансіонаті хлопчик почував себе покинутим, страшенно далеким від матері, немов темношкірі учні, що приїхали з усіх куточків землі, привезли сюди всю тугу розлуки і тривогу далеких невідомих країв.

Водночас він згадував колеж у Вожірарі – затишний, приязно-гомінливий і повний людей, – його красиві дерева, теплу оранжерею, доброзичливість і спокійну увагу, які відчув тієї хвилини, коли на його голову лягла ректорова рука.

О, чому його не лишили там?..

А згадавши про це, він подумав, що, може, його й тут не захочуть прийняти.

На мить йому аж страшно стало.

Біля столу, схилившись над грубою реєстраційною книгою, подружжя Моронвалів і Констан перешіптувались, зиркаючи на нього. До Джека долинали уривки фраз, він помічав якесь дивне підморгування. Маленька довгоголова жінка співчутливо поглядала на нього, і Джек двічі почув, що й вона прошепотіла, як отой священик:

- Бідна дитина!..

Як, і вона також?

Але чому вони всі жаліють його?

Це співчуття лякало, гнітило Джека. Він мало не плакав від сорому, по-дитячому приписуючи це співчуття з домішкою зневаги незвичайності свого одягу, голих литок і надто довгого чуба.

Але ще більше лякав його материн відчай у разі нової відмови.

Та раптом він побачив, що Констан дістає зі своєї сумочки і розкладає на старому, заляпаному чорнилом зеленому сукні асигнації й золоті луїдори.

Отже, його залишали.

Бідний малюк щиро зрадів, не здогадуючись, що там, а отим столом, йому щойно підписано вирок, що відтепер все життя, все його скорботне життя приречене на нещастя.

У цю хвилину з безлюдного саду долинув низький гучний бас:

Черниці, що лежать під мерзлою землею...

Ще не перестали тремтіти шибки в приймальні, як невисокий, але опасистий, присадкуватий і широкоплечий чоловіча, коротко стрижений, з роздвоєною бородою і чорним м'яким повстяним капелюхом рвучко відчинив двері.

- У вітальні горить камін! - гукнув він із комічним здивуванням. - Оце-то розкіш! Беу! Беу! Не інакше, як нам дісталася нове "дитя півдня"... Беу! Беу!

Наслідуючи манію деяких співаків раз у раз видобувати з глибин грудної клітки найнижче "до" - ноту, якою новоприбулий дуже пишався і за яку весь час уболював, він усі свої фрази завершував отим "Беу!", "Беу!", яке скидалося на печерне глухе рикання, що виривалося немов із-під землі в тому місці, де він стояв. Побачивши незнайому даму, дитину й купу грошей, він зупинився як укопаний, йому буквально відібрало мову. Здивування, радість, приголомшення - усе це водночас відбилося на його обличчі, м'язи якого були явно привчені відтворювати різні почуття. Моронваль поважно повернувся до покоївки:

- Пан Лабассендр, з Імператорської музичної Академії, наш учитель співів!..

Лабассендр уклонився раз, двічі, тричі, потім задля порядку копнув ногою негренья, яке відразу мовчки зникло разом зі своїм відром з-під вугілля.

Двері знову відчинилися, пропускаючи ще двох дійових осіб.

Першим зайшов бридкий сивий тип із пом'ятою безбородою парсуною, в окулярах з випуклими скельцями і в старому застебнутому на всі гудзики сюртуці, відлоги якого

були в численних плямах – свідченнях неохайності, властивій короткозорим людям.

То був доктор Гірш, учитель математики і природничих наук.

Від нього тхнуло гострим лужним духом, а через різні маніпуляції з хімікатами всі його пальці були в різнобарвних плямах – жовтих, зелених, синіх, червоних...

Його супутник, що зайшов слідом, був цілковитою протилежністю цій поторочі.

Він був досить вродливий, ще молодий, у вишукано строгому сюртуці, який відтіняли рукавички із світлої шкіри, з довгим волоссям, ніби свідомо відкинутим назад, аби підкреслити й без того надто високий лоб, з неуважним і зверхнім поглядом, а густі, дуже нафарбовані вуса та широке бліде обличчя надавали йому вигляду хворого мушкетера.

Моронваль відрекомендував і його:

– Наш великий поет Аморі д'Аржантон, викладач літератури.

Побачивши золоті монети, поет, так само, як доктор Гірш та співак Лабассендр, мало не підскочив від здивування. В його холодних очах майнула блискавка, але він одразу приплющив повіки, встигнувши кинути зверхній погляд на дитину й покоївку.

Потім підійшов до інших учителів, що стояли біля каміна, і, привітавшись, усі троє мовчки, трохи розгублено й радо поглядали один на одного.

Мадемуазель Констан відзначила, що цей д'Аржантон дуже спесивий з виду, а в Джека він викликав невимовну відразу і жах.

Згодом хлопчику доведеться немало натерпітися від усіх, хто там був, та найбільше саме від цієї людини. І Джек ніби передчував це. Як тільки д'Аржантон зайшов до вітальні, хлопчик інстинктивно відчув у ньому ворога, а коли безжальні д'Аржантонові очі зустрілися з очима Джека, у хлопчика від страху похололо в грудях.

О, скільки разів у лихі години свого життя Джеку доведеться зустрічати той погляд голубуватих очей під важкими повіками, очей, що, пробуджуючись, зблискували загадковим стальним блиском. Кажуть, очі – вікна душі, але ці "вікна" були так щільно зачинені, що мимоволі виникав сумнів, чи є за ними хоч яка-небудь душа.

Коли розмова між Констан і подружжям Моронваль закінчилася, мулат підійшов до нового учня і приязно плеснув його по щоці:

– Нумо, нумо, голубчику, не опускаймо носа!

А коли покоївка наважилася вже йти, Джек і справді відчув, як на очі йому набігають сльози. І не тому, що дуже любив цю неотесану жінку, а тому, що вона жила в їхньому домі, щодня була поруч із його матір'ю. Він відчував: варто піти звідси цій дурепі, і навіки обірвуться всі ниточки, що зв'язували його з матір'ю.

– Констан, Констан, – тихо повторював він, підійшовши аж до її спідниці, – скажіть мамі, щоб вона приїхала до мене.

– Атож, атож, вона приїде, пане Джек... Але не треба плакати...

Хлопчик і справді ледве стримував гіркі сльози, тільки йому здавалося, що всі присутні пильно дивляться на нього, що викладач літератури втупився у нього глузливым крижаним поглядом, і через це Джек все ж таки подолав відчай.

Надворі сипав густий лапатий сніг.

Моронваль запропонував послати по візника, але, всіх приголомшивши, камеристка заявила, то фурман Огюстен чекає її у кінці завулка в двомісній кареті.

Хай йому чорт, власна карета!

- До речі, про Огюстена, - додала Констан, - я маю від нього доручення. Чи є у вас учень, якого звати Саїд?

- Ще б пак!.. Ще б пак!.. Звичайно, є... Чудовий хлопець!.. - відповів Моронваль.

- А яка мідна горлянка!.. Зараз самі почуєте, - додав Лабассендр і, висунувшись у вікно, громовим голосом покликав Саїда.

У відповідь почулося страшне ревіння, і незабаром з'явився "чудовий хлопець".

То був високий смаглявий учень, чий шкільний мундир, як і всі шкільні мундири, що їх довго носять діти, які швидко ростуть, був короткий, тісний і обтягував його, як каптан. У ньому учень був ще більше схожий на єгиптянина у європейському вбранні.

До того ж на його круглому обличчі з досить правильними рисами жовта шкіра була така натягнута, що мало не тріскалась, - здавалося, що йому віділено її аж надто скупко, і тому коли в нього відкривався рот - приплющувались очі, і навпаки.

Бачачи цього бідного, немов обділеного шкірою хлопчину, так і кортіло зробити йому надріз, прокол чи щось подібне, аби полегшити його страждання.

Як з'ясувалося, Саїд чудово пам'ятав візника Огюстена, який служив у його батьків і давав хлопцеві свої недопалки.

- Що йому від вас передати? - якнайлюб'язніше спитала його мадемуазель Констан.

- Нічого... - просто відповів Саїд.

- А як ваші батьки, чи здорові? Вони вам пишуть?

- Ні.

- Може, повернулися в Єгипет, як мали намір?..

- Не знаю... Жодного листа...

Правду кажучи, небагатослівні відповіді зразкового вихованця пансіону Моронваль-Декостер аж ніяк не свідчили про те, що він щасливий, і Джек, слухаючи їх, робив для себе дивні висновки.

Цілковита байдужість, із якою підліток говорив про батьків після хвалькуватих слів Моронваля, ніби тому вдається створити атмосферу сімейного затишку для дітей, змалку позбавлених родинного тепла, справила на Джека гнітюче враження.

Йому здалося, що він житиме із сиротами, покинутими дітьми, і буде й сам таким покинутим та самотнім, ніби приїхав з Тімбукту або з Таїті.

Хлопчик інстинктивно хапався за одяг лихої служниці, що привела його сюди.

- О, скажіть їй, щоб вона приїхала... Скажіть їй, щоб вона приїхала до мене!

І коли рясна спідниця покоївки зникла за дверима, хлопчик зрозумів, що все скінчилося, що цілий відтинок його життя, життя пещеної дитини, канув у минуле. І що ніколи не повторяться його щасливі дні. Він тихо плакав, стоячи біля дверей у сад, і тут до нього простяглася чиясь; рука, в якій було щось чорне.

То був Саїд, який, аби утішити його, пропонував йому недопалки.

- Бери, бери!... Не соромся... У мене їх ціла коробка.. - казав дивакуватий хлопець,

примружуючись, щоб відкрити рота.

Джек, посміхаючись крізь сльози, захитав головою, мовляв, він не хоче цих чудових недопалків, і Саїд, який не відзначався красномовністю, стояв як бовдур перед ним, не знаючи, що сказати, коли у вітальні знов з'явився Моронваль.

Він провів мадемуазель Констан до карети і повертався сповнений шанобливої поблажливості до туги свого нового вихованця.

У візника Огюстена була така чудова шуба, а кінь, запряжений у двомісну карету, був такий баский, що й на сина де Барансі впав відблиск їхнього розкішного екіпажа. І Джеку дуже пощастило: звичайно Моронваль, аби розвіяти тугу "дітей півдня", вдавався не до декостерівських, а до зовсім інших методів, хльостких, різких, дошкульних.

- Так-так, - кинув він єгиптянину, - спробуй його розважити... Пограйтеся в що-небудь... А головне - ідіть у залу, там тепліше, ніж тут... З нагоди прибуття новенького я до завтра всіх звільняю від уроків.

Бідний наш новенький!

У просторій заскленій ротонді, де з криком гасали з десятків метисів, він зразу опинився в центрі уваги, і його засипали питаннями на незрозумілій тараторщині. Соромливий хлопчик у пледі, з білявим хвилястим волоссям і голими литками, що нерухомо стояв у колі худих і жвавих "дітей півдня", які шалено розмахували руками, здавався маленьким елегантним парижанином, котрий несподівано опинився в зоопарку у великому вольєрі з мавпами.

Це порівняння, що спало на думку Моронвалю, дуже його розвеселило, але ті мовчазні веселощі порушив гамір бурхливої суперечки, де звичне "Беу! Беу!" Лабассендра сплелось в жахливому герці з тоненьким урочистим голоском пані Моронваль. Директор миттю збагнув, про що йдеться, і кинувся на допомогу дружині, котра героїчно захищала одержані гроші від настирливих викладачів, яким давно не видавали платню.

Еваріст Моронваль, адвокат і літератор, прибув у Париж із Пуант-а-Пітра в 1848 році, супроводжуючи одного з депутатів від Гваделупи, при якому виконував обов'язки секретаря.

Тоді це був честолюбний, жадібний до життя двадцятип'ятирічний парубок, якому не бракувало ні освіти, ні розуму. Не маючи грошей, він погодився на залежне становище, аби, не витрачаючись на дорогу, добратися до небезпечного спокусника - Парижа, відблиск сьйва якого поширюється так далеко по всьому світу, ідо вабить до себе навіть метеликів із колоній.

Ледве зійшовши на берег, він покинув свого депутата, завів деякі знайомства і перш за все кинувся у політику, де найбільше важать слово і жест, сподіваючись тут домогтися не меншого успіху, ніж дома, за морем. Але він не взяв до уваги насмішкватості парижан і клятого креольського акценту, позбутися якого так і не зміг попри всі свої героїчні зусилля.

Вперше Моронваль виступив публічно на якомусь процесі, пов'язаному з пресою,

де накинувся на "нікчемних х'оніке'ів, що по'очать "літе'ату'у", і вибух реготу, яким зустріли його тираду, показав бідолашньому "Ева'істу Мо'онвалю", як нелегко буде йому створити собі ім'я впливового адвоката.

Отож він мусив зайнятися літературою, та незабаром переконався, що здобути славу в Парижі не так легко, як у Пуант-а-Пітрі. Надмірно гордий, розбещений успіхом у себе вдома і до того ж запальний, він переходив з однієї газети до другої, але в жодній не зміг утриматися.

Отоді й почалося жахливе його животіння без шматка хліба, яке або відразу надломлює, або назавжди загартовує. Він був одним із тих тисяч і тисяч сіромах, голодних і гордих, які щоранку прокидаються в Парижі очманілі від голоду і честолюбних мрій, просто на вулиці пожадливо з'їдають копійчаний хлібець, відламуючи від нього по шматочку в кишені, зачорнюють тушшю плями на одязі, підбілюють комірці сорочки більярдною крейдою і можуть зігрітися лише коло церковного або бібліотечного калорифера. Він зазнав страшних принижень і злигоднів, коли вже не дають поїсти в борг, а об одинадцятій ночі відбирають ключа від мебльованої квартири, коли маєш на весь вечір куций недогарок свічки, а зношені в друзки черевики п'ють воду і просять їсти.

Він був одним із тих учителів невідомо чого, які день при дні тиняються містом, марно топчучи бруківки паризьких вулиць, писав брошури на гуманітарні теми, статті для енциклопедій, за які одержував по півсантима за рядок, історію середніх віків у двох томах – по двадцять п'ять франків за том, якісь настанови й підручники, переписував п'єси для якихось контор.

Був він і репетитором англійської мови у різних школах, звідки щоразу його випроводжували через його креольську звичку духопелити учнів. Пізніше наполегливо домагався місця писаря у морзі, але зазнав невдачі, бо, по-перше, не мав підтримки, а по-друге, ходив у неблагонадійних.

Нарешті через три роки такого нестерпного животіння, з'ївши незліченну кількість чорної редьки і сирих артишоків, утративши всі ілюзії і зіпсувавши шлунок, волею випадку він натрапив на уроки англійської мови у дівочому пансіоні, що його утримували три незаміжні сестри Декостер.

Двом старшим було за сорок, молодшій – під тридцять. Маленькій на зріст, сентиментальній і манірній винахідниці "методи Декостер" загрожувало довічне дівочтво, аж тут їй освідчився Моронваль, і вона погодилася вийти за нього заміж.

Після шлюбу Моронвалі деякий час жили при пансіоні, де обоє були корисні тим, що вчителювали. Але мулат від часів гірких злигоднів зберіг не лише звичку тинятися вулицями та гайнувати дні по кав'ярнях, а й цілу свиту приятелів-нероб, котрі заповнили мирний добropорядний пансіон. Крім того, він поводився із ученицями, як із невільницями на плантаціях цукрової тростини. Літні панни Декостер, які обожнювали меншу сестру, все ж мусили спровадити молоде подружжя подалі від пансіону, відшкодувавши йому тридцять тисяч франків. У що вкласти гроші?

Спочатку Моронвалеві кортіло заснувати власну газету чи журнал, проте страх

загубити гроші переважив можливу радість друкувати все, написане власною рукою.

Передусім йому потрібен був надійний засіб збагачення; і саме тоді, коли він шукав такий засіб, йому якось сяйнула геніальна думка.

Він знав, що до Парижа посилають дітей із найвіддаленіших країн, аби дати їм добру освіту. Вони прибувають сюди з Персії, Японії, Індостану та Гвінеї в супроводі капітанів кораблів або торговців, що виступають у ролі посередників між батьками і власниками пансіонів.

Вся ця малеча, як правило, добре забезпечена грошми, не має уявлення, на що їх витратити, і Моронваль зметикував, що натрапив на золоту жилу, яку зовсім не важко буде розробляти. Та й система пані Моронваль-Декостер була створена ніби саме для того, щоб виправляти іноземну вимову та вади мовлення. Мулат, вдавшись до зв'язків, які зберіг у колоніальних газетах, опублікував у них приголомшливу рекламу, видруковану кількома мовами й повторену потім у марсельських і гаврських газетах між списком кораблів, що відпливали із Франції, і оголошеннями міжнародного агентства "Бюро-Верітас".

Першого ж року небіж імама із Занзібару та двоє чудових негреньт із узбережжя Гвінеї прибули в Батіньоль і оселилися в помешканні Моронвалів, яке тепер стало тісним для цього комерційного закладу. Тоді Моронваль став шукати просторіше приміщення і, намагаючись узгодити проблеми економії і потреби свого нового становища, найняв у жахливому завулку Дванадцяти будинків, відгородженому від проспекту Монтеня імпозантною решіткою, покинуті будівлі, де раніше фотографували коней, – заклад той нещодавно збанкрутував, бо коні вперто відмовлялися заходити в цю клоаку.

Новому пансіону можна було закинути, що в ньому надто багато вікон, але Моронваль вважав це явище тимчасовим, бо власники колишньої фотомайстерні запевнили його, що всі будівлі незабаром будуть відчужені і знесені з виплатою компенсації, оскільки в цьому вже порізаному з усіх боків незавершеними вулицями кварталі міські власті нібито мали намір прокласти ще один широкий проспект.

Тут, мовляв, мав пролягти бульвар, проект якого уже вивчався; і можна уявити собі, як фатально відбилося це передбачуване відчуження на влаштуванні пансіону Моронваля. У спальні для школярів буде вогко? Влітку у залі для відпочинку під час перерв буде спека, як у теплиці? Пусте! Аби лише підписати довготерміновий контракт на оренду, прибити на брамі велику позолочену вивіску і – чекати.

Скільки парижан за останнє двадцятиріччя змарнували свої здібності, розтринькали гроші і навіть саме життя у такій лихоманці очікування!.. Ця лихоманка забрала спокій і в Моронваля. Виховання учнів, їхній добробут його аж ніяк не цікавили.

На всі зауваження, що будинок невідкладно потребує ремонту, директор знай відповідав: "Незабаром усе зміниться..." – або: "Нам тут жити не більше двох місяців..."

Він цілком поринув у фантастичні плани застосування неймовірної суми грошей, яку одержить за цю ділянку. Мав намір надати вихованню "дітей півдня" небаченого

розмаху, перетворити свій почин у грандіозне цивілізаторське і прибуткове діло.

А тим часом він зовсім занехаяв гімназію, падав з ніг, марно бігаючи по різних інстанціях, і, повертаючись, щоразу питав:

- Ну як, п'иходили з п'иводу відкупу?

Ні. Ніхто не приходив.

І чого вони там чекають?

Та згодом Моронваль збагнув, що його пошито в дурні, і тоді цей від природи запальний, але безвольний креол скоро занепав духом і опустився. Вихованці лишилися фактично без нагляду. В пансіоні пильнували тільки за тим, щоб вони рано вкладалися спати, аби не палити зайвих дров і гасу, - більше нічого від них не вимагалось.

Їхній день складався з уроків, безсистемних, невизначених, залежних від примх директора всіляких особистих доручень, якими він завантажував дітей.

Спочатку старші учні відвідували ліцей. Згодом цю статтю витрат скасували, залишивши її, однак, у рахунках за кожен триместр.

Хіба приватні учителі не могли взяти на себе рутину університетського викладання? Отож Моронваль скликав до себе своїх давніх знайомих, з якими заприятелював, вештаючись по кав'ярнях: медика без диплома, поета без видавця, співака без ангажементу - покидьків, пустоцвітів, невдах, лютих, як і він сам, на суспільство, яке не визнало їхніх талантів. Чи помічали ви, як шукають один одного в Парижі такі люди, як вони тягнуться один до одного, гуртуються, розстроюджують один в одному свої нарікання, свої вимоги, своє нікчемне й безплідне марнославство? Повнячись у душі зневагою до таких, як сам, кожен з них лестить і палить фіміам будь-кому із своєї компанії, поза якою життя для них - порожнеча.

Судіть самі, якими були уроки таких учителів, уроки, за які їм майже не платили і більша частина яких минала в розмовах за кухлем пива, у хмарах тютюнового диму, такого густого, що незабаром співрозмовник майже не бачив і не чув співрозмовника. Кожен говорив якомога гучніше, намагаючись перекричати інших; пережовуючи свої куці убогі думки, вони доводили їх до абсурду; їхня мова була пересипана особливим мистецьким, науковим і літературним жаргоном, але оті високі матерії розтягувалися, спотворювались, рвалися па шмаття, розповзалися, як дорогі тканини від їдких кислот.

А "діти півдня"? Як їм велося серед такого безладдя?

Лише пані Моронваль, яка зберегла добрі традиції пансіону своїх сестер, ставилася серйозно до власних обов'язків, але латання одягу, кухня і турботи про великий навчальний заклад, який перебував у стані занепаду, поглинали добру половину її часу.

Треба було пильнувати, аби бодай форма вихованців на вихід у місто була в пристойному стані, - діти дуже пишалися своїми мундирами, які всі без винятку були розшиті галунами до самих ліктів. У гімназії Моронваля, як ото в деяких арміях Південної Америки, були тільки сержанти, і для дітей це була єдина маленька розрада серед знегод їхнього животіння вдалині від рідного краю під гнітом знущань власника пансіону.

Справді, мулат з ними не панькався! Кілька днів на початку триместру, коли його

каса поповнювалася, він ще інколи посміхався, але решту часу зловтішно мстився на своїх чорношкірих учнях за те, що і в його судинах тече негритянська кров.

Лють креола завершила те, чому поклала початок його недбалість.

Незабаром кілька опікунів – судновласників, торгових агентів – зжахнулися від "досконалого виховання" в гімназії Моронваля. Кількох учнів забрали з пансіону. З п'ятнадцяти "дітей півдня" лишилося тільки восьмеро.

"Кількість учнів обмежена", – повідомлялося у проспекті. Тільки ця фраза там і відповідала дійсності.

Похмура нудьга витала над цим великим невлаштованим закладом, якому загрожував навіть опис майна, коли раптом у супроводі Констан з'явився маленький Джек.

Звісно, плата, внесена наперед за триместр, не була хтозна-якими грішми, але Моронваль швидко збагнув, який зиск можна мати із становища нового учня та його дивної матері, чию вдачу він вгадував, ще не познайомившись з нею.

Отож цього дня настало коротке затишшя в нападах мулатової жорстокості й люті. На честь новенького влаштували святковий обід, на якому були присутні усі вчителі, а "дітям півдня" навіть налили по краплині вина, чого не траплялося дуже давно.

III. Велич і падіння королевича Маду-Гезо

Якщо гімназія Моронваля існує й досі, а я гадаю, що так воно й є, то мушу вказати санітарному нагляду на шкільну спальню цього шанованого підприємства, як на найшкідливіше для здоров'я, найдиковинніше і найвогкіше місце, де будь-коли вкладали спати дітей.

Уявіть собі довгу одноповерхову будівлю без вікон, куди світло пробивається лише згори крізь засклені отвори в стелі, а всі стіни й повітря просякли стійким духом колодію й ефіру, що їх колись застосовували при виготовленні фотографій.

Та хитра будівля стояла у глибині звичайного паризького саду поряд з повитим плющем високим похмурим і німим муром, попід яким у затінку не виводилась пліснява.

Спальня межувала із заднім двором розкішного особняка і впиралася однією стіною в стайню, звідки весь час чувся стукіт кінських копит і безперервний шум водяної помпи, що добре доповнювало понурий вигляд цієї вогкої кам'яної темниці, джерела ревматизму, з проведеною посередині стін зловісною зеленою смугою, схожою на ватерлінію.

Вогкість проймала тут до кісток і взимку і влітку, з тією лише різницею, що, залежно від пори року, вона була або холодною, або паркою. Влітку ця задущлива коробка із заскленим дахом перегрівалась від сонця і з настанням ночі в ній, як у лазні, стояла пара, яка сочилася крізь кам'яні потріскані стіни.

До того ж хмари комах, що плодилися в старому плющі, летіли на освітлене скло, пробиралися крізь найменші щілинки, шурхочучи і потріскуючи літали й повзали по

брудній стелі і врешті падали на дитячі ліжка, що вабили їх білими простирадлами.

Зимова вогкість усе ж таки менше дозволяла. Холод спускався з неба разом з мерехтінням зірок, піднімався із землі крізь щілини переборок і тонку ветху підлогу, але можна було, згорнувшись калачиком під ковдрою і підтягти коліна до підборіддя, години за дві трохи зігрітися.

Моронвалеве батьківське око відразу визначило, як використати це нікому не потрібне приміщення, що стояло серед куп сміття, приміщення, схоже на похмурий, вкритий темною сугою сарай. Такою сугою мряка й дощі, змішані з паризькою кіптявою, швидко вкривають занедбані будівлі.

- Тут буде спальня, до'туа! - не вагаючись, заявив мулат.

- Але для дортуару тут, напевне, вогкувато...- відважилася м'яко заперечити пані Моронваль.

Мулат зловтішно ошкірився:

- Зате нашим "дітям півдня" тут буде свіжо...

Власне, місця там було лише на десяток ліжок, а ввіпхнули двадцять; у глибині приміщення поставили умивальник, біля дверей поклали сякий-такий килимок, - от вам і "до'туа", як казав мулат.

Зрештою, чому б і ні? Спальня призначається для сну. От діти й спали там у спеку й холод, у задусі, з комахами, під скрегіт помпи і шалений стукіт кінських копит.

Діти хворіли ревматизмом, бронхітом, у них запалювались очі, та все ж вони спали міцно, мирно посміхаючись і посопуючи, зморені тим цілющим глибоким сном, що настає після ігор, фізичних вправ і безтурботного дня.

О непорочне дитинство!

...Щоправда, Джек у першу ніч не міг склепити очей. Він ще ніколи не спав у чужому домі, і надто вже відрізнялося це темне химерне приміщення від його затишної, освітленої нічником кімнатки з безліччю іграшок.

Як тільки учні вляглися, маленький чорношкірий служник виніс лампу, і відтоді Джек лежав з розплющеними очима.

Крізь заліплені снігом скляні рами із стелі сочилося тьмяне світло, і він бачив поставлені впритул у всю довжину приміщення переважно порожні пласкі ліжка із скоченою в узголів'ї постіллю. Тільки на семи чи восьми з них виднілися обриси заснулих дітей, і чулося посопування, хрипіння, сухий, приглушений ковдрою кашель.

Новенького поклали на найкраще місце, далі від дверей, звідки тягло, і з протилежного боку від стайні. Та він ніяк не міг зігрітися, не міг заснути через холод і думки про те нове життя, що почалося так несподівано. Його тіло заколисувала втома, а перед очима пропливав минулий день із усіма яскравими подробицями, як це часом буває у напівсні, коли та сама думка, осяяна сліпучим світлом спогадів, то поринаючи вглиб, то виринаючи, уперто повертається до одного й того ж.

Біла хустка на шиї Моронваля, його постать, схожа на силует великого польового коника - притиснуті до тулуба лікті випиналися в нього за спиною, паче лапи цієї комахи, - товсті опуклі окуляри і довге, у плямах, пальто лікаря Гірша так і стояли

перед Джековими очима, але найбільше його мучив зверхній крижаний і глузливий погляд сірих очей його "ворога".

Згадка про нього вкинула хлопчика у такий жах, що він мимоволі зразу подумав про свою захисницю-матір. Як там вона, що робить у цю хвилину? Десять далеко годинники на вежах по черзі вибивали одинадцяту годину ночі. Вона, певно, на балі чи в театрі. Скоро вона повертатиметься додому, закутавшись у хутра і надягнувши оздоблений мереживом капор.

Хоч би як пізно поверталася мама у такому вбранні додому, вона завжди відчиняла двері у Джекову кімнату, підходила до його ліжка й шепотіла: "Ти спиш, Джеку?" Навіть крізь сон він відчував, що мама тут, поряд, і усміхався їй, підставляв для поцілунку лобика і крізь приплющені повіки, наче в тумані, бачив її розкішне вбрання. Вона була для нього мов чудесне духмяне видиво, мов фея, що спустилася із райдужної хмарини.

А тепер...

Однак були сьогодні в нього і маленькі радощі, що тішили його дитяче самолюбство: галуни та гімназійний кашкет. А як приємно було сховати свої довгі ноги в сині формені штани, обшиті червоним шнуром! Костюм довгуватий, але його обіцяли підігнати на Джека. Пані Моронваль навіть намітила шпильками ті місця, де треба було звузити чи вкоротити. Потім він познайомився з товаришами, дивакуватими, але хорошими, хоча й з дикунськими поведками. В саду, на свіжому, морозяному повітрі, вони гралися у сніжки, і то була чудова, зовсім нова розвага для хлопчика, що досі ріс у будуарі гарненької жінки.

Джека тільки дуже цікавила одна річ: йому кортіло побачити його королівську високість. Де ж усе-таки той дагомейський королевич, про якого так красномовно розповідав пан Моронваль? Може, в нього канікули? Чи він у лікарні?.. Як то було б добре познайомитися, порозмовляти з ним.

Він попросив, щоб йому назвали імена всіх восьми "дітей півдня", але жодного принца серед них не було. Зрештою він відважився запитати про це у найбільшого з-поміж учнів, у Саїда:

- А його королівська високість не в пансіоні?

Почувши такі слова, ошелешений хлопець із надто короткою шкірою так витріщився на Джека, що трохи шкіри звільнилося і на мить зміг затулитися його рот. Хлопець мерщій скористався з цього, і тому Джекове питання залишилося без відповіді.

Хлопчик іще й досі думав про загадку його високість, неспокійно крутився в ліжку і прислухався до музики: з сусіднього будинку то стихаючи, то наростаючи долинали звуки фісгармонії та низький голос людини, яку звали Лабассендр. Усе це досить приємно поєднувалось із шумом помпи, яка ще працювала, та стуком копит – сусідські коні раз у раз гупали в стіну. Нарешті настала тиша.

У спальні, як і в стайні, все заснуло, гості Моронваля, зачинивши за собою решітчасті ворота, що відгороджували завулок, віддалялись у далекому гуркотливому

гомоні проспекту, коли раптом засніжені знадвору двері спальні відчинилися.

Маленький чорношкірий служник увійшов з ліхтарем у руці.

Він швидко обтрисив на собі сніг, який ще дужче відтіняв його шкіру і надавав йому кумедного вигляду, і, згорбившись, втягнувши голову у плечі, зіщулившись і тремтячи від холоду, пішов проходом між ліжками.

Джек дивився на недоладну постать у профіль і її витягнуту тінь, що падала на стіну. Та тінь збільшувала і карикатурно підкреслювала всі вади мавпоподібної дитячої "голови: товсті губи, великі відстовбурчені вуха, круглий, дуже випуклий череп із густим кучерявим волоссям.

Негренья почепило ліхтар у глибині спальні, і приміщення тьмяно освітілося, наче міжпалубний простір морського судна. Хлопчик простягнув великі змерзлі руки, нахилив обличчя до тепла й світла з таким добродушним і довірливим дитинним виглядом, що Джек відразу пройнявся до нього любов'ю.

Гріючись, негренья час від часу поглядало на засклені пройми в стелі.

– Скіки снігу!.. Скіки снігу!.. – повторювало воно, тремтячи, як у лихоманці.

Те, як хлопчик вимовляв слово "скільки" і навіть його м'який голос, що невпевнено вимовляв чужі для нього слова, розчулили маленького Джека, і він подивився на чорношкірого хлопчика з глибоким співчуттям і зацікавленістю. Негренья помітило його погляд і ледь чутно сказало:

– Чи ти ба! Новенький... Чо' не спиш, мусьї?

– Не можу, – зітхнувши, відповів Джек.

– Зітхати добре, коли журба, – відказало негренья і поважно додало: – Аби бідні люди не міг зітхати, він би геть задихатись.

Кажучи це, він розстелив ковдру на сусідньому з Джековим ліжку.

– І ви теж тут спите? – запитав Джек, приголомшений тим, що служник спить у тій самій спальні, що й учні, – Але ж у вас нема простирадла!..

– Для мене погано простирадла. Мій надто чорний шкіра... – ледь посміхаючись, відповів негр і вже налагодився ковзнути у ліжку напіводягненим, щоб не так мерзнути, та раптом спинився, узяв різьблену із слонової кістки курильницю, що висіла в нього на грудях, і набожно торкнувся до неї губами.

– Яка дивна медаль, – захоплено сказав Джек.

– Це не медаль, – заперечив негр. – Це мій грі-грі.

Джек не знав, що таке "грі-грі", і хлопчик пояснив: так називається амулет, річ, що приносить щастя. Цей амулет подарувала йому тітонька Керіка перед його від'їздом із рідного краю; змалку вона доглядала його, і він сподівається скоро повернутись до неї.

– Так само, як і я до своєї мами, – додав малий Барансі.

Запала тиша: кожен з них думав про свою Керіку. За хвилину Джек запитав:

– А ваша країна гарна? Вона далеко звідси? Як вона називається?

– Дагомея, – відповів негр.

Малий Джек підхопився на ліжку:

– О, тоді... тоді... Ви його знаєте!.. Можливо, ви разом прибули до Франції!..

- Кого?

- Його королівську високість... Ви ж знаєте... королевича Дагомеї?

- Це я, - не хизуючись, відповів негр.

Джек приголомшено витріщився на нього... Король?.. Цей служник, що на його очах цілий день бігав по дому у зношеному до дірок червоному вовняному жилетику як не з віником, то з відром у руках, що прислуговував за столом, споліскував склянки?

Проте негренья не жартувало. На його обличчі з'явився вираз глибокого смутку, а нерухомі очі дивились кудись далеко-далеко, в минуле, де лишилася його втрачена батьківщина.

Може, тому, що на негреньяті вже не було червоного жилета, а може, через магічну дію слова "король", тільки цей негр, що сидів на краєчку ліжка, з голою шиєю, в розстебнутій сорочці, де на темних грудях тьмяно поблискував амулет із слонової кості, набув у Джекових очах привабливості й незвичайної гідності.

- Як же так сталося?.. - ніяково запитав він, вкладаючи у це питання все, що бачив протягом цілого дня.

- Так сталося... так сталося.. - зітхнув негр.

І тут несподівано він кинувся до ліхтаря і дмухнув на вогонь.

- Мусї Моронваль сердитий, коли Маду залишати світло...

Потім негренья підсунуло своє ліжко до Джекового.

- Ти не шпить? - прошепотів він. - Я ніколи не шпить, коли згадувати Дагомею... Послухай!

І в темряві, де поблискували тільки очі чорношкірого хлопчика, він повів свою скорботну розповідь...

Його звали Маду, так само, як його батька, славетного воїна Ракк-Маду-Гезо, одного з наймогутніших володарів у краях золота й слонової кості, якому Франція, Голландія й Англія надсилали з-за моря коштовні дарунки.

У батька були великі гармати, тисячі воїнів, озброєних рушницями і луками, стада бойових слонів, музиканти, жерці, танцівниці, чотири полки амазонок і двісті дружин. Його велетенський палац був оздоблений залізними списками, візерунками із черепашок і відрубаними людськими головами, що їх прикріплювали на фасаді після битв або жертвоприношень. У тому палаці, в який звідусіль вливалось сонце, нагріваючи кам'яні плити і розстелені мати, минуло його дитинство. Тітонька Керіка, головна серед амазонок, опікувалася ним, беручи його ще малого в далекі походи.

Яка ж вона була вродлива, тітонька Керіка, висока й дужа, як чоловік, у синій туніці, із скляним намистом на ногах і руках, із луком за спиною, з кінськими хвостами, що спадали й колихалися навколо стегон! А її голову з густими кучерями прикрашували два невеличкі роги антилопи, що сходилися півмісяцем, ніби підкреслюючи, що чорношкірі жінки-воїни зберегли традиції Діани, білошкірої мисливиці! У неї було влучне орлине око, богатирська сила у руках! Вона могла одним лише змахом руки вирвати бивень у слона або зрубати голову воїнові з племені Ашанті! Дуже грізною бувала тітка Керіка, але не до свого маленького Маду; з ним вона завжди

була лагідна, щедро дарувала йому коралове й бурштинове намисто, розшиті золотом шовкові пов'язки на стегна, безліч скойок, які замінюють монети в їхній країні. Керіка навіть подарувала йому маленький бронзовий з позолотою карабін, який сама отримала в дарунок від англійської королеви, але вважала його надто легким для себе. Маду стріляв із нього, коли вона брала його па полювання у дрімучий ліс, де із дерев звисають довгі ліани.

Ті дерева росли так щільно, а їхнє листя було таке лапате, що навіть сонце не пробивалося під їхнє зелене склепіння, а звуки лунали, наче у храмі. Та все ж таки там було світло, і величезні квіти, стиглі плоди, різнобарвні птахи з довгим пір'ям, що звисало з високих гілок аж до землі, виблискували й мінилися усіма барвами, мов коштовне каміння.

У гущині ліан чулося дзижчання комах, фуркотіння крил, шелест листя. Невинні на вигляд змії похитували плоскими головами й погрожували жалами; чорні мавпи перестрибували з дерева на дерево, а великі таємничі озера, які ніколи не бачили неба, були наче дзеркала, розкидані у величезному лісі; відбиваючись у них, він, здавалося, сягав підземних глибин. Відбиваючись на тій смарагдовій зелені водного плеса, раз у раз мерехтіли строкаті птахи... Тут Джек не втримався й захоплено сказав:

– Це, мабуть, так гарно!

– Так, сильно гарно, – вело далі негренья, яке, може, трохи й перебільшувало, споглядаючи свій край крізь призму розлуки, зачароване дитячими спогадами, та ще й із своєю палкою південною вдачею.

– О так, сильно гарно!..

Заохочений увагою нового приятеля, він повів далі свою незвичайну оповідь.

Вночі тропічні ліси невідомо змінювалися. Люди лаштувались на ночівлю у джунглях просто неба, біля велетенських вогнищ, які відлякували хижаків, що блукали навколо табору, беручи вогнище в кільце. Птахи також стурбовано кидались на гілках, а кажани, безмовні й чорні, як п'ятьма, приваблені яскравим полум'ям, раз у раз мигтіли понад вогнищем і тільки під ранок гронами зависали на велетенському дереві – нерухомі, сірі, наче дивовижне висхле й мертво листя.

Провадячи сповнене пригод життя просто неба, королевич ріс міцним і спритним майбутнім воїном: у тому віці, коли інші діти ще чіпляються за пов'язки на стегнах матерів, він уже вмів битись шаблею і бойовою сокирою.

Король Ракк-Маду-Гезо пишався своїм сином, спадкоємцем трону. Та, на жаль, здається, навіть для королевича замало лише володіти зброєю і вміти вцілити слонові в око, ще треба вміти читати книжки білих, знати їхнє письмо, щоб торгувати з ними золотим піском, бо, як казав мудрий Ракк-Маду своєму синові: "Білий завжди з папе'ом в кишення, аби тільки ошукати нег'а".

Безумовно, і в Дагомеї можна було знайти досить освіченого європейця, який охоче навчав би маленького королевича, – французькі і англійські прапори маяли над факторіями на узбережжі так само, як над щоглами кораблів, що кидали якір у

гаванях. Але й самого короля свого часу його батько посилав у місто, яке називається "Марсель" - далеко-далеко, край світу, аби він там став дуже вченим, тож тепер король Ракк-Маду хотів, щоб його син дістав таку саму освіту та виховання, як і він сам.

Як гірко було маленькому королевичу розлучатися з Керікою, покидати свою шаблю у піхвах і карабін, повішені на стіні рідної домівки, і від'їздити з "мусьї" Бонфісом, білим з факторії, який щороку відвозив у безпечне місце золотий пісок, награваний у беззахисних негрів!

Проте Маду мусив миритися. Він хотів колись стати королем, владарювати над батьковими амазонками, володіти його безмежними ланами, де колосилися злаки і кукурудза, його палацами, де стояли обпалені глиняні джбани з пальмовою олією, де громадились слонові кістки, сурик, золото, корали. Щоб мати такі багатства, потрібно було їх заслужити, а в разі потреби уміти їх захистити, і вже тоді Маду спадало на думку, як нелегко бути королем, адже якщо в монарха й більше втіх, ніж у простих людей, то і турбот набагато більше.

З нагоди його від'їзду по всій країні було влаштовано народні свята, приносилися жертви ідолам і морським богам. Усі храми відчинили брами для урочистих богослужінь, увесь народ відклав щоденну працю, щоб помолитись за благополуччя королевича, а перед самим відплиттям, коли корабель от-от мав знятися з якоря, кат приволік на берег п'ятнадцять полонених ашанті, і їхні закривавлені червоні голови лунко падали у мідний чан.

- О Боже!.. - вирвалось у переляканого Джека, що закутався по вуха в ковдру.

Справді, такі розповіді, почуті від героя драми, не вселяли спокою. Будь-хто злякається. Щоб заспокоїтись, потрібно було зразу ж нагадати собі, що ти в пансіоні Моронваля, в центрі Єлисейських Полів, а не в жахливій Дагомеї.

Маду, помітивши неспокій слухача, не став розповідати далі про розваги краян напередодні його від'їзду, а зразу перескочив на розповідь про своє перебування у Марсельському ліцеї.

Ліцей був дуже великий, і його похмурі стіни, сумні класи із облупленими лавами, на яких учні повірізали ножами свої імена, свідчили про те, як минав час у малих в'язнів; викладачі, ще урочистіші й поважніші завдяки своїм чорним мантиям з широкими рукавами та пласким шапочкам; голос вихователя, що раз у раз вигукував: "Тихіше, діти!"; низько схилені над партами дитячі голови, скрип пер, нудні, по двадцять п'ять разів повторювані уроки, що минали так, ніби кожен учень по черзі ловив у задусливому повітрі класу одні й ті самі уривки знань; величезні їдальні й спальні, двір, як у казармі, освітлений лише вранці і ввечері вузьким короткочасним промінням сонця, яке ковзало переважно по кутках, - щоб його відчувати, ввібрати в себе, втішитися ним, треба було тулитися до високих, похмурих стін, які поглинали усе сонячне світло.

Саме там, під стінами, й вистоював Маду в пошуках сонця під час перерв. Ніщо не розважало, не цікавило хлопчика, тільки барабан, що сповіщав про час підйому, обідів та вечерь, занять і сну, незважаючи на нікчемність такого його застосування,

примушував частіше битися войовниче серце королевича, оживати під стукіт його паличок. Були, щоправда, дні прогулянок у місті, та незабаром Маду позбавили таких прогулянок. І ось чому.

Як тільки "мусьї Бонфіс" приходив за ним, Маду тягнув його у порт: хлопчика вабили перехрещені реї й корпуси кораблів, об які билися морські хвилі. Лише там він почувався щасливим, бо знову міг вдихнути запах смоли й водоростей, бачити вивантажені товари, багато з яких прибувало з його країни. Маду бував у захваті, спостерігаючи, як струмує золотисте зерно, бачачи лантухи і тюки зі знайомим йому клеймом.

В корабельних топках розводили вогонь і, хоч кораблі й стояли нерухомі, пара, що поштовхами виривалася із труб, вже свідчила про рух, про подорож; то той, то той великий корабель підіймав вітрила, натягувалися його снасті, і все це вабило до себе хлопчика, обіцяло від'їзд, визволення.

Він годинами стояв, дивлячись, як слідом за сонцем, що схилилося над обрієм, пливе напнуте вітрило, схоже на чайне крило, як над морем в'ється легкий димок, схожий на димок сигари, і йому здавалося, що вони плывуть до саява чудового світила, щоб разом з ним сховатися за обрієм.

Маду під час усіх уроків марив цими кораблями. Вони для нього втілювали повернення до рідного сонячного краю: один з тих птахів, думав він, приніс його сюди, а другий віднесе назад, додому.

В полоні цих думок, коли замість "Ба, Бе, Бі, Бо, Бу" Маду бачив тільки блакить – морську блакить і блакить ясного неба, – він якось утік з ліцею, пробрався на один із кораблів "Мусьї Бонфіса", сховався на дні трюму, вчасно був знайдений, утік знову і цього разу так заховався, що його помітили тільки тоді, коли корабель був у Ліонській затоці. Будь-яку іншу дитину лишили б на борту, але коли дізналися, що він – Маду, капітан, розраховуючи на винагороду, відвіз його королівську високість назад у Марсель.

Відтоді Маду був ще нещасливішим і жив під наглядом, як в'язень, але це не зломило його.

Незважаючи на перешкоди, він знов і знов тікав і ховався на кораблях, що готувалися до виходу в море; хлопчика знаходили у глибині кочегарок, у вугільних ямах, під купами рибальських сіток. Коли Маду приводили назад, він не бунтував, – на його обличчі лише з'являлася сумна посмішка, і, бачачи її, ніхто не мав бажання ще й карати його.

Врешті директор ліцею не захотів нести далі відповідальність за такого ненадійного вихованця. Відправити малого королевича у Дагомею! Проте "мусьї Бонфіс" не зважився на це, побоюючись утратити прихильність Ракк-Маду-Гезо, чію королівську впертість він добре знав. Саме тоді, коли опікун чорношкірого королевича сушив собі голову, куди подіти Маду, в "Семафорі" з'явилося оголошення про гімназію Моронваля. І, не гаючи часу, негренья відправили на проспект Монтеня, 25, у найкрасивіший квартал Парижа, де його зустріли – прошу мені вірити – з розкритими обіймами.

Маленький чорношкірий спадкоємець трону далекого королівства був для гімназії справжнім скарбом і живою рекламою. І тому з ним скрізь прогулювалися, виставляли його напоказ. Моронваль бував з ним у театрі, на перегонах, гуляв на бульварах, наче торговець, що возить по всьому місту в найманому фіакрі вивіску з рекламою своєї крамнички.

Возив його Моронваль і в салони та літературні гуртки, куди сам мав доступ, і коли про них доповідали: "Його королівська високість спадкоємний принц Дагомеї та його наставник пан Моронваль" – мулат ступав поважно, як Фепелон, що супроводив герцога Бургундського.

Місяцями бульварні газети були переповнені анекдотами й висловлюваннями, які приписували Маду; один відповідальний співробітник газети "Стандард" навіть приїхав з Англії, щоб побачитися з королевичем, і між ними відбулася поважна розмова про фінансові й державні справи, а також про те, як принц має намір керувати в майбутньому своєю державою, про його ставлення до парламентської системи, про обов'язкову освіту і таке інше. Англійська газетка опублікувала цей потішний діалог, навівши питання й відповіді. Розпливчасті й неясні відповіді загалом лишали бажати кращого. Проте привертала увагу його цікава думка щодо свободи друку: "Усяка їжа добре їсти, не всяке слово добре казати..."

Усі витрати гімназії Моронваля були одразу сплачені цим одним учнем: "мусьї Бонфіс" рахунки сплачував не кажучи й слова. Зате освітою Маду дещо нехтували. Він так і не пішов далі абетки і вперто опирався чарам розрекламованої методи Моронваль-Декостер, але це нікого не турбувало, – адже що гірші будуть успіхи королевича, то довше він лишатиметься у гімназії.

Отож Маду і далі перекручував слова та звуки і розмовляв, наче малюк, позбавляючи дієслова часових відтінків, що надавало фразам безликості і нагадувало примітивну мову первісних людей, які лише недавно вийшли з стану тваринної німоти. А втім, Маду в усьому потурали, пестили, оточували увагою. Інших "дітей півдня" примушували розважати його, в усьому поступатися йому; спочатку це давалося нелегко, бо шкіра в нього була темна, як ніч, а чорна шкіра майже в усіх екзотичних країнах є найпершою ознакою раба.

А які поблажливі до Маду були всі викладачі, як люб'язно посміхалися вони, поглядаючи на цю чорну кульку, що, незважаючи на свій природний розум, відмовлялася від усіх благ освіти і під густими кучерями зберігала не лише палкі спогади про рідний край, а й цілковиту зневагу до дурниць, які хотіли їй прищепити. У гімназії всі тишили себе надіями, пов'язаними з майбутньою державою Маду, могутньою й великою, так, ніби Маду уже ступав по вулицях Парижа під розкішним балдахіном з оторочками у супроводі батькової свити служників із віялами з пір'я та воїнів з пучками дротиків у руках.

Коли Маду стане королем!..

Цими словами починалися й кінчалися усі їхні розмови. Відразу після коронації Маду вони поїдуть усі разом у його країну. Лабассендр мріяв облагородити грубу

музику Дагомеї і вже бачив себе директором місцевої консерваторії і капельмейстером королівської капели. Пані Моронваль-Декостер сподівалася широко запровадити свою методу, – вона вже уявляла просторі класи, численні темні мати, на яких сидітимуть маленькі учні. А Гірш у своїх мріях укладав у незліченні ліжка, поставлені рядами, усю ту дітлашню і провадив на ній свої небезпечні досліди ескулапа-самоука, будучи упевненим, що у поліції не виникне найменшого бажання втручатися в його експерименти.

Через таке обожнювання перші місяці життя в Парижі здалися королевичу приємними, до того ж Париж – столиця світу, де вигнанці найменше нудьгують, певно, тому, що в його атмосфері кожен знаходить щось подібне до атмосфери рідного краю.

Якби ще й небо посміхалося частіше, якби не сіялась так часто мжичка та не лив як з відра дощ, якби не замітілі білого пуху, того снігу, який так скидається на стигле насіння, що вилітає з розкритих коробочок бавовнику, якби сонце не куталося в легке запиало, а гріло по-справжньому та якби ще й Керіка час від часу з'являлася в проїзді Дванадцяти будинків із сагайдаком за плечима, з бронзовою рушницею і браслетами на голих руках – Маду був би цілком щасливим.

Та раптом його доля різко змінилася.

Якось "мусьї Бонфіс", з'явившись у гімназії Моронваля, привіз зловісні новини із Дагомеї. Короля Ракк-Маду-Гезо скинуто з трону і ув'язнено людьми з племені Ашанті, які захопили його країну і заснували нову династію. Всі королівські війська і полки амазонок були переможені, розігнані, винищені, а Керіка, дивом врятувавшись і переховуючись у Бонфісовій факторії, передавала Маду прохання лишатися у Франції і берегти "грі-грі". Так було й написано: якщо Маду не загубить свого амулета, він буде правити Дагомеею.

Лише це переконаний й додавало мужності маленькому королю. Моронваль, який не вірив у амулети, пред'явив рахунок – і який рахунок! – "мусьї Бонфісу"; той заплатив і цього разу, але поставив до відома власника пансіону, що надалі, якщо Моронваль згоден лишити в себе Маду, то він повинен розраховувати не на нехайну винагороду, а на вдячність і благодіяння короля після того, як тому усміхнеться воєнна фортуна і допоможе йому знову сісти на трон. Треба було вибирати між цією хисткою надією і відмовою.

Моронваль із напускним благородством промовив:

– Я беру виховання дитини на себе.

Відтепер хлопчик перестав бути його королівською високістю.

Де й ділася колишня пошана, заппадливість і увага, якими оточували негренья. Всі лютували на нього через невинуваті особисті надії і з будь-якої нагоди зривали на ньому злість. Спочатку Маду став звичайнісіньким вихованцем, схожим на інших у всьому аж до гудзиків на мундирі, його лаяли, карали, лупцювали, він спав у тому самому сараї, що й інші діти, підлягав загальним для учнів правилам.

Хлопчик нічого не розумів: марно він вдавався до своїх милих витівок, робив смішні гримаси – все, що колись так усіх тішило, тепер наштотувалося на незбагнений

холод.

Ще гірше стало, коли через кілька триместрів Моронваль, не одержуючи більше за нього грошей, дійшов висновку, що Маду – дармоїд. Тоді його позбавили навіть прав звичайного вихованця, – хлопчик перетворився на попихача... Задля економії якраз було звільнено служника, і хоч Маду й обурювався, а все ж мусив стати на його місце.

Коли йому вперше дали в руки мітлу і показали, що треба робити, він уперто протестував. Але Моронваль мав незаперечні доводи, і після доброї прочуханки хлопчик змирився.

А втім, він волів підмітати підлогу, ніж учитися читати.

Отож маленький королевич старанно підмітав та натирав підлогу, скрізь прибирав з дивовижною сумлінністю, про що свідчила хоча б і Моронвалева вітальня, де все блищало. Та це не пом'якшувало лютого норову мулата, котрий не міг простити хлопчикові своїх розчарувань, мимовільною причиною яких став знедолений королевич.

Марно Маду щосили гарував, аби все аж сяяло, і надавав занедбаному житлу лоск чистоти, марно він лагідно заглядав у хазяїнові очі, принижуючись і тремтячи, як слухняний собачка, – найчастіше замість подяки по його спині ходила палиця.

– Ніколи задоволений! Ніколи задоволений!.. – у розпачі скаржилося негрєня.

І паризьке небо здавалося йому ще похмурішим, дощ іще надокучливішим, сніг – ще густішим і холоднішим.

О Керіка, улюблена горда тітонько Керіка! Де ви? Якби ви бачили, до чого довели королевича! Якби ви бачили, як жорстоко збиткуються з нього, як погано годують, у яке лахміття вдягають, не жаліючи його змерзлого тіла! Тепер у Маду лишилося тільки одне вбрання – ліврея, червона курточка, смугастий жилет і кашкет з галуном. Тепер, супроводжуючи хазяїна, він не йде поруч з ним, як рівний, а плентається кроків на десять позаду. Але й це ще не найгірше.

Прибравши в передпокої, він мусить працювати на кухні, після кухні йти з великим кошиком на базар Шайо по продукти, бо помітили, що він чесний і простодушний.

Ось до чого довели останнього нащадка могутнього Токодону, засновника дагомейської династії. Його примушують торгуватися, закупаючи харчі для гімназії Моронваля!.. Двічі на тиждень можна бачити, як попід стінами високих будинків, тремтячи від холоду, човгає він угору довгою вулицею Шайо, схудлий, виснажений; йому тепер весь час холодно, так холодно!.. І ніщо його не зігріває – ні непосильна праця, на яку його прирекли, ні побої та штурхани, ні сором за своє становище, ні навіть ненависть до Дядька з кийком, як він прозвав Моронваля.

Хоча ненависть аж кипить у його маленькій душі.

От тільки б Маду знову стати колись королем!.. Коли він про це думає, його серце тремтить від люті, і таки варто почути, як він ділиться з Джеком планами помсти:

– Коли Маду повертатися в Дагомея, він писати гарний маленький лист Дядьку з кийком, запросити його в Дагомея, відрубати йому голова і кинути її в мідний чан; потім веліти його шкурою обтягти барабан війни і піти на Ашанті. Дзинь! Бум! Бум!..

Дзинь! Бум! Бум!

Джек бачив, як у темряві, пом'якшеній полиском снігу, хижо, як у тигра, зблискували очі Маду, коли він глухо стукав рукою по краю ліжка, відбиваючи мелодію воєнного барабана. Малого де Барансі опанував жах, і розмова на кілька хвилин урвалася. Під враженням щойно почутого новенькому ввижалися зблиски шаблі, і він, закутавшись у ковдру, затамував подих.

Маду, збуджений власною розповіддю, залюбки говорив би й далі, але йому здалося, що його товариш заснув. Нарешті Джек важко зітхнув: так зітхають після кошмарного сну, коли за одну мить в уяві пролітають незчисленні страшні видива.

- Ти не спати, мусї? - тихо запитав Маду. - Ти ще розмовляти разом?

- Так, охоче, - відповів Джек, - тільки не треба говорити про жахливий ваш барабан і мідний чан... Мені страшно.

Негр посміхнувся і добродушно сказав:

- Ні, ні, мусї... Більше не говорити Маду, тепер ти говорити. Як тебе звати?

- Джек. Саме Джек, а не Жак. Мама надає цьому великого значення.

- Вона багатий, твій мама?

- Чи багата вона?.. Гадаю, так, - відповів Джек, якому також хотілося похвалитися перед королевичем. - У нас власна карета, гарний будинок на бульварі, коні, служники і все інше... А ще, коли мама приїде до мене, ви побачите, яка вона гарна. На вулиці всі задивляються на неї. У мами красиві сукні, коштовні прикраси. Любий дядечко каже, що він їй ні в чому не відмовляє. Коли мама захотіла перебратися до Парижа, він не відмовився, привіз пас сюди... Раніше ми жили в Турі... Як там гарно! Ми мешкали поблизу міського саду і часто ходили гуляти на Королівську вулицю - там чудове печиво і багато офіцерів у красивих мундирах... О, як весело мені там було!.. Всі чоловіки зі мною бавилися, цілували мене. У мене був тато Шарль і тато Леон; я, звичайно, називав їх так жартома, бо мій справжній тато давно помер, і я ніколи його не бачив... Спочатку, коли ми перебралися до Парижа, я трохи скучав за деревами і полями, але мама мене так любить, так пестить, що незабаром я втішився. Мене одягли як англійця - це тепер дуже модно - і щодня завивали моє волосся перед прогулянкою до Булонського лісу: ми гуляли там навколо великого озера...

А згодом любий дядечко сказав, що так я нічого не навчуся, що мене треба віддати до пансіону, і мама повезла мене до Вожірара, до отців-єзуїтів.

Тут Джек замовк.

Зізнання, яке мало не зірвалося з його уст, що отці-єзуїти відмовилися взяти його, боляче вражало Джекове самолюбство. Незважаючи на свою простодушність і на те, що він, як і всі діти, багато чого не розумів, хлопчик відчував, що в тій відмові було щось принизливе і для його матері, і для нього самого. До того ж розповідь, яку він почав так нерозважливо, нагадала Джекові про єдину серйозну турботу, яка вперше з'явилась у його житті... Чому його не схотіли прийняти? Чому розплакалася мама, а ректор з таким співчуттям і жалем сказав "бідна дитина"?

- Скажи, мусьї, - несподівано запитав негр, - що таке кокотка?
- Кокотка? - перепитав трохи здивований Джек. - Не знаю... Може, це курочка?..

Це така свійська пташка.

- Так Дядько з кийком перед пані Моронваль назвав твоя мама.
- Що за вигадка!.. Мама - курочка!

Уявивши матір куркою з пір'ям, крильми і лапами, Джек розреготався, і Маду, не знаючи сам чому, розреготався також.

Цей сміх відразу розвіяв гнітюче враження від нещодавніх розповідей, і нещасні покинуті хлопчики, поділившись кожен своєю бідой, поринули у безхмарний сон; вони спали з розтуленими від сміху губами, з яких уві сні зринали невиразні, але веселі звуки.

IV. Літературний вечір у гімназії Моронваля

Для дітей, як і для дорослих, з чужого досвіду мало користі.

Джека нажахала розповідь Маду-Гезо, але від неї залишилась тільки невиразна бліда згадка, як від страшної бурі або кривавої битви, побаченої в діюрамі.

Перші місяці він не міг нарікати на своє життя у гімназії: всі ставилися до нього запобігливо, уважно, і він забув, що прикрощам Маду-Гезо передувало таке саме шанобливе ставлення.

За столом він сидів поруч з Моронвалем, пив вино, мав доступ до десерту, тоді як інші вихованці, ледве на столі з'явилися фрукти й тістечка, схоплювались із своїх місць, ніби це їх обурювало, і мусили задовольнятися якимсь непевним напоєм, котрий їм готував сам доктор Гірш, і називався той напій "шипшиною".

Цей славетний учений, чиї фінанси, судячи з його вигляду, були у плачевному стані, харчувався при пансіоні Моронваля. Він пожвавлював трапези всілякими науковими сенсаціями, розповідями про хірургічні операції, описами особливо гнійних виразок і хвороб, які він подибував у численних медичних виданнях і про які розповідав страшенно образно й красномовно. Крім того, він повідомляв співтрапезникам про рівень смертності та найпоширеніші хвороби, і якщо десь край світу було виявлено бодай один випадок прокази або слонової хвороби, він, довідавшись про це раніше від газет, з похмурим задоволенням повідомляв про них і хитав головою, ніби казав: "Коли до нас докотиться, начувайтесь!"

А втім, чоловік він був досить чемний і як сусід по столу мав лише дві вади: невправність, що пояснювалась його короткозорістю, і манія з найменшої нагоди підсипати вам у страву якогось порошку чи хлюпнути в склянку якоїсь рідини; і те, й друге він носив із собою в малесенькій коробочці та в синій підозрілій пляшечці. Їхній вміст часто мінявся, бо не минало й тижня, щоб "доктор" не зробив чергового "наукового відкриття", однак, як правило, двоокис соди, луг і миш'як (на щастя, в мізерних дозах) обов'язково складали основу "ліків", які він підсипав чи підливав у їжу.

Джек терпів це превентивне лікування, не відважуючись сказати, що, як на нього,

луг має вкрай неприємний смак. Час від часу запрошували й інших учителів. Усі вони пили за здоров'я маленького де Барансі, і треба було бачити захоплення, яке викликали його грація і чарівність, треба було бачити, як співак Лабассендр від найменшого жарту новенького відкидався на спинку стільця, трусився зо сміху, витирав очі кінчиком серветки і молотив кулачиськами по столу.

Навіть у д'Аржантона, красеня д'Аржантона, прояснювалось обличчя. Блякла посмішка розводила його пишні вуса, а голубі холодні з перламутровим блиском очі поглядали на дитину із зверхнім схваленням.

Джек був у захваті.

Він не розумів, не хотів розуміти знизування плечима і підморгування Маду, що снував за спинами гостей Моронваля, виконуючи свої принизливі лакейські обов'язки: через руку в нього була серветка, а в руках – натерта до блиску тарілка.

Хто-хто, а Маду знав справжню ціну цим лицемірним похвалам, збагнув суєтність людських почестей!

Свого часу він також сидів на почесному місці, так само смакував хазяїнове вино, скроплене настоем зілля з докторової пляшечки. Шитий сріблом мундир, яким так пишався Джек, був для нього завеликий, бо скроєно його на Маду.

Приклад такого падіння мав би застерегти малого де Барансі від гордощів, бо до нього ставилися достоту так само, як спочатку ставилися й до маленького короля.

Безперервні розваги, в яких охоче брала участь уся гімназія, нестримне славослів'я і лише час від часу – уроки пані Моронваль, на яких застосовувалась її славетна система. До того ж уроки ті були неважкі, а карлиця – чудова жінка, єдиною вадою якої була надто старанна вимова найпростіших слів. Вона казала "шлуннок", "уагони", "я їхала в уагоні", "ми зустрілися в уагоні". Часом важко було зрозуміти, про що вона говорить.

Тим часом Моронваль охоче освідчувався в палкій приязні до нового учня. Пройда навів для себе довідки. Тепер він знав, що являє собою приватний дім на бульварі Османа і яку суму можна виправити з "любого дядечка".

Отож коли пані де Барансі навідувалась до Джека, а це бувало досить часто, вона мала найсердечніший прийом і найуважнішу аудиторію, що із розкритими ротами слухала всі її неадаптивні й хвалькуваті вигадки. Спочатку пані Моронваль, вроджена Декостер, спробувала виявити деяку зверхність щодо такої легковажної особи, але мулат негайно осмикнув дружину, і, вгамувавшись, вона з безліччю відтінків стала поєднувати перебірливість порядної жінки з корисливістю гендлярки, до того ж так, щоб це не дуже впадало в очі.

– Джек!.. Джек!.. До тебе мама! – кричали йому, щойно відчинялися двері і в залу, де відбувалися побачення, заходила пишно вбрана Іда з кульками тістечок та пакетиками цукерок у руках і муфтах.

Для вихованців Моронваля її прихід був справжнім святом. Ласували всі гуртом. Джек частував "дітей півдня", і навіть пані де Барансі, скинувши рукавичку з руки, на якій було найбільше перснів, брала свою частку ласощів.

Ця трясогузочка була така щедра, що гроші так і текли у неї поміж пальців, вона завжди приносила разом із тістечками безліч подарунків та іграшок, які охоче роздаровувала всім, хто їй траплявся під руку. Можна уявити, якими завченими похвалами, якими вигуками вдячності зустрічали її непомірну щедрість. Лише Моронваль із силуваною посмішкою, в якій проглядали жаль і заздрість, дивився, як по сантиматах на дрібнички, на ніщо розтікається багатство, що могло б стати у пригоді людині талановитій, з ясною головою, але порожніми кишенями, хоча б, скажімо, і йому.

Ця думка й на хвилину не йшла креольцю з голови, і хоча він лестив їді, слухаючи її байки, вигляд у нього був неуважний, очі блукали, і він нервово кусав нігті, згораючи від лихоманки позичальника, в якого от-от зірветься з язика прохання дати йому грошей і який аж гнівається на вас за вашу нездогадливість.

Моронваль давно вже мріяв заснувати журнал, присвячений колоніальним інтересам, і задовольнити свої політичні домагання, раз у раз нагадуючи про себе співвітчизникам, а як пощастить, то й стати депутатом. Для початку йому здавався конче потрібним саме такий журнал, а пізніше, на думку Моронваля, можна буде і позбутися його.

Він часто розмовляв про це із своїми невдахами-приятелями, і ті одностайно підтримували його намір. О, якби їм запопасти хоч якийсь орган преси!... Скільки ненаписаних рукописів визрівало в їхніх головах, скільки не сказаних, чи то пак несказаних думок там роїлося, і вони сподівалися, що ті думки стануть яснішими завдяки чітким типографським літерам!

Моронваль мав невиразне передчуття, що саме новачкова мати візьме на себе витрати на видання цього журналу, але не хотів надто поспішати, побоюючись розбудити недовір'я дами. Він мав намір зайти здалеку, діяти поступово, обережно, щоб її куций розум міг звикнути до такої перспективи.

Та на його біду пані де Барансі була занадто легковажна і вже тому погано піддавалася його інтригам. Без жодних хитрощів, через саму свою наївність вона щоразу повертала нецікаві для неї балачки на щось інше, усміхаючись, слухала мулата й дивилася на нього хоч і люб'язно, але неуважно, і очі її сяяли ще більше тому, що ні на чому не зупинялися.

"А чи не підказати їй ідею самій узятися за перо?" – думав Моронваль і делікатно намагався натякати, що між мадам де Севін'є і Жорж Санд можна зайняти почесне місце, але спробуйте натяками щось нав'язати пташині, яка раз у раз змахує крильцями, розганяючи навколо себе вітерець!

"Цій бідолашній жінці бракує клепки", – думав Моронваль після кожної з таких розмов, у які він укладав усе своє нетерпіння і запал, а вона у відповідь лише байдуже базікала; він, лютуючи, гриз нігті, а вона щебетала й щебетала, не слухаючи ні саму себе, ні співрозмовника.

Ні, тверезі міркування не годилися, щоб піймати у сильце таку пташку, її потрібно було засліпити, і Моронвалю це вдалося.

Якогось дня, коли Іда царювала у вітальні, вмостившись на всіх можливих титулах, всіх благородних частках "де", які вона щоразу додавала до прізвищ приятелів і знайомих ніби для того, щоб підтвердити свою шляхетність, пані Моронваль-Декостер несміливо промовила:

- Пан Моронваль має до вас прохання, але не зважається його висловити...

- О, та чому ж, кажіть, кажіть!.. - вигукнула балакуча дурка з таким палким бажанням зробити послугу, що директору аж засвербіло тієї ж миті викласти своє прохання дати йому грошей на видання журналу, але, людина хитра й недовірлива, він волів діяти обачно, йти до мети, зважуючи кожен крок, "щоб не спіймати облизня", як він казав, підморгуючи хижими очима. Отож він вдовольнився тим, що запросив пані де Барансі прийти наступної неділі на один з їхніх відкритих літературних вечорів.

В програмці це звучало так: "Вечори виразного читання та декламації вибраних уривків із творів найкращих наших поетів і прозаїків". Нічого й казати, що на чільних місцях запрошення завжди стояли прізвища д'Аржантона і Моронваля. Таким от чином псевдогенії й невдахи, заручившись підтримкою невтомної наставниці виразного читання пані Моронваль-Декостер, змушували невибагливих гостей слухати свої "шедеври". Як правило, на вечори запрошували кількох приятелів, учнівських опікунів. Спочатку ті маленькі свята відбувалися щотижня, та після того, як Маду безповоротно втратив трон, їх влаштовували надзвичайно рідко.

Та й справді, хоч Моронваль гасив у канделябрах свічку, як тільки йшов один з гостей, через що вечір закінчувався в темряві; хоча він цілий тиждень сушив на підвіконні темні злиплі рештки чайної гущі, схожої на вийняті з води водорості, а потім знову пускав їх у вжиток під час наступних вечорів виразного читання, - такі витрати все одно були надмірні для нужденного шкільного закладу. Розраховувати на рекламу також не доводилось, бо ввечері, у ті години, коли починалися літературні читання, проїзд Дванадцяти будинків, освітлений самотнім ліхтарем, що блимав, наче єдине око в лобі чудовиська, не міг привабити нікого з перехожих, - навіть найсміливіші не відважувалися переступити за решітку, що відгороджувала завулок від проспекту.

Тепер багато важило надати тим вечорам нового блиску.

Пані де Барансі з радістю прийняла запрошення. Сама думка, що вона буде хизуватися як титулована особа в салоні одруженої жінки, а головне, буде присутня на артистичних зборах, неймовірно тішила її - вона ніби ставала ще на один щабель вище над тим становищем у суспільстві, яке займала через невлаштоване своє життя.

Цей літературний вечір, "перший із нової серії", став справжнім святом. "Діти півдня" досі не пригадували такого марнотратства.

На акаціях при вході було повішено два паперових ліхтарі, у вітальні, оздоблений світильником, запалили понад тридцять свічок; дзеркал у вітальні не було, але Маду так навощив і натер підлогу задля свята, що вона виблискувала, як ковзанка, і була так само слизька та небезпечна для пересування.

Натирач підлоги Маду перевершив самого себе. Про нього мушу сказати, що Моронваль сам не знав, яку віднести негрєняті роль на цьому вечорі.

Залишити хлопчика в становищі служника чи на один день повернути йому титул королевича і попередню велич? Більше хотілося останнього. Але хто тоді носитиме підноси, доповідатиме про прибуття гостей і заводитиме їх до зали?

Чорношкірий Маду в цій ролі був неоціненним, та й хто його міг замінити? Інші вихованці мали в Парижі опікунів, яким така метода виховання їхніх підопічних могла здатися безцеремонною! Зрештою було вирішено, що на вечорі обійдуться й без царської особи, без його королівської високості.

З восьмої вечора "діти півдня" повсідалися на лавах, і білявий чуб маленького де Барансі аж світився на темному тлі смаглявих вихованців пансіону.

Моронваль розіслав цілу паку запрошень у літературні й артистичні кола, принаймні туди, куди мав доступ сам, і з усіх закутків Парижа в гімназію посунули ватаги нездар, що мали себе за митців, письменників і архітекторів.

Прибували вони цілими гуртами; жалюгідні, змерзлі, посинілі від холоду приїздили з надр Монпарнасу й Терн на імперіалах омнібусів; усі в заношеному одязі, але поважно випростані, нікому не відомі, але обдаровані, вони повибиралися із мороку, в якому животіли, гнані бажанням показатися на людях, щось продекламувати, щось проспівати, аби довести собі, що вони іще живуть. А опісля, хапнувши чистого повітря, глипнувши на небо, вдовольнившись видимістю слави й успіху, вони повернуться у свій сумний барліг, зачерпнувши сили, щоб животіти далі.

Бо вони й справді були з породи зародкових, ледь живих недорозвинених створінь, схожих на мешканців морських глибин: то і не тварини, бо не рухаються, і не квіти, бо не пахнуть.

Там траплялися філософи, більші за Лейбніца, але народжені глухонімими – вони висловлювали свої глибокі міркування тільки на мигах та недорікуватим муканням. Були художники, що прагнули створити щось величне, але так по-чудернацькому малювали стільці з покривленими ніжками, дерева із покрученим корінням, що на всіх їхніх полотнах, здавалося, був намальований якщо не землетрус, то корабельний кубрик під час шторму. З'явилися і музиканти – майстри небачених музичних інструментів, вчені на кшталт доктора Гірша, у яких голови напхано всіляким мотлохом, серед якого не знайдеш нічого путнього через безладдя й порохняву, а також тому, що все там поламане, побите, розрізнене й ні на що не придатне.

Всі вони справляли сумне і жалюгідне враження, і якщо їхні надмірні претензії, такі самі химерні, як і їхні зачіски, їхня пиха, їхні чудернацтва викликали сміх, то їхня обшарпаність навіювала мимовільне співчуття до цих сп'янілих від ілюзій людей з очима, що блищали, як у хворих лихоманкою, із змарнілими обличчями, на яких, гинучи, лишили глибокі зморшки і розбиті мрії, і втрачені надії.

А поруч з ними можна було бачити й інших, – тих, хто, вважаючи служіння музам надто обтяжливим, надто невдячним, надто безплідним; здобувши засоби до існування найнесподіванішим чином, до того ж надто далеким від їхніх схильностей, – наприклад, поет-лірик, котрий тримав контору по найму служників чоловічої статі, скульптор, що виступав агентом по продажу шампанських вин, скрипаль, який служив у газовій

компанії.

Ще інші, найменш гідні поваги, жили коштом своїх жінок, які гнули спини, аби утримувати їхнє геніальне неробство. Ці поприходили з дружинами, і на мужніх, але зів'ялих обличчях бідолашних подруг отих невдах було написано, чого їм коштує жити з такими "геніями". Горді тим, що; їм дозволено з'явитися разом з чоловіками, ці страдниці поглядали на них із материнською усмішкою, ніби хотіли сказати: "Ось мій витвір!.." І справді, їм було чим пишатися, – усе те "панство" аж пашіло здоров'ям.

Додайте до процесії кілька літературних мумій, салонних байкарів-віршомазів, дідуганів, що вважали себе послідовниками атенеїв, пританеїв або членами Товариства сприяння мистецтву, котрі завжди охочі до таких зборищ. А серед них – третьюрядні статисти, безликі особи: – чоловіча, що завжди мовчав як риба, але вважався дуже глибокодумним, бо читав Прудона; ще один, якого привів сюди Гірш і якого звали "небожем Барцеліуса", – йому й справді нічим було похвалитися, крім як покровністю з цим знаменитим шведським ученим: на ньому було написано, що він винятковий телепень; або ж комедіанта *in partibus*^[1] на ім'я Делобель, який – ходили чутки – мав намір відкрити власний театр.

І звичайно ж – постійні співтрапезники дому, троє учителів: у вихідному костюмі Лабассендр, що час від часу перевіряв низьким "Беу! Беу!" свій голос, який мав послужити йому під час літературного вечора; причесаний, як херувим, завитий і напomadжений д'Аржантон, красень д'Аржантон у світлих рукавичках – неприступний, величний, як і належить генію.

Моронваль стояв біля входу до вітальні і зустрічав запрошених, неухважно тиснув їм руки: він був дуже стурбований, бачачи, що час уже пізній, а графиня – так нарекли тут Іду де Барансі – досі ще не приїхала.

Занепокоєне чекання витало над головами присутніх. Всідаючись по кутках, гості перешіптувались. Низенька пані Моронваль переходила від одних гостей до других, люб'язно примовляла: "Ми ще не починаємо... Чекаємо графиню". І в її виразних устах слово "графиня" звучало вкрай таємниче, урочисто і вишукано. А кожен з присутніх, аби показати свою поінформованість, пошепки передавав далі: "Графиню чекають..."

Широко розкрита фісгармонія, що усміхалася всіма клавішами, мов велетенська щелепа; учні, що сиділи в один ряд попід стіною; накритий зеленим сукном столик, що височів на помості зловісно й погрозово, як гільйотина вдосвіта; лампа з абажуром; склянка підсолодженої води; пап Моронваль, засупонений у білий жилет, і пані Моронваль, вроджена Декостер, що зашарілася, як варений рак, від хвилювань цього прийому; задубілий на вітрі біля воріт Маду-Гезо, – усе, так, усе чекало графиню.

Та все ж, оскільки вона аж надто затримувалась, а у вітальні було дуже холодно, д'Аржантон погодився продекламувати "Кредо кохання", хоча присутні уже чули про нього щонайменше разів п'ять чи шість.

Він став перед каміном і так високо закинув голову Із зачесаним назад довгим чубом, ніби читав свій пишномовний низькопробний вірш ліпним прикрасам на стелі; читав бундючно й вульгарно, роблячи паузи в найкращих, на його думку, місцях, аби

дозволити аудиторії гучними криками вшанувати їхнього автора і виконавця.

Бог свідок – графомани і нездари не шкодують взаємних похвал.

- Нечувано!..

- Божественно!..

- Вражаюче!..

- Справжній Гюго, але сучасніший!..

І ще найдивніша оцінка:

- Запальний Гете!

Не зморгнувши оком, прищпорений надмірним славослів'ям, поет владно звів руку і читав далі:

Тож хай глумиться з мене натовп,

Я вірую в кохання, як у Бога...

Вона ввійшла.

Співець кохання, що дивився, як і досі, вгору, навіть не помітив її. Але вона, вона, сердешна, його помітила, й та мить наклала знак на все її життя.

Досі вона бачила його лише в пальті й капелюсі, одягненим не для Олімпу, а для вулиці. Та тут, у пом'якшеному абажурами світлі ламп, від яких його бліде обличчя здавалося іще блідішим, в чорному фракі й перлисто-сірих рукавичках д'Аржантон, що вірив у кохання, як у Бога, справив на неї надзвичайне, фатальне враження.

Він був живим утіленням її найпотаємніших прагнень, всіх її мрій, безглуздої сентиментальності, якими сповнена душа таких, як вона, жінок, утіленням піднесеності й ідеалу, що є для них немов винагородою за марно прожите життя, утіленням тих невиразних жадань, які вони вкладають у високе слово "митець", хоча це слово, так само, як інші слова, стає банальним і принизливим у їхніх устах.

Так, вона віддалася йому в першу ж хвилину, він цілком увійшов у її серце таким, як стояв у тій залі, – з гарно зачесаним назад довгим волоссям, з вусами, що були підкручені розпеченими щипцями, з простягнутою трепетною рукою і напускним поетичним піднесенням. Вона не помічала ні Джека, який відчайдушно кликав її до себе знаками, посилаючи поцілунки рукою, ні Моронвалів, що вклонялися їй мало не до землі, ні зацікавлених і запобігливих поглядів, якими її зустріли Моронвалеві гості, – молоду, свіжу, в елегантній оксамитовій сукні і світло-рожевому театральному капелюшку, прикрашеному стрічками й тюлем, що ніби шарфом огортав їй шию.

Вона бачила тільки його!

Мине багато часу, а вона все ще пам'ятатиме те глибоке, незгладне враження і бачитиме, наче вві сні, на весь зріст свого великого поета таким, яким вона вперше побачила його у Моронвалевій вітальні, що того вечора здалася їй великою, розкішною, сяючою безліччю свічок. О, він міг завдавати їй хтозна-скільки прикрощів, принижувати, ображати, кривдити, зламати їй життя і навіть щось дорожче за життя, проте так і не зміг витравити з її пам'яті сліпучу згадку про цю хвилину...

- Чи бачите, пані, – сказав Моронваль з найвишуканішою із своїх посмішок, – це, так би мовити, вступ в очікування вашого приходу... Віконт Аморі д'Аржантон читав нам

свою чудову поему "Кредо кохання".

Віконт!.. Він віконт... Ця новина приголомшила її остаточно. Ніяковіючи, зашарівшись, як дівчинка, вона звернулася до д'Аржантона:

- Читайте далі, пане, прошу вас...

Але д'Аржантон не захотів. Прихід графині звів нанівець найефектніше місце його вірша, справді найефектніше, а такого не прощають! Він уклонився холодно й глузливо, але чемно мовив:

- Я закінчив, пані.

І загубився серед гостей, не приділивши їй найменшої уваги.

Серце бідної жінки стислося від невиразного суму. З першого ж слова вона йому не сподобалася, і ця думка була нестерпна для неї. Потрібна була вся безмежна ніжність маленького Джека, щасливого, що бачить матір, гордого за її успіх у залі, вся лицемірна Моронвалева люб'язність, запобіглива уважність усіх присутніх, свідомість, що вона, а не хто інший, королева свята, щоб пом'якшити її тугу, яка виявилася аж у п'ятихвилинному мовчанні, що для її натури було так само незвичайним, як і цілющим.

Та ось сум'яття, викликане Ідиним приходом, уляглося, і всі поквапилися на свої місця, готуючись до сеансу виразного читання. Велична Констан, що супроводила свою господиню, сіла на лаві у глибині зали, біля учнів. Джек сидів на почесному місці, спершись ліктем на материне крісло, а поруч з ним – Моронваль, котрий побатьківському гладив його голівку.

Вітальня була заповнена гуртом гостей, що сиділи на стільцях, ніби при розподілі шкільних премій.

Нарешті пані Моронваль-Декостер зайняла і столик, і поміст, і все світляне коло лампи та й почала читати Моронвалів етнографічний етюд про монгольські племена.

Це тривало довго-довго і скидалося на ті пустопорожні нудні доповіді, які читають у наукових товариствах у сутінках від третьої до п'ятої години, щоб дати змогу членам наукових рад розслабитися й покуняти. Та на лихо саме через методу Моронваль-Декостер не можна було навіть поклювати носом, пропускаючи повз вуха те читання, як теплий дощ. Ні, вас силоміць змушували слухати, ніби загвинчуючи слова у вашу голову – склад за складом, літеру за літерою, найнезрозуміліші з яких вам дерли вухо.

Але найбільше стомлював, навіть лякав повчальний тон і вигляд пані Моронваль-Декостер, яка щосили застосовувала свою методику. Вона то заокруглювала губи як "О", то кривила їх, то розтягувала, то судомно стискувала. А на останній лаві восьмеро дитячих ротів точно повторювали міміку наставниці, наслідуючи її страшні гримаси, і намагались домогтися того, що ця незрівнянна система називає "окресленням слів". Вісім пар дитячих щелеп, що мовчки гримасували, як заведені, справляли моторошне враження. Констан була до краю приголомшена.

Але графиня нічогісінько не помічала. Вона дивилася тільки на свого поета, що із затуманеним зором стояв, схрестивши на грудях руки і зіпершись об одвірток. Він мріяв.

Здавалось, подумки він витає в неозорій далині! Закинувши назад голову, він ніби прислухався до небесних голосів.

Час від часу його очі опускалися униз, не зводячи на будь-кому затримуватись. Бідолашна графиня всім своїм єством чатувала на той погляд, подумки благала, майже жebrала, щоб його блукаючі очі зупинилися на ній, та марно. Вони байдуже ковзали по всіх присутніх, окрім неї, ніби крісло, яке вона займала, видавалося поетові порожнім. Бідна жінка була така пригнічена й стривожена його байдужістю, що забула привітати Моронваля з блискучим успіхом його етюдів, читання якого щойно закінчилося і викликало в залі хвилю оплесків і полегшене зітхання.

Після виразного читання знову слухали уривки з віршів д'Аржантона, якому акомпанував на фісгармонії Лабассендр. Тепер вона, клянусь вам, слухала; і всі штампи, всі сентиментальні солодкаві надривні банальності його віршів, які супроводила тягуча музика, западали їй у саме серце, Іда сиділа, важко дихаючи, зачарована, заповнена хвилями гармонії.

- Чудово! Чудово! - захоплено повторювала жінка, обернувшись до Моронваля, котрий слухав її з робленою їдкою посмішкою, ніби в його нутрошах розливалася жовч.

- Pozнайомте мене з паном д'Аржантоном, - попросила вона, як тільки закінчилося читання.

- Ах, це було так чудово, пане! Ви, як ніхто, щасливий, що маєте такий талант!

Завжди балакуча, експансивна, у цю хвилину вона лепетала півголосом, заїкаючись, підшукуючи слова.

Поет холодно ледь-ледь уклонився, ніби її захоплення анітрохи не хвилювало його. Тоді вона запитала, де можна знайти його вірші.

- Їх, пані, ви ніде не знайдете, - пихато і ображено відповів д'Аржантон.

Іда мимоволі зачепила найвразливішу болячку цього спесивого самозакоханого себелюбця - його ображену гордість, і він знову відвернувся, навіть не глянувши на неї.

Зате Моронваль відразу скористався з блискучої нагоди.

- Боже мій! До чого довели літературу!.. - вигукнув він. - Такі вірші не мають видавця... Талант, геній - закопані у землю, нидіють у невідомості, приречені виблискувати у закутках... - І тут же вигукнув: - О, якби ми мали журнал!

- Вам треба його мати, - жваво відгукнулася Іда.

- Так, але гроші...

- Ет, гроші знайдуться... Не можна допустити, щоб такі шедеври лишалися у мороку невідомості.

Вона була обурена і тепер, коли поет відійшов, висловлювалась майже красномовно.

"Ну, діло піде!.." - подумав Моронваль.

Хитрий пройда, миттю відчувши слабке місце дами, став розповідати їй про д'Аржантона, не забувши вбрати його в шати романтичного й сентиментального героя, що, як він чудово бачив, було їй до смаку.

З нього він зробив сучасного Лару, Манфреда, людину горду, незалежну, що не зламалась під ударами важкої долі. Він сам заробляв собі на прожиття, підкидаючи будь-яку фінансову підтримку уряду.

- Це дуже добре, - схвалювала Іда. А маривши усе життя гербами й титулами, якими наділяла кого попало і до речі, й не до речі, вона спитала:

- Сподіваюсь, він шляхетного походження?

- Дуже шляхетного, вельможна пані... Віконт д'Аржантон - нащадок однієї з найдавніших родин Оверні... Його батько, розорений підступним економом...

І тут він вигадав для неї найбанальніший роман, приправлений нещасливим коханням до знатної дами, історією :і любовними листами, які показала чоловікові ревнива маркіза.

Іду цікавили найменші подробиці, і поки вони перешіптувались, зсунувши крісла, той, про кого вони розмовляли, вдана", ніби не помічає Моронвалевих інтриг, а маленький Джек, засмучений, що мати всю свою увагу віддає іншому, заробив кілька нетерплячих окриків: "Джек, сиди спокійно!.." "Джек, ти нестерпний!.." Зрештою, образившись, надувши губки і з сльозами на очах, він забився у куток вітальні.

А тим часом вечір виразного читання тривав далі.

Тепер один із вихованців, маленький, темний, як фінік, сенегалець високим голосом декламував вірш Ламартіна "Ранкова молитва дитини":

О всеблагий наш Бог-Отець!

Тебе мій батько поважає,

І мати молитви співає

Тобі, всевишній наш отець.

Його вимова переконливо доводила, що природі начхати на всі методи, навіть на методу Моронваль-Декостер.

Зрештою співак Лабассендр, піддавшись численним умовлянням, відважився, як він казав, "видати ноту".

Попробувавши її разів зо два - зо три, він, не жаліючи присутніх, програв таким потужним басом, що у вітальні задзвеніли шибки й затремтіли перестінки з пресованого картону, а у відповідь почувся жакливий войовничий крик захопленого Маду-Гезо, який саме заварював на кухні чай.

Ох і любив же шум отой Маду!

Не обійшлося й без комічних інцидентів. У глибокій тиші, коли якийсь дивак-байкар, котрий поставив собі за мету перелицювати байки Лафонтена (він простодушно сам у цьому зізнавався), читав вірша "Дервіш і Горщик з борошном",- вільний переспів байки "П'єретта і Глечик з молоком",- у глибині зали спалахнула сварка між небожем Берцеліуса й чоловіком, що читав Прудона. За лайкою посипалися ляпаси і штурхани, і серед тієї товкотнечі Маду ледве утримував у рівновазі велику тацю з ромовими бабами й сиропом, які він раз у раз проносив перед жадібними очима "дітей півдня",- йому було суворо заборонено будь-чим частувати вихованців гімназії. Щоправда, протягом вечора їм разів кілька подавали "шипшину".

Жвава розмова між графінею і Моронвалем тривала далі, й красень д'Аржантон, помітивши нарешті пильну увагу до своєї видатної особи, став перед ними й, картинно жестикулюючи, кидав у залу гучні фрази, так, щоб усі його бачили й чули.

Здавалося, він був украй розгніваний. Але на кого?

Ні на кого й на всіх.

Він належав до тієї категорії жовчних розчарованих суб'єктів, які усього відцуралися і ні до чого не пристали, які паплюжать і суспільство, і звичаї, і смаки свого часу, не забуваючи підкреслити при цьому, що їх не зачепив загальний розклад.

Тепер він вибрав жертвою невдачу-байкаря, сумирного чиновника якогось міністерства і з ненавистю та зневагою погрозово кидав йому в обличчя:

- Помовчали б!.. Знаю я вас!.. Розбещені нікчеми! Ви увібрали в себе все зло минулого сторіччя, не взявши й крихти його принади!

Ошелешений байкар покірливо похнюпився.

- Що ви зробили з честю?.. Що ви зробили із коханням?.. А ваші твори, де вони? Нічого й казати, гарні твори!

Тут байкар запручався:

- Ну, дозволяйте!..

Але д'Аржантон нічого йому не дозволяв, та й чому це має його турбувати, що там думає якийсь байкар? Д'Аржантон навіть не дивився на нього, а звертався кудись далі й вище. Йому б хотілося, щоб уся Франція зараз прислухалася до його слів. Він сказав би їй усе, що про неї думає. Бо він уже не вірив у велич Франції... Зубожілий, занапащений, знекровлений край... Від неї нічого вже сподіватися - ні віри, ні яскравих ідей. Як на нього, д'Аржантона, то він давно вже вирішив покинути цю країну, не жити тут далі, а виїхати до Америки.

Просторікуючи, віршомаз стояв у величній, незрівнянній позі, - навіть не дивлячись, він невиразно угадував прикутий до себе замилюваний погляд. У нього було таке відчуття, яке інколи виникає увечері в чистому полі, коли за твоєю спиною несподівано сходить місяць і, загіпнотизовуючи тебе, змушує обернутися до його мовчазного виду. Непідступні очі цієї жінки проймали д'Аржантона вогнем і огортали його постать мов ореолом. А що йому дуже кортіло здаватися вродливим, то він і справді аж розцвів. Його врочистий голос вимагав уваги, і в залі, підкоряючись йому, запанувала тиша. Іда де Барансі слухала його, забувши про все на світі.

Коли д'Аржантон оголосив про свій майбутній від'їзд до Америки, у неї похололо в грудях. За одну хвилину всі тридцять свічок, що горіли у вітальні, зблякли і погасли під жалобою її скорботних думок. Її пригнічувало те, що, не лишивши сумніву щодо свого від'їзду, поет перед далекою дорогою накинувся на всіх французенок, тавруючи їх легковажність, розбещеність, вульгарність їхніх посмішок, продажність їхньої любові.

Повернувшись тепер обличчям до присутніх і спершись на камін, поет уже не говорив, а вергав громи на пороки, по шкодуючи ні голосових зв'язок, ні найгостріших слів.

Безтямно ним захопившись, бідна графиня і уявити собі не могла, що він до неї зовсім байдужий, і їй здавалось, ніби він картає саме її.

"Він знає, хто я", - думала вона, схиливши голову, зіщулившись під тягарем його прокльонів.

Навколо чувся схвальний шепіт:

- Яке піднесення! Сьогодні він чудовий як ніколи!

- Він сп'авжній геній! - голосно твердив Моронваль і стиха додавав: - Оце так блазень!..

Та Іду не треба було підстьобувати. Д'Аржантон і без того справив на неї враження. Іда закохалася.

Ескулап Гірш, який схибнувся на пошуках патологічних аномалій, у цю хвилину мав вельми цікавий для спостережень випадок миттєвої самозаймистості. Але він якраз був зайнятий зовсім іншим, - намагався погасити, чи то пак, розпалити сварку між небожем Берцеліуса і чоловіком, що чіпав Прудона. Лабассендр також не лишався осторонь. В кутку вітальні всі перешіптувались, метушилися, безпорадно розводили руками, ходили туди й сюди, і навіть спини гостей вказували їхню занепокоєність - справжній спектакль примирення, мета якого полягала в тому, щоб звести лобами двох бичків, яким нітрохи не кортіло битися. А втім, нікого це не турбувало - такі сутички траплялися дуже часто на Моронвалевих літературних вечорах і завжди залагоджувались саме в ту мить, коли, здавалося, сягали найвищого напруження. Вони лише провіщали кінець його нікчемних зборищ, під час яких усі присутні поторочі по черзі виходили до облицьованого мармуром каміна або ставали перед фісгармонією, щоб показати свій, як вони вважали, хист.

Іще годину тому пані Моронваль, змилосердившись над Джеком і кількома найменшими "дітьми півдня", відправила їх спати. А вихованці, що лишилися у вітальні, позіхали й лупали очима, приголомшені усім, що бачили й чули.

Гості розійшлися.

Пошматовані вітром паперові ліхтарі ще теліпалися біля воріт. Провулок був зловісно темний, скособочені старі будинки поснули, і навіть кроки поліцейського не оживляли заболоченого шосе. Тільки серед галасливих груп, які розходились, горлаючи пісень, читаючи вірші та все ще сперечаючись, ніхто не помічав нічного в'їдливого холоду та вогкого туману, що котився долом.

Вийшовши на проспект, гості помітили, що омнібуси вже не ходять. Та горопахи не впадали у відчай. Химера з золотистою лускою освітлювала їм шлях, ілюзії ще зігрівали тіло, і, розпорошуючись по безлюдному Парижу, всі вони мужньо поверталися до злигоднів свого безславного життя.

Мистецтво - незвичайний чарівник! Воно, мов сонце, світить, зігріває, і всі, хто наближається до нього, навіть убогі, навіть потворні, навіть юродиві забирають із собою іскорку його тепла і світла. Той необачно викрадений небесний вогонь, що відсвічує в зіницях невдах від мистецтва, інколи робить їх грізними, хоч найчастіше - просто смішними, але завдяки йому вони не втрачають душевного спокою, байдужості до знегод, незламності у стражданні, - всього того, що бракує іншим знедоленим.

V. Наслідки літературного читання у Моронвалевій гімназії

На другий день подружжя Моронвалів одержало від пані де Барансі запрошення відвідати її наступного понеділка. У кінці листа було дописано *post scriptum*, що їй було б приємно бачити разом із ними пана д'Аржантона.

– Я не піду... – сухо сказав поет, одержавши з рук Моронваля привабливу напахчену записку.

Мулат розгнівався.

– Так друзі не роблять. Та й що йому заважає прийняти запрошення?

– Я не вечеряю у таких осіб.

– По-перше, – заявив Моронваль, – пані де Барансі зовсім не та особа, за яку ти її маєш. А крім того, для приятеля можна чимось і поступитися. Ти знаєш, що мені потрібна графиня, що її зацікавила моя ідея видати колоніальний журнал, і робиш усе можливе, аби тільки нашкодити справі. Це справді негарно з твого боку.

Д'Аржантон, змусивши довго себе вмовляти, нарешті погодився.

Наступного понеділка пан і пані Моронваль, доручивши нагляд за гімназією Гіршу, поїхали в особнячок на бульварі Османа, де до них мав приєднатися і поет.

Вечеря була призначена на сьому годину. Д'Аржантон з'явився лиш о пів па восьму і, як ви розумієте, ці півгодини Моронваль не мав ніякої змоги заговорити про свій грандіозний проект.

Іда не знаходила собі місця.

– Як ви гадаєте, він прийде?.. Хоча б він не захворів...

Судячи з його вигляду, він такий вразливий!

З'явившись нарешті із завитим чубом і фатальним виразом обличчя, д'Аржантон коротко вибачився, пославшись на справи. Він був дуже стриманим, але не таким пихатим, як завжди.

Особняк справив на нього велике враження.

Ще повий, недавно забудований квартал; пухнастий килим, що стелився від самих сходів, прикрашених вічнозеленою рослинністю, аж до маленького будуара, де пахло білим бузком; чиста, як кабінет зубного лікаря, вітальня з небесно-блакитною стелею і дерев'яними позолоченими панелями; меблі чорного дерева з жовтою оббивкою; балкон, за яким курява, що підіймалася з бульвару, вилая упереміш із дрібнесеньким пилом вапна, що долітав сюди із сусідніх новобудов, – усе тішило цього постійного столувальника Моронвалевої гімназії і давало йому уявлення про розкішне світське життя.

Вигляд накритого столу, поважна постать сонцепоклонника Огюстена і всі ті найдрібніші деталі, завдяки яким поганенькі вина яскрають у келихах, а звичайнісінькі страви здаються неймовірно смачними, остаточно зачарували його. Не висловлюючи свого телячого здивування й задоволення так бурхливо, як Моронваль, який безперервно захоплювався і безсоромно лестив графині, непідкупний д'Аржантон

пом'якшав і зволив не лише розмовляти, а й посміхатися.

Він був невтомним балакуном, аби тільки йшлося про нього самого, та щоб ніхто його не перебивав, бо він мав примхливу уяву і швидко губив думку. Розмовляв він завжди повчальним тоном, не терпів заперечень щодо найдрібнішого і був досить-таки нудним із своїми "А я... а мені...". Цими словами починалася кожнісінька його фраза. Він щосили пнувся бути першим серед присутніх, домагався, щоб усі слухали тільки його... На біду, графиня не мала серед своїх достоїнств уміння слухати – то було понад її скромні сили, і тому за вечерею не обійшлося без кількох неприємних хвилин. Д'Аржантон найбільше любив повторювати слова, які він сказав за тих чи інших обставин відомим людям, – редакторам газет, видавцям і директорам театрів, які жодного разу не виявили бажання прийняти його п'єси, надрукувати його прозу або вірші. Ті грізні, колючі, отруйні слова знищували, і він ішов геть переможцем.

Але через пані де Барансі він ніяк не міг добратися до своїх знаменитих слів, яким майже завжди передувало довге пояснення, і коли він наближався до найпатетичнішого місця своєї розповіді і урочистим голосом промовляв: "І тоді я кинув йому в обличчя ці нищівні слова..." – сердешна Іда, яка, треба сказати, дуже клопоталась про нього, щоразу уривала його посередині фрази, завдаючи непоправної шкоди його промові:

– О, пане д'Аржантон, прошу вас, покуштуйте цього морозива...

– Дякую, пані!

Поет, насупившись, іще дужче бундючився і повторював:

– І тоді я кинув йому в обличчя...

– Воно вам не смакує? – простодушно питала Іда.

– Чудове морозиво, пані... ці нищівні слова...

Але ті нищівні слова надто запізнювалися і вже не справляли враження, тим паче що найчастіше це були досить заяложені вислови: "Хто має вуха, нехай прислухається!" або: "Ми ще зустрінемося, пане!" Після чого д'Аржантон неодмінно додавав: "Ну й зачепило ж це його!"

Коли Іда перебивала д'Аржантона, він кидав на неї суворий погляд, який доводив бідну жінку до розпачу: "Що а ним? Знов я йому не догодила!"

Кілька разів під час вечері вона мало не плакала, але, як могла, приховувала сльози, що набігали на очі, і люб'язно припрошувала гостей:

– Їжте, будь ласка, пані Моронваль!.. Ви нічого не їсте І.. Пане Моронваль! Ви нічогосінько не п'єте!

То була жахлива брехня, бо творець методи Декостер працювала щелепами іще краще, ніж на вечорах виразного читання, і з її ненажерливістю могла змагатися лише непогамовна спрага її чоловіка.

Після вечері перейшли до теплої, яскраво освітленої вітальні, де подана запашна кава надавала розмові інтимності, і мулат, який уже дві години чатував на свою жертву, вирішивши, що настала слухна хвилина, несподівано з невимущеним виглядом сказав графині:

- Я довго думав п'о нашу сп'аву... Вона обійдеться дешевше, ніж я п'ипускав.

- Он як, - неуважно відповіла вона.

- Господи, саме так!.. І якби наша п'ек'асна ди'ект'иса в'иділила мені кілька хвилин уваги для важливої 'озмови...

"Директриса!" То був зухвалий маневр, блискуча, але марна знахідка, бо "ди'ект'иса", як вимовляв це слово Моронваль, його не слухала. Вона не зводила очей із свого поета, який ходив туди-сюди по вітальні мовчазний і заклопотаний...

"Про що він мріє?" - думала вона.

А він лише допомагав своїй системі травлення.

Д'Аржантон, що мав легкий гастрит і завжди дуже клопотався своїм здоров'ям, хоч би де був, вставши з-за столу, завжди хвилин п'ятнадцять ходив широкими кроками по кімнаті. Через це його скрізь вважали диваком, а тут для господині це здавалося іще одним його достоїнством. І замість слухати, що каже Моронваль, Іда спостерігала, як то віддаляється у глибину вітальні, то знову наближається до світла нахилене поетове чоло, на якому залягла глибока сувора зморшка.

Уперше в житті вона кохала по-справжньому, кохала пристрасно і відчувала, як б'ється й замирає серце від незрівнянного блаженства. Досі вона завжди була іграшкою випадковостей, керувалася лише примхами свого обмеженого марнославства, і всі її тривалі й нетривалі зв'язки, які уявляли її душу й тіло, зав'язувалися й припинялися незалежно від її волі.

Дурненька й обмежена, легковірна й романтична, на порозі тридцятирічного віку, що провіщає зміни в житті кожної жінки, вона, згадуючи тепер усі прочитані романи, створила собі ідеал чоловіка, схожого на д'Аржантона. І коли Іда дивилася на нього, у неї так мінилося обличчя, веселі очі ставали такими ніжними, а усмішка такою солодко-млосною, що кохання, яке спалахнуло в її душі, ні для кого вже не було таємницею.

Бачачи, яка вона задумана й притихла, Моронваль, глянувши на дружину, ледь помітно знизав плечима, ніби кажучи: "Вона звихнулася!"

Так воно й було; весь вечір вона болісно думала, як прихилити його до себе. Нарешті їй саянула щаслива думка, і коли поет, що все ще ходив по кімнаті, як тигр у клітці, проходив повз неї, Іда промовила:

- Чи не міг би пан д'Аржантон бути таким люб'язним прочитати чудову поему, яка мала надзвичайний успіх того вечора у гімназії... Я її згадувала цілий тиждень... Найбільше врізалися мені в пам'ять оці рядки... Як у... Як у... Ото біда... Згадала:

Я вірую в кохання, як у Господа...

- Як у Бога, - поправив віршомаз, скривившись так, наче йому прищемили дверима палець.

Графиня, що уявлення не мала про якусь там просодію, збагнула лише одне: вона знову чимось не догодила йому. Справа в тому, що він почав чинити на неї той гіпнотичний вплив, від якого вона так ніколи й не зможе звільнитися, і тому її кохання до нього скидалося на раболіпне трепетне поклоніння, яке японці виявляють до своїх

безсердечних ідолів із нефритовими очима. Поруч із ним вона здавалася ще дурнішою, ніж була насправді, втрачала свою привабливу жвавність безтурботної пташки, рідкісну здатність до несподіваних асоціацій і порівнянь, якими надолужувала обмеженість розуму.

Та все ж ідол пом'якшав; бажаючи довести пані де Барансі, що він не гнівається на неї за його скалічені вірші, д'Аржантон па хвилину припинив свій моціон.

– Я залюбки прочитаю вам... Але що? Справді не знаю...

Він обернувся до Моронваля і за улюбленою звичкою усіх поетів, які переважно звертаються за порадою, заздалегідь знаючи, що знехтують нею, запитав:

– Що б мені прочитати?

– Просять тебе прочитати "Кредо", – похмуро пробурчав той, – прочитай "Кредо".

– Ай справді! Ви ще не передумали?

– Звісно, ні! – гаряче заперечила графиня. – Для мене щастя знов почути цей вірш.

– Гарзд!.. – вже не манірячись, сказав поет і, ставнім м урочисту позу, звівши до стелі очі, хвилину помовчав і почав так:

Тій, що завдала мені гіркого болю...

Помітивши Ідине здивування, адже вона чекала зовсім інших слів, він повторив іще урочистіше:

Тій, що завдала мені гіркого болю...

Графиня й Моронваль значуще презирнулися. Без сумніву, йшлося про ту знатну даму.

Уривок починався дуже плавно, в дусі традиційного віршованого послання:

Були ви, пані, у розкішному вбранні...

Далі вірш набував усе похмурішого забарвлення, замиси, іронії з'являлася гіркота, потім кипіла лють, і все завершувалося такими грізними рядками:

О Господи, позбав мене мани цієї,

Що кров із серця мого п'є.

Прикинувшись, ніби цей дивини вірш розворушив у ньому болісні спогади, д'Аржантон більше не вимовив за вечір жодного слова. Бідолашна Іда також поринула в задуму. Вона думала про вельможних дам, що завдали таких страждань її поету; в уяві він обертався у високих, найвищих колах аристократії, в одному із салонів Сен-Жерменського передмістя, де жінки-вампіри випили всю кров його серця, не лишивши їй і краплинки.

– Знаєш, голубе, – провадив Моронваль, йдучи об руку і д'Аржантоном безлюдними бульварами так швидко, що низенька пані Моронваль ледве встигала за ними, – знаєш, якщо я матиму журнал, ти будеш у мене головним редактором.

Отож він викидав за борт добрячу половину вантажу лише задля того, щоб урятувати корабель, бо бачив: якщо д'Аржантон не втрутиться, він не витягне з графині нічого, крім непевних обіцянок і пустопорожніх слів.

Поет по відповів. Снівся йому той журнал!

Ця жінка хвилювала його. Якщо ти обрав для себе фах лірика, жертви кохання, то

нелегко залишатися байдужим до німих обожнювань, що лестять одночасно і твоєму марнославству віршомазы, і самолюбству бувалого зальотника. Відтоді, як д'Аржантон побачив Іду в розкошах її помешкання – правда, трохи вульгарних розкошах, як і вона сама, – сповненого затишку й приємного комфорту, він відчув, що його заповнює любовна млість, яка відразу розтопила суворі принципи поета.

Аморі д'Аржантон належав до однієї з тих давніх провінційних родин, чиї маленькі замки більше скидаються на садиби заможних фермерів, але скромніші й бідніші. Три покоління розорених д'Аржантонів ледве животіли в старому замку, провадячи сільське життя дрібномаєтних дворян та перебиваючись полюванням і таким-сяким рільництвом, але зрештою його родина мусила продати свою єдину власність – дім, виїхати з рідних місць і шукати щастя у Парижі.

Відтоді д'Аржантони, які кинулись було в торгівлю, скотилися до таких злиднів, що понад тридцять років не додавали частку "де" до свого прізвища. Обравши літературне ремесло, Аморі відновив шляхетну частку й титул віконт, на який мав право. Сподіваючись прославити своє ім'я і титул, в гендлярському пориві честоловства він якось кинув нахабну фразу:

– Я хочу, щоб "віконт д'Аржантон" вимовляли із такою пошаною, як і "віконт де Шатобріан".

– Або віконт д'Арленкур! – підхопив відомий нам співак Лабассендр, який замолоду був робітником і щиро ненавидів знать.

Поетове дитинство було похмуре й бідне, безрадісне і безпросвітне. Він змалку жив серед тривоги, нестатків і сліз, під тягарем яких так швидко в'януть діти; ніколи не сміявся і не бавився з іншими малюками. Стипендія, яку Аморі мав у лицей Людовіка Великого, була для нього мов рятівне коло, і він таки завершив навчання, та через неї ж до його непевного становища додавалося ще й почуття залежності... Єдиною розрадою були канікули і неділі, що минали в матеріної сестри, чудової жінки, яка тримала мебльовані кімнати в кварталі Маре і час від часу давала трохи грошей на рукавички, бо він з ранньої юності дуже дбав про своє вбрання.

Таке сумне дитинство лишає гіркоту на все життя. Тільки довгі роки щастя, незліченні успіхи могли б стерти з пам'яті гнітючі спогади про таке дитинство. Скільки трапляється багатих, можновладних і нібито щасливих людей з високим становищем у суспільстві, які, проте, ніколи не мають утіхи від життя; в кутиках рота у них назавжди залягла заздрісна складка – слід колишніх розчарувань, а в їхній поставі усе ще прозирає соромлива ніяковість, яка в'їлася у юні неокріплі тіла ще тоді, коли вони носили мішкувату латану одєжину, перелицьовану із старого батьківського одягу.

Не дивно, що гірка посмішка так часто кривила д'Аржантонові губи.

У свої двадцять сім років він ще нічого не досягнув, крім видання власним коштом томика віршів із загальнолюдськими мотивами. Щоб видати їх, наш віршомаз півроку сидів на хлібі й воді, та про цю книжку ніхто й не згадав. Він і далі напружено працював, вірив у себе, мав і тверду волю, але для поета всього цього мало, від нього вимагають окриленості. А крил д'Аржантон не мав. Часом він їх лише болісно відчував,

як відчують ампутовані руки чи ноги, і його марні безплідні потуги лише пожирали його час і сили.

Він заробляв на прожиття, даючи уроки, а жорсткі обмеження дозволяли йому животіти до кінця місяця, коли надходило трохи грошей від тітки, що доживала віку в провінції. Все це мало скидалося на ідеал, придуманий Ідою, на хаотичне життя світського поета, який тішився успіхом у жінок та любовними пригодами по всіх салонах аристократичного передмістя.

Маючи спесиву й холодну вдачу, д'Аржантон досі уникав тривких зв'язків, хоч йому не бракувало нагод. Відомо, що завжди є безліч жінок, яким подобаються такі типи і які готові клюнути на їхнє "я вірую в кохання", як верховодка на гачок. Але на д'Аржантонів погляд, жінки були тільки перепорою, тільки марнуванням часу. Йому було достатньо їхнього захоплення, сам себе він бачив у вищих сферах, де витав, оточений обожненням, на яке гребував відповідати.

Іда де Барансі була першою жінкою, що справила на нього глибоке враження. Сама вона про це і не здогадувались, і щоразу, коли її приводило до гімназії аж надто часте бажання побачитися з Джеком, вона, зіткнувшись із д'Аржантоном, трималася так само ніяково і принижено, а її голос звучав так несміливо, наче благав прощення.

Та поет навіть після візиту на бульвар Османа грав комедію, прикидаючись байдужим до неї; проте це не заважало йому потай голубити її сина, наближати хлопчика до себе, наводити його на розмови про матір, про її помешкання, елегантність якого зачаровувала і обурювала д'Аржантона, пробуджуючи в ньому марнославство й ревності.

Скільки разів під час уроків літератури – хоч яка там література потрібна була "дітям півдня"! – скільки разів він підкликав Джека до свого столу, щоб розпитати про маму: що вона робить? Про що вона з ним розмовляла?

Джек, якому дуже лестила така увага, розповідав усе, про що його питали, і навіть те, про що його не питали. І так складалося, що в тих задушевних розмовах він щоразу згадував "любого дядечка", нагадуючи про те, що катувало д'Аржантона, про те, що він хотів забути, гнав із своїх думок. Цей хлопчик із хвилястим золотавим волоссям, що розмовляв тихим ніжним голоском, раз у раз безжально повторював: любий дядечко такий добрий, такий уважний!.. Він так часто до них навідувався, дуже часто. А коли не міг приїхати, то надсилав великі кошики з фруктами, – груші – ось такі завбільшки! А ще любий дядечко дарував йому багато іграшок. Тому й він його любить від усього серця, інакше й бути не може.

– І ваша мама, безумовно, любить його теж? – допитувався д'Аржантон, пишучи щонебудь або прикидаючись, що пише.

– Аякже, пане! – простодушно відповідав Джек.

Та хто міг знати, чи то справді була простодушність?

Дитячі душі – безодня. Ніколи не вгадаєш, наскільки має уявлення дитина про те, що каже. В ній безперервно відбувається таємниче зародження думок і почуттів, їхні раптові спалахи, невловні для дорослих, коли уривчасті уявлення складаються в єдине

ціле, і дитина раптом усвідомлює існуючий зв'язок між різними речами. Може, щось схоже відбувалося і з Джеком, який помічав невдоволення і стримувану лютість свого учителя щоразу, коли той чув про "любого дядечка"? Та хоч би що там було, хлопчик неминуче повертався до цієї теми. Він потай ненавидів д'Аржантона. До відрази перших днів тепер ще додалися ревності, – надто багато думала про цього чоловіка мама. Коли Джек бував дома або мати сама приходила до нього, вона тільки й розпитувала його про цього вчителя: чи той добре до нього ставиться, чи не просив щось передати їй?

– Нічого не просив, – відповідав Джек.

А проте поет ніколи не забував передати графині як не уклін, то щирі побажання. Якось він навіть переписав і вручив Джеку для мами свого вірша "Кредо кохання", але хлопчик спочатку його забув, а потім десь загубив, – чи з неувважності, чи з хитрощів.

Отож поки ці дві такі несхожі натури тяглись одна до одної всіма своїми протилежно намагніченими полюсами, Джек перебував між ними недовірливий, стривожений, неначе вже передчував, що буде стиснутий, задущений, розчавлений тим неминучим страшним ударом, що станеться, як тільки вони зблизяться.

Що два тижні, у четвер, Джека відпускали з пансіону, і він вечеряв дома – то удвох із матір'ю, то разом із "любим дядечком". У такі дні вони ходили на концерти, в театр. То було велике свято і для нього, і для "дітей півдня", бо з цих відвідин родинного вогнища хлопчик завжди повертався з повними кишнями.

Якогось четверга, приїхавши додому в звичайний час, Джек побачив, що на стіл, накритий на три персони, поставлено весь арсенал домашнього кришталю й чудові квіти.

"Ой, як добре, – подумав він. – Приїхав любий дядечко!"

Мати поквапилась йому назустріч – красива, у розкішному вбранні, із суцвіттям білого бузку в зачісці, такого самого, який стояв у кошиках із квітами. Весело сміючись, вона потягла Джека у вітальню, де приязно палахкотів вогонь.

– Вгадай, хто завітав до нас у гості!

– О, я вже здогадався, – радісно вигукнув Джек. – Любий дядечко!..

По й справді такі сценки розігрувались щочетверга, коли у цьому домі бував їхній приятель і покровитель.

Там сидів д'Аржантон.

Іще блідіший, з ще фатальнішим, ніж завжди, обличчям, він розсівся на дивані; фрак, біла хусточка на шиї, широке накрохмалене жабо надавали йому незвичайної поважності.

Ворог окупував беззахисні позиції.

Джеків розпач був такий великий, що він ледве стримав сльози.

У вітальні на хвилину запало ніякове мовчання.

Та ось, на щастя, двері розчахнулися із таким грюкотом, ніби на них кинулася приступом орда шалених гунів, і Огюстен гучно оголосив:

– Вечерю подано, вельможна пані!

Джекові здавалося, що цій сумній вечері не буде ні кіпця, пі краю. Він почувався скутим сам і сковував дорослих. Чи ви зазнавали коли-небудь таке болісне відчуження, що відчуваєш себе зайвим і нікому не потрібним, аж ладен провалитися крізь землю, втекти світ за очі? Коли Джек говорив, його не слухали. А зрозуміти, про що йде мова між дорослими, хлопчиків було несила.

То були самі недовомки, уривки загадкових фраз, якими інколи перекидаються дорослі через голову дитини, аби вона нічого не збагнула. Іноді хлопчик чув материн нервовий сміх, бачив, як приливає кров до її обличчя і вона підносить до рота чарку, щоб приховати зашарілі щоки.

- Ні, ні...- казала мати. Або: - Хтозна... Все може бути... Ви так гадаєте?

Оті уривчасті слівця ніби нічого й не значили, але чомусь дуже смішили їх. О, де вони, ті радісні вечері, коли Джек, сидячи між матір'ю і "любим дядечком", почувався королем за цим столом, а з його примхи всі або сміялися, або журилися! І раптом, поринувши у спогади, він захопився недозволеною фразою. Пані де Барансі щойно запропонувала грушу своєму гостю, який захоплювався чудовим виглядом цих плодів.

- Їх надіслано з Тура, - промовив Джек, може, свідомо, а може, й ненавмисно. - Це любий дядечко ними частує нас.

Д'Аржантон, який почав уже чистити грушу, поклав її на тарілку; в його жесті проглядала і прикрість, що він не може поласувати улюбленими фруктами, і глибока зневага до суперника.

Який жахливий погляд кинула на сина його мати! Вона ще зроду не дивилась так на нього.

Джек більше не відважувався ні поворухнутися, ні мовити хоча б слово, і весь вечір його не покидало почуття кривди і ніяковості.

Іда і д'Аржантон сіли поруч біля каміна й завели тиху розмову тим довірливим тоном, який сам по собі свідчить про близькість. Він розповідав їй про своє життя, про те, яким він був неспокійним і хворобливим у дитинстві, що минуло в старому замку далеко в горах; змальовував наповнені водою рови, вежі, довгі коридори, в яких свистів вітер, потім - літературні битви, перші твори, перешкоди, на які раз у раз наштовхувався його геній, і запевняв, що ніхто не спроможний як належить оцінити його поривань.

Говорив і про ті запеклі переслідування, жертвою яких він ставав, про своїх літературних супротивників, про свої убивчі епіграми, якими він їх нищив на пні:

"І тоді я кинув йому в обличчя ці нищівні слова..."

Тепер вона його не уривала. Вона слухала, схилившись до нього, спершись підборіддям на руку, а з її уст не сходила замилована усмішка. І він так заволодів усіма її помислами, що вона прислухалася до відлуння його голосу навіть тоді, коли він замовкав і у вітальні чулося лише цокання настінного годинника та шурхіт сторінок альбому, що його, куняючи, гортала дитина.

Несподівано Іда здригнулась і підвелася.

- Джеку, мій маленький друже, поклич Констан, хай вона проведе тебе. Вже час!..

- Мамочко!..

Хлопчик не відважився сказати, що звичайно він повертався до пансіону значно пізніше, - він побоювався засмутити матір, а найдужче боявся знову побачити в її красивих, ясних, завжди лагідних очах неждану лютю, яка недавно приголомшила його.

Мати віддячила йому за послух, рвучко пригорнувши до грудей.

- На добраніч, сину...- набагато урочистіше, ніж завжди, промовив д'Аржантон і наблизив до себе Джека, ніби наміряючись поцілувати його. Той підставив йому гарний лобик, облямований білявим шовковистим чубом.

- На добраніч, пане!

Та несподівано поет турнув від себе хлопчика, наче його пройняла нездоланна відраза, - як за вечерею, коли він чистив чудову грушу.

Але ж Іду наділив дитиною не "любий дядечко"!

- Ні, я по можу!.. Не можу...- прошепотів д'Аржантон, витираючи лоб, і повалився па козетку.

Джек оторопіло подивився на матір, мов питаючи: "Що я йому заподіяв?"

- Іди, синочку... Відвезіть його, Констан.

Поки пані де Барансі заспокоювала і втішала поета, її син із тягарем на серці повертався до гімназії Моронваля; і в темному завулку, що здавався ще похмурішим, і н крижаній спальні Джек, раз у раз згадуючи учителя, що розсівся на дивані у залитій світлом, прикрашеній квітами вітальні, заздрісно думав: "Йому добре!.. До котрої ж години він там буде?.."

У д'Аржантоновому здавленому вигуку: "Ні, я не можу!.." і в огиді, що відбилася на його обличчі, коли він вдавано хотів поцілувати хлопчика, було багато напускної театральності й позерства, притаманних самій натурі цього мартопляса, але було й правдиве невигадане почуття.

Поет ревнував матір до сина так само, як Джек - її до нього. В його очах у хлопчикові втілювалося усе Ідине минуле, - дитина залишалася живим незаперечним доказом того, що цю жінку кохали вже інші. І через це страждала його гордість.

Це зовсім не означало, що д'Аржантон дуже захопився графінею. Скоріше, він любив у ній себе самого, і, бачачи, як у її наївних ясних очах зоріє його обожнюваний образ, він охоче милувався ними, себелюбно усміхаючись, як усміхаються жінки до дзеркала, в якому здаються собі ще красивішими. Але він волів би, щоб те дзеркало ніколи не затьмарював жоден інший подих, окрім його власного, щоб у ньому ніколи не відбивався жоден інший образ і не лишалося ніяких тіней минулого, - образливого спогаду про інших чоловіків.

І цьому годі було зарадити. Бідолашна Іда могла лише з жалем повторювати те, що в таких випадках торочать усі жінки: "Ну чому я зустріла тебе так пізно?" Але слова ці не могли угамувати мук найдивовижніших ревнощів - ревнощів до минулого, особливо якщо ті живляться гіпертрофованою пихою.

"Вона повинна була передчувати мою появу",- думав д'Аржантон, і це породжувало глуху лютю поета, як тільки його очі зупинялися на її дитині.

Та не могла ж вона зректися, відцуратися свого дорогого минулого із золотавим волоссячком! Але під впливом свого поета мало-помалу, аби уникнути болісних зустрічей, під час яких кожен страждав через те, що заважає іншим, вона стала дедалі рідше навідуватися до гімназії і ще рідше брати сина додому. Вона вже пішла шляхом жертв, і ця жертва була аж ніяк не найменшою. Що ж до будинку, карети, звичних розкошів, то бідолашна жінка ладна була все покинути і чекала лише на д'Аржантонів знак, щоб порвати із "любим дядечком".

- Побачиш, - запевняла вона, - я буду тобі помічницею, я працюватиму. До того ж я не буду цілком на твоєму утриманні. Хоч би що сталося, я матиму трохи грошей.

Але д'Аржантон усе ще вагався. Попри свою позірну екзальтованість, він мав холодний тверезий розум, був практичним міщанином із закоренілими звичками і не втрачав поміркованості навіть тоді, коли, здавалося, губив голову.

- Ні, ні... Почекаймо трохи... Настане день, я розбагатію, і тоді...

Він натякав на свою літню провінційну тітоньку, яка щомісяця надсилала йому трохи грошей і від якої рано чи пізно, а він отримає спадок. Адже ця жінка вже така стара!

А чекаючи того дня, обоє мріяли про прекрасне майбутнє. Вони оселяться у передмісті, досить близько від Парижа, щоб грітися в його сяйві, і досить далеко, щоб не страждати від його гамору і метушні. Житимуть у будиночку, план якого д'Аржантон давно обміркував: низенький, з італійською терасою, повитою виноградом, а над дверима напис: *Parva domus, magna quies* - "Маленький дім - великий спокій". Там він працюватиме. Він напише книжку, власну книжку, справжню, незвичайну книжку - "Дочку Фауста", про яку говорив уже десяток років. Потім, після "Дочки Фауста", з'явиться томик віршів "Мучениці", потім збірник нещадної сатири "Бронзові струни". У д'Аржантоновій голові роїлось безліч вакантних назв, яскравих ярликів до всіх його ідей, та задуми його скидалися на корінці обкладинок без книг.

І тоді з'являться у нього видавці, обов'язково з'являться! Він розбагатіє, прославиться, можливо, стане членом Академії, хоч Академія в занепаді, перевелась нінащо.

- Ні, ні, не має значення, - заперечувала Іда. - Академіком треба бути!

І їй ввижалось, що його вже обирають академіком, а вона, непомітна, в цей урочистий день тремтить від хвилювання десь у куточку зали, в скромному вбранні, як і належить дружині прославленого чоловіка.

А тим часом вони охоче ласували грушами "любого дядечка", що був найвигіднішим і найдовірливішим із усіх "любих дядечок".

Д'Аржантон любив їх до нестями, оті клятві груші, але, коли трощив їх, то страшенно лютував, аж скаженів, скрипів зубами і, усвідомлюючи власну непорядність, мстився за це на бідолашній Іді, шмагаючи її їдкими і образливими зауваженнями.

Так минали тижні, місяці, не вносячи ніяких змін у їхнє життя, якщо не рахувати дуже помітного погіршення стосунків між Моронвалем і учителем літератури. Мулат, який усе ще чекав, коли ж графиня вирішить подарувати гроші на його журнал,

підозрював, що д'Аржантон – противник його плану, і, не соромлячись, казав усе, що думав про цього добродія.

Одного четверга, уранці, Джек, якого дуже рідко брали тепер додому, стояв біля засколеної численними шибками ротонди, де гімназисти тирлувалися під час шкільних перерв, і сумно дивився на безмежне ясно-синє весняне небо, що навівало мрії про прогулянки і волю.

Пригрівало сонце, на гілочках бузку розпукувались бруньки, і необроблена земля в садку, здавалося, дихала, немов її живили якісь невидимі джерела. Із завулка долинав дитячий крик, щебет пташок у клітках. Такого ранку відчиняються всі вікна, аби впустити трохи світла у будинки і прогнати звідти тінь зими – весь той морок, що зібрався за довгі ночі, та кіптяву, яка наповнює довго зачинені приміщення.

Джек думав, як то було б добре такого ранку вирватися хоч ненадовго з гімназії і бачити перед собою безмірну далину, а не повитий плющем мур, біля якого закінчувався недоглянутий садок із купами позеленілого каміння й опалого рудого листя.

Саме в цю хвилину над дверима задзеленчав дзвінок, і Джек побачив, як у ротонду зайшла мати – ошатна, сяюча, поривчаста, украй схвильована.

Вона приїхала, щоб узяти його на прогулянку до Булонського лісу.

Вони повернуться лише ввечері. І розважатимуться цілий день, як розважалися колись давно.

Треба було спитати дозволу в Моронваля, але Джекова мати привезла плату за третину року, отож ви уявляєте, як швидко було дано такий дозвіл.

– Як нам пощастило! – зрадів Джек.

І поки мати розповідала мулатові, що д'Аржантону щойно довелося поїхати в Овернь до помираючої тітки, хлопчик щодуху кинувся через двір, щоб одягтися. Дорогою йому трапився Маду. Заклопотаний, сумний, зайнятий нескінченною роботою по господарству, він волочив швабри і відра, не помічаючи ні гарної погоди, ні запашного свіжого повітря.

Коли Джек глянув на нього, йому спала неймовірно зухвала думка – такі думки спалахують у голові радісної дитини, якій хотілося б, щоб усе навколо було співзвучним її щастю.

– Мамочко, давай візьмемо і Маду з собою!..

Тепер дістати дозвіл було важче через безліч обов'язків малого королевича в гімназії. Але Джек так благав, що добра пані Моронваль зрештою взяла на себе цього дня усю роботу негрєняти.

– Маду, Маду! – загукав Джек, кинувшись надвір. – Швидше одягайся! Ти поїдеш з нами до Булонського лісу, там і пообідаємо.

Виникло хвилинне замішання. Маду оторопів. Пані Декостер гадала, в кого з вихованців узяти форму, що пасувала б для такої незвичайної події. Малий де Барансі підстрибував з радощів, а його мати, мов канарка, яку збуджує метушня, розповідала Моронвалеві безліч деталей про поїздку д'Аржантона і про плачевний стан його

здоров'я.

Нарешті вони рушили в дорогу.

Джек з матір'ю всілися у глибині відкритої коляски, а Маду – поруч з Огюстеном; то було місце аж ніяк не королівське, але Маду доводилося скуштувати й не такого.

Прогулянка розпочалася чудово. Перед ними стелилася така знайома широка вулиця Імператриці, на якій вранці дихається легко й вільно. Дорогою траплялись нечисленні перехожі, із тих, що люблять погрітися на сонці і подихати повітрям, поки на вулиці мало людей, немає гамору і порохняви. Гувернантки гуляли з дітьми – найменших несли на руках, і вигляд у цих крихіток у довгих білих платтячках був дуже урочистий. Старші діти, і голими руками й колінами, йшли самі, і вітерець пестив їхнє волосся. Повз нашу компанію проїздили також вершники і амазонки; на підметеній піщаній доріжці, відведений для верхової їзди, виднілися свіжі сліди вранішніх кавалькад, обабіч зеленіли галявини, і здавалося, що ти не в громадському місці, а на алеї приватного парку. Таке саме враження безхмарного спокою й розкошів справляли оточені зеленню вілли з червоної цегли і з підсиненою погожим ранком шиферною покрівлею: вони були немов умиті свіжістю.

Щасливий Джек не міг усидіти на місці, він обіймав матір, смикав Маду за поли його мундира.

– Ти задоволений, Маду?

– О! Дуже задоволений, мусьї.

Аж ось і Булонський ліс; він оживав і зеленів, подекуди виднілися перші квіти. Траплялися алеї, де лише верхівки віковичних дерев були немов обсипані смарагдовою зеленню або порожевілі від власного соку, і тому віти, залиті сонцем, здавалися прозорими, немов легкі хмаринки. Тут росли дерева різних порід, світла зелень свіжих паростків переходила в густі барви вічнозелених чагарників. Жорстке, залякле від зимових холодів і снігу листя падуба торкалося кущів бузку з набряклими бруньками, недовірливих, мерзлякуватих.

Коляска зупинилася перед рестораном "Павільйон", і поки готували для них обід, пані де Барансі пішла з дітьми погуляти навколо озера. Цієї ранкової години ніщо ще не порушувало його спокою: ще не настав час довгих післяполуденних прогулянок, коли на водній гладіні відбиваються обшиті галунами лівреї кучерів у напудрених перуках, султани на кінських головах та блискучі спиці екіпажів.

Озеро ще зберігало нічну свіжість, і над ним котився легкий туман. Плавали лебеді, в прозору воду заглядали край берега очерети, а затінок, тиша і безлюддя, здавалося, повернули йому вигляд справжнього природного водоймища: воно брижилось, вкривалося легенькими хвильками, а джерела, що струмували десь на дні, виштовхували на поверхню легке прозоре шумовиння. Це була не застигла гладінь, що віддзеркалює останні моди суєтних парижан, – озеро відважилося стати справжнім озером, над ним сплескували крила, в ньому скидалася риба, розрізаючи його плавцями, а плакучі верби, опушені зеленню ніжних листочків, занурили у нього свої журливі віти.

Яка чарівна то була прогулянка!

А який чудовий сніданок!.. Сидячи коло навстіж відчинених вікон, безтурботні й меткі гімназисти, не перебираючи, накидалися на все, що подавалося їм на стіл. За їхнім столом ні на хвилину не змовкав сміх. Їх смішило все: шматочок хліба, що впав зі столу, офіціантові хода і жести; і на вибухи дитячих простодушних радощів відгукувалися птахи на гілках дерев.

- Чи не поїхати нам в зоосад? - запропонувала після сніданку Джекова мати.

- Як добре ти придумала, мамусю! Маду ніколи ще не бачив цього... Ой як цікаво йому буде!

Вони знову сіли в коляску й поїхали широкою алеєю аж до решітчастих воріт. В зоологічному саду було безлюдно, тут панували той самий спокій і ранкова свіжість, що й у Булонському лісі, але дітей зоологічний сад приваблював ще більше, бо тут жили тварини, що виглядали із-за кожного куща. Побачивши перехожих, приваблені запахом свіжого хліба, що його хлопчики захопили у ресторані, вони кількома стрибками наближались до огорожі, просовували крізь прутья рожеві пискі і дивилися або допитливо, або лукаво. Маду, що досі задля Джека лише вдавав, ніби йому весело, тепер справді розвеселився. Щоб розпізнати звірів, привезених з його батьківщини, він не мав потреби читати мені сині таблички, які надають невеличким загонам в зоопарку вигляду камер в'язниці. Із радістю і болем дивився він на кенгуру, що зводилися на задніх лапах, таких великих і могутніх, що замінюють цим прудким тваринам і передні. Здавалось, негренья їм співчуває - адже вони також на чужині! - і страждає, бачачи їх на п'ятачку, який вони долають в три стрибки, повертаючись у свою хижку поквалливо, мов свійські тварини, що звикли до даху над головою, і усвідомлюють потребу в пристановищі.

Він зупинявся перед тонкими ґратами, пофарбованими в світлий колір, щоб створити для тварин ілюзію свободи; в ці загои помістили онагр і антилоп без жодного жалю до їхніх точених копитець, таких легких, таких стрімких! Подекуди земля так облісіла, схили деяких пагорбів були вкриті такою рідкою травою, що перед зором Маду, який стежив за швидкими рухами тварин, раптом виникали клапті його країни, спеченої сонцем.

Найдужче йому було шкода посаджених у клітки птахів. Страуси і казуари, яких порозпихали поодиночі просто неба і які, коли ідеш алеєю, здаються поряд із тропічними рослинами картинкою з підручника природничої історії й можуть принаймні розлягтися на землі або, стоячи на осонні, поколупатися у перемішаному з камінням щойно насипаному ґрунті. Його часто міняють, і завдяки цьому зоологічний сад скидається на куточок живої природи. Та які ж сумні здаються папуги ара, ув'язнені в довгій вольєрі, поділеній на безліч однакових кліток, в кожній з яких був мізерний басейн і сідало у формі дерева, але без листя й гілок. Дивлячись на ці понурі затінені вольєри - павільйон був надто високий для свого дворика, - Маду мимохіть думав про гімназію Моронваля. У тісноті і бруді цих своєрідних голубників яскраве пір'я птахів поблякло і розкошталось. Усе свідчило про боротьбу, про розпачливі

зусилля цих розгублених ошаленілих бранців, котрі марно намагалися вирватися на волю, раз у раз кидаючись на сталеву сітку. І птахи пустелі, птахи безмежних просторів, фламінго з витягнутою шиєю й рожевим пір'ям, які трикутними зграями носяться в повітрі між Голубим Нілом і блакитним небом, довгоногі ібіси, що дрімають, всівшись на нерухомі сфінкси, – всі вони мали неймовірно буденний вигляд поруч з білими павичами, які спесиво розпускали свій пишний хвіст, та маленькими пістрявими китайськими качками, що безтурботно бовталися у своєму малесенькому ставку.

Мало-помалу зоосад люднішав. Він оживав, ставав урочистішим, сповнювався людськими голосами, і раптом поміж двох алей перед Маду постала дивна чарівна картина, яка так його приголомшила, що він завмер і онімів, не в змозі висловити свого здивування, свого захоплення.

Над кущами й огорожами, майже на рівні крон високих дерев, з'явилися величезні голови двох слонів; помахуючи хоботами, вони повільно простували вперед, несучи на широких спинах строкату юрму людей – жінок з яскравими парасольками, дітей з чорнявими й білявими голівками, у солом'яних капелюшках і простоволосих, з косичками і кольоровими стрічками. За слонами неповторною ходою ступав жираф, поважно несучи на довгій рівній шиї маленьку горду голову; на ньому теж сиділи вершники. Цей незвичайний караван повільно рухався кільцевою алеєю вздовж плетива молодих гілок; усі сміялися, іноді скрикували, збуджені висотою, легким подихом вітру, а також невиразним страхом, який вони із самолюбства намагалися приховати.

Освітлені ясным, уже теплим сонцем, весняні сукні здавалися пошитими із дорогих шовків і мінилися усіма барвами на тлі грубої шершавої шкіри слонів. Нарешті африканські велетні з'явилися на весь зріст, на шиї кожного з них сидів вожатий. Неповороткі, спокійні слони з вантажем на спинах поважно йшли, витягуючи хоботи то праворуч, то ліворуч, щоб дістати ніжні паростки дерев або пригнуватися до кишень відвідувачів зоосаду, і злегка помахуючи великими вухами, коли якась дитина чи доросла дівчина з простолюду, сміючись, лоскотали його кінчиком парасолі або лозинкою.

– Що сталося, Маду?.. Ти так тремтиш... Ти часом не захворів? – запитав Джек товариша.

Маду аж знемагав від хвилювання, та коли довідався, що також може покататися на цих великих важких тваринах, його обличчя стало поважним, зосередженим, майже урочистим.

Джек не захотів кататись разом з ним.

Він залишився з матір'ю, яка, на його думку, мала б бути веселішою і сміхотливішою у такий щасливий день, йому хотілось пригорнутися до неї, милуватися нею, ступати по пилу, який здіймали її довгі шовкові спідниці, що діставали землі, як шлейф королеви. Сидячи поруч, обоє дивилися, як негрень, тремтячи від нетерпіння, покvapливо видряпується на слонову спину.

Він там відчув себе як дома.

Тепер це був уже не той закинутий на чужину хлопчик з недоладними манерами і смішною мовою; це був уже не той незграбний гімназист, маленький наймит, принижений своїми рабськими обов'язками і знущанням хазяїна... Відчувалося, що під його темною, звичайно землистою шкірою розбурхано шумує кров: його густі кучері настовбурчились, а в очах, де причаїлася туга вигнанця, зблискували гнів і владність.

Щасливий королевич!

Йому дозволили прокотитися алеями кілька разів підряд.

- Ще, ще! - просив Маду, сп'янілий від швидкої їзди на величезному слоні, що знову й знову перетинав місти, перекинутий через ставочок, минав загони для онагрів, кенгуру і агуті. І йому згадувалися Керіка, рідна Дагомея, війна і полювання в джунглях. Він розмовляв сам із собою рідною мовою, і, слухаючи цей лагідний співучим дитячий голос Африки, слон від утіхи приплющив очі і радісно затрубив. На його поклик заіржали зебри, злякано застрибали антилопи, а вольєра із заморськими птахами, на яку світило червонясте вечірнє сонце, обізвалась щебетом, криками, різкими ударами дзьобів, як це буває в дрімучому лісі перед тим, як його мешканці готуються до сну.

Але було вже пізно, треба було повертатися, настав час прокинутися з чарівного сну. До того ж щойно закосилося за обрій сонце, подув холодний весняний вітер, як нерідко буває напровесні, коли на зміну теплим сонячним дням приходять нічні заморозки.

Здавалось, що вернулася зима: діти поверталися додому сумні й змерзлі. Коляска їхала до гімназії, віддаляючись від ще охопленої полум'ям вечірнього сонця Тріумфальної арки і все більше заглиблюючись у нічну темряву. Маду мріяв про своє, сидячи поруч із візником; у Джека хтозна-чому від туги стискалося серце; мовчала маніть пані де Барансі. Проте вона мала щось сказати, щось таке, про що їй дуже важко було говорити, і тому підкладала розмову аж на кінець зустрічі з сином.

Зрештою вона взяла Джекову руку.

- Послухай, маленький мій, я мушу повідомити тобі недобру новину...

Джек у ту ж миті, відчув, що на нього звалилося велике горе, і благально подивився на матір.

- Ой, не кажи, не треба нічого казати!..

Але вона майже пошепки скоромовкою повела далі.

- Я повинна поїхати в далеку подорож... Я мушу тебе покинути... Але я тобі писатиму... Тільки не плач, мій любий, мені й так тяжко... До того ж їду я ненадовго... Скоро ми знову побачимось... Справді скоро, обіцяю тобі...

Вона стала верзти якісь нісенітниці. Говорила про хтозна-які гроші, про одержаний спадок, інші незбагненні тля нього речі.

Та хоч би що вона говорила і говорила, хоч би скільки вигадувала неймовірних байок - Джек її вже не слухав. Розчавлений, знищений, він тихо плакав у своєму кутку коляски, і Париж, яким вони проїздили, здавався йому зовсім іншим, ніж був уранці, -

його вже не осявало проміння весняного сонця, в повітрі вже не пахло бузком, місто було похмуре і скорботне. Воно й не дивно, адже Джек дивився тепер на нього очима повними сліз, очима дитини, яка щойно втратила матір.

VI. Юний король

Через деякий час після Ідиного покvapливого від'їзду до гімназії надійшов лист від д'Аржантона.

Поет повідомляв свого "дорогого директора", що зі смертю близької родички в його становищі сталися певні зміни, і просив звільнити його від обов'язків викладача літератури. А в постскрипті, ніби глузуючи, аж ніяк не шанобливо додав, що пані де Барансі, несподівано змушена залишити Париж, доручає свого маленького Джека батьківським турботам добродія Моронваля. В разі хвороби хлопця слід писати на д'Аржантонову паризьку адресу з проханням переслати листа за призначенням.

"Батьківським турботам добродія Моронваля!" Ото, мабуть, потішався д'Аржантон, пишучи ці слова. Хто-хто, а він знав мулата і знав, що чекає дитину в закладі Моронваля, коли той довідається, що Джекова мати виїхала і сподіватись від неї ні на що!

Коли надійшов цей сухий, лаконічний і зухвалий, незважаючи на зовнішню стриманість, лист, Моронваля опанував один із тих жахливих нападів некерованої шаленої люті, яка налітала на гімназію, як тропічний тайфун, і все навколо тремтіло, метушилося, скулювалось.

Вона поїхала!

Поїхала із отим голодранцем, із отим клишоногим дженджиком, із отим нездарою, дурнем, нікчемою! О, вона ще скуштує з ним лиха!.. І не соромно жінці у її віці – адже вона не першої молодості – знятися і поїхати, покинувши свою бідну дитину саму в Парижі, серед чужинців!

Отак мулат побивався над гіркою долею бідного хлопчика, а його товсті обвислі губи лиховісно кривилися: "Зачекай... Зачекай! Потурбуюся я про твого Джека, побатьківському потурбуюся!"

Його дратувала не так втрата журналу, якому не судилося з'явитися на світ, не так провал корисливих намірів і остаточний крах останніх надій вирватися із злиднів, як зухвала, нахабна загадковість, якою оточили себе оті двоє, котрі познайомилися саме завдяки йому, в його домі, у його власному домі, яким вони користувалися, як будинком побачень! Моронваль помчав на бульвар Османа, аби рознюхати, довідатися хоч про що-небудь, але й там ніхто нічого не знав. Констан чекала від пані листи. Він дізнався одне: остаточно порвано з "любим дядечком", вони виїждять із будинку, і меблі, очевидно, будуть розпродані.

– Ох, пане Моронваль, – додала дебела покоївка, – в лиху годину ступила наша нога у ваш балаган.

Мулат повернувся додому, переконаний, що через три місяці Джека заберуть або

він сам змушений буде відіслати хлопця до матері через несплату належної суми за навчання. Отож він зробив висновок – а втім, так вирішила і вся керована ним гімназія – нічого далі панькатися з синочком пані де Барансі, пора розквитатися за кількомісячне плазування перед отим хлопчиськом.

Почалося з головного, із харчування: тепер Джек не лише сидів за загальним столом, а й став жертвою і забавкою для своїх однокашників і вчителів. Ні краплі вина, ні крихти тістечок!

"Шипшина", як і для всіх, "шипшина" – гіркувато-кисла, нудотна, каламутна, з огидною піною й сміттям, як на воді під час повені. І всюди ненависні погляди, образливі натяки.

При ньому зумисне заводили мову про д'Аржантона. Віршомаз той д'Аржантон, а не поет, хвалько й себелюб. Що ж до його знатності, то всім відомо, чого вона варта: похмурі коридори, де нібито минуло його хворобливе дитинство, були не в стародавньому замку, що губився далеко в горах, а в нікчемному тітчиному готелі по вулиці Фурсі серед звивистих і вогких провулків поблизу церкви святого Павла. Та славна жінка була з Оверні, і всі пам'ятали, як вона кричала своєму племіннику в похмурих отих коридорах: "Аморі! Синочку, принеси-но мені ключа під кімнати шім біш (сім біс)". І віконт приносив ключа від кімнати "шім біш".

Безжальне глузування з ненависного віршомазу розважало Джека, та все ж щось не дозволяло йому сміятися разом з усіма, брати участь у бурхливих веселощах "дітей півдня", які задоволено й улесливо хихотіли на кожен жарт Моронваля. Справа в тому, що слідом за цими анекдотами про д'Аржантона неминуче починалися натяки на іншу особу, і хоч її ім'я ніколи не вимовлялося, Джек аж тремтів, здогадуючись, про кого йде мова. Здавалося, у свідомості співтрапезників існував нерозривний зв'язок між невдахою з великими претензіями, жалюгідним дженджиком Аморі д'Аржантоном і тією іншою особою, яку хлопчик обожнював і шанував найбільше в світі.

А ще звичайно у всіх розмовах згадувалось якесь герцогство де Барансі.

– А де воно, як ви гадаєте? – басував Лабассендр. – В Турені чи в Конго?

– У всякому разі слід визнати, що його лепсько утримують, – підморгуючи, відповідав доктор Гірш.

– Браво, браво!.. Краще не скажеш: утримують!

І всі реготали, аж корчилися.

Заходила мова також про знаменитого лорда Пімбака, заступника начальника генерального штабу колоніальної армії в Індії.

– Я його добре знав, – казав доктор Гірш. – Він командував полком із тридцяти шести татусів.

– Браво! З тридцяти шести татусів!

Джек опускав голову, розглядав хліб, тарілку і не відважувався навіть заплакати, затиснутий в лещата знущань, від яких мало не задихався. Інколи він навіть не розумів того, що чув, але із ще глузливішого виразу обличчя учителів, із ще огиднішого їхнього сміху Джек здогадувався, що його хочуть образити.

І тоді пані Моронваль м'яко казала:

- Джек, любий, подивіться, що там на кухні.

А коли хлопчик виходив, півголосом вчитувала його кривдникам.

- Ну то й що! - відповідав Лабассендр. - Він нічого не тямить.

Звичайно, бідний хлопчик не все розумів, але його розум вбирав, як губка, ці перші знущання, він до знемоги дошукувався причин зневаги і ненависті до себе, а деякі незрозумілі слова із тих базікань наставників за спільним столом засівалися в його душу гіркими сумнівами, в'їдалися в неї, мов темний бруд.

Він давно знав, що не має батька, що носить чуже ім'я, що мати його неодружена, і з цього й починалися його стурбовані роздуми. Він став дуже вразливим. Якось, коли переросток Саїд обізвав його "сином кокотки", він не розсміявся, як тоді, коли вперше почув це слово, а кинувся на єгиптянина і так стиснув йому горло своїми зведеними судомою рученятами, що мало не задушив його. На волення Саїда прибіг Моронваль, і наш малий де Барансі вперше спізнав кийка.

Відтоді добрі чари розвіялися, як дим, і Джек утратив свою недоторканність. Мулат уже не стримував своїх виховних поривів, до того ж його надто тішила можливість лупцювати білого! Тепер, щоб Джекова доля стала такою самою, як доля Маду, йому бракувало тільки роботи на кухні. Але не думайте, що після таких рішучих змін у гімназії поліпшилася доля юного короля. Навпаки, він більше, ніж будь-коли, мусив терпіти за всі нездійснені мрії учителів. Лабассендр копав його ногами, доктор Гірш ще дужче тягав за вуха, а "дядько з кийком" змушував жорстоко розплачуватися за крах своїх розрахунків на власний журнал.

- Ніколи задоволені, ніколи задоволені, - повторювало бідне негрєня, замучене жорстоким знущанням своїх хазяїв. До його відчаю додавалася нестерпна туга за батьківщиною, що стала ще гострішою з приходом весни, з хвилюючим поверненням тепла й сонця, а надто відтоді, як він побував у зоосаду, який оживив у ньому трепетні спогади, поклик далекого рідного краю.

Спочатку виявом його туги вигнанця було затяте мовчання, покора і безмовне терпіння всіх вимог і побоїв. Потім на обличчі Маду з'явився вираз рішучості й надзвичайного збудження. Бігаючи по будинку й по саду, виконуючи свої численні обов'язки, він, здавалось, бачив перед собою далеку невідому ні для кого мету, - його очі зосереджено, пильно дивилися удалину, ніби там хтось ішов і кликав його за собою.

Одного вечора, коли негрєня вже лаштувалося спати, Джек почув, як той тихо лепече щось своєю незрозумілою мовою, і запитав:

- Ти співаєш, Маду?

- Ні, мусьї, я не співати, а балакати по-негрському.

І він поділився усіма своїми таємницями з другом. Він вирішив утекти. Він давно все обміркував і тільки чекав тепла, щоб здійснити свій задум. Тепер сонце стало тепліше, і Маду незабаром повернеться в Дагомею, знайде тітоньку Керіку. Якщо Джек хоче, вони пішки дійдуть до Марселя, сховаються на кораблі і вийдуть у море. З ними не станеться нічого лихого, адже при ньому - грі-грі.

Джек став відмовлятися. Хоч яким нещасливим він почувався, батьківщина Мадугезо не вабила його. Великий чан з червоної міді, наповнений відрубаними головами, знову постав моторошним видом перед його очима. До того ж там він буде ще далі від матері.

- Гаразд, - спокійно відповів негр. - Ти залишатися у гімназії, я їти сам.

- А коли ти підеш?

- Завтра, - рішуче відповів негр і заплющив очі, щоб швидше заснути, ніби усвідомлюючи, що йому буде потрібно дуже багато витримки й сили.

Наступного ранку був "день методи", як казали в гімназії. В такі дні пані Декостер збирала всіх у великій вітальні - там стояла фісгармонія, конче потрібна для виразного читання. Зайшовши туди, Джек побачив мовчазного Мадугу, який натирав підлогу величезної зали, і подумав, що той відмовився від своєї мандрівки.

Уже добру годину, якщо не дві, "діти півдня" щосили розтуляли й стуляли щелепи, надаючи словам "обрисів", коли в прочинені двері заглянула Моронвальєва голова.

- Мадугу немає?

- Ні, любий, - відповіла пані Моронваль-Декостер. - Я послала його на базар по харчі.

Слово "харчі" викликало на дитячих обличчях вираз такого щастя, що всі вихованці миттю могли б відтворити точні "обриси" цього слова, якби їм дали таке завдання. Вони ніколи не наїдалися! Джекові, не такому зголоднілому, як усі інші, в цю хвилину згадалася вчорашня нічна розмова з Мадугу, що лишилася в його пам'яті, мов сон.

Не встиг Моронваль піти, як знову повернувся.

- То як? Є Мадуга? - стурбовано запитав він.

- Він іще не прийшов... Не знаю, що й думати, - відповіла теж трохи стурбована його жіночка.

Десята година, одинадцята, а Мадуга немає. Давно закінчився урок. То був час, коли з підвалу, де містилася кухня - хоч яка вона була тісна й злиденна, - долинали запахи гарячої їжі, від яких розгорався й без того хижий голод вихованців гімназії. Але того ранку не було нічогісінко - ні овочів, ні м'яса, а Мадуга нема та й нема.

- Може, з ним щось сталося?.. - вголос міркувала пані Моронваль, поблажливіша, ніж її насуплений чоловік, що раз у раз ходив із палицею в руці до воріт завулка, чатуючи на повернення негрєнати.

Нарешті всі настінні годинники, всі дзигарі на сусідніх вежах видзвонили полудень, ділячи трудовий день на дві майже однакові половини. Цей веселий передзвін відгукнувся лиховісним бурчанням у порожніх животах усіх мешканців гімназії. І в той час, як по довколишніх фабриках залягла тиша і навіть у найбідніших халупах їхнього завулка загуготів вогонь і від розпалених плит поширилися принадні запахи смаженого й печеного, учителі й учні, не знаючи, як згайнувати час, гарячково чекали манни небесної, якої їм так бракувало.

Уявіть собі цей голодний навчальний заклад без ніяких харчів, загублений, як паром у відкритому морі, серед океану людей, що втішалися обідом.

Юні "діти півдня" із запалими щоками й витрішкуватими очима відчували, як у них водночас із спазмами голоду прокидаються прадавні інстинкти людоїдів. Нарешті близько другої години дня пані Моронваль, знехтувавши своїм вродженим аристократизмом, вирішила піти до ковбасні по харчі. Доручити це комусь із своїх зголоднілих учнів вона не відважилась, бо ті могли все поїсти дорогою.

Коли вона повернулася, навантажена довжелезними хрусткими батонами й пакунками в проолієному папері, її зустріли громовим "ура". І лише тепер, ніби після їжі ожила їхня виснажена уява, кожен став ділитися своїми здогадами й побоюваннями, які викликало зникнення маленького короля. Що ж до Моронваля, то він не вірив у нещасливі випадки, у нього були надто поважні підстави побоюватися, що хлопець наживав п'ятами.

- Скільки він мав при собі грошей? - запитав він.

- П'ятнадцять франків, - несміливо відповіла дружина.

- П'ятнадцять франків! У такому разі все ясно: він ушився.

- Проте п'ятнадцять франків не та сума, з якою можна добратися до Дагомеї, - заперечив Гірш.

Моронваль похитав головою і поквапився до поліційного відділка заявити про зникнення свого вихованця.

Він ускочив у добрячу халепу і мусив будь-що розшукати хлопця, не допустити, щоб той добрався аж до Марселя. Мулат боявся нотацій "мусьї Бонфіса". До того ж люди такі лихі! Юний король міг поскаржитись, розповісти, як з нього знущалися, знеславити пансіон. Не дивно, що у своїх показаннях, даних комісарові поліції, він наполегливо наголошував, що Маду прихопив велику суму грошей. А під кінець з безкорисливим виглядом зауважив, ніби турбують його, власне, не гроші, а ті небезпеки, які чигають на знедолене дитинча, бідного маленького короля, вигнанця, що втратив і трон, і батьківщину.

Ділячись своєю стурбованістю, цей звір утирав очі. Поліцейські втішали його:

- Ми знайдемо його, пане Моронваль, не хвилюйтеся Та Моронвалеві, навпаки, аж пекло, - він був такий збуджений, що замість спокійно чекати вдома наслідку пошуків, як радив йому комісар поліції, сам негайно вирушив у похід разом із усіма "дітьми півдня", серед яких був і наш приятель Джек, аби допомогти розшукам поліцейських.

Що не день відбувалися експедиції до найдалших паризьких застав. Мулат розпитував митників, змальовуючи їм прикмети Маду, а діти тим часом шастали по великих дорогах, які починаються за межею міста, серед порожніх возів, а інколи й серед військових частин на марші, придивляючись, чи не з'явиться десь чорна обшарпана постать маленького короля. Потім, у час надходження звітів, вони йшли до префектури або з самого ранку обходили поліційні відділки, коли відчиняються двері камер і починається сортування багатого вилову закинутих серед ночі сіток, в яких опиняється хтозна-скільки і знедолених, і злочинців.

Якої тільки нечисті й твані не опиняється в тих жахливих сітях, що їх тягнуть аж по безпросвітному дну великого міста. Інколи та твань червоняста, і коли її скаламутити,

звідти піднімається солодкаво-нудотний дух злочину й крові.

І яке то безглуздя – водити туди дітей, тикати їм у очі всю оту нечисть, усі жахи, виливати па їхні душі помийниці моторошного благання, верещання й волян, проклять і криків, ридань, навісних пісень, усю ту пекельну музику, якою сповнені поліційні відділки і через яку вони й заслужили скрипуче й невеселе назвисько: буцегарня!

Це й називалося в Моронваля "показувати вихованцям паризьке життя".

"Діти півдня" не дуже розуміли все те, що бачили й чули, але в них лишалося після отих походів похмуре зловісне враження, особливо у більш розвинутого й витонченого Джек а. Після таких експедицій він повертався з тугою на душі, стурбований, засмиканий, переляканий тим, що побачив на дні Парижа, й іноді з жахом думав: "А що коли десь там Маду?"

Та згодом він заспокоювався, переконуючи себе, що негренья вже далеко, що воно тепер біжить десь по марсельській дорозі, яку уявляв собі прямою, як літера "I", а в кінці тієї дороги розкинулося море з кораблями, готовими до відплиття.

Щовечора, повертаючись у так звану спальню, Джек радів що приятелеве ліжко порожнє.

"Він біжить, він біжить, маленький король!" – думав він і на деякий час забував прикрощі власного існування, ту невимовну кривду, якої завдала йому мати, покинувши його тут самого. Та коли він думав про мандри Маду, його турбувало одне: чудова погода, що стояла в день його втечі, несподівано зіпсувалася. І тепер то лив як з відра дощ, то періщив град, а то й віяла заметіль; у проміжках весна намагалася зібратись на силі, але це їй ледве-ледве вдавалося, і не встигало випогодитись, як невпинний вітер знову приносив дощ з мокрим снігом, і "діти півдня", заснулі під скрип і торохтіння хисткого сараю зі скляною покрівлею, який стогнав і тремтів від ураганного вітру, певно, бачили сні про довгі морські подорожі і знову переживали таке відчуття, ніби вони у відкритому морі, їм нікуди утекти, годі уникнути небезпеки.

Згорнувшись бубликом під ковдрою, щоб сховатися від пронизливого вітру, що, вриваючись у спальню, зі свистом шмагав, як батіг, по усіх кутках, Джек подумки був з Маду-Гезо у його важкій небезпечній дорозі. Він уявляв, як Маду десь край балки, на узліссі зіскулився у своїй короткій червоній курточці, беззахисний проти розлютованих сил природи.

Але дійсність виявилася ще страшнішою, аніж найстрашніші картини, що їх малював собі Джек.

– Його розшукали! – якось уранці загорлав Моронваль, кинувшись до їдальні саме тоді, коли всі лаштувалися сісти за стіл...– Його розшукали, я щойно одержав повідомлення з префектури. Капелюха й тростину! Мерщій! Я біжу за ним до збірного пункту.

Він увесь клекотів лихим обуренням і зловтіхою.

Користуючись нагодою підлеститися до хазяїна, а заодно й вдовольнити свою дикунську потребу голосно покричати, "діти півдня" зустріли новину гучним "ура". Джек не приєднав свого голосу до цього переможного крику – він одразу подумав:

"Бідний Маду!"

Маду справді був з учорашнього дня на збірному пункті попереднього ув'язнення. І там, у тій клоаці, серед злочинців, бродяг, усякого ледащо й п'яниць, огидних покидьків, жебраків і знедолених, що валялися долі на самих матрацах, знайшов спадкоємного принца його незрівнянний наставник.

- Ох, нещасна моя дитино! У якому вигляді мушу я... мушу я...

Гідний шани Моронваль, задихаючись від несподіванки й збудження, не мав сили договорити, і, бачачи, як він довжелезними руками, наче жадібними щупальцями, обхопив шию негренья, супроводжуючий інспектор поліції мимоволі подумав: "Щасти вам! Ти ба! Хоч один власник пансіону любить своїх вихованців..."

Зате безсердечний Маду виявляв цілковиту байдужість: коли перед ним постав Моронваль, на його обличчі не відбилося ні радості чи страждання, ні подиву чи сорому, не відбилося навіть того священного жаху, який за звичайних обставин наводив на нього брутальний мулат, хоча тепер цей жах мав би бути ще більшим. Він дивився тьмяним невидючим поглядом, а його обличчя змарніло, посіріло й поблякло. Неймовірне виснаження Маду ще більше впадало в очі через те, що він був брудний і обірваний, як мара. З голови до ніг його обліплювала багнюка, що давнішими і свіжішими пластами нашаровувалась по всьому тілу, особливо в кучерях густого волосся і, підсихаючи, відставала сірими ламкими пластівцями.

Він скидався на якесь земноводне створіння, що, побовтавшись у воді, раз у раз качалося по березі річки.

Без черевиків, без картуза, на галун якого позаздрив, певне, якийсь злодійчук. Тільки потерті штани та драний колись червоний жилет, вилинялий, майже безбарвний.

Що ж із ним скоїлося?

Лише він сам міг би про все розповісти, якби захотів. Інспектору поліції було тільки відомо, що напередодні, під час обходу в Американських каменоломнях, його знайшли агенти поліції: Маду лежав на печі для обпалювання гіпсу ледь живий через тривалий голод і задурманений надмірною спекотою. Чому він досі лишався у Парижі? Що завадило йому піти з міста?

Моронваль не розпитував хлопчика і не зронив жодного слова за всю довгу дорогу, поки віз його зі збірного пункту до гімназії.

Кинута, як клунок, у куток карети розтерзана, отетеріла, приголомшена горем дитина і набундючений тріумфуючий директор гімназії лише обмінялися поглядами.

Але якими поглядами!

Гострий загартований меч схрестився у порожнечі з маленькою, погнутою, зламанною, заздалегідь приреченою на поразку бляшкою.

Коли Джек зустрів у садку Маду з чорним, скорботним, висхлим обличчям і в брудному лахмітті, він ледве пізнав маленького короля.

Маду з невимовною тугою зронив лише: "Здрастуй, мусьї!" - і цілий день ніхто не згадував його жодним слоном. На уроках, як завжди, не було ніякого ладу, на перервах

також. Зате цілий день, то стихаючи, то знов наростаючи, з мулатової кімнати долинали сильні глухі удари та нестерпний дитячий стогін. Переляканому Джеку ці зловісні звуки вчувалися навіть тоді, коли вони на якийсь час затихали. Та й пані Моронваль, чуючи їх, так хвилювалася, що книжка аж танцювала в її руках усіма сторінками.

За вечерею директор усівся за стіл знесилений, але сяючий.

– Який ме'зотник! – казав він дружині й докторові Гіршу. – Який ме'зотник!.. До чого мене довів!

Він і справді мав вигляд людини, що знемагає від втоми.

Увечері, зайшовши до спальні, Джек побачив сусіднє ліжко вже зайнятим. Бідолашний Маду довів хазяїна до такого стану, що й сам зліг, хоча добратись до ліжка без сторонньої допомоги уже не міг.

Джеку хотілося порозмовляти з ним, розпитати про його коротку і важку подорож, але поруч були пані Моронваль і доктор Гірш, – вони схилилися над хлопчиком, який немовби дрімав, важко зітхаючи й схлипуючи, як буває з дітьми після побоїв і цілоденних плачів.

– То ви, пане Гірш, справді не думаєте, що він хворим?

– Не більше, ніж я, пані Моронваль!.. Бачите, ця порода міцна, як броньований монітор.

Коли вони пішли геть, Джек узяв руку Маду, що лежала на ковдрі, – вона була шорстка і гаряча, немов цеглинка, щойно вийнята з печі.

– Добрий вечір, Маду!

Маду ледь розплющив очі і з гіркою безнадією подивився на свого друга.

– Маду кінець, – прошепотів він. – Маду загубити грі-грі. Вже ніколи бачити Дагомея. Кінець...

Ось чому він не пішов із Парижа. Через дві години після втечі з гімназії, коли він на одній із околиць шукав вихід з міста, п'ятнадцять франків, з якими його послали на базар по харчі, і амулет, що висів у нього на шиї, опинилися незбагненим для нього чином у кишені одного з тих пройдисвітів, одного з тих хижих птахів, які не гребують ніякою здобиччю і накидаються на все, що блищить.

І тоді, забувши й думати про Марсель, про кораблі, про подорож, переконаний, що без свого грі-грі вік ніколи не добереться до Дагомеї, Маду повернувся назад і вісім днів і ночей нишпорив по всіх нетрях і кублах розпусти паризького дна в пошуках свого чарівного амулета. Боячись, що його спіймають і відведуть до Моронваля, він переховувався і жив тим нічним тривожним життям, яким у Парижі живуть убивці і злодії, ночував у недобудованих будинках, на пустирищах, у стічних трубах, під мостами, де свистить вітер, за огорожами театрів, під столами, на яких роздають дармову юшку.

Завдяки маленькому зросту й темній шкірі він міг прослизнути куди завгодно, і скрізь кишіло життя. Навколо нього кружляли розпуста й порок із липкими й безшумними крилами нічних птахів; він їв хліб вуркаганів, бо й вуркагани бувають

інколи жалісливі, бачив по підвалах нічну дільбу і гулянки вбивць, спав безтурботним дитячим сном поруч з бандитами. Але що йому до них? Він шукав грі-грі і навіть не помічав тієї нечисті.

У неосяжних паризьких нетрях маленький король почувався так само спокійно, як у джунглях, де отаборялися його одноплемінці, коли Керіка брала його з собою на полювання: там, розбуджений гуком слонів, носорогів, він бачив, як під ледь освітленими велетенськими деревами навколо табору блукають тіні хижих чудовиськ, а зовсім поруч, у листі, плазують змії. Та Париж із його чудовиськами страшніший за всі африканські джунглі, і негренья усмерть налякалося б, якби роздивилося їх, якби все розуміло. На щастя, він думав лише про грі-грі, і тут, так само, як під час полювання в далеких джунглях, над ним простиралася опіка тітоньки Керіки.

- Маду кінець!

Того вечора маленький король був такий закатований, що не міг більше сказати жодного слова, і його сусід по ліжку заснув, так нічого й не довідавшись.

Серед ночі Джек раптом прокинувся. Маду сміявся, співав і скоромовкою розмовляв сам із собою рідною мовою. Він почав марити.

Уранці доктора Гірша невідкладно викликали до гімназії, і він заявив, що Маду дуже хворий.

- Добрячий менінго-енцефалітик, - казав він, потираючи руки із сухими жовтими пальцями. Весь його вигляд свідчив про те, що він на сьомому небі.

Страшне то було створіння, отой доктор Гірш! Його голова була напхана уривками статей із різних наукових трактатів, всякими утопіями і доктринами, але, надто ледачий і незібраний для послідовного навчання, він ледве вивчив кілька медичних приписів і прикривав своє дрімуче невігластво купою плутаних уявлень про індійську, китайську і халдейську медицину. Він цікавився навіть магією, і коли в його руки потрапляло людське життя, подумував про чаклування та сумнівні й небезпечні рецепти знахарів.

Пані Моронваль вважала, що треба покликати справжнього лікаря на допомогу їхньому звихнутому ескулапу, але директор, не такий співчутливий і не схильний робити витрати, які, очевидно, ніхто й ніколи не відшкодує, вирішив, що для "тієї макаки" доктора Гірша більше, ніж досить, і цілком віддав негренья йому на поталу.

Прагнучи неподільно накласти лапу на хворого, ескулап-недоук, пославшись на ускладнення, через яке хвороба могла стати заразною, велів перенести ліжко Маду в протилежний куток садка, в якусь засклену, як і всі приміщення колишньої кінської фотомайстерні, комірчину з каміном,

Цілий тиждень він мав змогу випробовувати на своїй жертві усі трунки найдикіших народів, втішатися її муками; Маду опирався йому не більше, ніж кволе мале цуценя. Доктор Гірш власноруч готував якісь суміші із смердючих своїх порошоків, котрі брав з різних пакетиків, і коли той дурисвіт, навантажений абияк закоркованими пляшечками, заходив до комірчини і щільно зачиняв за собою двері, усі думали: "Що він робитиме з нещасним хлоп'ям?"

А "діти півдня", для яких будь-який лікар – завжди трохи чаклун і знахар, побачивши його, похитували головами і пускали під лоба очі.

Посилаючись на заразну хворобу Маду, гімназістам заборонили наближатися до нього, і в тому затіненому, таємничому, страшному закутку у глибині садка, здавалось, назріває подія ще таємничіша й жахливіша, ніж чаклунські приправи доктора Гірша.

Проте Джеку хотілось побачити свого друга Маду, побувати за щільно зачиненими дверима, немов замуrowаними пильним наглядом. Хлопчик довго вичікував і нарешті, вибравши хвилину, коли ескулап кинувся до завулка по якісь забуті ліки, разом із цибатим Саїдом миттю проскочив у новостворений ізолятор.

То була напівсільська комірчина, куди складали садові інструменти, квіткову розсаду, теплолюбні рослини. Залізне ліжко Маду стояло на земляній долівці. По кутках – складені один на один глиняні горщики, шматки решітчастих загородок, биті шибки красивого синього кольору, того кольору, якого їм надають прошарки повітря. Зав'ялі стебла і величезні паки сухого коріння доповнювали цю невеселу картину, а в каміні, ніби мерзлякувата й тендітна тропічна рослинка, коливався вогник, наповнюючи комірчину задушливим снодійним теплом.

Маду не спав. На його ще більш змарнілому й побляклому личку застиг той самий вираз цілковитої байдужості. Його чорні ручки заціпеніли на ковдрі. І в його відчуженості, в зреченні від усього, що його оточувало, в тому, як відвернувся він до стіни, ніби між побіленою вапном цеглою відкривалися видимі лише для нього дороги, а кожна тріщина старої будівлі ставала ясним шляхом до лише ним знаного краю, було щось від маленької загнаної тваринки.

Джек підійшов до ліжка.

– Маду, це я... Мусьї Джек.

Хворий подивився на нього невидючими очима і нічого не відповів, – він уже не розумів французької мови. Тут були безсилі усі, які тільки є, методи на світі. Природа мало-помалу відвойовувала цього маленького дикуна, і в маренні, коли вже не належиш собі, коли інстинкт стирає все завчене, Маду розмовляв лише мовою рідної Дагомеї.

Джек тихенько сказав йому ще кілька слів, а старший за нього Саїд, відчувши холодний подув великих крил смерті, що повільно, мов хижий птах, ширяє, тихо спускаючись на затьмарене чоло помираючого, охоплений жахом і тугою, відступив до дверей. Раптом Маду тяжко зітхнув... Діти презирнулися.

– Мені здається, що він заснув... – прошепотів поблідлий Саїд.

Джек, теж дуже схвилований, так само пошепки відповів:

– Ти маєш рацію, він заснув... Ходімо звідси.

І обидва вискочили з комірчини, покинувши товариша на поталу зловісним сутінкам, що огортали його і були ще разючіші в цьому дивному місці, куди просочувалося невиразне зеленкувате світло, яке буває надвечір у глибині саду.

Настала ніч. Діти зачинили за собою двері, і в тиші темної похмурої халабуди тепер поблискує тільки вогонь; він мерехтить, коливається, зазирає у всі кутки, ніби когось

шукає і не знаходить. Його спалахи вихоплюють із темряви ".кладені шибки, зазирають у горщики для квітів, пнуться по ветхих решітках, приставлених до стіни, стривожено метаются з боку в бік і нічого ніде не знаходять. Вони ковзають по залізному ліжку, по короткій червоній куртці, рукави якої простяглися, немов спочиваючи, але, здається, там також нічого немає, бо вогонь шугає тепер до дверей, до стелі, блукає, тремтить, аж поки стомлений, виснажений, збентежений, усвідомивши, що він нікому тут не потрібний, що тут нікого зігрівати, ховається в попіл і згасає так само, як згас маленький мерзлякуватий король, який його так любив.

... Бідний Маду!

Гірка доля знушалася з нього не лише за життя, а й після смерті: хазяїн гімназії довго вагався: поховати його як служника чи як спадкоємця королівського трону. З одного боку, хотілося зекономити, а з другого – зробити собі рекламу й похизуватися. Після тривалих вагань Моронваль вирішив, що скнарити не варто, і якщо за життя маленький король дав менше зиску, ніж від нього чекали, то справедливо буде скористатися, як тільки можна, із його смерті.

І Маду влаштували бучні похорони.

Всі газети надрукували біографію юного короля Дагомеї, надто коротку, на жаль, біографію! Так само коротку, як і його життя, зате прикрашену, обрамлену довгим панегіриком на славу гімназії Моронваля і її директора. Незрівнянність методи Декостер, глибока освіченість лікаря, що боровся за життя принца крові, сприятливі для здоров'я умови, створені для навчання у гімназії, – нічогосінько не пропустили, і найзворушливішою в тій хвальбі була одностайність усіх газет, які слово в слово повторювали одна одну.

І ось одного травневого дня парижани – попри численні свої заняття і гарячкову заклопотаність вони завжди пильно стежать за всім, що відбувається в місті, – побачили, як по бульварах рухається бучний і дивний похоронний кортеж. Четверо чорних малих гімназистів тримали китиці шнурів, що спадали з катафалка найвищого розряду. За ними жовтошкірий гімназист у фесці – наш знайомий Саїд – ніс на оксамитовій подушечці якісь незбагненні ордени, так звані королівські відзнаки. Потім ішли мулат із білою хусточкою на шиї, "діти півдня" і Джек. За ними – викладачі, друзі дому, всі недолугі "таланти", які зібралися величезною жалюгідною зграєю. Скільки там було згорблених спин, побляклих облич, безжально побитих долею, яка, ніби незгладимий слід п'ятірні, залишила на них глибокі зморшки! Скільки згаслих очей, лисих голів із сивіючим вінчиком мрій, скільки зношених пальт, стоптаних черевиків, розбитих надій, нездійснених прагнень!.. Всі вони скорботно чвалили дорогою, ніяковіючи від ясного денного світла, і саме такий зловісний кортеж пасував для проводів маленького, позбавленого трону короля Дагомеї. Хіба й ці невдахи не сподівалися на уявне недосяжне для них королівство?

Де ще, крім Парижа, можна побачити такі похорони? Короля Дагомеї проводять на кладовище покидьки, люди богеми!

А щоб цей жалюгідний кортеж був ще сумнішим, пішов дрібний, затяжний,

холодний, скрипучий дощ, – здавалося, холод заповзввся переслідувати маленького короля аж до могили. Так, аж до могили! Бо промова, яку виголосив Моронваль над опущеною в яму труною, промова, що була потоком холодних бездушних фраз і гучних крижаних слів, не могла зігріти тебе, мій бідний Маду. Мулат розпинався про чесноти, про видатний розум небіжчика, про те, яким зразковим монархом він міг би стати одного чудового дня, і закінчив її затертою гучною фразою, звичною за таких обставин:

– Він був справжньою людиною! – пишномовно проголосив він.

Так, він був людиною.

Для тих, хто знав Маду з його мавпячим личиком, котре викликало співчуття і приязнь, знав про його запізніле дитинство і нерозвинену через отупляюче рабство мову, Моронвалеві слова були гнітючі й блюзнірські.

Проте серед фальшивих вдаваних сліз і жалів були й щирий біль та гарячі сльози – Джекові сльози. Смерть товариша приголомшила його, і маленьке посіріле й скорботне личко Маду, яке він крадькома побачив у сутінках комірчини, уже два дні невідступно стояло перед Джековими очима. То було немов наслання, до якого домішувалось гнітюче враження від похмурої похоронної церемонії і відчуття власного горя. Тепер, коли негра вже не було на світі, Джек передчував, що саме на ньому директор зриватиме зло, бо хай які занедбані були "діти півдня", проте всі вони мали опікунів, котрі хоч зрідка їх провідували, і могли запротестувати в разі надто брутального до них ставлення. А Джек був покинутий, він, добре це усвідомлював. Мати не писала йому, ніхто в гімназії не знав, де вона. О, якби він дізнався, де мама, він щодуху помчав би до неї, щоб вона прихистила його, він розповів би їй про всі свої злигодні!

Ось про що думав маленький Джек, ідучи довгою заболоченою вулицею, що вела з кладовища. Поперед нього, голосно балакаючи, йшли Лабассендр і Гірш, і ось що ній раптом почув:

– Я переконаний, що вона у Парижі, – сказав Лабассендр.

Джек мимоволі нашорошив вуха.

– Я бачив позавчора, як вона йшла бульваром.

– А він?

– Ха! Не сумнівайся, поверталися вони разом.

"Він", "вона" нічого певного не значили, та Джек розхвилювався, як бувало за столом, коли учителі базікали, відверто знущаючись з нього. А через хвилину й справді хлопчик виразно почув двоє імен, які його переконали, що він не помилився.

Значить, мама в Парижі, тут, у місті, і навіть не приїхала його поцілувати!

"А що коли я сам туди поїду?" – раптом подумав він.

Весь довгий шлях від кладовища Пер-Лашез до проспекту Монтеня хлопчика не полишала одна думка: скористатися тим, що всі йдуть, хто з ким, і утекти! Та й справді, від стрункої процесії не залишилося й сліду, і тепер, коли було досягнуто жаданого ефекту, коли вистава скінчилася, всі розбрелися, повертаючись до гімназії, і, стомлені, зайняті розмовами, не зважали на те, яке справляють враження.

Моронваль, оточений учителями й такими самими невдахами, як сам, очолював

похід і час від часу, обертаючись, жестом підганяв цибатого Саїда: "Швидше!" А єгиптянин, що керував наступною колоною, таким самим жестом передавав наказ хазяїна потомленій малечі, що розтяглася по дорозі: "Швидше! Швидше!" Тоді відсталі діти, зібравшись на силі, бігли підтюпцем і доганяли тих, хто йшов попереду. Тільки Джек, удаючи, що геть знесилений, усе відставав і відставав.

– Швидше! – гукав Моронваль.

– Швидше! Швидше! – підхоплював єгиптянин.

Аж ось і Єлисейські Поля. Саїд востаннє обернувся і замахав довгими руками, але за мить вони безпорадно опустилися в нього, і він, наляканий і приголомшений, завмер.

Цього разу зник маленький Джек.

VII. Нічна подорож у передмісті

Спочатку він не біг. Він не хотів скидатись на людину, що рятується втечею.

Навпаки, він ішов неквапливо, з байдужим виразом обличчя, проте ладен був щомиті кинутися навітки. Та що ближче він підходив до бульвару Османа, то нестерпніше хотілося йому побігти; його дедалі більше охоплювала тривога й бажання якнайскоріше добратися додому, і він ішов усе швидше й швидше. Що його чекає на бульварі?

Можливо, їхній дім зачинений... А що, як Гірш і Лабассендр помилилися і мама не приїхала? Що з ним тоді буде? Він і подумати не міг про те, щоб повернутися до гімназії після втечі. Якби навіть це й спало йому на думку, то одна згадка про глухі удари і нестямні стогони, які півдня долинали з кімнати, де зачинився мулат з Маду, сповнила б його жахом, і він відмовився б від свого наміру.

"Вона вдома!" – радісно подумав хлопчик, побачивши, що всі вікна відчинені, а ворота відімкнуті, як це бувало в ті дні, коли вони збиралися їхати в місто. Джек кинувся до будинку, щоб не проґавити карети. Але що це? У їхньому домі все було догори дном, і Джек помітив це вже у вітальні.

Там метушилося безліч чужих людей. З під'їзду тягли меблі, несли крісла й дивани з оббивкою пастельних барв, що так пасували до півмороку вітальні і були вкрай недоречні на вулиці, в ясному денному світлі. Дзеркало, обрамлене гірляндами з амурів, спиралося при вході на холодний камінь, а навколо були розкидані жардиньєрки із зів'ялими вазонами, зняті з вікон порт'єри, маленька люстра з гірського кришталю. Дами у вихідних сукнях снували сходами, і в приглушену ходу їхніх маленьких черевичків впліталися важкі кроки носіїв, які тягли з будинку меблі.

Джек, приголомшений цим видовищем, пірнув у натовп і піднявся нагору. Він ледве пізнавав їхню квартиру, такі незвичні стали всі кімнати, де нові меблі були переставлені з одного місця в друге, розрізнені. Відвідувачі висовували порожні шухляди, постукували по дерев'яних Скриньках, по шкіряній оббивці стільців, нахабно розглядали все в лорнет, а іноді, проходячи повз фортеп'яно, яка-небудь вишукано

вбрана дама, не зупиняючись і не знімаючи рукавичок, брала кілька нот на клавішах. Бачачи свій дім, заповнений стовпищем людей, серед яких він нікогісінько не впізнавав, Джек сам блукав, мов якийсь заброда, і ладен був думати, що йому сниться кошмарний сон.

А мама, де ж вона?

Хлопчик спробував зайти до вітальні, але там скупчилися люди, щось роздивляючись у глибині кімнати, і він, надто малий, щоб побачити за спинами, що відбувається, чув лише, як хтось вигукує незрозумілі цифри, а потім різко ударяє молотком об стіл.

- Дитяче ліжко під балдахіном, золочене, зі стьобаним матрациком!..

І тут Джек побачив, як великі чорні ручиська пронесли повз нього ліжечко, яке подарував йому "любий дядечко" і в якому він бачив найкращі свої сни. Йому хотілося крикнути: "Це моє ліжко! Навіщо ви забираєте його?.." Але він посоромився і отупіло, розгублено блукав по всіх кімнатах: у цій розгромленій квартирі з навстіж розчиненими дверима й вікнами, через які вривалися вуличний гамір і сліпуче сонце, він шукав матір.

І раптом його спинила чиясь рука.

- Як, пане Джек? То ви уже не живете у пансіоні?

То була мамина покоївка Констан. Святково вбрана, в капелюшку із рожевими стрічками, ніби білетерка у театрі, червонолиця, заклопотана, поважна.

- Де мама? - тихо спитав хлопчик так схвильовано й тривожно, що в дебелій покоївки розм'якло серце.

- Вашої мами тут немає, любий мій.

- А де вона? Що сталося? Чому тут стільки чужих людей?

- Вони прийшли на розпродаж. Ходімо звідси, пане Джек. Давайте спустимося на кухню. Там і побалакаємо.

У підвалі засідало все шановне товариство: Огюстен, куховарка з Пікардії і сусідські служники. Усі сиділи за тим самим засмальцьованим столом, за яким одного вечора вирішувалася Джекова доля, і пляшка шампанського гуляла з рук до рук. Поява хлопчика була сенсацією, його оточила й лагідно розпитувала вся колишня прислуга їхнього дому, яка жаліла незлобливу й поблажливу до крадіжок колишню господиню. Побоюючись, щоб його не відвели у гімназію, Джек не розповів про свою втечу, а сказав, що йому дозволили піти у місто, і він вирішив дізнатися, чи немає новин від мами.

- Тут її немає, пане Джек, - таємниче промовила Констан. - І я не знаю, чи повинна я...- І раптом у ній прорвалася відвертість: - Ех, що буде, те й буде! Ніхто не має права не сказати дитині, де її мати.

І вона розповіла малому Джеку, що пані оселилася на околиці Парижа, в селі Етьйоль. Щоб не забути, хлопчик подумки кілька разів повторив назву: "Етьйоль... Етьйоль..."

- А це далеко звідси? - недбало запитав він.

- Добрих вісім льє, - прикинув Огюстен.

Але пікардійка, що колись служила неподалік від Корбейля, заявила, що він помиляється на кілька кілометрів. Тут виникла тривала суперечка, як добиратися до Етьйоля, і Джек уважно вслухався, бо вже вирішив, що в далеку подорож піде пішки. Потрібно було йти через Берсі, Шарантон, Вільнев-Сен-Жорж; там треба повернути праворуч і, полишивши Ліонський шлях, йти на Корбейль, вздовж Сени, повз Сенарський ліс, аж до Етьйоля.

- Авжеж, авжеж, - приказувала Констан. - Там на узліссі й оселилась пані... Такий гарненький будиночок із латинським написом на дверях.

Джек нашорошив вуха й намагався утримати в пам'яті усі назви, особливо назву того пункту, через який мав вийти з Парижа - "Берсі", й того, куди він простуватиме, - "Етьюль". Вони були в його уяві немов два вогники, між якими пролягав довгий, похмурий і непевний шлях.

Відстань не лякала хлопчика. "Я йтиму цілу ніч, - вирішив він. - І хоч я ще малий, та як-небудь подолаю ті вісім миль до ранку". А вголос заявив:

- Що ж, я пішов. Пора вже повертатися до гімназії...

Хлопчикові хотілося ще про щось запитати, і те питання аж пекло йому губи. Чи д'Аржантон також в Етьюлі? Невже і там між ним та матір'ю буде той лихий чоловік?.. Але він не відважився запитати про це Констан. Не уявляючи всієї правди, він невиразно відчував, що може торкнутися найганебнішого в матеріному житті, і тому промовчав.

- Що ж, прощайте, пане Джек!

Служниці поцілували його, візник міцно потиснув руку, і він знову опинився у передпокої серед звалища речей. Аукціон закінчився, оцінювач із помічником виходили з дому, овернці покрикували один на одного, виносячи меблі. Не зупиняючись серед цього невимовного розгрому родинного гнізда, де він шукав прихистку і яке чужі люди розтягували в усі кінці міста, самотній хлопчик, сам викинутий на вулицю з цього помешкання авантюристики, вирушив у далеку дорогу, яка мала привести його до єдиної захисниці.

Берсі!

Джек пригадав, що недавно був уже там з Моронвалем, коли вони шукали Маду. Дорога туди не була заплутаною треба лише дійти до Сени і простувати весь час проти течії. Це далеко, звичайно, дуже далеко, але його підганяв страх знову опинитися у руках мулата. Він щохвилини чогось лякався і наддавав ходи. Йому то ввижалася тінь від широких крисів Моронвалевого капелюха, яка несподівано ковзала по стіні якогось будинку, то вчувалися покvapливі кроки погоні, то навівали жах допитливі погляди поліцейських на вулиці. І в паризькому гаморі, в гуркотінні коліс, у розмовах перехожих, в усьому уривчастому диханні живого діяльного міста йому гриміло у вухах тисячократним відлунням: "Тримайте його!... Тримайте його!.." Щоб урятуватися від тієї мани, він збіг схилом на набережну і, не чуючи ніг, побіг по вузькій доріжці понад водою.

День згасав. Повновода ріка з каламутною через безперервні дощі водою лунко билася хвилями об мостові бики, на яких поблискували великі залізні кільця. Подув вітер, проводячи останні промені надвечірнього сонця. Всі кудись поспішали, як завжди буває в Парижі під кінець напруженого, сповненого різноманітних подій трудового дня. Жінки виходили з пралень, навантажені вузлами випраної білизни, і весь їхній одяг був у темних плямах від води, що легко просякає дешеві тканини. Рибалки поверталися додому з кошиками і вудками, зачіпаючи ними коней, які поверталися з водопою. Грабарі штовхалися біля будок, де їм виплачують денний заробіток; берегом ішли ті, кого годує ріка, – матроси, сутулі вантажники у вовняних каптурах, а між ними снували людяні іншого Штибу, непевні й страшні: річкові бродяги, грабіжники й злодійчуки, "пірати" Сени, ладні витягти вас із води за п'ятнадцять франків і кинути вас туди за сто су. Час від часу хтось із них обертався і дивився вслід хлопчику в шкільній формі, що дуже кудись поспішав і здавався зовсім крихітним на тлі величю краєвиду над Сеною.

Берег річки не був однаковим. Тут він був геть чорний, і довгі хисткі дошки спускалися на нього з бортів великих барж із вугіллям. Далі він був усіяний слизькими шкурками фруктів; до приємного запаху фруктових плодів і городини домішувався болотний дух; з-під відхиленого брезенту, що вкривав кожен із численних великих човнів, виглядали купи свіжих червонобоких яблук. І раптом починало здаватися, що тут морський порт: навколо лежали гори різних товарів, біля пристаней стояли пришвартовані пароплави з короткими трубами, і уявлялося, що вони ось-ось задимлять. Пахло смолою, вугіллям, безмежним простором. Потім береги звужувалися, над ними здіймалися цілі гаї великих дерев, чиє старе коріння купалося у воді, і ви ніби опинялися за двадцять льє від Парижа і переносилися на три століття назад. З долини, з-понад самої річки, місто набувало незвичного вигляду. Будинки відбивалися у воді і були ніби удвоє вищі, перехожі – численніші, і йшли вони ніби не поодиноці, а групами, і на парапет набережної та мостів ліниво спиралися цілі ряди людських голів. Можна було подумати, що з усіх кінців Парижа сюди зійшлися ті, хто не знає, куди подітися від неробства, нудьги або відчаю, і мовчки споглядають широку річку, мінливу, як сон, і безнадійно одноманітну, як найневтішніше животіння. Чим же вабить до себе ця жива невинна ріка, що стільки знедолених так тужливо, тупо або приречено задивляються в її води?..

Іноді, коли Джек зупинявся, щоб перевести дух, йому ввижалося, що всі чатують на нього, стежать за ним, і він знову кидався бігти.

А тим часом надходила ніч.

Між арками мостів зяяли темні безодні, берег ставав безлюдним і освітлювався тільки невиразними відблисками, які йдуть від води навіть у непроглядній темряві. Будинки на набережній розчинилися в темряві, і на тлі темного неба вирізнялися лише гребені та ламана лінія їхніх дахів, димарі й дзвіниці. Нічні тіні зливалися у невиразну розмиту смугу з туманом над річкою; в сутінках синюватим вогнем мерехтіли вуличні ліхтарі і вогні карет, що проїздили вулицями.

Хлопчик і не помітив, як доріжка над низьким берегом поступово розширилася і переросла в широку набережну, яку відокремлював від берега над водою лише ряд кам'яних тумб. Газові ліхтарі освітлювали важкі вози, що заїздили у широкі брами, за якими з гуркотом перекочувалися бочки, і від тих величезних брам, від складів, з підвалів, від тисяч бочок, нагромаджених просто на набережній, поширювався запах вина і запліснявілого вогкого дерева.

Нарешті й Берсі. Проте настала вже ніч. Джек і не зогледівся, як минув день.

Метушня на яскраво освітленій набережній, широка, як рейд, у цьому місці Сена, що мерехтіла стократ відбитими у її водах вогнями з обох берегів, змушували його забути, що час уже пізній; до того ж збуджена гарячковим бігом його дитяча уява була затьмарена страхом, що цій не зможе вийти за міську заставу. Хлопчика не полишала думка, що всі пости вже попереджені про його втечу.

Та ось без найменших ускладнень Джек минув шлагбаум, і жоден з митників не звернув уваги на маленького втікача у шкільній формі. А коли за порадою Огюстена він пішов від Сени ліворуч і заглибився в довгу вулицю, на якій дедалі рідше блимали ліхтарі, то відчув, як темрява та нічний холод налягли на його плечі й діють до самого серця, і весь затремтів. Ще в місті, у натовпі, Пін страшенно боявся, боявся бути упізнаним, спійманим, а тепер був у полоні іншого непоясненого страху, викликаного мертвою тишею і безлюддям.

Проте Джек іще не вийшов за місто. Обабіч вулиці все ще здіймалися високі будинки, хлопчик усе йшов та йшов, і вони траплялися чимдалі рідше. Тепер між будинками тяглися довгі паркани, великі склади лісоматеріалів, похилені обороги та повітки. Розступаючись, будинки щораз нижчали, і лише з деяких довгих і приземистих заводських корпусів стриміли в сизувате небо високі труби. Далі між двома халупами височів семиповерховий житловий будинок з усіяним вікнами фасадом і глухими боковими стінами; загублений серед сусідніх пустирищ, він стояв тут, похмурий і недоречний.

На цьому в міста вичахли рештки сили і, знеможене, воно закінчувалося жалюгідними приземистими хижками. Вулиця також ніби вмирала – дець зникли тротуари й стовпці на узбіччях, а два стічні рови злилися в один. Вона тепер здавалася битим шляхом, що, перетинаючи село, служить йому кілька десятків метрів центральною вулицею.

Минула лише восьма година вечора, але цей широкий шлях, що губився в темряві, був тихий і безлюдний. Поодинокі перехожі безшумно йшли розмоклою дорогою, на якій то там, то сям тьмяно поблискували калюжі; попід парканами ковзали німі тіні, що йшли в якихось таємничих справах; час від часу на заводських подвір'ях заходилися гавкотом собаки, і через це огорнутий темрявою простір здавався ще безмежнішим, а тиша – ще страшнішою.

На душі в Джека було неспокійно. З кожним кроком він віддалявся від Парижа, його гамору й світла, і дедалі глибше поринав у ніч і безгоміння. Він якраз підійшов до останньої халупи на краю околиці, корчми, в якій іще горіло світло, що падало на

дорогу довгою смугою, яка здалася хлопчикові межею заселеного світу.

За нею панували невідомість і пітьма.

Джек довго вагався, перш ніж відчинити двері тієї халупи.

"Може, мені зайти туди, щоб запитати дорогу", – подумав він, дивлячись на корчму.

На біду, в його кишенях не було жодного су... Корчмар хропів, сидючи за шинквасом. За клишоногим столиком, спершись на нього ліктями, пиячили двоє чоловіків і жінка; вони неголосно перемовлялися. Почувши скрип прочинених дверей, компанія підвела голови і подивилася на хлопчика. Обличчя в них були зловісні, виснажені, страшні – одного ранку Джек уже бачив такі обличчя в поліції, коли шукали Маду. Найвідразливішою була жінка в червоній кофті і з сіточкою на волоссі.

– А цьому чого ще треба? – гаркнув хрипкий голос.

Один з чоловіків підвівся, але переляканий Джек рвонув назад у двері і одним стрибком перелетів через ту смугу світла на дорозі, чуючи за спиною потік брудної лайки і гучний хряп знову зачинених дверей. Він одчайдушно кинувся у ту жаску пітьму, яка тепер для нього стала порятунком, і довго лопотів ногами по дорозі, поки не опинився в полі. І лише тут він зупинився.

Праворуч і ліворуч розляглися аж до обрію лани.

У темряві подекуди біліло лише кілька приземистих нових селянських хаток, що оживляли, мов маленькі білі кубики, одноманітність краєвиду. А вдалині Париж уже жив своїм нічним життям великого міста, і весь край не ба світився червоною, мов вогнище у кузні, загравою. Перебуваючи уночі неподалік від Парижа, напрямок до нього завжди можна визначити по осяйному ореолу, подібному до ореола яскравих світил, що летять у всесвіті.

Хлопчик стояв розгублений, приголомшений.

Він уперше був надворі так пізно та ще й сам-один. До того ж він з ранку нічого ні їв, ні пив, і його мучила спрага, нестерпна спрага. Тепер хлопчик починав розуміти, яким небезпечним був його відчайдушний вчинок. А що коли він збився з дороги і йде не в той бік, де лежить те чарівне далеке і жадане село Етьйоль. І навіть якщо він іде правильним шляхом, чи стане у нього сили дійти?!

Тоді йому спало на думку лягти в одному з кюветів, прокопаних обабіч дороги, і переспати там до світанку. Та коли він став спускатися в рів, то просто перед собою, зовсім поруч, почув протягле важке дихання. Там, подавши голову на купу каміння, лежав якийсь чоловік, і на світлому щебені лише невиразно темніло його брудне лахміття.

Джек остовпів, у нього тремтіли й підгиналися ноги, і він не мав сили ступити жодного кроку ні вперед, ні назад.

І раптом на його невимовний жах "воно" заворушилося, застогнало і потяглося вві сні.

Хлопчику пригадалися налиті кров'ю очі жінки в червоній кофті, постаті волоцюг, що пробиралися попід мурами. Він подумав, що в заснулого, як і в них, така сама одутла пика, і весь затремтів, раптом уявивши, що його очі розплющуються, а довге, досі

безвладне тіло, що простяглося навзаки, дістаючи черевиками аж до вуличного багна, враз підведеться на весь зріст.

У коленій тіні Джеку ввижались жахливі потвори. Вони рачкували в ровах, заступали йому дорогу, і, здавалось, варто простягти руку праворуч або ліворуч, як наштотхнешся на якусь погань. Коли б отой покидьок, що звалився просто на купу каміння, аби проспатися після перепою чи лиходійства, у цю хвилину прокинувся і напав на Джека, у нього не стало б сили й зойкнути...

Несподівано на дорозі заблищало світло, почулися голоси, і Джек отямився. Якийсь офіцер поспішав у свій гарнізон, один з тих незначних гарнізонів, що розкидані навколо Парижа. Поруч з ним крокував ординарець з ліхтарем – ніч була темна, і він, певно, вийшов зустріти свого командира.

– Добрий вечір! – тихо обізвався хлопчик схвильованим тремтливим голосом.

Солдат присвітив у той бік, звідки почувся дитячий голос.

– Невдалим час вибрав ти для прогулянки, хлопче, – сказав офіцер. – Далеко тобі?

– Ні, не дуже далеко, тут поруч... – відповів Джек, остерігаючись зізнатися у своїй втечі.

– Гаразд, підемо трохи разом... Мені до Шарантона.

Яке то щастя для хлопчика цілу годину крокувати поруч із двома бравими вояками, намагаючись іти з ними в ногу, простувати в світляному колі від веселого ліхтаря, що розсував по обидва боки дороги пітьму, яка за межами світла здавалася ще щільнішою і страшнішою. До того ж приємно було довідатися, що йдеш у потрібному напрямку, бо від своїх супутників Джек чув назви тих самих поселень, про які говорив Огюстен.

– От ми й прийшли, – несподівано сказав офіцер, зупиняючись. – Що ж, на добраніч, малий!.. І послухай моєї поради: наступного разу не ризикуй вирушати в дорогу такої пізньої години. Паризькі околиці небезпечні.

І обидва вояки пішли зі своїм ліхтарем у глибину якогось завулка, лишивши знову самотнього Джека на початку довгої вулиці, що тяглася через весь Шарантон.

Там були такі самі, як у Берсі, ліхтарі, такі самі підсліпуваті шинки, з яких чулися п'яні пісні і брутальна лайка, що розлягалася на всю вулицю у глухій сонній тиші. На церковній вежі, десь угорі, пробило дев'яту годину; за церквою темніли будинки, городи, садки... Потім Джек опинився на набережній, пройшов мостом, який через непроглядну пітьму ніби висів над прірвою. Хлопчику хотілося б зупинитися, хвилинку постояти, спершись на парапет, але п'яні пісні з шинків вихлюпнулися на вулиці, наближалися; бідного малюка знову опанував жах, і він кинувся бігти з містечка в широке поле, де страх принаймні не мав таких небезпечних обрисів.

Тут було не так, як у паризькому передмісті, де поля покраяні підприємствами. Тепер він ішов повз ферми, хліви, від яких долинали шурхіт соломи і теплий запах вовни та свіжого гною. Потім дорога поширшала, обабіч знову з'явилися нескінченні кювети, симетрично насипані купи щебеню і низенькі стовпці, по яких міряють відстань стомлені подорожні. У безмежній всевладній тиші і нерухомості хлопчику здавалося, що все навколо зморив сон, і йому стало страшно, що він знову почує поруч

стомлене хропіння, яке нещодавно так налякало його біля купи каміння. Навіть звук власних кроків сповнював Джека трепетом, і час від часу він злякано озирався...

Там, де Париж, усе ще тьмяно світиться обрій. Вдалині чути скрип коліс, тельнякання дзвіночка. Хлопчик думає: "Почекаймо!" Але ніхто повз нього не їде, невидимий повіз важко скрипить колесами і то віддаляється, то знову наближається, скрип то стихає, то наростає, ніби той повіз блукає нерівною звивистою дорогою і ніяк не може доїхати туди, де стоїть хлопчик.

Джек іде далі своїм шляхом... Але що то за чоловік чатує на нього на повороті?.. Та ще й не сам, – он другий, а онде третій... Ні, то дерева, високі тополі. Їхнє листя тріпоче на легенькому вітрі, а крони горді й непорушні. Далі – берести, старі французькі берести, великі, густолісті, з вигнутими вузлуватими стовбурами. Джек іде в царстві природи, в полоні великої таємниці весняних ночей, коли здається, ніби чуєш, як проростає трава, розпукуються бруньки і розтріскується земля, крізь яку прокльовуються ніжні паростки. Той незбагнений шурхіт навівав йому жах.

– А чи не заспівати мені для хоробрості?

Йдучи в густій темряві, Джек згадав колискову, яку співають у Турені і якою мама присипляла його колись, погасивши світло в дитячій кімнатці:

Я в червоних черевичках,

Кохане дитятко...

Мелодія тремтіла в холодному нічному повітрі, і в кожного, хто почув би її, стиснулося б серце з жалю до наляканої дитини, що наспівувала, йдучи темним шляхом. Ота пісенька для нього – як провідна тремтлива ниточка... І раптом пісня урвалася.

Наближалось щось жахливе, якесь завихрення, темніше, ніж нічна пітьма, ніби з надр ночі сунув морок, щоб проковтнути його.

Джек ще нічого не бачив, нічого не розрізняв, він тільки чув наростаючий гул.

Спочатку чулися крики, людські нерозбірливі крики, що скидалися чи то на ридання, чи то на воання; потім – глухі удари, до яких домішувався гуркіт і лопотіння, схожі на шум величезної зливи, грози, що неслася на нього в зловісній темряві. І несподівано в повітрі розляглося жахливе ревіння. Бики! Це бики!.. Ціле стадо биків мчить дорогою, затиснуте по боках ровами, мчить просто на маленького Джека! Худоба третяся об нього, штовхає. Він відчуває на своєму обличчі вогке дихання, що виривається із бичачих ніздрів, болючі удари хвостами, тепло широких потужних крупів, запах хліва, що несеться, мов ураганний вітер. Бичаче стадо проноситься, наче смерч, гнане двома приземистими собаками і двома здоровенними парубками – чи то пастухами, чи різниками, що біжать за норовистою ошаленілою худобою, шмагаючи її палицями й підганяючи гучними окриками.

Стадо пробігло, але заціпенілий від жаху хлопчик немов остовпів. Він не відважується зробити жодного кроку. Це стадо пробігло, та, може, за ним біжить ще якесь друге? Куди ж подітися? Що робити?.. Йти навпростець полями?.. Але він заблукає, та ще й така темрява! Хлопчик плаче, падає навколішки – йому хочеться

вмерти, не сходячи з місця. Глухе торохтіння коліс якоїсь карети та вогники двох ліхтарів, Що з'являються вдалині на дорозі і світяться, як приязні очі, несподівано оживляють його. Страх додає Джеку відваги, і він гукає:

- Пане!.. Пане!..

Кабріолет зупиняється, і з-під відкидного верху висовується великий кашкет з навушниками; він нахиляється, щоб роздивитися, хто там гукає слабеньким голоском, що долинає з-понад самої землі.

- Я дуже стомився, - каже Джек, тремтячи з ляку. - Чи не були б ви такі ласкаві підвезти мене трохи вашим кабріолетом?

Великий кашкет вагається і нічого не відповідає, та тут на допомогу хлопчику з глибини кабріолета приходить жіночий голос:

- Ох, бідний малюк!.. Візьми його!

- Вам куди? - питає кашкет.

Хлопчик хвильку думає, що сказати, - як і всі втікачі, що бояться погоні, він старанно приховує кінцеву мету своєї подорожі.

- У Вільнев-Сен-Жорж, - каже він навздогад.

- Гарзд! Сідайте!

І ось він, закутаний в теплий плед, сидить у кабріолеті між дебелим чоловіком і повною дамою, які при світлі ліхтаря зацікавлено розглядають маленького гімназиста, підбраного на дорозі. Боже мій! Куди він іде так пізно сам-один? Джекові хотілося б розповісти всю правду. Близька присутність цих добрих людей спонукає до довірливої розмови. Та ні! Джек надто боїться, що його відвезуть назад до Моронваля. І він вигадує цілу історію... Дуже захворіла мама, вона на селі, у друзів... Його повідомили про це ввечері, і він тут же вирушив у дорогу, пішов пішки - не міг дочекатися ранкового поїзда.

- Як на мене, то це цілком зрозуміло, - каже добродушна й наївна на вигляд дама; кашкет з навушниками погоджується, але справедливо зауважує, що не годиться дитині в такому віці ходити дорогами пізньої ночі: це не безпечно, все може статися. І трохи повчальним тоном - адже йому тепло й затишно в кабріолеті - кашкет починає перераховувати своєму юному приятелю всі небезпеки, що чигали на нього в дорозі. Потім питає, в якому місці Вільнева мешкають материні знайомі.

- Аж у кінці села, - жваво відповідає Джек. - Останній будинок праворуч.

Воно й добре, що зараз ніч, і в темряві під відкидним верхом кабріолета ніхто не бачить, як запалали Джекові щоки. Та, на жаль, на цьому питання не вичерпуються. І чоловік, і жінка балакучі й цікаві; побувши з такими людьми кілька хвилин, мимохіть дізнаєшся про всі їхні клопоти. Вони продавці вовняних тканин, мають крамничку на вулиці Бурдоне, а щосуботи їдуть за місто у свій гарненький будиночок, щоб подихати на селі свіжим повітрям, відійти від задухи, що стоїть у їхній крамничці; а втім, торгівля в них іде добре, і вони сподіваються незабаром облишити своє діло в Парижі й назавжди оселитися у своєму зеленому закуточку в Суазі-суз-Етьйоль.

- А від вас до Етьйоля далеко? - стрепенувшись, запитав Джек.

- Та ні, по сусідству...- відповів великий кашкет, легенько ляснувши батогом по крупу свого коня.

Яка лиха доля!

Ну чому було не сказати без вигадок щиру правду, що йому до Етьйоля? Це б він і далі їхав у цьому зручному екіпажі, що м'яко котиться посеред рухомої і заспокійливої світляної доріжки... Він і далі раював би на м'якому сидінні, простягнувши натруджені ноженята, заколисаний, дрімав би під теплою шаллю жінки, яка щохвилини питала, чи йому добре, чи тепло.

Потім кашкет з навушниками відкоркував пляшечку з якимось міцним напоєм і дав йому краплину, щоб трохи підбадьорити його.

Ех, набратися б духу й сказати їм: "Я вам сказав неправду... Я збрехав... Мені нема чого робити у Вільнев-Сен-Жоржі... Я йду далі, туди, куди й вам їхати". Але він викликав би до себе зневагу й недовір'я цих щирих добрих людей. Тому Джек волів знову опинитися серед тих жахів, від яких вони його врятували, ніж зізнатися в своєму обмані. Та все ж, почувши, що скоро Вільнев, Джек не втримався і схлипнув.

- Не плачте, любий, - заспокоювала його дама. - Може, наша мама не така й хвора, як вам здається, а побачить нас, і їй відразу покращає.

Біля останнього будинку в Вільневі кабріолет зупинився.

- Це тут, - ледве вимовив схвильований Джек.

Жінка обняла його, її чоловік потиснув хлопчині руку й допоміг йому спуститися додолу.

- Вам пощастило, ви вже добралися... А нам іще їхати добрих чотири милі.

А він же також мусив іще пройти тих добрих чотири милі.

Який жах!

Джек підійшов до решітчастих воріт, ніби наміряючись подзвонити.

- На добраніч! - гукнули хлопчикові його нові друзі.

- На добраніч! - ковтаючи сльози, відповів він.

Екіпаж звернув з Ліонського шляху праворуч і поїхав по обсаджений деревами дорозі, виписуючи ліхтарями на темній рівнині велике світляне коло.

І тоді в Джека майнула шалена думка: може, йому пощастить наздогнати те світляне коло й бігти за ним під його захистом. Він одчайдушно кинувся за екіпажем, але не тільки його очі після світла ще гірше бачили в темряві, а й ноги після відпочинку геть ослабли і відмовлялися слухатись.

За кілька кроків він мусив зупинитися, ще раз спробував побігти і зрештою знесилено впав, заходячись гірким плачем, а гостинний екіпаж тим часом мирно котив удалину, і його пасажири навіть не здогадувалися, що позаду лишилася дитина в глибокому, невимовному відчаї.

І ось він лежить край дороги. Холодно, земля вогка. Та байдуже! Його зборола всевладна втома. Він відчуває навкруги безмежжя нив. Віє рівний безперервний вітер, який буває тільки на відкритому просторі землі чи моря, й мало-помалу дихання рівнини, шелест трав і шурхіт листя зливаються у безконечну хитавицю зітхань і звуків,

огортають, заколисують дитину, заспокоюють її, і хлопчик поринає в глибокий сон.

Раптом він прокидається від страшного гуркоту. Що ж це іще? Ледве розплющуючи очі, Джек бачить, як за кілька метрів від нього реве, свистить, летить по насипу якась потвора з вириченими кривавими очима і довгими чорними кільцями, що вихряться над нею, сиплячи іскрами. Чудовисько летить у нічній темряві, паче хвіст велетенської комети, яка з пекельним гуркотом рве на шматки повітря. Там, де проноситься жаска потвора, ніч рветься, розколюється і з темряви вихоплюється то стовп, то декілька дерев. Поступово темрява налягає знову грудьми на землю, і лиш коли мара вже далеко, а у її хвості лише видніється зелений вогник, Джек усвідомлює, що то промчав нічний експрес.

Котра година? Де він? Скільки він проспав? Він і уявлення про це не має, але від того сну йому недобре. Він до кісток промерз, усе тіло задерев'яніло, серце стискається від туги, йому наснився Маду... О, як то страшно, коли ти прокидаєшся, а твій кошмарний сон знову виринає в пам'яті і постає нестерпною гіркою дійсністю! У сні земля проймала вогкістю Джекове тіло, і йому наснилося, що лежить він на тому кладовищі поруч з маленьким королем. Хлопчик усе ще тремтить, його не полишає відчуття могильного важкого й задушливого холоду. Він бачить лице Маду, ще відчуває дотик задубілого тільця Маду. Щоб позбутися страшної мани, він підводиться, але на твердій дорозі, висушеній нічним вітром, його кроки так відлунюють, що йому вчуваються ще чийсь кроки – кроки Маду...

І знову нестямна втеча.

Джек простує в темряві, у тиші. Він минає якесь заснуле село, проходить під квадратною вежею з дзвіницею, яка несподівано скидає йому на голову важкі, протяглі лункі удари. Видзвонило другу годину ночі. Ще якесь село – видзвонило третю. А він іде та йде... В нього паморочиться в голові, горять підошви ніг. Та він не зупиняється. Якби він зупинився, його, можливо, знову жахав би отой кошмар, той несусвітний сон, який від бігу та ходи потроху починає розвіюватись. Час від часу йому зустрічаються великі, накриті брезентом вози, що рухаються ніби у сні: куняють коні, куняє візник.

Знемагаючи від втоми, хлопчик питає:

– До Етьйоля далеко?

У відповідь йому щось бурчать. Та незабаром у Джека буде супутник: ще один мандрівник лаштується в дорогу, і про його наближення вже сповіщає кукурікання півнів та жаб'яче кумкання на березі річки. То світанок, світанок, що займається край неба за важкими хмарами, не знаючи ще, який вибрати шлях. Хлопчик угадує це з усього навколо і разом з природою тривожно чекає нового дня.

І раптом просто перед ним, там, де має бути село Етьйоль., у якому, як йому сказали, живе мама, так, саме з того бику обрію, небо розступається, темрява рветься на мийним і типе. Спочатку на межі ночі виникає світла матова смуга, під якої ще не промениться саяво. Потім та смуга ширшає, пульсує світлом, мов несміливі язички вогню щойно розпаленого вогнища, які шукають свіжого повітря, щоб спалахнути вгору. Джек іде на світло, іде, охоплений нестямною затятістю, яка помножує його

дитячу силу. Він вірить: там його мама, там кінець цієї жахливої ночі.

Тепер розкрилося усе небо. Воно немов велике омите слізьми ясне око, що ніжно й розчулено зоріє на стомлену дитину. "Я йду, я йду!" – хочеться крикнути дитині у відповідь на отой ясний благословенний поклик. Шлях світлішає і більше не лякає Джека. А який він гарний, тут немає ні кюветів, ні бруківки, і як м'яко котяться, мабуть, по ньому дорогі карети багатіїв. Обабіч шляху, скупані в росі та відблисках світанку, розкішні садиби немов пишаються широкими ґанками, розквітлими клумбами, заокругленими алеями, в які, ковзаючи по піску, ховаються останні сутінки.

Між білими будинками й шпалерами дерев видніють виноградники, зелені схили, що збігають аж до річки, яка також скинула нічні шати й переливається усіма барвами – від темно-синьої й ніжно-зеленої аж до рожевої:

А небо, провіщаючи схід сонця, все яснішає.

О, швидше прокидайся, батьку-сонце, пошли трохи тепла, надії й сили виснаженому хлопчику, що квапиться і простягає до тебе руки!

– Чи далеко до Етьйоля? – питає Джек у землекопів з торбами за плечима, що мовчазними групами ще сонні йдуть дорогою.

Ні, до Етьйоля, недалеко, треба йти навпрошки попід лісом.

Ліс якраз прокидається. Він весь тремтить, мов велика зелена запона, натягнута край дороги. Скрізь – у кущах шипшини й на столітніх дубах – чути цвірінькання, вуркотіння, щебет. Віти похитуються і труться одні об одні, нахиляються від стрімких злетів пташок, і поки між деревами тануть останні сутінки, нічні птахи безшумно і важко летять у повітрі до своїх таємничих гнізд, а маленький жайворонок, розпластавши крильця, злітає над рівниною і, заливаючись дзвінким щебетом, перший прокладає у небі ту невидиму борозну, яка в сонячні літні дні розмежовує безмежний небесний спокій і різноголосий гомін землі.

Хлопчик уже не йде, а ледве плентає. Повз нього шкандибає якась обшарпана баба з лихим обличчям, тягнучи за собою козу. Він знову питає:

– До Етьйоля далеко?

Люто на нього блимнувши, баба мовчки показує йому на круту кам'янисту стежку, що веде до узлісся. Незважаючи на утому, він, не спиняючись, прошкує далі. Пригріває сонце, нещодавня ранкова зоря осяює землю сліпучим промінням. Джек усвідомлює, що наближається до мети. Він іде згорбившись, похитуючись, спотикаючись об каміння, яке з гуркотом скочується униз, та все ж іде, не зупиняється.

Нарешті, піднявшись нагору, він бачить дзвіницю, що здіймається над дахами зграйки будинків, які потопають у зелені. Нумо, ще одне, останнє, зусилля! Треба дістатися он туди. Але йому бракує сили.

Джеку підгинаються ноги, він підводиться, знову падає, напівпритомний бачить зовсім поряд будиночок, повитий виноградом, розквітлими шипшиною й гліциніями, що в'ються аж до самого голубника, аж до верхівки маленької рожевої башточки, зведеної із нової цегли. Над дверима, затіненими розквітлим бузком, блищить золотом напис: "Parva domus, magna quies".

Який же він спокійний і гарний, отой залитий сонцем будиночок! Двері все ще зачинені, але його мешканці вже не сплять, звідти лине свіжий веселий жіночий голос, чути змалку знайому пісеньку:

Я в червоних черевичках,

Кохане дитятко...

Той самий голос, та сама пісня!..

Чи не сниться все це йому? Та ось зі стуком відчиняються стулки віконниць, і у вікні з'являється жінка у білому пеньюарі з широко розплющеними очима, що немовби з подивом дивляться на ранковий світ.

Я в червоних черевичках,

Кохане дитятко...

- Мамочко!.. Мамочко!.. - слабким голосом кличе Джек.

Жінка, засліплена сходом сонця, приголомшено замовкає, вдивляється у вікно і раптом помічає неподалік під будинку змучену, брудну, обшарпану, ледве живу дитину.

Вона нестямно скрикує:

- Джек!

За мить вона уже поруч. Усім теплом свого материнського серця вона відігріває ледь живу рідну дитину, заціпенілу під жахів, тривоги, холоду й темряви минулої ночі.

VIII. Знову разом

Ні, мій рідний Джеку, ні, люба моя дитиночко, не бійся, ти вже не повернешся у ту кляту гімназію... Бити мою дитину! Вони наважилися бити мою дитину!.. Ти дуже добре зробив, що втік... Той брудний мулат посмів підняти на тебе руку! Та чи знає він, що саме твоє шляхетне походження, не кажучи вже про колір твоєї шкіри, дає тобі право відлупцювати його палицею?! Треба було сказати йому: "У моєї мами мулати в служниках ходили". Годі ж бо! Не дивись на мене такими сумними очиськами!

Кажу ж тобі: ти туди не повернешся. Перш за все я не хочу більше розлучатися із тобою. Я тут влаштую для тебе гарненьку кімнатку! Побачиш, як гарно жити в селі. У нас є худоба, кури, кролі, навіть коза і віслик. Не садиба, а справлений Ноїв ковчег... До речі, я й забула, що ще не годувала курей... Твій прихід мене так схвилював... Коли я побачила тебе там, на дорозі, та ще в такому жахливому стані... Поспи, спочинь, мій любий. Я розбуджу тебе на вечерю. А поки що випий холодненького бульйону. Знаєш, що казав пан Ріваль? Щоб одужати, потрібен лише сон та добра їжа... Смачний бульйон тітоньки Аршамбо, правда ж? Біднесенький мій. як подумаю, що я спала, а ти сам один ішов уночі дорогою! Який жах!. Чуєш, кури кличуть мене? Я піду... Спи, голубчику.

І вона навшпиньках вийшла з кімнати, легка, щаслива, як завжди чарівна, хоча й трохи засмагла, обвітрена та надто вишукано, як для села, вбрана: її полотняне сільське вбрання було над міру оздоблене чорним оксамитом, а з капелюшка, сплетеного з італійської соломки, звисали квіти. Вона більше, ніж будь-коли, бавилась, як дитина, граючи роль селянки.

Джеку не спалося. Кілька годин відпочинку, ванна, бульйон тітоньки Аршамбо, а головне – дивовижна життєздатність, гнучкість і витривалість дитячого організму поборолі утому. Він поглядав навколо, втішаючись затишком цього спокійного житла.

Ніщо тут не нагадувало розкошів колишнього помешкання на бульварі Османа, помешкання, оббитого дорогими тканинами, обставленого м'якими меблями й застеленого килимами. Джек лежав у великій кімнаті, обтягнутій світлим ситцем та з меблями у стилі Людовіка XVI – біле з сірим, без будь-якої позолоти. Надворі – життєдайний сільський спокій, шурхіт віт об шибки; на даху чулось мирне вуркотіння голубів, а з пташника – материне "Ціп, ціп!" та квоктання й кудкудакання курей, що збіглися клювати жменю кинутого їм вівса. Джек тішився цим заспокійливим приязним гомоном, що губився у безмежній тиші. Втома минула, а натомість усе його єство проймалося безхмарним щастям. Лише одне його тривожило: д'Аржантонів портрет, що висів навпроти нього над ліжком. Колишній учитель гімназії стояв у гордовитій позі, із всевладним виразом обличчя, каламутними суворими очима і розгорненою книгою в руці.

Хлопчик думав: "Де ж він? Де він живе? Чому я його не бачив?"

Зрештою, занепокоєний чи то допитливим, чи докірливим поглядом, що втупився в нього з фотографії, хлопчик підвівся з ліжка й пішов до матері.

Мати в довгих рукавичках, з трохи незграбною елегантністю відставивши мізинець і підібравши збоку сукню, з-під якої тепер виглядала смугаста нижня спідниця і черевики на високому підборі, поралась біля своєї живності. Тітонька Аршамбо, посміюючись із її незграбності, чистила клітку для кролів. Тітонька Аршамбо – дружина лісника – приходила варити їсти й прибирати у "Вільшаник". Будинок, де мешкала Джекова мати, так називали через те, що в кінці садка був вільховий гайок.

– Господи Ісусе! Який же він гарненький, ваш синок!.. – захоплено вигукнула селянка, побачивши на подвір'ї Джека.

– Правда ж, тітонько Аршамбо? А що я вам казала?

– Ще б пак! Тільки ми подібніші до мамки, ніж до татка, сумніву нема.. – Здрастуйте, крихітко! Дайте я вас поцьомкаю!

Стара чорноока дикунка притулилась до дитячого лиця своєю видубленою щокою, що пахла капустою, якою вона годувала кролів. Почувши слово "тато", Джек підвів голову.

– Гаразд, якщо тобі не спиться, ходімо я тобі покажу наш дім...– запропонувала мати: їй швидко набридало будь-яке заняття.

Вона розправила складки сукні і повела сина показувати йому своєрідний дім, що стояв на відстані рушничного пострілу від села і був утіленням мрії про затишок і самотину, яку плекають усі поети, та найчастіше здійснюють лише крамарі. За житло слугував колишній мисливський будиночок, що в давнину належав одному з тих давніх замків епохи Людовіка XV, яких немало в цих краях, однак через подрібнення феодальних земель був відчужений і опинився за межами панських володінь. До його давніх кам'яних стін тулилася новенька башточка з голубником і флюгером над нею;

якраз вона і надавала будинку вигляду підновленої дворянської садиби. Вони оглянули ще й стайню, сараї, фруктовий сад – величезний фруктовий сад, що межував із Сенарським лісом. Потім піднялися на башточку. Кручені сходи, освітлені вузькими віконцями із різнобарвними шибками, вели до круглої зали з чотирма стрілчастими вікнами, посеред якої стояв круглий диван, оббитий алжирською тканиною. Деякі речі мали художню цінність: потемнілі від часу дубові скриньки, венеціанське дзеркало, старовинна оббивка і високе дерев'яне різьблене крісло часів Генріха II, що височіло, як трон, перед величезним письмовим столом, де валялися якісь папери.

Звідси, з височини, на всі чотири боки відкривався чарівний краєвид – ліс, річка, долина, і в кожному вікні він був несхожий на попередній: то його обмежувала запона зеленого листя, то він стелився, скільки бачить око, аж по той бік Сени в прозорій світлій далині.

– Тут він працює! – набожно мовила з порога мати.

Джек не мав потреби перепитувати, про кого вона каже з такою шанобливістю.

Не дивлячись на сина, півголосом, немовби у святилищі, мати вела далі:

– Він зараз у від'їзді... Буде за кілька днів. Я напишу йому, що ти у нас. Він буде дуже задоволений, бо, розумієш, незважаючи на свій суворий вигляд, він найнезрівнянніший серед чоловіків і дуже тебе любить... І ти також, ти теж повинен його любити, мій маленький Джеку... Інакше мені буде дуже важко з вами обома.

Кажучи це, вона не відводила очей від намальованого фарбами д'Аржантонового портрета, фотографія якого висіла в спальні. Поетові зображення висіли по всіх кімнатах, не кажучи вже про бюст із флорентійської бронзи, що височів серед галявини перед входом до саду. Ніяких інших портретів – дуже промовиста деталь – у домі не було.

– Ти, синочку, обіцяєш його любити? – допитувалася навіжена бідолашна жінка перед суворим вусатим образом свого поета.

Хлопчик понурив голову і через силу відповів:

– Обіцяю.

Тоді вона замкнула двері, і вони мовчки спустилися сходами.

Це була єдина хмаринка того незабутнього дня.

Їм було так добре вдох – лише удвох – сидіти в просторій прикрашеній фаянсом їдальні, де густий гарячий капуста здавався стравою аристократів! З кухні було чути, як тітонька Аршамбо квапливо мие посуд. Навколо дому, наче таємничий сторож, стояла тиша, добра сільська тиша. Джек не міг намилюватися своєю матір'ю. Вона також вважала, що він став іще вродливішим, підріс і на вигляд досить міцний для своїх одинадцяти років; за їдою вони раз у раз цілувалися, немов закохані.

Увечері до них завітали гості. Дядечко Аршамбо, як завжди, прийшов по дружину, – вони жили далеко в лісі. Його посадили у їдальні.

– Нумо, дядечку Аршамбо, випийте скляночку вина! За здоров'я мого синочка!.. Він у мене гарненький, чи не так? Чи не змогли б ви брати його інколи з собою до лісу, щоб він там побігав?

- Чому б і ні, пані д'Аржантон!

Піднімаючи склянку з вином, цей засмаглий велетень, що наводив жах на місцевих браконьєрів, зиркав то праворуч, то ліворуч пильним метким оком; через нічні засади у чагарниках його зір так загострився і став таким швидким, що ні на чому довго не затримувався.

Звертання "пані д'Аржантон" трохи кольнуло нашого приятеля Джека... Та оскільки він мав досить невиразне уявлення про людську гідність і життєві правила, то з дитячою безпосередністю став думати про зовсім інше: лісникову обіцянку взяти його полювати на білок.

Збираючись іти, лісник ще раз повторив свою обіцянку, покликав посвистом двох собак, що хекали під столом, і надів на кучеряву шевелюру кашкет лісничого, який перебуває на державній службі.

Тільки-но подружжя Аршамбо пішло додому, почулося стукотіння коліс якогось екіпажа, що повільно, важко піднімався кам'янистою дорогою.

- Стривай, та це ж, здається, пан Ріваль! Я пізнаю його конячку, вона завжди йде тихою ступою. Це ви, лікарю?

- Я, пані д'Аржантон.

То був етьйольський лікар. Повертаючись додому після візитів, він заїхав довідатися, як себе почуває його маленький пацієнт, якого він оглядав уранці.

- От бачите, я ж вам казав, що в хлопчика лише велика втома... Здрастуй, синочку!

Джек дивився на широке, в червоних прожилках обличчя присадкуватого, коренастого, трохи сутулого лікаря в довгому, мало не до п'ят рединготі, на його гриву розкуйовдженого сивого волосся, спостерігав лікареву перевалисту ходу, яку той набув за двадцять років плавання у морі на посаді корабельного хірурга.

Якою щирістю і добротою світилися його обличчя і вся постать!

О, які тут славні люди і яким щасливим почуваєш себе в простому селянському середовищі, вдалині від жахливого мулата і його гімназії!

Коли лікар попрощався з ними, вони зачинили двері на великі важкі засуви. Темрява звела навколо стін свій мовчазний бар'єр, і мати з сином пішли до спальні.

Поки Джек засинав, вона писала д'Аржантону довгого листа, щоб повідомити його про Джеків прихід і спробувати викликати його співчуття до непевної долі маленького створіння, що мирно посопувало поруч неї за завісою.

Вона трохи заспокоїлась тільки через два дні, коли одержала із Оверні поетову відповідь.

Хоча в листі не бракувало докорів і натяків на материнську слабкість і неслухняну вдачу її сина, лист виявився не таким страшним, як можна було чекати. Загалом д'Аржантон уже подумував про фантастичні видатки на Джекове виховання у Моронвалевому пансіоні і хоча й не схвалював хлопчикової втечі, проте погоджувався, що в тому немає великої біди, бо Моронвалів навчальний заклад тепер у цілковитому занепаді (ясна річ, відколи він його покинув!). Що ж до Джекової долі, то ці турботи він бере на себе і після повернення, тобто через тиждень, вирішить, що робити далі.

Більше ніколи – ні в дитинстві, ні в молоді роки – Джек не знав таких погідних, радісних, сповнених щастя днів, як того тижня. Він весь час був із мамою, вони ходили до лісу, до курятника, виводили пастися козу; по десять разів на день він біг за їдою сходами униз і вгору, скрізь ходив слідом за нею, весело сміявся разом з нею, хоча часто не знав причин, одне слово, був щасливий тим щастям, яке зіткане із безлічі маленьких невимовних радощів.

Потім новий лист:

– Завтра він приїздить.

Хоча д'Аржантон і писав, що не заперечує проти зустрічі з її сином, і навіть обіцяв не кривдити його, бути поблажливим до нього, мати тривожилась і хотіла якнайкраще підготувати їхню зустріч. Тож вона не взяла з собою Джека, їдучи бідаркою на станцію Еврі, щоб зустріти довгожданого поета. Перед від'їздом вона зніяковіло навчала сина, і їм обом було від цього важко на душі, ніби вони співучасники у обопільно вчиненому нещасному гріху.

– Ти побудеш у саду, розумієш?.. Не кидайся йому назустріч... Чекай там, я тебе покличу.

Яке випробування для дитини!

Цілу годину тривожного очікування він блукав по садку, вдивляючись у кам'янистий путівець, аж поки почув перший скрип коліс.

Тоді він кинувся тікати і, заховавшись за кущами смородини, чув, як мати з д'Аржантоном зайшли у дім, чув його голос, суворий і безбарвний, і голос матері, ще лагідніший, ніж завжди:

– Так, друже мій... Ні, друже мій...

Нарешті повите зеленню вікно башточки відчинилося.

– Джеку, піднімайся швидше!.. Тобі можна зайти.

На сходах його серденько аж заходилося не стільки через те, що він надто швидко біг угору, скільки від страху, і з самого порога він відчував, що погано підготувався до такого важливого побачення. Його перелякало бліде, мов неживе, лице на темному тлі крісла з високою різьбленою спинкою, збентежила розгубленість матері, яка навіть не простягла руку допомоги своєму зніяковілому синові.

Та все ж він пролепетав: "Здрастуйте" – і замовк, чекаючи, що буде далі.

Нотація була короткою і майже лагідною, – д'Аржантон утішався, бачачи хлопчика в ролі звинуваченого, а ще більше тішився тим, що його "дорогому директорові" утнули добру штуку.

– Джеку, – сказав він під кінець, – потрібно бути серйозним, потрібно працювати. Життя – не роман. Я охоче вірю у ваше каяття, і якщо ви будете поводитись гарно, я напевне полюблю вас, і ми всі троє будемо щасливі. Я пропоную вам ось що: із того часу, який я присвячую тяжкій праці й боротьбі на ниві мистецтва, я щодня уриватиму годину або дві на вашу освіту й навчання. Якщо ви згодні трудитися, я беруся зробити з вас, неслухняного вітрогона, таку людину, як я сам, – міцну й загартовану для битв.

– Чуєш, Джеку, – обізвалася мати, стривожена синовим мовчанням, – ти, звичайно,

розумієш, на яку жертву йде наш друг?

- Так, мамочко...- прошепотів Джек.

- Почекайте, Шарлотто, - втрутився д'Аржантон. - Треба дізнатися спочатку, чи до душі йому моя пропозиція? Я, зрозуміло, нікого не силує.

- Ну то як, Джек?

Почувши, що його матір назвали Шарлоттою, Джек оторопів: він не знав, що сказати, і так довго придумував досить ніжні й досить красномовні слова, яких заслуговувала така великодушність, що зрештою поховав свою вдячність у глибокому мовчанні. Бачачи це, мати підштовхнула його у поетові обійми, а той нагородив його справді театральним - дзвінким і холодним - поцілунком, всім своїм виглядом показуючи знову, що переборює мимовільну відразу.

- О дорогий мій, який ти великодушний, який ти добрий! - шепотіла бідолашна жінка.

А Джек, якого жестом відіслали геть, побіг сходами вниз, щоб приховати від очей дорослих свої справжні почуття.

Загалом, Джекова поява в домі якоюсь мірою навіть розважала поета. Перші радощі влаштування в новому домі вже минули, і незабаром йому набридло спілкуватися із самою Ідою, яку він охрестив Шарлоттою на честь відомої героїні Гете, а також тому, що хотів викоренити все, що лишалося від колишньої Іди де Барансі. Маючи деспотичну вдачу, він так затуркав це бідолашне обмежене і безвольне створіння, що почувався у її товаристві так, ніби нікого поряд не було.

Вона повторювала всі його слова, проймалася його думками, пересипала своє безугавне базікання його улюбленими парадоксами, цілком зреклася власної особистості, і вони стали мов одна істота. Така єдність, що за певних обставин може здаватися ідеалом щастя, стала для д'Аржантона справжніми тортурами, він був надто задерикуватим, затятим і непослідовним сперечальником, щоб удовольнитися її постійним безумовним схваленням усіх його слів і вчинків.

Тепер принаймні він матиме кому докучати, ким керувати, кого шпетити, адже він був насамперед класним наставником, а не поетом. Аби вгамувати цю свою гарячкову сверблячку, наш закоренілий доморощений святенник і єзуїт взявся за Джекове виховання з помпезною пунктуальністю й урочистістю, якими відзначалися його найдрібніші вчинки.

Уже наступного ранку, прокинувшись у своїй кімнатці, Джек побачив, що під раму дзеркала просунуто аркуш паперу, списаного бездоганним каліграфічним почерком д'Аржантона. На тому аркуші великими літерами було виведено:

РЕЖИМ ДНЯ

Це був не просто план навчальних занять, а саме режим життя, який поділяв кожен день на численні клітинки, розписані по годинах від ранку до ночі: *"О шостій - підйом, від шостої до сьомої - сніданок, від сьомої до восьмої - повторення вивченого матеріалу, від восьмої до дев'ятої..."* - і так без кінця.

Розписані в такий спосіб дні нагадували зачинені вікна з решітчастими віконцями,

де крізь щілини проходить лише стільки повітря, щоб не задихнутися, і лише стільки світла, щоб розрізнати навколишні предмети. Такого розкладу, як правило, ніхто довго не дотримується, проте д'Аржантон був строгим, уїдлигим і терпіти не міг будь-якої неточності. На довершення колишній учитель Моронвалевої гімназії аж надто пристрасно запроваджував власну систему освіти, від якої не хотів відступати ані на крок.

Система його полягала в тому, що він набивав голову початківця вінегретом з латини, грецької й німецької мов, алгебри, геометрії, анатомії, граматики і основ усіх інших наук. А природа нехай потім сама розбирається, як розкласти по полицках і утрясти всю ту мішанину.

Сама по собі система, можливо, й чудова, однак чи то вона виявилась занадто перенасиченою для дитячого інтелекту, чи то вчителеві бракувало уміння застосувати її на практиці, але Джекові вона не пішла на користь. Він був досить розвинутий для свого віку, незважаючи на попереднє безладне навчання, кмітливіший за своїх одинадцятирічних ровесників. Проте знання мав нечіткі, насипані натрусом, і це ще більше ускладнювало засвоєння громіздкої програми, яку йому нав'язував новий учитель. Крім того, його лякав і сковував величний вигляд наставника, а ще більше відвертала увагу буйна природа – вона цілком полонила хлопчика.

Несподівано перенісшись із затхлого дворика при гімназії Моронваля і огидного провулка Дванадцяти будинків на лоно безмежних нив, садів і лісів, він був захоплений, зачарований розлогими краєвидами, казковим царством квітів, трав і дерев.

Коли в найкращі післяполуденні години він сидів у башточці навпроти обкладеного книжками учителя, втупившись у товстий зошит, рядки танцювали в нього перед очима, і його проймало шалене бажання схопитися і втекти, перескочити через кілька клітинок розписаного для нього режиму і замість уроків пустувати, вибрикувати на волі, не тямлячи себе від п'яного щастя.

У розчинені вікна вливалися пахощі квітучого травня, ліс котив свої зелені вали, і Джек, забувши про навчання, стежив за пташками, що пурхали з гілки на гілку, або за білкою, що, як руденький м'ячик, пострибувала серед темної зелені старого горіха. Яка то мука відмінювати слово "троянда" на різних мовах, у той час як на узліссі переливається новим для нього ніжним цвітом дика шипшина! Він тільки й думав, як би опинитися на повітрі, підставити свої руки, обличчя, усе своє тіло літньому сонцю...

– Та він ідіот! – кричав розлючений д'Аржантон, коли на всі його запитання, на всі докази Джек відповідав з таким розгубленим виглядом, ніби звалився з верхівки дерева, на яке щойно дивився, або з легкої хмарини, що плівла на захід.

Через свій не по літах високий зріст Джек здавався ще розгубленішим, ще тупішим, а поетова суворість ще більше збивала його з пантелику, і хоч як він напружував свою перевантажену пам'ять, усі його зусилля лишалися марними.

Через місяць д'Аржантон заявив, що він відмовляється від подальших занять із Джеком, бо лише марнує дорогоцінний час, який мусить уривати від важливішої роботи. Насправді ж він і сам був радий звільнитися від обтяжливих пут свого залізного

розкладу, що гнітив і зв'язував його так само, як і дитину. Іда, чи то пак Шарлотта, охоче погодилася, що Джек тупоголовий нездара: вона воліла погодитися з чим завгодно, аби лише уникнути болісних сцен та спалахів гніву і сліз, якими незмінно закінчувалися такі прикри для всіх щоденні уроки.

Найбільше вона любила спокій і хотіла, щоб усі навколо були задоволені. Її куций розум, такий самий обмежений, як і кругозір, ніколи не сягав далі сьогоdnішнього дня, і вона зреклася б найблискупішого майбутнього, якби задля цього довелося пожертвувати сьогоденним спокоєм.

Можете уявити, яким був щасливим Джек, не маючи більше перед очима отого невмолитого режиму дня: *"О шостій – підйом; від шостої до сьомої – сніданок; від сьомої до восьмої..."* і так далі... Дні раптом побільшали, світ розвиднівся. А оскільки він добре розумів, що всім заважає – це відчувалося і в материних поцілунках, і в тоні її розмови з ним у присутності д'Аржантона, – то він зникав з дому на цілі дні, зовсім забуваючи про час, як забувають лік годинам тільки діти й гультяї.

Тепер він мав двох щирх друзів: лісника і ліс. Він ішов з дому з самого ранку і з'являвся в будиночку Аршамбо якраз тоді, коли лісникова дружина, перш ніж іти до "парижан", годувала свого чоловіка сніданком у чистій і свіжій кімнаті, обклеєній світло-зеленими шпалерами, на яких один і той самий мисливець сто разів підряд тримав на прицілі одного й того ж зайця, що намагався врятуватися втечею. Звідти вони йшли на псарню, де утримувалися породисті собаки, що повискували, гавкали, підстрибували, тиснулися до решітки, і як тільки їх випускали, ця зграя з короткими, видовженими й зрізаними писками, з прямими, обвислими й кошлатими вухами розсипалася у всі кінці двору, бурхливо радіючи волі. А як вони пустували й стрибали, скільки було грації й природності в їхніх рухах, коли вони виривались із тісної псарні зі спільними мисками та солом'яною підстилкою! Плямисті датські доги із слухняною вдачею; маленькі приземисті такси, створені, щоб стрілою мчати понад землею, зливаючись з нею; непокірні грифони з навислою на очі довгою шерстю, шовковистою, м'якою, аж оксамитною, яку мимоволі хочеться погладити; африканські хорти, надто росли і зніжені для полювання, а також хорти з родоводом, як у князів, – всього там було. Дядечко Аршамбо тримав своїх вихованців у строгості, надівав на них нашийники із шипами, приборкував батогом або суворо й пильно дивився їм в очі, а це так впливає на деяких тварин, що ті відразу скоряються, лягають на землю і аж тремтять від страху. Інколи, дивлячись на якого-небудь неслухняного пса, Джек думав: "А от цей зовсім не визнає системи!" І йому хотілося взяти того собаку в ліс, щоб той пес разом з ним побігав на волі, бо сам він після таких прогулянок відчував невимовну повноту й радість життя.

Яким же він був щасливим і гордим, наш Джек, коли обходив ліс, простуючи поруч із грізним дядечком Аршамбо, лісником, якого боялися в усій околиці і якому рушниця, що висіла в нього через плече, надавала такого войовничого вигляду! З ним він дивився на ліс іншими вже очима, бачив його живим, населеним безліччю мешканців, про яких інші навіть не мають уявлення. Замість лякливого шурхоту в листі, прихованого

попискування в травах, що зачаювалось, тільки-но чулися кроки людини, він спостерігав спокійних звірят, що, нічого не боячись, бавилися і займалися своїми, лише їм відомими справами.

Самка фазана, за якою дріботять її пташенята, походжає коло дерев і видзьобує в мурашниках маленькі, як перлинки, білі мурашині яєчка. Тонконогі сарни з великими здивованими очима поскубують молоденькі пагони і одним стрибком перескакують через просіку не так зі страху, як граючись. А на узліссі, готуючись провідати оброблені ниви, раз у раз з'являються зайці, кролики і куріпки.

За високою завісою молодих гілок і глоду, уквітчаного цілими букетами запашного білого цвіту, в затінку високих дерев метушилися, повзали, бігали різні створіння. Лісник заглядав у нори, відшукував виводки, винищував шкідливих тварин – гадюк, сорок, білок, лісових мишей та кротів. Йому платили за кожен голову або за хвоста цих дрібних шкідників, і раз на півроку він носив у Кобейль, у супрефектуру, цілу колекцію запорошених, висхлих решток своїх трофеїв, які він складав у мішок. Ех, мав би він право складати туди ще й голови бракон'єрів, а надто тих, хто вирубує ліс! Адже дядечко Аршамбо любив дерева ще більше, ніж звірів. Замість убитої сарни народиться друга, замість фазана навесні з'явиться тисяча інших, а щоб вирости дерево, потрібні десятиріччя!

Бачили б ви, як він викохував їх, як помічав їхні найменші хвороби! Найбільше він вболівав за ялиновий бір, на який напала червиця. Червиця – це малесенькі черв'ячки, які міріадами з'являються хтозна-звідки. Щільними лавами вони накидаються на найміцніше, найздоровіше, найкраще дерево і беруть його приступом. Боротися з цією жахливою пошестю дереву допомагає його живиця: воно збирає всю силу і, не шкодуючи своїх соків – живиці, яка, стікаючи по корі, забирає в нього частку життя, – намагається опиратися ворогові. Аби подолати червицю і її личинки, відкладені у волокнах кори, дерево вмивається потоками своєї живиці, але зрештою знемагає, всихає в цій майже завжди марній борні. Джек співчував бідним ялинам, сумно дивився, як по їхній корі під час запеклої боротьби за життя стікав запашний піт, важкі сльози дерева, схожі на чистий бурштин, що виграє на сонці. Інколи ялині вдавалося врятуватися від цього пекельного лиха, та найчастіше вона всихала і гинула, і наставляв день, коли велетень, у могутніх вітах якого ще недавно шумів вітер, співали пташки, дзижчали бджоли, звучав хор різних створінь, які знаходили там прихисток, ставав схожим на дерево, вражене блискавкою, і зрештою падав, а вгорі, серед моря зелених вершин, зяяло ніби провалля.

У буків був інший ворог, схожий на довгоносіка. Яскраво-червоні, майже непомітні комахи аж кишіли на дереві – ані листочка тобі без красивої червоної цяточки. Здалеку ця частина лісу, її листя з передчасним осіннім багрянцем – знаком дочасної смерті – немов аж пашіло здоров'ям, – так рум'янець грає на щоках молодої людини, хворої на сухоти. Дядечко Аршамбо дивився на них, сумно похитуючи головою, як у розпачі іноді дивиться лікар на невиліковного хворого.

Під час цих обходів літній лісник і хлопчик, зачаровані могутньою лісовою

симфонією, не вели ніяких розмов. У кронах різних дерев вітер то шумів, то свистів, то скаржився. Серед сосон він шумів, як морський прибій; у кронах беріз і осик, чий стовбури майже не похитувались, чулося нервово приглушене деренчання, бо їхнє листя лопотіло з безліччю металевих відзвуків; на берегах лісових озер, яких немало з того краю лісу, линув м'який шелест, шурхіт очеретів, що, нахилиючись, терлись один об один своїми оксамитовими шпачками. А над усіма цими звуками висів веселий сміх сірого дятла, стукіт зелених дятлів, зозулине журливе кування та невиразні різноманітні звуки, які чути в лісі, що розлігся на чотири-п'ять льє у всі боки. Джек любив той різноголосий гомін, що завжди стояв у його вухах.

Блукаючи цілими днями в лісі разом з лісником, хлопчик нажив собі ворогів. На узліссі розташувалося ціле браконьєрське плем'я, яке через пильність дядечка Аршамбо не мало спокою і тому ненавиділо його лютою ненавистю. Підступні і боягузливі, вони, угледівши лісника під лісом, скидали капелюхи і вклонялися навіть Джекові, але, коли Джек повертався додому наодинці, погрожували йому кулаками. Найбільше допікала йому висока стара жінка, яку звали баба Солена; в неї було обличчя із запалими щоками, рівним гострим носом, червонястою, наче пісок у кар'єрі, шкірою старої індіанки і тонкими скривленими губами. Ота баба переслідувала Джека навіть уві сні. Коли надвечір хлопчик повертався від лісника у Вільшаник, він щоразу зустрічав її на дорозі – стара злодійка сиділа край рову із в'язкою хмизу і скидалася на сатану чи відьму або якусь іншу нечисту силу, що нею поночі лякають малих дітей. Хлопчик ледве стримувався, щоб не пуститися навтікача, а баба, нерухомо почекавши, поки він її мине, скрипучим грубим голосом протягло кричала навздогін:

– Гей ти там!.. Чого це ти так дременув?.. Думаєш, я тебе не бачила? Ану пожди, ось я тобі обчикрижу носа садовим ножем!..

Стара схоплювалася і, щоб налякати Джека або, як вона казала, щоб його напудити, нібито кидалася за ним, занісши над головою садового ножа. Джек чув тупіт її ніг, шкрябання хмизу по землі і прибігав додому захеканий, ледве переводячи дух. Але ці жахи надавали лісові ще більшої романтики, ще привабливішої й таємничішої величі, пов'язаної з небезпекою.

Повертаючись із прогулянок, Джек застав матір на кухні, де вона стиха розмовляла з лісничовою дружиною. У будинку висіла гнітюча тиша, тільки в їдальні рівномірно хитався маятник великого стінного годинника. Хлопчик цілував матір, а вона прикладала до губів палець: – Тсс!.. Цить!.. Він нагорі... Він працює.

Джек сідав у куточку на стілець і бавився тим, що дивився на кота, який потягувався на сонці, або на поетів бюст, чия велична тінь падала на моріжок. Як і кожна дитина, котрій хочеться побешкетувати тому, що бешкетувати не можна, він завжди ненароком що-небудь перекидав, наштотхувався на стіл, чіплявся за гирі годинника – одне слово, крутився, не знаходячи собі місця, і чисто по-дитячому не знав, куди подіти свою непогамовну енергію, яка щохвилини шукала виходу.

– Та заспокойся нарешті!.. – раз у раз шипіла на нього Шарлотта.

Тітонька Аршамбо, накриваючи на стіл, завжди намагалася ніде і нічим не цокнути,

обережно переставляла свої великі ноги, намагаючись ходити навшпиньках, її широка спина горбилася, плечі рухалися в такт із ногами; незграбна, неповоротка, вона, як могла, старалася не потурбувати "пана, зайнятого роботою".

Атож, він працював.

Було чути, як нагорі, у башточці, він походить розміреною ходою в полоні чи то мрій, чи то нудьги, переставляє крісло, соває стіл. Він узявся за "Дочку Фауста" і марнував цілі дні на свою поему, назву якої колись необачно сказав коханці. Щоправда, крім назви, в поемі не було жоднісінького рядка. А він же мав тепер усе, про що колись мріяв: дозвілля, сільську природу, самотину, чудовий кабінет для роботи. Коли йому набридав ліс, що кидав зелені тіні на його вікна, йому варто було лише повернути крісло, і перед очима поставала безмежна голубінь усіх відтінків: річки, неба, далекого обрію. Всі лісові пахощі, вся свіжість луків і річки вливалися в його вікна, а глибокий шум вітру у вітах, плюскіт хвиль, що бігли удалину по річці, далекі гудки пароплава тільки підкреслювали спокійну велич навколишньої природи та її неосяжність. Ніщо його не турбувало, ніщо не відвертало уваги, тільки над головою по даху походжали голуби, лагідно вуркочучи і надуваючи свої мінливо-барвисті вола.

– Боже мій! – вигукував поет. – Як же тут добре працюється!

Він хапався за перо, відкривав чорнильницю. І – нічогісінько, жоднісінького рядка! Папір лишався недоторкано білим, на ньому не з'являлося жодного слова, так само, як і в д'Аржантоновій голові, і заздалегідь написані назви розділів – манія придумувати заголовки невідступно переслідувала його – чорніли на сторінках, як пронумеровані віхи на полі, забутому сівачем. Йому тут було надто добре, навколо нього було забагато поезії, і йому забивало дух від омріяного і тепер досягнутого благополуччя,

Подумайте тільки! Жити в мисливському будиночку часів Людовіка XVI на узліссі, в чудовій місцині поблизу Етьйоля, який і досі навіває спогади про мадам Помпадур, її рожеві стрічки та діамантові застібки й пряжки; мати все необхідне для того, щоб стати поетом, великим поетом, – жадану чарівну коханку, якій так пасує романтичне ім'я Шарлотта, крісло епохи Генріха II, створене для заглибленої самовідданої творчої праці, білу кізочку, прозвану Дальті, – за супутницю під час прогулянок і навіть старовинний стінний годинник з емалевим циферблатом, немовби витворений для того, щоб відлічувати години щасливих днів, – його ніжний, соковитий і мелодійний дзвін, що долинав ніби з глибини віків, навівав журливі образи давноминулих часів.

Це було забагато, аж надто багато! І недолугий наш віршомаз почувався таким самим безплідним, без тіні натхнення, як і тоді, коли після цілоденних уроків увечері зачинявся в своїй убогій мебльованій паризькій квартирці. О, як довго тягся тепер для нього час! Він годинами курив люльку, вилежувався на дивані, вистоював біля вікна, нудьгував...

Та як тільки на сходах чулися Шарлоттині кроки, він миттю сідав за стіл, морщив лоба, насуплювався, і в його очах проглядала цілковита відсутність думки, що могло здатися також замріяністю.

– Зайдіть! – відгукувався він на несміливий стук у двері.

Вона заходила – свіжа, весела, у платті з короткими рукавами, з красивими оголеними руками, така схожа на опереткову селянку, що навіть рисова пудра на її обличчі скидалася на борошно, яке розлітається на всі боки від млина, з якоїсь оперети.

– Я прийшла подивитися на свого поета, – промовляла вона, переступаючи поріг.

Замість "поет" вона вимовляла "пует", і це його вкрай дратувало.

– Ну то як? Пишеться?.. Ти задоволений?..

– Задоволений?.. Хіба той, хто присвятив себе літературі, цьому найжахливішому ремеслу, що вимагає безперервного напруження мозку, може хоч коли-небудь бути задоволеним?

Він спалахував, у його голосі звучала в'їдлива іронія.

– Ти маєш рацію, друже мій... Я лише хотіла дізнатися, чи твоя "Дочка Фауста"...

– Ну, що? Що тобі треба знати про мою "Дочку Фауста"?.. Та чи відомо тобі, скільки років сам Гете поклав на свого "Фауста"?.. Десять років... І це при тому, що він постійно спілкувався з митцями, обертася в творчому середовищі! Він не був приречений так, як я, на духовну самотність, на найгіршу з самотностей, бо вона веде до бездіяльності, до споглядальності, до втрати творчих думок!

Бідолашна жінка не мала що відповісти. Вона так часто чула від д'Аржантона одне й те саме, що зрозуміла, чим він їй дорікає. В його тоні звучало: "Не тобі, нікчемна дурепо, замінити для мене те середовище, якого мені бракує, те зіткнення умів, яке висікає іскру..." Він і справді вважав коханку безголовою і нудьгував у її товаристві не менше, ніж коли залишався сам.

Хоч він і сам собі не зізнавався, ця жінка спокусила його насамперед тим, що була оточена поклонінням і розкішшю, мешкала в особняку на бульварі Османа, мала слугників, власну карету, і всі його приятелі-невдахи аж лікті кусали від заздрощів, що в нього така коханка. А тепер, відтоді як вона цілком і неподільно належала тільки йому, коли він її зламав і переробив, як йому забаглося, і навіть відібрав у неї її ім'я, вона втратила в його очах половину своєї привабливості. А проте вона була дуже вродлива, а на свіжому повітрі її розкішна врода розцвіла ще більше. Але яка втіха, від того, що маєш гарненьку коханку, якщо не можеш похизуватися нею, прогулюючись попід руки на людях? До того ж вона зовсім не розумілася на поезії, набагато більше любила побазікати про різні сільські новини, одне слово, не мала нічого такого, що допомогло б нездарі-віршомазу осідлати Пегаса, розвіяти свою незмірну нудьгу, спричинену самотністю й неробством.

Треба було бачити, як нетерпляче чекав він ранками листоношу, що приносив тричотири передплачені ним газети! Він розривав різнобарвні паперові стрічки їхньої упаковки так покwapливо, ніби сподівався зустріти в газетних колонках новину, яка стосується безпосередньо його самого, наприклад критичний аналіз п'єси, яка ще лежала незавершена в його папках, або відгук про книгу, написати яку він лише мріяв. Він перечитував ті газети, не минаючи ні рядка, аж до прізвища друкаря, знаходячи там привід для роздратування і тему для одноманітних нескінченних балачок за

сніданком.

Іншим щастить! Їхні п'єси ставлять на сцені, але що то за п'єси! Їхні книжки видають друком, але що то за книжки! А він нічого не може надрукувати, ніколи, нічого. Найгірше те, що сюжети витають у повітрі, будь-хто може їх підхопити, і той, хто надрукувався першим, зводить нанівець працю всіх інших. Не минає й тижня, щоб у нього не вкрали якусь думку.

- Знаєш, Шарлотто, вчора у Французькому театрі грали нову комедію, її автор - Еміль Ож'є... Сюжет точно такий, як у моїх "Яблуках Аталанти".

- Але ж це підло!.. У тебе вкрали "Яблука Аталанти"! Я йому напишу, я напишу тому пану Лож'є! - вигукувала щиро обурена бідна Лолотта.

А він жовчно зауважував:

- От що значить, коли тебе немає в Парижі... Хто завгодно займе твоє місце.

Він дорікав їй усім своїм виглядом, ніби не він усе життя мріяв звити собі гніздечко на лоні природи. Як і всі озлоблені нездари і графомани, він обурювався несправедливістю публіки, продажністю критики, але висловлювався холодними педантичними фразами.

Під час цих перейнятих д'Аржантоновим в'їдливим роздратуванням трапез Джек не промовляв жодного слова і сидів так тихо, ніби хотів, аби про нього забули, аби й його не зачепила д'Аржантонова лють. Та чим дужче розпалювався д'Аржантон, тим більше наростала в ньому глуха неприязнь до дитини, і з того, як тремтіли його руки, коли він наливав хлопчику трохи вина, та як супився, дивлячись на нього, маленький Джек розумів, що в душі цієї людини кипить проти нього ненависть, яка вибухне з будь-якого приводу.

ІХ. Перша поява Белізера

Якось після обіду, коли д'Аржантон і Шарлотта поїхали у Корбейль, - їх, як і всіх нероб, гнала з дому потреба нових вражень і зміни місць - Джек, залишившись сам з тітонькою Аршамбо, не зміг піти до лісу, бо насувалася велика гроза. Небо, потемніле липнєве небо, здавалося свинцевим через низько навислі важкі хмари з мідно-червоними краями, звідки чувся гуркіт грому; надворі відразу посутеніло, і притихла безлюдна долина ніби завмерла в нерухомому передгрозовому очікуванні.

Стомившись від того, що нічим не зайнятий хлопчик весь час крутиться під ногами, лісникова дружина виглянула надвір і сказала:

- А знаєте, Джек, дощу ще немає, і поки він піде, ви могли б збігати до дороги та нарвати зілля для кролів.

Хлопчик, страшенно радий, що може бути корисним, Підстрибом побіг стежкою, що вела від Вільшаника до дороги на Корбейль, і став швидко рвати на узбіччі розквітлий чебрець та жорсткувату траву, яку так полюбляють кролі.

Скільки сягав зір, стелилася світло-сіра дорога, вкрита м'яким, як вата, дрібнесеньким і гарячим порохом, який укривав сірою пеленою густе листя великих

берестів і все узлісся. Дорога була безлюдна – ні перехожого, ні повозу, і через це безлюддя здавалася безконечною. Гроза гриміла щораз ближче і підганяла Джека, примушуючи його швидше рвати зілля у придорожньому рову. І раптом він почув поблизу високий і монотонний голос, який вигукував:

– Брилі! Брилі! Брилі! Брилі!

А потім басовитіше:

– Панами! Панами! Панами!..

Це був один із тих бродячих торговців, які ходять по селах, навантажені своїми товарами. За плечима він ніс, наче шарманку, широкий кошик з насадженими один на один звичайними солом'яними брилями, що високо виступали над його головою. Він шкандибав, ледве переставляючи криві ноги в грубих жовтих черевиках, і вся його постать виказувала таке страждання, як у замордованої скаліченої людини. Чи помічали ви коли-небудь, яке то сумне видовище – подорожній, що міряє пішки далекий шлях? І хто знає, куди веде гірка й сліпа доля ту самотню людину і чи пощастить їй десь знайти бодай якийсь прихисток, якусь клуню, щоб там переспати. Здається, на її плечі налягає тягар усієї втоми пройденого шляху і цілковита непевність невиразної далини, в яку вона прошкує. Для селянина така людина – чужинець, він недовірливо стежить за нею, проводить поглядом аж до виходу з села і заспокоюється тільки тоді, коли незнайомиць, який в очах селян завжди злодюга, знову ступає по бруківці великого шляху, за яким наглядають браві хлопці-жандарми.

– Брилі! Брилі! Брилі!..

Для кого він тут кричав, бідолаха? Ніде не було видно жодного житла. Невже він кричав для отих придорожніх кам'яних стовпів? А може, для стурбованих і наляканих грозою птахів, що поховалися серед листя берестів?

Отак вигукуючи, він сів на купу каміння і втер рукавом піт на лобі, а Джек з другого боку дороги дивився на його негарне, землисте, невиразного віку сумне обличчя з почервонілими очима, які сльозилися й часто кліпали, з безформним ротом, рудуватою борідкою і рідкими й гострими, як у вовка, зубами. Але найбільше вражало написане на ньому тяжке страждання, безмовна скарга згаслих очей, губатого рота, всієї грубо обтесаної бридкої фізіономії, що, здавалося, належала людині кам'яного віку. Той бідолаха, певне, усвідомлював свою потворність і тому, побачивши хлопчика, який занепокоєно дивився на нього, приязно посміхнувся. Але через ту посмішку він став ще непривабливішим, навколо рота й очей з'явилося безліч зморщок, бо коли бідняк усміхається, його обличчя не розгладжується, а стає зім'ятим, як ганчірка. Проте у незнайомця був такий добрий вигляд, що Джек відразу заспокоївся і став далі рвати зілля.

Несподівано майже над головою страшний грім струснув небо і всю долину. Налетів вітер, на дорозі здійнявся пил, шарпнулося і зашелестіло листя на деревах.

Незнайомиць підвівся, стурбовано глянув на небо і запитав Джека – почувши грім, той також випростався, – чи далеко до села.

– Хвилин п'ятнадцять іти пішки, – відповів хлопчик.

- О Господи, - зітхнув бідний торговець. - Ніяк я не дійду туди до дощу. Понамокають усі брилі. Я їх надто багато набрав... Того брезенту, який при мені, не вистачить, щоб їх усіх накрити.

Чоловік був такий зажурений, що Джек піддався пориву великодушності; до того ж після своєї нічної подорожі він жалів усіх, хто блукає великим шляхом.

- Гей, торговцю! Торговцю!:- крикнув він чоловікові, який щодуж пошкандибав на неслухняних, кривих, як виноградні лози, ногах. - Якщо ви хочете, наш будинок поруч, ви могли б там покласти свої брилі.

Бідолаха не примусив себе вмовляти. Його літній товар міг надто легко зіпсуватися!

І ось вони обидва уже квапляться кам'янистою дорогою, щоб сховатися від грози, яка наступає їм на п'яти. Незнайомець ішов так швидко, як тільки міг, не шкодуючи останніх сил. І тільки пританцьовував, ступаючи то навшпиньках, то на п'ятах, ніби йшов по розпечених камінцях.

- Вам боляче? -.запитав Джек.

- Ой, я завжди ледве йду... Тиснуть черевики. У мене дуже великі ступні, не можу підібрати для них взуття. А у тісному взутті так важко йти! Коли я хоч трохи розбагатію, обов'язково пошию пару черевиків по нозі.

Він ішов, обливаючись потом, стогнучи, підстрибуючи на кожному горбику, і час від часу монотонно за звичкою вигукував: "Брилі!.. Брилі!.. Брилі!.."

Ось і Вільшаник. Бродячий торговець поставив у передпокої гору круглих брилів і принижено став біля дверей. Джек наполегливо вмовляв його зайти посидіти у їдальні.

- Заходьте, та заходьте ж! Вип'єте скляночку вина та з'їсте щось.

Той ніби не хотів, усе відмагався. Зрештою, добродушно посміхаючись, він погодився:

- Гаразд, паничу, коли ви так хочете, хай буде по-вашому. Я недавно перекусив у Дравейлі, але ж ви знаєте: з-за столу встанеш, а їсти хочеться.

Тітонька Аршамбо, як і кожна селянка та ще й лісникова дружина, страх як боялася прибуд, та все ж таки, хоча і скривившись, вона поклала на стіл хлібину і поставила глечик вина.

- І шинки теж відріжте! - рішуче велів Джек.

- Чи ж вам не відомо: пан не любить, щоб хтось чіпав його шинку? - пробурчала тітка Аршамбо.

Віршомаз і справді був великим ласуном, і в коморі завжди зберігалися для нього його улюблені закуски.

- Нічого, нічого, несіть, - наказав Джек, що був не проти пограти роль господаря в домі.

Добра жінка послухалась, але, подавши шинку, погордливо вийшла на кухню, не приховуючи невдоволення.

Раз у раз дякуючи, незнайомець охоче уминав усе, що було на столі. Хлопчик підливав йому вина і зацікавлено дивився, як той відкраює великі шматки хліба і якось

боком запихає їх у рот.

- Смачно, га?

- Ну, ще б пак!

Надворі блискало, гриміло, по шибках порошив дощ. Чоловік і хлопчик розмовляли, радіючи, що в таку неgodу сидять у затишній кімнаті. Торговець розповів, що його звати Белізер і що в багатодітній сім'ї він найстарший. Живуть вони на вулиці Жюїф, у Парижі, - він, батько, троє братів і чотири сестри. Усі вони плетуть на літо солом'яні брилі, а на зиму шиють картузи. Потім носять і продають їх - хто в передмісті, а хто в провінції.

- І далеко ви ходите? - запитав Джек.

- Аж до Нанта. Там живе одна з моїх сестер. Я йду через Монтаржі, Орлеан, Турень, Анжу.

- Ви, мабуть, дуже стомлюєтесь, вам так важко йти.

- То правда... Я трохи відходжу тільки ввечері, коли скидаю кляті черевики, але й тоді, як подумаю, що вранці знову доведеться їх узувати, то хоч вовком вий.

- А чому брати не ходять замість вас?

- Вони ще молоді, та й батько Белізер нізащо їх не відпустить. Він за них дуже потерпатиме. Зі мною все простіше...

Очевидно, він вважав цілком природним, що братів люблять більше, ніж його. Сумно дивлячись на свої розтоптані жовті черевики, що поздувалися у багатьох місцях від мозолів і наростів на його завжди стиснутих ногах, Белізер додав:

- Якби я міг пошити пару черевиків по нозі!..

Гроза тим часом бушувала дедалі дужче. Дощ, вітер, грім - усе зливалось у суцільний жахливий гуркіт. Гриміло так, аж неможливо було розмовляти; Белізер мовчки їв далі, коли раптом голосно постукали у двері раз, потім іще раз. Джек пополотнів.

- Ой леле! - вирвалось у нього. - Це вони!

Повернулися д'Аржантон і Шарлотта. Вони мали повернутися лише вночі, але, побоюючись грози, поквапилися додому, розраховуючи встигнути до дощу. Дорогою вони потрапили під зливу, поет тепер боявся нежиті й страшенно лютував.

- Швидше, швидше, Лолотто! Нехай розпалить камін у залі!

- Зараз, друже мій.

У передпокої вони струшували верхній одяг, розкривали парасольки й ставили їх на кахляну підлогу, і тут д'Аржантон аж остовпів: він помітив величезний кошик солом'яних брилів.

- А це ще що таке? - запитав він.

О, якби Джек міг зникнути, провалитися крізь землю разом із своїм гостем і накритим столом! А втім, він уже не встиг би, бо за хвилину зайшов віршомаз, окинув поглядом їдальню і все збагнув. Хлопчик пролепетав кілька слів, аби щось пояснити, вибачитись... Але той його не слухав.

- Шарлотто, йди-но сюди, поглянь! Ти мені не сказала, що в пана Джека сьогодні

гості. Пан Джек влаштував прийом. Пан частує друзів.

- Ох Джеку, Джеку!.. - докірливо мовила мати.

- Не лайте його, пані, - спробував захистити його Белізер. - Це я...

Розлючений д'Аржантон відчинив двері і погордливим жестом вказав бідоласі на двері.

- А ви зробіть мені таку приємність замовкнути і якнайшвидше забратись геть, приبلудо! А ні, то я вас запроторю до буцегарні. Там вас навчать, як лазити в чужі будинки.

Життя бродячого торговця привчило Белізера до будь-яких принижень, тож, не протестуючи, він покvapливо прилаштував на спині кошик з брилями, сумно подивився на шибки, по яких струмував дощ, вдячно глянув на хлопчика, якимсь боком, принижено, вкрай принижено зігнувся, щоб вклонитися, і, не розгинаючи спини, переступив мокрий поріг, одразу опинившись під зливою, яка забарабанила по його панам, як град. Навіть опинившись за дверима, він і не подумав випростатись. І видно було, як він віддаляється, немовби підставляючи спину усім знущанням лихої долі, усім безжалісним знегодам. Отак Ідучи під дощем, він за звичкою жалібно загукав:

- Брилі!.. Брилі!.. Брилі!..

В їдальні на кілька хвилин запала тиша. Лісникова дружина розпалювала сухими виноградними лозами камін з великим ковпаком, на який Шарлотта повісила промоклий поетів одяг, а сам д'Аржантон, урочистий і гордий, у самій сорочці, без сюртука, широкими кроками міряв кімнату і аж кипів од люті.

Несподівано, проходячи повз стіл, він помітив окіст, свій окіст, у якому ніж голодного як вовк торговця брилями повирізав глибокі западини, зяючі отвори, схожі на печери у прибережних скелях, видовбані морськими хвилями під час приливів...

Він аж пожовк.

Подумати тільки, адже окіст у домі був так само недоторканим, як поетове вино, його горщик з гірчицею і його мінеральна вода!

- Ого-го! А я й не помітив... Виявляється, тут був справжній бенкет... Як? і окіст?

- Вони наважились доторкнутися до окосту? - обурилася Шарлотта, приголомшена такою нечуваною зухвалістю.

Лісникова дружина й собі додала:

- Ото біда! Чи не казала я: пан сваритиметься, не треба давати таку гарну свинину всяким циганам... Але ж він іще не розуміє... Він ще малий!

Тепер, коли Джеків порив великодушності минув, коли перед його очима вже не стояло зморшкувате обличчя, освітлене доброю зворушливою усмішкою, хлопчик і сам перелякався скоєного. Тремтячи від хвилювання, він тихо пролепетав:

- Пробачте мені!..

- Он як! Тепер "пробачте"!

Зачеплений за живе, обурений тим, що хтось посмів доторкнутися до його улюблених страв, д'Аржантон дав нарешті волю своїй неприязні, роздратуванню,

ненависті до дитини, котра була живим утіленням загадкового і сумнівного минулого жінки, котру він по-своєму трохи любив, хоча мав ні за що.

В нападі люті, що траплялося з ним не так часто, він схопив Джека за плечі, струсонув і навіть трохи підняв його, ніби щоб показати цьому цибатому підліткові його нікчемність.

– Як ти посмів торкнутися шинки? За яким правом?.. Ти чудово знав, що вона не твоя. Та тут нічого нема твого. Ліжко, на якому ти спиш, хліб, який їси, – всім цим ти завдячуєш лише моїй надмірній доброті, моєму милосердю. Я таки надто добрий до тебе. Бо, зрештою, що я знаю про тебе? Хто ти такий? Звідки ти взявся? Хвилинами через твою ранню зіпсутість я змушений задумуватись, із якого ти поріддя...

Він затнувся, нарешті помітивши Шарлоттині відчайдушні знаки оглянутись на тітку Аршамбо, чиї чорні очі здивовано й пильно дивилися на нього. В селі їх мали за сім'ю, а Джека вважали сином пані д'Аржантон від першого шлюбу.

Змушений замовкнути, задихаючись від потоку лайки, що застрягла у нього в горлі, жалюгідний через своє безглузде обурення, спітнілий і розпашілий, аж з нього йшла пара, як із коня, запряженого в омнібус, д'Аржантон кинувся у свою кімнату і хряснув дверима.

Джек стояв приголомшений неутішним відчаєм матері, яка заламувала красиві руки, знову допитуючись в Бога, за що він її карає, чому вона приречена на такі муки. Нічого кращого Іда не могла придумати у важкі хвилини свого життя. Як і завжди, її розпачливі запитання лишилися без відповіді; але, напевне, вона мала немалі гріхи, коли Господь наслав на неї таке безтямне кохання і зробив сліпою супутницею такого себелюба й нікчеми. І ніби для того, щоб зовсім отруїти і без того похмурий поетів настрій, до його нудьги і безрадісної самотності додалася ще й хвороба. Як і всі, хто довго жив надголодь, д'Аржантон мав кепський шлунок; крім того, він був дуже зніжений, помисливий і, як кажуть, надто тремтів за себе, а у Вільшанику, де панували тиша й спокій, нічого не було легшого, як оголосити себе хворим. До того ж який гарний привід, щоб пояснити свою творчу неспроможність, свій щоденний довгий сон на дивані, свою гнітючу апатію. Віднині замість горезвісних слів: "Він працює...", "Пан працює..." стали казати: "У пана напад". Він називав цим невиразним терміном свою постійну кволість, яка не заважала йому по кілька разів на день підходити до буфета, відкраювати товсті скибки свіжого хліба, намащувати їх вершковим сирком і їсти, аж за вухами лящало. Що ж до всього іншого, то в нього справді були всі симптоми хвороби: млява хода, поганий настрій, постійне в'їдливе роздратування.

Добра Шарлотта жаліла, доглядала, пестила його. Кожна жінка полюбляє роль сестри милосердя, але в неї такі почуття подвоювалися, і тому, відколи вона вирішила, що її поет хворий, він став їй іще дорожчим. Чого вона лише не вигадувала, аби розважити полюбовника, полегшити його уявну неміч! Підкладала під скатертину вовняну ковдру, аби приглушити цокіт тарілок та срібла, вигадала цілу систему підкладання подушок у крісло з прямою спинкою часів Генріха II, не кажучи вже про фланельки, відвари та зігрівальні компреси й ванночки, які лише допомагають

симулянтам присипляти їхню енергію, тішитись бездіяльністю і навіть ледве чутно говорити. Щоправда, бідолашну жінку все ж таки іноді опановували бурхливі веселощі, які зводили нанівець усі її чесноти сестри милосердя: вона раптом починала нестримно торохтіти язиком, розмахувати руками і знічено замовкала тільки тоді, коли роздратований поет жалібно стогнав: "Помовч... Ти мене стомлюєш".

Через д'Аржантонову недугу в їхній дім зачастив лікар Ріваль, на якого з ранку до вечора чатували по всій дорозі його численні пацієнти на десять миль навколо. Він заходив у Вільшаник з добродушним і веселим червоним обличчям, з хвилястим шовковистим сивим руном на голові і з повними кишенями книжок, які читав, їдучи в бричці або й ідучи пішки. Поважна Шарлотта, зустрічаючи його у передпокої, казала:

- Ох лікарю, прошу, заходьте! Знали б ви, у якому стані бідний наш поет!

- Ет, пусте! йому лише треба трохи розважитись.

І справді, д'Аржантон, вітаючись з лікарем тихим жалібним голосом, так радів появі нової людини, чий привід порушував монотонну течію його існування, що забував про свою хворобу і заводив мову про політику, літературу, засліплюючи доброго лікаря розповідями про паризьке життя та видатних людей, з котрими він нібито був знайомий і котрим кидав у обличчя нищівні слова. Наївний і простодушний лікар не мав ніяких підстав сумніватися в правдивості свого співбесідника, тим паче що той, навіть вихваляючись і підбріхуючи, тверезо обдумував кожне слово. До того ж лікар не міг похвалитися спостережливістю.

Лікареві подобалося бувати в цьому домі, він вважав д'Аржантона розумним і незвичайним, його дружину - гарненькою, а хлопчика - просто чудом, але якби він був трохи проникливішим, то давно вже відчув би, які нетривкі й невивірені пута зв'язують цих людей, якими непевними і колючими шпильками скріплена їхня так звана сім'я.

Не раз серед дня лікарів кінь стояв прив'язаний за вуздечку до кільця біля загорожі, а сам добряга засиджувався в парижан, цмулячи грог, котрий Шарлотта власноручно готувала для нього, і розповідаючи про свої подорожі до Індокитаю на "Байонезі". Притихлий Джек сидів десь поблизу в куточку й уважно слухав, охоплений тією пристрасною до пригод, яка властива усім дітям і яку з віком - а це так шкода! - раз у раз приборкує життя, що ламає нас, нівечить монотонними буднями і невблаганно, ненастанно звужує наші обрії.

- Джеку! - гримав д'Аржантон, вказуючи хлопчикові на двері. Але тоді втручався лікар:

- Та облиште його. Це так приємно, коли поруч тебе дітлахи! У них неймовірне чуття. Я впевнений: ваш малий з першого погляду здогадався, що я дідусь і безтямно люблю дітей.

І лікар починав розповідати про свою на два роки меншу за Джека внучку, а коли заходила мова про крихітку Сесіль, то його ще важче було переслухати, ніж тоді, коли він згадував про свої подорожі.

- Чому б вам не привезти її коли-небудь до нас, лікарю? - казала Шарлотта. - Діти гарно погуляли б удвох.

- Де там, пані! Бабуся не згодиться. Вона нікому не довірить дівчинку, та й сама вона нікуди не ходить відтоді, як у нас сталося горе.

Горе, про яке часто згадував старий Ріваль, сталося кілька років тому: його дочка і зять померли того ж року, як одружилися, незабаром після народження доньки Сесіль. Ця подвійна трагедія була повита таємницею. Розмовляючи з Шарлоттою і д'Аржантоном, лікар щоразу обмежувався одними й тими самими словами: "Відтоді, як у нас сталося горе...", а тітонька Аршамбо, якій була відома та сумна пригода, відповідала ухильно й невизначено: "О, ще б пак, ще б пак! Ті люди добре хильнули горя!.."

Якось не вірилось у це, коли жвавий, веселий на вигляд лікар приїздив у Вільшаник. Можливо, тут не обходилося і без впливу Шарлоттиного грогу - темного, міцного. Потрапив би він на очі пані Ріваль, вона зразу розвела б його наполовину водою. Та хай там як, а добряга не нудився у парижан. Інколи він уже підводився і казав: "Гаразд, поїду я до Рі, а потім - до Тіжрі, і у Морсан...",- а сам усе говорив і говорив, аж поки не починав іржати й нетерпляче бити копитами його кінь, прив'язаний біля воріт. Тоді він схоплювався, нашвидку прощався з д'Аржантоном, а Шарлотті, стурбованій станом хворого, давав одну й ту саму пораду: "Йому потрібні розваги!"

Легко сказати: "Йому потрібні розваги!"

Що вона тільки не перепробувала, і все марно. Вони годинами придумували, що приготувати на обід, або їхали на кабріолеті в ліс, прихопивши з собою сніданок, сачок на метелики та цілі паки газет і книжок. Нічого не допомагало - д'Аржантон нудьгував.

Він купив човна, але тоді стало ще гірше: вони змушені були годинами лишатися наодинці посеред Сени, що для них ставало дедалі нестерпнішим, бо обоє давно не мали про що розмовляти. Отож, не озиваючись один до одного, вони закидали у річку вудочки, аби хоч чимось зайнятися і виправдати своє мовчання вимушеною необхідністю риболовлі.

Незабаром човна прив'язали серед прибережних очеретів, і, бездоглядний, він ущерть затік водою, на якій плавало опале листя.

Потім у д'Аржантона з'явилися якісь дивні забаганки: то підновити стіни, то добудувати до башточки зовнішні сходи й італійську терасу, про яку давно мріяв наш віршомаз. По її краях було поставлено ряд низеньких стовпчиків, обтягнутих дротяною сіткою, що по ній вився дикий виноград. Але він нудився і на своїй терасі.

Якось він запросив настроювача музичних інструментів підправити клавесин, на якому іноді награвав кілька польок, і той вигадливий дивак запропонував д'Аржантону поставити на даху будинку еолову арфу - великий відкритий ящик близько п'яти футів заввишки, де різної довжини струни мелодійно й жалібно бринітимуть на вітрі. Д'Аржантон захоплено погодився. Але щойно цю споруду було поставлено, як почалося щось жахливе. Варто було дмухнути вітру, як чулися стогони, несамовиті завивання, тужливі воання: у-у-у-у-у... Коли Джек був у ліжку, його опановував жах, і він натягував на голову ковдру, щоб нічого не чути. Завивання над дахом навівало таку

тугу, що можна було збожеволіти.

- Як вона мені в'їлася в печінки, ця клята еолова арфа!.. Годі!.. Годі!.. - кричав доведений до відчаю д'Аржантон.

Довелося розібрати весь механізм, віднести еолову арфу в глибину саду і закопати її, щоб не бриніли струни. Але й під землею вона тужила. Кінчилось тим, що її викопали, пообривали струни, розтоптали ногами і розбили камінням, як скажену собаку, що не хоче здихати.

Не знаючи, що ще вигадати, аби розважити бідолашного д'Аржантона, котрий через неробство втрачав останні крихти здорового глузду, Шарлотта несподівано для самої себе якось подумала: "А що коли я запрошу когось із його приятелів?"

То було справжньою жертвою, бо вона хотіла, щоб поет неподільно належав лише їй самій. Але д'Аржантонова радість, яка засвітилася на його обличчі, коли він довідався, що мають приїхати у гості Лабассендр і Гірш, була заслуженою нагородою за її мужність. Він давно вже мріяв про наїзд у їхній дім колишніх приятелів, але не наважувався озиватися про це після своїх гучних заяв, ніби для нього було найбільшим щастям жити удвох із Шарлоттою якомога далі від людської суєти.

Через кілька днів Джек, повертаючись додому на вечерю, ще здалеку почув незвичний гомін: з тераси долинав сміх, дзвін келихів, на подвір'ї рубали дрова, а на першому поверсі в просторій кухні пожвавлено торохтіли каструлі. Підійшовши ближче, він пізнав голоси й знайомі інтонації своїх колишніх гімназійних учителів, серед яких чувся голос д'Аржантона, але уже не невиразний і плаксивий, як це було останнім часом, а бадьорий і лункий, збуджений суперечкою. На думку, що доведеться знову зустрітися з людьми, які йому нагадували про найгіркіші години в його житті, і тремтячи від хвилювання, він прослизнув у сад, вирішивши просидіти там аж до вечері.

- Панове! Прошу до столу! - з'явившись на терасі, запросила гостей Шарлотта.

Свіжа, пожвавлена, у великому білому фартусі з нагрудником до підборіддя, Шарлотта грала роль сільської господині, готової, якщо потрібно, закатати мереживні рукави і заходитися куховарити.

Чоловіки, не гаючись, спустилися до їдальні, де обидва вчителі досить привітно привіталися з Джеком. Компанія усілася за стіл і налягла на смачні страви, які готують на селі так швидко, що вони ще зберігають присмак запашного зілля і дух димку від вогнища, на якому їх готують.

Крізь двоє розчинених дверей, що виходили на лужок, виднівся сад, за яким відразу починався ліс. Звідти долинало вечірнє скрикування куріпок та щебетання пташок, які готувалися до сну, а на шибках зблискувало косе проміння пломенючого сонця.

- Хай йому чорт! Діти мої, як же вам тут добре! - несподівано вигукнув Лабассендр, коли після смачної юшки усі знов захотіли побалакати.

- Ми таки дуже тут щасливі, - заявив д'Аржантон, потискаючи руку Шарлотті, яка здавалася йому далеко красивішою і спокусливішою від тієї хвилини, як він милувався нею не сам.

І він став розмальовувати їхнє щасливе життя.

Він розповідав про прогулянки у лісі, про катання на човні, про зупинки у старих харчевнях понад річкою, у колишніх заїздах, де внутрішні сходи мають поруччя з кованого заліза, а в кам'яний фасад вмуровані великі, вже поіржавілі кільця для поштових коней. Розповідав про довгі пообідні години творчої праці в тихі літні дні, про нескінченні прохолодні осінні вечори, коли так приємно посидіти біля каміна, де потріскує сухе коріння й гілки, а язика полум'я тягнуться угору.

У цю хвилину він і сам ладен був повірити у те, що говорив, і Шарлотті теж здавалося, ніби їхнє життя справді схоже на ідилію, ніби й не було смертельної нудьги, яку вони ледве пережили. Гості слухали, і на їхніх обличчях вимальовувалась невимовна гама почуттів, від доброзичливості і захоплення – до заздрощів: очі дивилися надзвичайно привітно, а судомно скривлені у силуваній посмішці губи виказували приховану гірку досаду.

– Так, ти щасливчик! – озвався Лабассендр. – Як подумаю, що завтра у цю пору ви сидітимете знову за цим столом і будете вечеряти, а я сидітиму в якійсь задушливій кухмістерській, де все – повітря, запітнілі вікна, страви – просякнуте парою, кухонними запахами, чадом...

– Була б ще певність, що ти щодня вечерятимеш у кухмістерській! – пробурчав доктор Гірш.

І тут у д'Аржантона прокинулася несподівана великодушність:

– А що вам заважає трохи в нас погостювати? Дім – великий, у льоху всього доволі...

– Ну, звичайно, – підхопила Шарлотта. – Залишайтеся!.. Це було б так добре!.. Поблукаємо околицями...

– А опера? – вигукнув Лабассендр, який щодня мусив ходити на репетиції.

– А ви, пане Гірш, ви, здається, не співаєте у опері?..

– Звичайно, ні, графине! Я охоче прийняв би ваше запрошення! Справ у мене зараз небагато, всі пацієнти на селі...

Всі пацієнти Гірша – на селі! Ото потіха! Але ніхто і не всміхнувся: недолугі псевдогенії звикли брехати в очі один одному.

– Ну ж бо, вирішуй! – наполягав д'Аржантон. – Передусім ти сам зробиш мені послугу. У мене тепер такий стан здоров'я, що ти міг би поконсультувати мене.

– От тепер ти мене переконав!.. Я тобі вже казав: Ріваль не тямить, чим ти хворий, він тебе не вилікує. А я беруся за місяць поставити тебе на ноги.

– Чекай, а гімназія? А Моронваль? – вигукнув Лабассендр, розлючений тим, що не він, а інший буде втішатися життям.

– Та хай їм біс! Я вже наївсь досхочу й гімназії, і Моронваля, і методи Декостер!..

Тут доктор Гірш, що забезпечив собі на якийсь час дах над головою й столування, вибухнув скаргами і почав на всі заставки ганити навчальний заклад, що досі його годував: Моронваль пройдисвіт, він без гроша і давно нічогісінько не платить їм. Усі тікають з його закладу, а смерть Маду страшенно йому нашкодила.

Усі інші підливали масла у вогонь і розгромили Моронваля вщент. Навіть стали хвалити Джека за його втечу, через яку мулат, здається, так оскаженів, що в нього

почалася жовтяниця.

Знайшовши таку звичну для них спільну тему, всі троє приятелів уже не спроможні були зупинитися і цілий вечір, як вони казали, "перетирали на зубах" усіх своїх знайомих.

Лабассендр як міг топтав провідних артистів опери, безголосих блазнів і нездар. Лаяв директора, який йому на зло тримав його на другорядних ролях. А знаєте чому? Тому, що всім відомі його погляди соціаліста, бо в театрі знають, що він був робітником, що він вийшов з простолюду і любить цей так званий простолюд.

- Ну то й що? Так, я люблю простих людей! - вигукував співак, дедалі більше збуджуючись і гупаючи кулачищем по столу. - Ну то й що? Яке їхнє діло? Чи в мене став від того гірший голос? Коли б не так!.. Ви тільки послухайте, діти мої.

І він брав усім відому оглушливу "свою ноту", старанно тяг її, втішався і впивався нею.

Потім настала д'Аржантонова черга. Цей перетирав усіх на зубах педантично, холодно, ледве ворущачи щелепами, - здавалося, він безжально і різко постукує ними. Від нього всім перепало на горіхи: директорам театрів і книговидавцям, письменникам і читачам. Поки Шарлотта, покликавши до себе Джека, готувала каву, троє приятелів, спершись ліктями на стіл і не помічаючи чарівного літнього вечора, сластолюбно пирскали на всі боки слиною, як полози, що перетравлюють їжу.

Поява лікаря Рівалю внесла ще більше пожвавлення. Зрадивши великій і веселій компанії, цей чудовий чоловік охоче підсів до столу.

- От бачите, пані д'Аржантон, нашому хворому потрібна була лише розвага.

Гіршеві очі, приховані опуклими скельцями окулярів, тієї ж миті спалахнули.

- Я дотримуюся іншої думки, лікарю, - рішуче сказав він і, підперши підборіддя долонею, приготувався до бою.

Старий Ріваль здивовано поглянув на цього химерного суб'єкта - неохайного, з білою хустинкою на шиї, голеного і геть лисого. Гірш бачив лише краєм лівого ока, і аби не випускати співрозмовника з поля зору, мусив згинатися і повертатися у профіль.

- Даруйте, пане, а ви медик? - поцікавився Ріваль. Д'Аржантон позбавив приятеля необхідності брехати.

- Доктор Гірш... Доктор Ріваль...- відрекомендував він їх один одному.

Вони розкланялись, як дуелянти перед поединком, які схрещують погляди, перш ніж схрестити шпаги. Щирий Ріваль, подумавши, що перед ним якийсь славетний паризький лікар, якийсь талановитий дивак, перший час тримався досить скромно. Та незабаром він помітив, що в черепку цього зайдиголови суцільна каша. Тоді він теж підвищив голос, щоб дати відсіч уїдливому і зневажливому тону Гірша, який так дратував Рівалю, що у нього іще більше розчервонілися і так завжди червоні вуха.

- Я дозволю собі зауважити, дорогий колего...

- Е ні, пробачте, дорогий колего...

Ну чисто тобі сцена із Мольєра, з латиною та іншою тарабарщиною! Різниця полягала лише в тому, що за часів Мольєра ще не існувало такого типу неуків і

всезнайок, як доктор Гірш, – для їхньої появи потрібне було наше неспокійне, стрімке, переповнене ідеями дев'ятнадцяте сторіччя.

Суперечка розгорілася навколо д'Аржантонової недуги, і цікаво було спостерігати вельми комічний вираз його обличчя: він то обурювався тим, що лікар Ріваль вважав його недугу мало не вигадкою, то аж кривився, коли Гірш починав перераховувати тяжкі і небезпечні хвороби, якими він, мовляв, страждає.

– Не сперечаймося, – раптом заявив Гірш, схоплюючись з місця. – Дайте мені аркуш паперу й олівець... Гарзд!.. Тепер за допомогою плесиметра я намалюю, тобто змалюю, вражені хворобою органи нашого бідного друга.

Він вихопив із кишені свого широкого жилета маленьку самшитову пластинку, що називається плесиметром.

– Ходи сюди! – сказав він поблідлому д'Аржантонові.

Швидко розгорнувши поли д'Аржантонового сюртука, він приклав аркуш паперу на всю ширину поетових грудей і став водити по них плесиметром, вислуховуючи д'Аржантона і креслячи на папері якісь лінії. Потім він розстелив на столі аркуш, покреслений ієрогліфами і схожий на географічну карту, намальовану дитиною.

– А тепер судіть самі, – заявив Гірш. – Ось вам печінка нашого друга, точно відтворена з натури. Скажіть відверто: схожа вона на здорову печінку? Ось де повинна бути її межа, і ось де вона виявилась... Зверніть увагу: її гігантські розміри завдають шкоди сусіднім органам. Ви тільки уявіть, яке безладдя виникло навколо, які пошкодження!..

Кількома помахами олівця він накреслив на папері кривулясті лінії, позначаючи ці так звані пошкодження.

– Який жах! – пробурмотів д'Аржантон, пригнічено роздивляючись папір; його бліде обличчя стало жовтим, як віск.

Шарлоттині очі налились сльозами.

– І ви цьому повірили? – вибухнув старий Ріваль. – Та ж це не медицина, а шаманство! З вас глузують!

– Ні, дозвольте, дорогий колего!..

Але старий нічого вже не слухав. Того дня він випив більше грогу, ніж звичайно, і між ескулапами почалася жорстока сутичка.

Стоячи один навпроти одного і розмахуючи кулаками, вони навперебій викрикували імена лікарів, назви грецьких, латинських, скандинавських, індуських, китайських і кохінхінських медичних праць. Гірш забивав суперника довжелезними цитатами, які звучали так дивно, що за їхню точність ніхто не міг би ручитися. Зате дядечко Ріваль брав своє громовим голосом, гострими барвистими народними слівцями і, не дуже дбаючи про аргументи, погрожував викинути ворога "за борт".

Ні Джека, ні Шарлотту не лякала та бурхлива сварка: у Моронвалевій гімназії їм доводилося чути дещо й гірше. Що ж до Лабассендра, то він, роздратований тим, що не може вставити жодного слова, вийшов на терасу і, замріяно спершись на поруччя, пробував свій гучний глибокий бас, будячи заснулий ліс його луною.

Усе в околиці захвилювалося. У кронах дерев залопотіли крила, павичі в сусідніх панських садибах, лякливі й неспокійні павичі, відгукнулися стривоженими криками, як перед грозою, а у хатинах, що стояли поблизу, попрокидалися селяни. Баба Солена із своїм дідом зацікавлено поглядали на яскраво освітлені вікна парижан, а тим часом місяць освітлював білий фасадик, на якому золоченими літерами було виведено девіз дому: "Parva domus, magna quies – маленький дім – великий спокій.

Х. Сесіль

– Куди це ви зібралися так рано? – знічев'я запитав Гірш Шарлотту, ліниво виходячи з кімнати.

Вона була ошатно вдягнена і тримала в руці молитовник, а поруч неї ішов Джек, якого знову вирядили в улюблений костюмчик лорда Пімбока, хоч і перешитий задля урочистої нагоди, та все ж короткуватий.

– Ми йдемо на месу, дорогий мій. Я сьогодні маю роздавати свячений хліб. Хіба д'Аржантон вам не казав?.. Мерщій! Покваптеся... Сьогодні всі повинні бути в церкві.

Було п'ятнадцяте серпня, день Першої пречистої. Дуже задоволена виявленою їй честю, пані д'Аржантон зайшла до церкви з останнім ударом дзвонів і разом із сином сіла на відведену їй лавку поблизу вівтаря. Церква була святково вбрана, яскраво освітлена, залита сонцем, уквітчана. Діти з хору і півчі були в білих випрасуваних стихарях; перед аналоєм, на простому дерев'яному столі золотистими стовпчиками здійсмалися свячені хлібці, приваблюючи до себе захоплені погляди парафіян, серед яких вирізнялися лісники в парадних зелених мундирах, з мисливськими ножами біля боку і карабінами при нозі: вони також прийшли послухати урочисте богослужіння – на радість бракон'єрам і крадіям лісу.

Іда де Барансі, звичайно, дуже здивувалася б, якби рік тому їй сказали, що настане день, коли вона сидітиме у сільській церкві біля вівтаря під іменем віконтеси д'Аржантон, а її красиве строге вбрання і скромно опущені, втуплені у молитовник очі надаватимуть їй гідного й поважного вигляду оточеної пошаною заміжньої жінки.

Ця її нова роль тішила Іду. Вона стежила, щоб Джек не пустував, побожно перегортала сторінки молитовника, а коли опускалась навколішки, то в шелесті подолу її шовкової сукні вчувалося щось повчальне.

Надійшов час збирати пожертвування; церковний воротар, озброєний алебардою, прийшов по Джека і, нахилившись до вуха віконтеси, запитав, яку їй хотілося б узяти дівчинку, щоб та разом з її сином збирала гроші у церковну калитку. Шарлотта на хвилину задумалась. Вона майже нікого не знала в тому натовпі святково вбраних парафіянок, що змінили буденні очіпки й запаски на прикрашені квітами капелюшки й паризькі криноліни. Тоді воротар сам указав їй на онуку лікаря Рівалю, гарненьку дівчинку, що сиділа поруч з літньою дамою в жалобі потойбіч вівтаря.

Діти рушили слідом за величною алебардою, що своїм розміреним стуком ніби відбивала їхні дрібні кроки. Сесіль несла оксамитову калитку, яку ледве тримала

маленькими пальчиками, а Джек – високу, прикрашену едвобом, штучними квітами і срібною канителлю свічку. Обое були чарівні – він у своєму англійському костюмчику, в якому здавався ще вищим, вона в простенькому платтячку, з матово-блідим личком, обрамленим заплетеними косами й освітленим ясними сірими очима. У церкві витав приємний дух свяченого хліба, до якого домішувався запах ладану, і ці пахощі огортали дітей, мов саме дихання святої неділі і церковного свята. Сесіль з милою усмішкою приймала пожертвування. Джекове обличчя було поважним. Тепла м'якенька ручка в білій тонкій рукавичці тремтіла у його руці, як пташеня, вийняте з лісового гнізда, і це було так зворушливо! Чи не відчув він уже тоді, що ця ручка згодом стане для нього рукою близького друга і все добре, що подарує йому життя, буде пов'язане з Сесіль?..

Вони ходили туди й сюди поміж лавами.

– Яка гарна пара! – не втрималася лісникова дружина, коли вони порівнялися з нею, і тихо, так тихо, щоб її ніхто не почув, пошепки додала:

– Бідне дівчатко! Вона буде ще вродливіша за матір, хоча б із нею не сталося такого лиха!

Пожертвування були зібрані, але Джек, повернувшись на місце, здавалось, усе ще відчував ніжний дотик маленької руки Сесіль, яка ще кілька хвилин тому м'яко лежала в його долоні. Проте радощі цього дня для нього ще не скінчилися. Коли всі вийшли з церкви на невеликий переповнений людьми майдан, де каски пожежників і рушниці лісників виблискували на сонці серед строкатих уборів, пані Ріваль підійшла до пані д'Аржантон і попросила дозволу взяти до себе Джека: він у них пообідає і погостює до вечора, нехай пограється з дівчинкою. Шарлотта аж зашарілася від задоволення, перев'язала краватку на хлопчиковій шиї, підпушила синове красиве хвилясте волосся й поцілувала його.

– Будь розумником!

Діти знову взяли за руки, як під час урочистого збирання пожертвувань у церкві, і почимчикували поперед бабусі, яка ледве встигала за ними.

Відтоді, коли Джека не було вдома і хто-небудь питав: "Де він?" – уже не відповідали: "У лісі", а з цілковитою впевненістю казали: "Він у Рівалів".

Лікар жив на околиці потойбіч Вільшаника. Його двоповерховий будиночок був схожий на сусідні селянські будинки і відрізнявся від них лише тим, що на його дверях була мідна бляшка з кнопкою й написом: "Нічний дзвінок". Через потемнілі стіни й глухі віконниці він здавався ще старішим, ніж був насправді. Деякі недавні, але не доведені до кінця переробки свідчили про те, що свого часу його збиралися підновити, але несподіване горе завадило старому помешканню набути певного полиску. Так, обрамлений цинком дашок над входними дверима все ще чекав, щоб його засклили, і на голови тих, хто приходив дзвонити у двері, траурним вінком лягала тінь від його порожньої рами. Так само праворуч від дому у невеликому, обсадженому деревами дворіку почали зводити флігель, але будівництво його припинили, звівши лише нижній поверх, у якому зяяли прямокутні діри дверей і вікон.

Горе звалилось на цих бідних людей у розпалі перебудови, і вони, підкоряючись

забобонному почуттю, яке розуміють усі, хто любить, припинили, покинули всі роботи.

Відтоді минуло вже вісім років. Вісім років усе лишалося, як було, і хоча всі в околиці звикли до тієї картини, та все ж таки недобудований флігель надавав садибі сумної зневіри, і тут усе немов промовляло: "А навіщо? Адже все це нічого не варте!" Сад, до якого вів побілений вапном критий прохід і який здіймався за будинком щільною завісою буйної, тремтливої зелені, також був запущений. Доріжки позаростали травою, а басейн із затихлим водометом поріс широколистими бур'янами.

Сумно було навколо, і той смуток оповив не лише сад, подвір'я і дім, а й усіх його мешканців, – від пані Ріваль, котра уже вісім років носила траур і не дозволяла собі одягати навіть білий чепчик, і до маленької Сесіль, на чиєму дитячому личку постійно був незвичний для її віку вираз поважності й суму. Смуток не обминув навіть старої служниці, що прожила в цих добрих людей три десятки років і ділила з ними і радість і горе, – всіх їх тепер гнітила глибоко прихована безмовна скорбота.

Лише лікареві вдалося не піддатися загальному невтішному горю. Його постійні поїздки на свіжому повітрі, все, що відвертає увагу в дорозі, а можливо, й філософія людини, якій часто доводиться стикатися зі смертю, допомогли йому зберегти природні нахили, щиру, відкриту, жваву й веселу вдачу.

Для пані Ріваль постійна присутність Сесіль, яка ставала дедалі більше схожою на свою матір, весь час ятрила душу спогадами про непоправну втрату, а лікар, навпаки, радів, що дівчинка, підростаючи, потроху повертає йому втрачену дочку. Проїздивши цілий день по пацієнтах, Ріваль після вечері лишався з онукою, поки дружина клопоталася по господарству, тоді на нього накочувалися хвилі бурхливих веселощів, юнацької радості, і він голосно співав моряцьких пісень, змовкаючи лише під мовчазним докірливим поглядом пані Ріваль, котра, заходячи до кімнати, всім своїм виглядом немовби промовляла: "Отямся!" – ніби і він був трохи винен у тому страшному горі, яке спіткало їхню сім'ю.

Зауваживши той безмовний докір, лікар похмурнів, змовкав і, не кажучи й слова, лише перебирав пальцями кіски любої онуки.

Так і минало сумне дитинство Сесіль. Дівчинка майже не виходила з двору, завжди гуляла сама як не в садку, то у великій кімнаті, заставленій шафочками й заваленій пучками зілля й коріння, розкладеними, щоб підсихали, – ту кімнату називали "аптекою". Там були одні завжди замкнені двері, які вели до спальні ненастанно оплакуваної дочки Рівалів, кімнати, де все нагадувало про її коротке життя, – про її дитячі ігри, про навчання, про віру, яку вона сповідувала, про її вбрання: книжки, повішені в шафі суkenки, на стіні картина із зображенням святого причастя – цілий музей уже поживклих реліквій. Туди святобливо заходила лише мати: її горе з роками не меншало, хоч неблаганний час накладав помітні сліди на всі ті недовговічні речі.

Маленька Сесіль часто в задумі зупинялася перед тими замкненими, наче вхід до склепу, дверима. А втім, дівчинка взагалі була дуже мрійлива. До школи вона не ходила, її оберігали від спілкування з іншими сільськими дітьми – і від такої самотності їй було тільки гірше. Дівчинці бракувало бурхливих проявів життєрадісності,

безпричинних дитячих криків, шаленої біганини – усього того, що так тішить дітей, коли їх не стримують ні покрикування, ні глузування дорослих.

– Її треба розважити, – не раз казав Ріваль дружині. – Тут є один чудовий хлопчик, син д'Аржантонів; він майже ровесник Сесіль, і хто-хто, а він язиком не плескатиме!

– Воно-то так, але що вони за одні? Звідки взялися? Їх тут ніхто не знає... – відказувала недовірлива пані Ріваль.

– Прекрасні люди, люба моя! Щоправда, чоловік – великий оригінал, але ж сама розумієш, він людина мистецтва... Його дружина трішки дурка, але така добра жінка! А за їхню порядність я ручуся.

Пані Ріваль тільки похитувала головою. Вона вельми сумнівалася в чоловічій проникливості.

– Ну, знаєш, ти...

І вона тільки докірливо дивилась на нього й зітхала. Старий лікар винувато опускав голову. Та все ж таки не поступався.

– Начувайся, – казав він. – Дівчинка нудьгує. Коли б це не закінчилося для неї хворобою... Та й чого ти боїшся? Джек – дитина. Сесіль – також. Що може статися?

Нарешті бабуся поступилася, і Джек став приятелем Сесіль.

У нього почалося нове життя. Спочатку він приходив рідко, потім – частіше, а згодом – щодня. Пані Ріваль незабаром полюбила цього милого, скромного й ніжного хлопчика, якого, так само гнітила загальна байдужість до нього, як Сесіль – скорбота в її домі. Добра жінка зрозуміла, що хлопчик покинутий напризволяще: на його куртці завжди бракувало ґудзиків, і в будь-яку пору дня він не був нічим зайнятий – не ходив до школи і не готував уроків.

– То ти не вчишся в школі, мій маленький?

– Ні, пані. – І зразу ж додавав, адже в дитячому серці часто бувають цілі скарби нерозтраченої делікатності: – Мене вчить мама.

Якби то давалися такі уроки бідній Шарлотті з її пташиним мозком! А втім, легко було помітити, що в Джековій сім'ї ніхто ним не цікавився.

– Неймовірно, – казала пані Ріваль чоловікові, – щоб оце дитині дозволяти з ранку до вечора тинятися без діла!..

– А що тут удієш? – відказував лікар, намагаючись вигородити своїх приятелів. – Він чи то не хоче, чи не може вчитися. Він трохи тупуватий.

– Атож, трохи тупуватий! Та ще й вітчим його не любить... Діти від першого шлюбу завжди занедбані!

Джек знайшов справжніх друзів у лікаревому домі. Сесіль ним марила, без нього не могла і дня прожити. В гарну погоду вони гралися в садку, в погану – йшли до "аптеки". Там завжди клопоталася пані Ріваль. В Етьйолі не було фармацевта, і тому вона сама готувала за чоловіковими рецептами найпростіші ліки: заспокійливі напої, порошки, відвари. Добра жінка вже двадцять років займалася цим і набула такого досвіду, що коли не було лікаря, багато хто звертався за порадою до неї самої. Діти любили сидіти в "аптеці", де по складах читали на матових пляшечках незвичні латинські написи на

зразок sirupus gummi[2] або, озброївшись ножицями, нарізали етикетки й клеїли пакетики: Джек робив це по-хлопчачому трохи незграбно, Сесіль – старанно і серйозно, як дівчинка, з якої виросте уміла, працьовита жінка й господиня, підготовлена до трудового життя. Вона брала приклад із бабусі. А пані Ріваль і аптекою відала, і рецепти переписувала, і стежила, щоб у порядку були чоловікові книжки, і брала з пацієнтів плату за лікування, і вела облік хворих, що зверталися за допомогою.

– То кого ти там сьогодні відвідав?.. – питала вона лікаря, коли той повертався додому.

Добряк забував дорогою заїхати до половини своїх пацієнтів і свідомо чи несвідомо завжди уникав деяких із них, бо був так само неуважний, як і великодушний. Дехто з його хворих не оплачував рахунків по двадцять років. І якби не дружина, в його справах не розібрався б сам нечистий. Вона м'яко вичитувала йому, стежила за тим, щоб він не пив надміру грогу, щоденно турбувалася про його одяг, а коли він рушав у дорогу, онука поважно йому казала: "Підійди-но до мене, дідусю, я подивлюся, чи все у тебе в порядку?"

Доброта Рівалья була справді ангельська!

Вона світилася в його ясних, простодушних, як у дитини, очах, де не проглядала навіть та малесенька хитринка, яка завжди поблискує в дитячому погляді. Хоча він сколесив цілий світ, бачив безліч людей і країн, його заглибленість у медицину допомогла йому не розгубити свою даровану природою душевну чистоту, що межувала з наївністю. Він не вірив у зло, бачив у всьому живому – і в людях, і в тваринах – лише хороше і виявляв до них виняткову поблажливість. Так, аби не стомлювати коня, давнього товариша, що служив йому вірою і правдою два десятки років, лікар перед кожним узвишшям, перед кожною крутою дорогою або просто помітивши, що худобина тягне ногу, злавив з брички і, простоволосий, ішов під сонцем, під дощем та вітром, тримаючи в руках вуздечку, а кінь мирно тюпав слідом за ним.

Кінь і його хазяїн чудово розуміли один одного. Кінт знав, що хазяїн часто затримується у хворих, не відважуючись отак просто повернутися і піти, тож коли візит затягувався, кінь починав нетерпляче бряжчати збруєю біля воріт. А іноді, коли надходив час обіду або вечері, кінь зупинявся серед дороги й уперто повертав бричку додому.

– А ти маєш рацію, – казав Ріваль.

І вони швидко поверталися додому або заводили суперечку.

– Ну й набрид же ти мені! – добродушно бурчав лікар. – Світ не бачив такої худобини! Та кажу ж тобі: я повинен відвідати ще одного хворого! Повертайся сам, як тобі нетерпець!

І він сердито чимчикував пішки до хворого, а кінь, ще впертіший за хазяїна, спокійно ішов додому, везучи легку бричку, в якій лежали тільки книжки та газети. Зустрічаючи його дорогою, селяни казали:

– Ти ба! Наш добродій Ріваль, певно, знову погиркався зі своєю шкапою.

Відтепер лікар щиро тішився, беручи з собою дітей у поїздки по етьйольських

околицях. Бричка його була широка, всі троє зручно всідалися на широке сидіння, і, сидячи між двома дітьми зі сміхотливими личками, симпатичний старий відчував, як туга, що гнітила його в стінах дому, розвіюється, поступаючись місцем величній красі природи, яка гоїть страждання, заколисує і присипляє їх. Він бавився з дітьми, наче їхній ровесник. Найбільше захоплювався всім Джек: він ще ніколи не бачив таких великих луків, виноградників, озер і річок.

– Угадай, що там посіяно?.. – питала його Сесіль, показуючи на хвилі зелених ланів, що схилами збігали до Сени. – Ячмінь? Пшениця? Чи жито?

Джек завжди помилявся. І скільки тоді було радощів, скільки сміху.

– Ти уявляєш, дідусю? Він вирішив, що то жито!..

І вона навчала його відрізнати повний колос пшениці від зубчастих колосків ячменю, розпізнавати тремтливі китиці вівса, рожевий еспарцет, бузкову люцерну, золотисті поля маку, килими лугових трав, які з настанням осені будуть скошені й складені у стоги, скирти й ожереди, що то там, то сям бовванітимуть серед безмежних луків і ланів.

Хоч би куди приїздив лікар на виклик, скрізь радо зустрічали його маленьких супутників.

Скажімо, зупинялись вони на фермі, і поки Ріваль брався вгору дерев'яними сходами, які вели до кімнати хворого, дітям показували курчат, при них виймали хліб із печі, доїли корів перед корівником або брали на один із тих млинів, яких так багато розкидано по річках Орж, Йер і Ессона і які скидаються на старовинні фортеці з позеленілими місточками та вкритими пліснявою високими мурами, складеними з погано підігнутого каміння.

Коли дітям набридали великі білі приміщення, де висів борошняний пил і здригалися, аж гули підлога і стіни, вони йшли до річки й годинами дивилися, як лопаті млинового колеса б'ють по воді, що шумить і вирує під греблею. Потім ішли до невеликого водоймища перед греблею, де на спокійному, затіненому коряжистими вербами плесі ув'язненої річечки хлюпалися цілі зграї качок.

У селянських сім'ях дивляться на хворобу по-своєму. Вона не може бути перешкодою у звичному коловороті робіт, не може їх зупинити. Худоба йде на пашу й повертається до стійла у звичайні години. Якщо занедужав чоловік, його заступає жінка, і їй ніколи сидіти в його узголів'ї, співчувати йому, побиватися. Земля не чекає, не чекає й худоба. Селянка працює від зорі до зорі, а увечері падає від знемоги й поринає у важкий сон. Зслаблий лежить на другому поверсі, а під ним скриплять жорна або мукає і товчеться худоба; він – як поранений, що звалився на полі бою. З ним немає коли клопотатися. Його лише відтягнуть десь у безпечне місце, прихилять до дерева або покладуть у затишній виїмці, а битва тим часом триватиме далі і вимагатиме усіх сил... Навколо молотять пшеницю, віють зерно, кукурікають півні. Робота кипить без перерви, без перепочинку, а господар, повернувшись лицем до стіни, покірний, безмовний і суворий, чекає, що йому принесе ніч, яка спадає на землю, чи світанок, який сіріє у вікні, – смерть чи одужання.

Саме тому в домівках, куди потрапляли діти, вони не помічали туги. До того ж їм годили, як могли. Для них завжди знаходилося смачне печиво, коня годували добірним вівсом, а для пані Ріваль передавали кошик фруктів.

Лікаря всі дуже любили – він був такий добрий і так мало дбав про свою користь! Проте селяни наскільки обожнювали, настільки й дурили його.

– Святий чоловік, – казали про нього в селі. – От хто міг би розбагатіти, якби захотів!

Та це не заважало їм примудритися не оплачувати виписаних їм рахунків, а з його вдачею це було зовсім не складно. Коли він, оглянувши хворого, виходив з дому, його оточував гамірний і вимогливий натовп. Певно, жодну колісницю монарха, що об'їздив свої володіння, не оточували так наполегливо його піддані, як лікареву скромну бричку.

– Пане Ріваль, що ж його дати дочці?

– Невже моєму бідному чоловіку нічим уже не зарадити, пане Ріваль?

– А що з цим порошком робити? Ковтати чи присипати виразку? Може, ще трошки дасте? Бо він у мене уже кінчається.

Лікар нікому не відмовляв: одному дивився на язика, другому мацав пульс, роздавав усім підряд порошки, хінну настоянку, одне слово, все, що мав при собі, і, зрештою, обібраний, випотрошений, їхав геть. А вслід йому неслися слова подяки і благословення, добрі хлібороби, втираючи сльозу на очах, вигукували: "Який золотий чоловік!" – а за хвилину хитрувато підморгували, ніби кажучи: "Ото простак!". Добре ще, якщо в останню хвилину не прибігав який-небудь малий гонець у сабо і не вмовляв лікаря "прудкіше" мчати до хворого, до якого добиратися було добрих чотири милі.

І аж надвечір, коли сонце усе нижче хилилося до обрію, вони їхали додому то через переліски, де над стежками нависали довгі віти дерев, то сільським шляхом, де шугали ластівки, бавилися діти та брели череди корів, і усіх трьох обіймав лагідний безхмарний спокій. Сена, темно-синя з того боку, звідки підступала темрява, на заході мінілася рідким злотом. На тлі вечірньої заграви вимальовувались купки струнких дерев з тонкими стовбурами, увінчані аж на верхівці легкими, як у пальм, кронами; білі будиночки уступами здіймалися на схилі узвишшя, і раптом виникало враження, що перед вами східний краєвид, який ви бачили скоріш у сні, ніж наяву, – одне із тих містечок Іудеї, де "Святе сімейство" прошкує під гору вечірньою дорогою.

– Ми ніби в Назареті, – озивалася Сесіль, згадуючи малюнки на євангельські сюжети.

Діти стиха розмовляли, розповідали одне одному різні історії, а тим часом бричка м'яко везла їх на вечерю, на яку часто залишався і Джек.

Під час таких спільних поїздок лікар дійшов висновку, що Джеків розум дуже сприйнятливий, зосереджений і навіть глибокий, і ті незначні знання, які він одержав, не минули для нього марно. Добрий і великодушний, Ріваль скоро зрозумів, що бідний хлопчик геть занедбаний, і вирішив хоч трохи дати Джекові те, чого йому бракувало. Він завів звичай щодня після обіду займатися годину з хлопчиком, жертвуючи задля

цього своїм пообіднім сном. Той, хто звик поспати з годинку після обіду, зрозуміє, скільки волі й самозречення вимагала від нього така ухвала.

Із свого боку Джек ревно взявся за навчання. І йому легко було вчитися в спокійній атмосфері працюючої сім'ї Рівалів. Сесіль, майже завжди присутня на тих уроках, уважно слухала, як її друг переказував історію, відповідав на запитання з інших предметів, і зоріла на нього ясними та розумними очима, ніби намагаючись допомогти йому. А як вона раділа і пишалася ним, коли дідусь після обіду розкладав на столі Джеків зошит і, перевіривши виконане завдання, задоволено й трохи здивовано казав: "Та це ж чудово!"

Джек нічого не розповідав про ці завдання навіть матері. Хлопчик мріяв, як колись він переможно доведе їй, що її віршомаз помилявся, коли незаперечно проголошував свій жорстокий вирок. Цю маленьку таємницю тим легше було зберегти, що мешканці "Parva domus" дедалі менше займалися дитиною. Хлопчик ішов і повертався, коли хотів, нікому не казав, куди йде, додому приходив лише на обід або ж на вечерю й сідав у кінці столу, за яким щодня було чимраз більше гостей.

Аби розвіяти самотність і відродити навколо себе атмосферу пустопорожньої метушні, яку д'Аржантон називав "духовним середовищем", він широко розчинив двері свого дому перед усім набродом колишніх приятелів, "невизнаних геніїв". А проте Аморі був не з тих, хто любить викидати добро на вітер, навпаки, він був скупий, і щоразу, коли Шарлотта несміливо казала йому: "Друже мій, у мене вже немає грошей", – він з притиском, скривившись, обзивався: "Уже?" Та марнославство все ж таки перемагало, і бажання похизуватися своїм щастям, повиступати в ролі гостинного господаря з широкою душею та підігріти їдку заздрість своїх приятелів-невдах перемагало всі найтверезіші підрахунки.

У колі тих людей уже було відомо, що там, на лоні природи, у чарівній місцині, можна завжди сито поїсти, а то й заночувати, коли спізнишся на поїзд. І в міських пивничках уже звикли до вигуків:

– А хто сьогодні їде до д'Аржантона?

Так-сяк нашкрябавши потрібну суму, щоб купити квитки на поїзд, цілий гурт халамидників без попередження з'являвся в його домі.

– Скоріше, тітонько Аршамбо, у нас знову гості! Швидше забийте кролика, ні – двох!.. Тільки хутко! Та приготуйте омлет, ні – два, ні, краще три омлети!

– А хай тобі пек! Оце-то гості! А які пики!.. – перелякано бурчала лісничиха.

А в домі з'являлися все нові й нові голодранці – бородаті, патлаті, обшарпані.

Д'Аржантон щоразу втішався, водячи гостей по будинку, показуючи їм усі закамарки і звертаючи їхню увагу на те, як гарно він усе тут улаштував. Потім юрми пристаркуватих сивобородих "хлопців" розпорошувались по дорогах, понад річкою, в лісі, викидаючи коники й іржучи, наче старі шкапи, несподівано для них самих випущені па моріжок.

Серед нічим не затьмареної природи їхні облізлі капелюхи, виношені темні сюртуки, поорані невиситимою заздрістю й знегодами міського життя морди здавалися

ще осоружнішими, ще зів'ялішими, ще зім'ятішими, ніж у Парижі. Потім уся компанія збиралася за столом, який цілий день так і стояв накритим, – не було часу навіть струсити крихт, бо як тільки кінчалось одне застілля, починалося друге. Вони засиджувались до пізнього вечора – пили, сперечались, курили.

Дім став схожим на пивницю у лісі.

Д'Аржантон не тямив себе від щастя. Нарешті він міг без кінця переживувати свою вічну поему, ділитися по десять разів одними й тими ж задумами, з будь-якого приводу спесиво повторювати: "От я, я... От я, я...", тримаючись як пан, якому належить і добре вино, і. дім, і все навколо. Шарлотта також почувала себе дуже щасливою.

Для її мінливої циганської вдачі ця метушня, усі ці приїзди й від'їзди були як повернення молодості, – за нею упали, нею захоплювались і, не зраджуючи своєму коханню, вона вміла виявити саме стільки кокетства, щоб розворушити поета і примусити його більше цінувати її й краще усвідомити, як йому пощастило.

Тепер вона щонеділі приймала дружин д'Аржантонових приятелів-невдах, – терплячих створінь, що цілий тиждень з дня в день гарували і на роботі, і дома, а за це їхні чоловіки час від часу ласкаво брали їх із собою за місто. Перед цими абияк одягненими жінками Шарлотта трималася, як власниця замку, називала їх "голубоньками" й хизувалася пеньюарами часів Людовіка XV, які їй лише довелося трішки підігнати під свою фігуру.

Та серед усіх невдах найчастішими гостями у Вільшанику були Лабассендр і Гірш. Останній, погостювавши спочатку декілька днів, тепер жив тут безвиїзно кілька місяців і чув себе наче вдома. Він зустрічав і проводжав гостей, носив білизну нашого віршомаз, надівав його капелюха, напхавши під підкладку цілі стоси паперу, бо голівка цього фантазера була зовсім крихітна, така крихітна, що, дивлячись на нього, ви мимоволі питали себе, як він примудрився нафаршувати її такою кількістю всіляких відомостей, і вже не дивувалися нечуваному безладдю, що панувало в тій черепній коробці.

Та хоч який він був, маючи відому нам вдачу, д'Аржантон уже просто не міг жити без нього. Кому іще, як не Гіршу, він міг би скаржитись на усі свої вигадані хвороби? І хоча віршомаз не був високої думки про Гіршеві знання медицини і остерігався виконувати будь-який з його приписів, на нього цілюще впливала сама присутність цього ескулапа.

– Це я поставив його на ноги!.. – з апломбом заявляв Гірш.

Отож авторитет лікаря Рівалю у цьому домі різко похитнувся.

Минали дні, місяці... Спочатку осінь огорнула "Parva domus" сумними туманами, потім сніг укryw шпиль на його покрівлі, згодом квітневі дощі з градом дзвінко проторохтіли по його шиферному даху, і ось нова весна завітчалася бузковим цвітом. А втім, у домі нічогісінько не змінилося. У поета виникли деякі нові розбудовчі плани; він виявив у себе кілька нових вигаданих хвороб, а нерозлучний з ним Гірш придумав для них хитромудрі назви. Шарлотта була так само безлика, вродлива й сентиментальна. Джек підріс і старанно вчився. За десять місяців навчання без

горезвісної системи і розкладу дня він досяг дивовижних успіхів і знав тепер більше за багатьох школярів його віку.

- Ось чого ми досягли з ним за один рік, - якогось дня гордо сказав Ріваль д'Аржантону. - Тепер пошліть його у ліцей, і повірте моему слову: з цього хлопчика будуть люди.

- Ох, лікарю, лікарю, який же ви добрий!.. - вигукнула Шарлотта, присоромлена тим, що чужа людина турбувалася про її сина, тоді як вона, мати, виявляла цілковиту байдужість до своєї дитини. І в тій лікаревій турботі був красномовний, хоч і прихований докір. Зате д'Аржантон холодно вислухав лікаря і заявив, що він ще подивиться, подумає, усе зважить, бо, мовляв, навчання в ліцеї має серйозні вади. А залишившись наодинці з Шарлоттою, він вихлюпнув на неї усе своє роздратування:

- А чого іще цей лізе не в своє діло? Кожен сам знає, що має робити. Чи ви бачили, він мене повчатиме! Краще вчив би свою медицину, сільський панібрат!

Проте це дуже зачепило його самолюбство. Відтоді він не раз поважно заявляв:

- Лікар усе ж таки має рацію, треба зайнятися хлопцем.

І на дитячу біду він таки ним зайнявся.

- А йди-но сюди, шибенику! - гукнув якимось Джека співак Лабассендр, який гуляв у садку з Гіршем і д'Аржантоном, про щось перешіптуючись.

Хлопчик зніяковіло підійшов до компанії - як правило, ні поет, ні його приятелі не озивались до нього.

- Хто то змайстрував... Беу!.. Беу!.. Сильце для білок? Он там, на старому горісі?.. Беу!.. Беу!.. В глибині саду?

Джек поблід, чекаючи прочуханки, але, не вміючи брехати, несміливо відповів:

- Я...

Сесіль дуже хотілося мати живу білочку, і хлопчик змайстрував сильце, хитромудро переплутавши дротики і прикрутивши його серед гілок. Поки що білка не попалася в пастку, але могла там опинитися.

- І ти змайстрував це сам, не бачивши нічого подібного?

Джек боязко відповів:

- Еге ж, пане Лабассендр, я нічого такого не бачив.

- Це неймовірно... Неймовірно! - повторював гладкий співак, обертаючись до приятелів. - Хлопчик - вроджений механік, правду кажу. Та він має золоті руки. У нього це від народження, це вроджений хист!

- Саме так!.. Вроджений хист! - підхопив віршомаз, спесиво закинувши голову вгору.

Гірш і собі пихато промовив:

- Отож бо й є, чорти б його узяли!.. Хист!

Не зважаючи більше на Джека, всі троє далі прогулювались алеєю - зосереджено, поважно, підкріплюючи кожне слово величними жестами і зупиняючись, коли хто з них, на їхню думку, мав сказати щось важливе.

Після вечері, коли стемніло, на терасі розгорілася суперечка.

- Так, графине, - промовляв Лабассендр, звертаючись до Шарлотта з таким виглядом, ніби хотів переконати її у незаперечній для них істині. - Людина майбутнього - робітник. Дворянство давно віджило свій вік, а буржуазії лишилося животіти якихось десятків років. Тепер черга робітника. Скільки хочете зневажайте його мозолясті руки і кляту робочу блузу! Років через двадцять ота блуза правитиме цілим світом!

- Він має рацію, - поважно підтакнув д'Аржантон.

А Гірш щосили ствердно кивав голівкою.

Дивна річ! Джек, який ще відтоді, як був у гімназії, зник до тирад співака на соціальні теми і ніколи не прислухався до них, вважаючи їх страшенно нудними, того вечора, слухаючи Лабассендра, відчував щемливий неспокій, немов бачив, до чого веде вся ота плутана балаканина і який йому готують удар.

Лабассендр змальовував чарівну картину життя робітничого люду.

- Чудове життя, незалежне, горде! Як згадаю іноді!..

Яким же я був йоголопом, коли зрікся його! О, якби то можна було повернути минулі дні!

І він заходився розмальовувати, як йому працювалося ковалем на заводі в Ендре. Його тоді звали ще просто Рудик, бо теперішнє прізвище Лабассендр він згодом узяв собі як псевдонім: так називалося село, у якому він виріс, - Ла Басс-Ендр, велике бретонське село на березі Луари. Співак згадував незабутні години, коли він, до пояса голий, стояв біля вогнистого горна і розміреними ударами кував залізо разом із славними товаришами.

- Стривайте! - вигукнув він. - Чи відомо вам, який я маю успіх в оперному театрі?

- Ще б пак! - без докору сумління підтвердив Гірш.

- Ви знаєте, скільки я одержав золотих вінців, тавлинок, медалей! Так от, усі оті дорогі мені нагороди ніколи не зрівняються ось із цим.

Закатавши до плеча рукав сорочки на своїй грубій, волохатій ведмежій лапі, співак показав величезне вишнево-синє татуювання із зображенням двох ковальських перехрещених молотів, облямованих дубовим листям і написом: "Праця і воля". Здалеку воно скидалося на незгладимий слід від удару важким кулаком. Та нікчемний співак не сказав, що дороге його серцю татуювання, не піддаючись ніяким розтиранням і мастилам, доводило його до розпачу у театрі, не даючи йому змоги брати участь у операх "Німа з Портічі" та "Геркуланум", де герої, жителі південного краю, розпинають туніки на переможних грудях і грають м'язами на голих руках.

Не змігши вивести клятого татуювання, Лабассендр тепер хвальковито виставляв його напоказ, потрясав ним, як повстанським прапором. О, хай би він провалився, той директор театру з Нанта, що якось приїхав був на їхній завод і почув, як він співає на добродійному вечорі, влаштованому на честь пораненого товариша! Будь вони неладні: і тембр, і сила його незрівнянного голосу, вкладеного йому в горлянку природою! Якби його не звернули з істинного шляху, він зараз був би там, де і його брат Рудик, старший майстер ковальського цеху на заводі Ендре, мав би чудову зарплату, житло з

опаленням і освітленням та , цілком певну ренту на старості літ.

- Безумовно, безумовно, все це прекрасно, - нерішуче заперечувала Шарлотта, - але яку ж треба мати силу, щоб витримувати таке життя. Я від самого вас чула, що це дуже важке, дуже виснажливе ремесло.

- Так, для хирляків важке, але, як мені здається, тут зовсім інший випадок, і особа, про яку іде мова, має досконалу статуру.

- Він має чудову статуру, - приєднався і Гірш, - от щодо цього, то я ручуся.

А коли він за щось ручився, то говорити вже було ні про що.

Проте Шарлотта ще пробувала заперечувати. Як на неї, то всі люди різні. Є ще й витончені, аристократичні натури, для яких деякі ремесла принизливі.

Тут розлючений д'Аржантон схопився на рівні ноги.

- Усі жінки однакові! - брутально закричав він. - Ось оця благає мене поклопотатися про цього добродія, і Бог свідок, - це мене зовсім не тішить, бо той добродій - вельми нікчемне створіння! Та все ж таки я беруся за справу, закликаю на пораду своїх давніх друзів, а тепер, здається, мені дають зрозуміти, що краще б я ні в що не втручався!

- Та я зовсім не те мала на думці, - слізно вигукнула Шарлотта, перелякана, що знову не догодила своєму повелителеві.

- Ні, вона зовсім не те мала на думці, - в один голос підхопили д'Аржантонові приятелі.

Відчувши підтримку, бачачи, що її захищають, бідолашна жінка розчулилась і дала волю сльозам, - так побиті діти відважуються плакати тільки тоді, коли за них заступаються. Джек кинувся геть із тераси. Бачити материні сльози і не вчепитися в горлянку лихого людя, який знушається з неї, було понад його силу.

Наступні дні ніхто не повертався до тієї розмови. Тільки хлопчикові здавалося, що мати ставиться до нього не так, як раніше. Вона часто задивлялася на нього, частіше, ніж досі, його цілувала, утримувала біля себе, і так гаряче пригортала до грудей та обнімала, неначе перед розлукою. Джека ще дужче це турбувало тому, що він чув, як д'Аржантон, огидно ошкірившись, аж настовбурчились його густі вуса, заявив Рівалю:

- Вашим учнем, лікарю, вже клопочуться... Найближчими днями я повідомлю вам приємні новини. Гадаю, ви будете задоволені.

Після тієї розмови лікар радий-радісінський повертався додому.

- От бачиш, - сказав він дружині, - от бачиш! Як добре, що я їм відкрив очі!

Пані Ріваль лише непевно похитала головою.

- Хто його знає? Не довіряю я його мертвому погляду: як на мене, дитина нічого доброго від нього не дочекається. Коли тобою опікується ворог, то краще б він сидів склавши руки і ні за що не брався.

Джек був такої самої думки.

XI. Життя - не роман

Якось у неділю вранці, невдовзі після прибуття десятигодинного поїзда, яким приїхав Лабассендр із черговою галасливою зграєю невдах, Джек, чатуючи на білочку біля горезвісного сильця, почув, що його кличе мати.

Голос долинав із д'Аржантонового кабінету, його урочистої тронної зали, звідки завжди летіли люті окрики, безпідставні в'їдливі зауваження, звідки похмуро стежив за Джеком його заклятий ворог. Попереджений чи то звучанням матиного голосу, чи то внутрішнім чуттям, дуже розвиненим у деяких вразливих натур, хлопчик подумав: "Сьогодні!.." і, трясучись як у лихоманці, став підніматися крученими сходами.

Минуло понад десять місяців відтоді, як він заходив у це святилище, і за цей час тут відбулося багато змін. Де й поділася колишня велич! Вицвілі на сонці, наскрізь прокурені шпалери, продавлений алжирський диван, потріскана в багатьох місцях стільниця дубового столу, висохла брудна чорнильниця, поіржавілі пера - то були скоріш ознаки не робочого кабінету, а дешевої занедбаної кав'ярні з її нескінченною пустопорожньою балаканиною нероб-завсідників.

Лише крісло часів Генріха II гордо здіймалося серед усіх тих решток минулої величі. На ньому й сидів д'Аржантон, чекаючи Джекового приходу, а Лабассендр та Гірш стояли обабіч господаря, неначе підсудки. Чергові відвідувачі - небіж Берцеліуса та ще двоє-троє сивобородих обшарпанців розсілися на дивані, огорнуті хмарами тютюнового диму.

Джек одним поглядом охопив усю картину: судилище, суддю та свідків і матір, що стояла біля відчиненого вікна і нібито невідривно вдивлялася у далину, аби лише нічого не бачити і не чути, зняти з себе відповідальність за все, що тут мало відбутися.

- Ходи до мене, юначе! - промовив наш віршомаз, якого давнє дубове крісло іноді надихало на урочистий стиль. - Ходи до мене!

Голос його, незважаючи на манірність інтонацій, скрипів так сухо, так бездушно, аж здавалося, ніби промовляє не він, а дубове крісло часів Генріха II.

- Я вже не раз казав тобі, дитино моя, що життя - не роман. Ти сам міг переконатися в цьому, бачачи, як я страждаю, як борюся, перебуваючи в перших лавах літературних битв, борюся, не жаліючи ні часу, ні снаги, інколи знемагаючи, але ніколи не здаючись, і на зло лихій долі вперто веду далі великий бій. Тепер твоя черга вийти на арену життя. Ти вже доросла людина.

А бідному хлопчикові було тільки дванадцять років!

- Ти вже доросла людина. І повинен довести нам, що ти став дорослим не лише за віком і зростом, а й за характером. Я дав тобі змогу понад рік вільно розвиватися на природі, набиратися сили і розуму. Дехто закидав мені, ніби я не турбуюся про тебе. Яка відсталість!.. Навпаки, я спостерігав за тобою, вивчав тебе, ні на хвилину не спускаючи з тебе очей. І завдяки моїй тривалій і копіткій праці, а ще більше завдяки моїй безпомилковій методі спостережень, якою - можу зізнатися без недоречної скромності - я володію, я вивчив і пізнав тебе. Я розпізнав твої нахили, здібності, вдачу.

Я збагнув, у якому напрямку потрібно іти, щоб якнайкраще прислужитися твоїм інтересам, і, виклавши свої міркування твоїй матері, я почав діяти.

У цьому місці своєї повчальної промови д'Аржантон зупинився, щоб вислухати Лабассендрові і Гіршеві привітання. Тим часом небіж Берцеліуса й решта зграї мовчки зосереджено курили довгі люльки та схвально, мов заведені, похитували головами і раз у раз повторювали:

– А то так!.. А то так!..

Розгублений Джек намагався збагнути бодай щось із тих туманних пишномовних слів, що летіли високо над його головою, мов темна грозова хмара, з якої от-от гримне і вдарить блискавками. І питав себе: "Що ж зараз на мене звалиться?"

Шарлотта і далі дивилася у вікно, прикривши рукою очі від сонця, ніби щось виглядала у далині.

– Перейдімо до діла! – випроставшись у кріслі, несподівано різко мовив віршомаз, оперезавши хлопчика своїм голосом, мов батогом. – Лист, що його зараз тобі зачитають, скаже тобі більше, ніж усі пояснення. Починай, Лабассендре!

Урочистий, як писар воєнно-польового суду, співак дістав із кишені неохайно складеного й заклеєного листа, схожого на ті, що їх посилають селяни та новобранці, і, кілька разів ревнувши, щоб прочистити горлянку, почав читати:

"Ливарня в Ендре

(департамент Нижньої Луари)

Дорогий брате, як я тобі писав минулого разу, я балакав з директором про підлітка твого приятеля, і хоча той хлопець ще не дійшов віку та й не підходить за всіма статтями, щоб ходити в учнях, директор дозволив мені взяти його. Мешкатиме й харчуватиметься він у нас, і я тобі обіцяю зробити так, що через чотири роки він стане добрим робітником. У нас усі здорові. Моя жінка й Зінаїда бажають тобі всіх благ, Нантець і я теж.

Старший майстер монтажного цеху Рудик".

– Чуєш, Джеку? – знову заговорив д'Аржантон, блиснувши очима й піднявши руку. – Через чотири роки ти станеш добрим робітником, носитимеш це найбільш горде і прекрасне ім'я на поневоленій нашій землі. Через чотири роки ти станеш святою людиною: добрим робітником.

Авжеж, Джек чудово все чув, чорт забрав би його "покровителя": він стане "добрим робітником". Але йому не зовсім вкладалося в голову, що ж з ним усе-таки буде далі, і він марно силкувався збагнути усе до кінця.

У Парижі хлопчикові доводилося бачити робітників – деякі з них жили у завулку Дванадцяти будинків, а ще поблизу гімназії Моронваля була фабрика, де виготовляли ліхтарі, і він не раз спостерігав, як близько шостої вечора з її воріт вивалювався цілий натовп чоловіків у темних, замащених технічним мастилом блузах, з чорними, мозолистими, спотвореними від важкої роботи руками.

Спочатку його приголомшила сама думка, що він ходитиме в блузі. Йому згадався зневажливий материн тон, коли вона, скривившись, казала: "То роботяги, блузники", –

згадалось, як вона обходила їх на вулиці, аби не тернутися ненароком об їхній бруднящий одяг. Щоправда, пишномовні Лабассендрові тиради про роль і вплив робітника на суспільне життя у ХІХ сторіччі заперечували і дещо відсували ті невиразні спогади, але він ясно усвідомлював одну гірку істину: йому доведеться поїхати звідси, розлучитися з лісом, чиї зелені верхів'я виднілися з вікон, розлучитися з сім'єю Рівалів і навіть із мамою, яку він із такими муками віднайшов і яку так гаряче любив.

Господи, і чому вона все стоїть біля того вікна, так ніби й не чує, що тут відбувається, що йому кажуть? А тим часом вона уже втратила свою позірну незворушну байдужість. Усе її тіло проймав нестримний нервовий дріж, а долоня, яку вона тримала дашком нижче лоба, тепер прикрила очі, ніби приховуючи сльози. А може, там, удалині, на обрії, де ховається сонце, де тануть мрії, ілюзії, скарги ніжності і палких почуттів, вона побачила щось дуже сумне?..

– Значить, я повинен поїхати звідси? – побляклим невиразним голосом машинально запитав хлопчик, ніби вголос висловлював свою думку, єдину думку, яка заповонила його.

На це простодушне питання всі члени судилища, презирнувшись, співчутливо всміхнулися, а біля вікна почулося ридання.

– Поїдемо через тиждень, хлопче, – жваво відповів Лабассендр. – Я вже давно не бачив брата. От і буде нагода знову погартуватися біля вогню мого старого горна, хай йому пек!

Кажучи це, він закатав рукави і щосили напружив м'язи на своїх волохатих, татуйованих руках.

– Він незрівняний!.. – поцмокав язиком Гірш.

Зате д'Аржантон, який не зводив очей з особи, що плакала, стоячи біля вікна, ковзнув поглядом у Джеків бік і грізно насупився:

– Можеш іти, Джеку, – сказав він хлопчикові. – І готуйся до від'їзду. Через тиждень!..

Ошелешений, приголомшений, Джек спустився сходами, подумки повторюючи: "Через тиждень! Через тиждень!" Хвіртка на вулицю була відчинена. Простоволосий, не одягаючись, він кинувся через увесь Етьйоль до своїх друзів; там він зустрів лікаря, котрий саме виходив з дому, і в двох словах розповів йому про все, що сталося.

Обуренню Рівалю не було меж.

– Робітника! Вони хочуть зробити з тебе робітника! То це так вони турбуються про твоє майбутнє! Чекай же, чекай! Я зараз сам уставляю мізки твоєму пану вітчиму!

Ті, хто бачив, як вони гналися через село, як добрий лікар щось голосно вигукував, розмахуючи руками, а Джек, захеканий, без шапки, ледве встигав за ним, казали: "Мабуть, у Вільшанику хтось захворів".

Але там, звичайно, ніхто не захворів. Коли лікар зайшов у дім, всі якраз сідали за стіл, – вимогливий шлунок господаря дому не терпів довгих перерв, а ще в д'Аржантонів, як і скрізь, де владарюють нудьга та неробство, завжди норили чимшвидше всістися за стіл.

В домі лунав регіт, і навіть Шарлотта, спускаючись сходами із своєї кімнати, щось мугикала.

- Я хотів би сказати вам декілька слів, пане д'Аржантоне, - сказав старий Ріваль, і губи йому затремтіли.

Віршомаз підправив густі вуса.

- Добре, лікарю, прошу за стіл. Зараз вам принесуть тарілку, і ви все скажете за обідом.

- Ні, дякую! Я не голодний; до того ж те, що я маю сказати вам і пані д'Аржантон, - він уклонився в бік Шарлотти, яка щойно зайшла до їдальні, - не для сторонніх!

- Я здогадуюсь, що вас сюди привело, - сказав д'Аржантон, якому аж ніяк не хотілося розмовляти з лікарем наодинці. - Це з приводу хлопчика, чи не так?

- Саме так, з приводу хлопчика.

- В такому разі можете говорити. Ці панове знають, про що йде мова, а всі мої вчинки досить чесні й безкорисливі, щоб я таївся з ними.

- Але ж, друже мій...- відважилась озватися Шарлотта, яку ця розмова на людях лякала з кількох причин.

- Можете говорити, лікарю, - холодно повторив д'Аржантон.

Підійшовши до самого столу, лікар почав:

- Джек щойно повідомив мене, що ви вирішили відправити його вчитися ремеслу на завод металовиробів у Ендре. Невже це серйозно?

- Дуже серйозно, дорогий лікарю!

- Стережіться, - повів далі лікар, ледве стримуючись. - Хлопчик не має навиків до такої важкої праці. У нього саме період росту й формування організму, а ви кидаєте його в незвичне середовище, в чуже оточення. Ви нехтуєте його здоров'ям, його життям. А він же ще малий. Йому бракує витривалості, бракує сили.

- О, дозвольте, дорогий колего!.. - бундючно перебив його присутній Гірш.

Ріваль, навіть не глянувши на нього, лише стеновав плечима і вів далі:

- Прислухайтесь, пані, до моїх слів. - Він навмисно звертався до Шарлотти, яку збентежив цей заклик до її притлумлених материнських почуттів. - Ваш син не витримає таких умов життя. Адже ви добре його знаєте, ви - його мати. Ви знаєте, якої він тонкої і вразливої вдачі, як швидко стомлюється. Поки що я веду мову тільки про тяжку фізичну працю. Але чи можете ви уявити, яких нестерпних мук зазнає обдарована, розвинена й підготовлена до подальшого навчання дитина, коли її силоміць відривають від книжок, кидають у небуття, прирікають на летаргічний сон усі її розумові здібності, як це робите зараз ви?

- Ви помиляєтесь, лікарю, - роздратовано заявив д'Аржантон. - Я знаю його краще, ніж будь-хто інший. Я давав йому завдання, намагався його вчити. Він здатний лише до фізичної праці, його, здібностей вистачає лише на таку працю і ні на яку іншу. І саме тоді, коли я даю йому змогу розвинути оті його здібності, коли я вкладаю в його руки чудовий фах, цей великий пан замість дякувати мені біжить скаржитись, шукає покровителів за межами свого дому, серед сторонніх!

Джек спробував заперечувати. Але лікар позбавив його марних принизливих виправдань.

- Він прийшов до мене не скаржитись. Він лише повідомив про вашу ухвалу. І я сказав йому те, що повторюю зараз у вашій присутності: "Джеку, дитино моя, не піддавайся. Кинься на шию своїм батькам – матері, яка тебе любить, її чоловікові, який мусить тебе любити з любові до матері. Благай їх, закликай їх! Запитай, що ти їм заподіяв, чому вони хочуть утоптати тебе у землю, поставити тебе нижче себе?"

- Лікарю, – загорлав Лабассендр, грюкнувши кулаком, аж захитався стіл. – Робітниче знаряддя не принижує, а облагороджує. Робітниче знаряддя відродить світ! У десять років Ісус Христос умів працювати рубанком.

- А й справді так, – пробелькотіла Шарлотта, миттю уявивши, як її Джек, вбраний, наче маленький Ісус, іде з маленьким рубанком у процесії на свято Тіла господнього.

- Не дозволяйте задурманювати собі голову всякими нісенітницями, пані! – закричав доведений до відчаю лікар. – Якщо ви дозволите зробити з вашого сина робітника, ви навіки віддалите його від себе! Він залишиться ближчим вам, ближчим вашому серцю, навіть коли ви пошлете його на край світу, бо залишаться цілими узи, для яких не страшна відстань і які неминуче рвуться навіки, коли виникає соціальна нерівність. Ось побачите! Ви самі побачите! Настане день, і ви червонітимете за нього, ви вважатимете, що у нього зашкарублі руки, груба мова, зовсім не такі, як у вас, почуття, настане день, коли він триматиметься з вами, його матір'ю, як із чужою йому жінкою, що стоїть на щабель вище, і тоді він буде не лише приниженим, а й пропащим у ваших очах.

Джек, забившись у куток біля буфета, досі уважно слухав, не кажучи й слова, але уявивши, що між ним і матір'ю можливе таке відчуження, він раптом розхвилювався.

Він ступив на середину кімнати і рішуче сказав:

- Я не хочу бути робітником!

- О, Джеку!.. – майже непритомніючи прошепотіла Шарлотта.

Тепер заговорив д'Аржантон:

- Он як, то ти не хочеш бути робітником?! Ви таке бачили? Заманеться панові, він погодиться, не заманеться – не погодиться, хоч би що я там вирішив! Он як! Ти не хочеш бути робітником! А їсти ти хочеш, правда? І одягатися хочеш, і спати, й гуляти! Так от: я тобі заявляю, що ти мені остогид, прокляте шмаркля, паразит! І якщо тобі не хочеться працювати, то мені не хочеться, щоб ти й далі шив мене в дурні!

Несподівано він замовк і, вгамувавши шалену лют, звичним холодним тоном промовив:

- Ідіть у свою кімнату. Я подумаю, що робити.

- Я скажу, що вам робити, дорогий д'Аржантоне...

Але Джек не почув кінця фрази пана Рівалю – д'Аржантон жестом вигнав хлопця з кімнати.

У Джекову кімнату долинав гомін бурхливої суперечки, як з далини долинають окремі звуки оркестру. Він розрізняв голоси, пізнавав їх усі, але вони одні одних

перебивали, заглушали й зливалися у невиразний і лункий гамір, із якого виривалися тільки окремі уривки фраз:

- Ви брехали!
- Панове!.. Панове!..
- Життя - не роман!
- Священна блуза!.. Беу! Беу!

І нарешті уже з дверей прогрімів голос старого Ріваля:

- Хай мене повісять, коли моя нога ще раз переступить поріг вашого дому!

Хряснули двері, і в їдальні запала глибока тиша, яку порушувало лише похапливе цокання приборів.

Вони обідали.

"Ви хочете втоптати його у землю, поставити його нижче себе". Хлопчикові закарбувалися в пам'ять ці слова, і в душі він відчував, що саме таким був намір його ворога.

Та ні, тисячу разів ні! Він не хоче бути робітником!

Відчинилися двері. Зайшла мати.

Вона довго плакала, плакала справжніми сльозами, тими сльозами, від яких лишаються маленькі зморшки. Вперше на гарненькому обличчі цієї жінки проступили риси зболеної, змученої матері.

- Послухайте, Джек, - мовила вона з напускною суворістю у голосі, - я мушу серйозно поговорити з вами. Ви щойно дуже засмутили мене, відкрито повставши проти своїх справжніх друзів і відмовившись від того становища, яке вам пропонували. Я чудово розумію, що те нове життя...

Звертаючись до сина, вона відводила свій погляд від його очей, сповнених такого пекучого і страдницького болю й докору, що їй не стало б сили не піддатись їхньому благанню.

- ...що те нове життя, яке ми вам готуємо, явно відрізняється від теперішнього. Зізнаюся, що я й сама спершу перелякалася, але ж ви чули, що вам казали інші? Становище трудящих тепер зовсім не таке, яким було колись. О, зовсім-зовсім не таке! Ви добре знаєте, що тепер настала черга робітників зайняти панівне становище у суспільстві. Буржуазія віджила своє, дворянство теж. А втім, дворянство... Та, зрештою, чи не простіше у вашому віці слухатись людей, які вас люблять і мають життєвий досвід?

Її слова урвало хлопчинове ридання.

- Значить, ти мене проганяєш, ти мене також проганяєш?

І тут мати не витримала. Вона обняла його і гаряче притиснула до своїх грудей.

- Хіба я тебе проганяю? Ну як ти міг таке подумати? Хіба ж це мислимо? Та заспокойся, не тремти, не побивайся так... Ти ж знаєш, як я тебе люблю; коли б то моя воля, ми ніколи не розсталися б з тобою. Але ж треба бути розумним, треба трохи думати і про майбутнє... На превеликий жаль, воно у нас досить похмуре, оте майбутнє...

І вихлюпнувши одну з тих словесних злив, які вона собі ще часом дозволяла, коли не було поруч її хазяїна, Іда, хоч і з недомовками й замовчуваннями, намагалась пояснити Джекові, яке непевне і хистке їхнє становище.

- Чи бачиш, любий мій, ти ще маленький; є речі, яких ти іще не можеш зрозуміти. Колись, коли ти виростеш, я розповім тобі про таємницю твого народження - то справжній роман, синочку! Настане день, і я відкрию тобі і батькове ім'я, і той нечуваний, фатальний збіг обставин, жертвами якого стали і ти, і твоя мати. А сьогодні ти повинен знати, ти повинен зрозуміти, що ми з тобою нічого ніколи не маємо, бідний мій синочку, що ми цілком залежимо від... від нього. То як же я могла б повстати проти твого від'їзду, тим паче знаючи, що він це робить задля твого ж добра. Я не можу нічого в нього просити. Він і так багато для нас зробив. До того ж він і сам не багатий, а ця жахлива літературна кар'єра так його розоряє! Він не зміг би взяти на свій коштів витрати на твою освіту. То як же мені бути поміж вами? Треба вибирати щось одне. Моя б воля, я б сама замість тебе поїхала в отой Ендре. Подумай, адже тобі хочуть вкласти в руки ремесло. Хіба ти не пишатимешся, коли відчуєш, що ні від кого не залежиш, що сам заробляєш собі на хліб, сам собі хазяїн?

Побачивши, як зблиснули синові очі, вона зрозуміла, що удар потрапив у ціль, і тихенько, лагідним, проникливим голосом, який буває тільки у матерів, Іда прошепотіла:

- Зроби це для мене, Джеку! Гаразд? Постарайся чимшвидше стати на ноги. Хтось, може, мені самій доведеться колись звернутися до тебе по допомогу, як до єдиної моєї опори, мого єдиного друга.

Чи думала вона, що каже? Чи, може, вона так казала, підхоплена вихором власних слів, і в пориві своєї сентиментальності не задумувалась над їхнім значенням?

Та хай там як, годі було знайти щось переконливіше, аби здолати маленьку щедрю дитячу душу. Ідин успіх був блискавичний. Думка, що мамі, може, буде потрібна його підтримка, що, працюючи, він зможе прийти їй на допомогу, миттю змусила Джека погодитися.

Він подивився їй просто в очі.

- Поклянися, що ти завжди мене любитимеш, що ти не будеш соромитися і мене самого, і моїх чорних рук.

- Чи любитиму я тебе, мій синочку!..

Замість відповіді вона пригорнула його до грудей, почала обцілювати, ховаючи за тими гарячими поцілунками своє збентеження і докори сумління, бо відтепер, з цієї хвилини, безглузда нещасна жінка все життя докоряла собі, каралася, і щоразу на думку про сина її серце стискалося від болю:

А Джек, немов розуміючи, скільки за тими поцілунками приховується сорому, непевності і страху, вивільнився з її рук і кинувся до сходів.

- Ходімо, мамо, спустимося вниз. Я хочу піти сказати йому: я згоден.

Недолугі "таланти" сиділи ще за столом. Коли Джек увійшов, усіх приголомшив його поважний рішучий вигляд.

- Вибачте, будь ласка, - сказав він д'Аржантону. - Я даремно відмовлявся від вашої пропозиції. Тепер я згоден і дякую вам.

- Оце інша розмова, хлопче! - урочисто промовив доморощений віршомаз. - Я не сумнівався, що, подумавши, ви погодитесь... Радий, що ви визнаєте безкорисливість моїх намірів. Подякуйте нашому другові Лабассендру, бо саме йому ви завдячуєте своєю щасливою долею. Це він широко відчинив перед вами двері в майбутнє.

Співак простягнув Джекові свою величезну лапу, яка геть поглинула маленьку Джекову ручку.

І від цієї хвилини аж до від'їзду він звертався до Джека лише в тому грубувато-фамільярному тоні, яким розмовляють між собою робітники, вважаючи його за ознаку панібратства.

Весь останній тиждень Джек блукав лісами, польовими дорогами... його обіймав не так сум, як тривога, неспокій; час від часу в нього знову виринала думка про величезну відповідальність, яку він має взяти на свої плечі, і на його вродливому, іще дитячому обличчі поміж бровами залягала зморшка, яка в юних людей свідчить про неймовірне зусилля волі. Тепер справді Джека можна було назвати "старим". Він ходив прощатися з усіма своїми улюбленими місцями, як дорослий тихою ходою обходить місця, де минало його дитинство.

Але йому було дуже гірко, що він не може піти до Рівалів, аби попрощатися із Сесіль.

Нарешті аж перед самим від'їздом, злорадіючи своїй перемозі, віршомаз змилосердився і дозволив хлопчикові попрощатися із своїми друзями. Джек прийшов до них надвечір. У передпокої - нікого. В аптеці - зачинені віконниці і теж нікого. І лише смужка світла під дверима бібліотеки, тобто приміщення, яке тут називали бібліотекою, - велике горище, захащене словниками, атласами, книгами з медицини і грубими томами з червоними спинками з колекції Панкука.

Там був лікар, заклопотаний складанням книжок у ящик.

- А, прийшов нарешті! - сказав він хлопчикові. - Я був певен, що ти не поїдеш, не попрощавшись зі мною. Вони тебе не відпускали, еге? Я також винен. Надто вже я був різким. Мені за це добряче перепало від дружини... До речі, знаєш, вона лише вчора поїхала з малою. Я їх відправив на місяць до сестри, у Піреней. Дівчинка трошки прихворіла. Я з дурного розуму відразу, зопалу сказав їй про твій від'їзд... Ох, ці діти!.. Нам здається, що вони нічого ще не тямлять, а вони іноді страждають гірше, ніж ми.

Лікар розмовляв тепер із Джеком, як з дорослим, однак на саму думку про те, що його маленька подруга, уболіваючи за нього, захворіла, а він поїде, не побачившись із нею, "старому" Джекові хотілося плакати, наче малесенькій дитині.

Хлопчик дивився на розкидані книжки, на велике сумне приміщення, яке тьмяно освітлювала свічка, поставлена кінець столу поряд із грогом і пляшкою горілки - старий Ріваль, користуючись відсутністю дружини, повернувся до своїх корабельних звичок. Очі його блищали, і незвично збуджений добряга порпався у своїх книжках, здмухував пилюку із старих книжкових зрізів і спустошував цілий куток бібліотеки,

складаючи книжки у відкритий ящик, поставлений біля його ніг.

- Знаєш, що я роблю, малий?

- Ні, пане Рівалю.

- Я відбираю для тебе книжки, добрі старі книжки, які ти візьмеш із собою й читатимеш, ти чуєш? Будеш їх читати кожної вільної хвилини! Добре зятим собі, моя дитино: книжки - наші вірні друзі. До них можна звертатися, коли у тебе найбільше горе, і можеш бути певен, що вони тебе завжди підтримають. Скажу про себе: без книжок, у тому горі, що мене спіткало, я давно вже був би на тому світі. Поглянь-но на цей ящик, синку. Тут ціла купа книжок, еге ж?.. Я не ручуся, що тобі в них зразу усе буде зрозумілим. Але це нічого, треба їх читати. На віть те, що ти не розумітимеш, залишить світлий слід у твоїй пам'яті. Пообіцяй мені, що ти читатимеш їх.

- Обов'язково, пане Ріваль.

- Гарзд... Ящик повний. Ти б його доніс? Ні, він занадто важкий. Я пришлю тобі його завтра. Добре, йди до мене, попрощаємось.

І добрий чоловік, узявши хлопчикову голову в свої великі руки, кілька разів міцно його поцілував.

- Це і за мене, і за Сесіль, - додав він і доброзичливо усміхнувся.

А коли за Джеком зачинилися двері, він почув лікареве важке зітхання: "Бідна дитина!.. Бідна дитина!.."

Це було так, як років зо два тому в Вожірарі, в пансіоні єзуїтів. Тільки тепер він знав, чому його жаліють.

На другий день з нагоди Джекового від'їзду у Вільшанику панувала незвичайна метушня.,

На віз, який стояв біля воріт, складали Джекові речі. Лабассендр так незвично вдягся, ніби вирушав у експедицію в пампаси: високі, аж до колін, гетри, зелена вельветова куртка, сомбреро, шкіряна торба за плечима. Він походжав туди-сюди та все пробував голос. Сповнений поважності віршомаз весь аж сяяв - та поважність пояснювалась відчуттям виконання людинолюбної місії, а сяяв він через те, що Джеків від'їзд переповнював його радістю. Шарлотта знов і знов обцілювала єдиного сина, перевіряла, чи нічого він не забув.

Ні, нічого він не забув. А одягли його аж надто гарно як на робітника - у той самий куций костюм, у якому він збирав пожертву в церкві. Як і всі діти, що швидко ростуть, Джек був приречений усе дитинство ходити в тісному одязі.

- Джеку!

- Мамочко!

- Пиши нам, часто пиши, синочку! - гукнула мати. Д'Аржантон і собі поважно докинув:

- Пам'ятай, Джеку: життя - не роман.

Життя - не роман, але для цього нікчемно воно стелилося, як у романі.

Це відразу впадало в очі - варто було лише глянути, як він, спираючись на плече Шарлотти, стояв у ефектній позі на порозі свого прикрашеного девізом будиночка

серед висаджених перед фасадом троянд і, сповнений самовдоволеного себелюбства, забувши про свою зненависть, прощальним батьківським жестом посилав благословення дитині, яку щойно вигнав з дому.

Частина друга

I. Ендре

Співак випростався на весь зріст у човні, яким він із Джеком перепливав Луару трохи вище Пембефа, і, розвівши руки, ніби обіймаючи ріку, бундючно вигукнув:

- Поглянь, старий, хіба ж це не краса?

І хоча комедіантів пафос був роблений і смішний, краєвид, що відкривався перед очима, справді зачаровував.

Була четверта година дня. Липнєве сонце, сліпуче, мов розтоплене срібло, стелило по річкових хвилях трепетний осяйний шлейф, схожий на мерехтливий серпанок, де, мов у мареві, швидко являлось зорові й зникало діяльне, хоч і мовчазне, життя річки. Удалині над водою ковзали невиразні й ніби невагомі високі вітрила, що в цьому сліпучому світлі здавалися білосніжними. То з Нуармуатьє пливли вітрильники, вщерть навантажені білою сіллю, що виблискувала міріадами блискіток. А які мальовничі були в них команди! Чоловіки - у великих трикутних капелюхах бретонських солеварів, жінки - в пишних очіпках, що майоріли на вітерці і своєю білизною могли змагатися із білизною і блиском солі. По річці сунули каботажні судна, схожі на плавучі хури; на їхніх палубах громадилися лантухи з зерном і величезні винні бочки. Буксири тягли нескінченні низки невеликих барж. Траплялись нантські трищоглові судна, що йшли вгору, повертаючись у рідний порт після двох років плавання на краю світу, вони пливли поважно, неквапливо, майже урочисто, притихлі й зосереджені від почуття віднайденної батьківщини, повиті таємничою поезією заморських див. Липнєву спеку, що стояла над цією чудовою, мов намальованою, картиною освіжали подуви вітру, що несли з собою дух і радість морських просторів, нагадуючи, що трохи далі стиснута берегами річка чимраз більше втрачає спокій прісних вод і зливається з зеленовою водою безмежного океану, де шаленіють шторми, котячи високі білогриві хвилі й несучи в повітрі водяний пил.

- А Ендре? Де це? - запитав Джек.

- Он там. На тому острові навпроти нас.

Крізь сріблястий туман, що огортав острів, Джек невиразно бачив ряди високих тополь і заводських труб, з яких валив густий чорний дим; він розповзався у височині й зависав у небі над островом чорною брудною хмарою.

Звідти докочувався гуркіт машин, глухі удари ковальських молотів по залізу і

дзвінкі – по блясі, безперервне чахання і скрегіт, ніби то був не острів, а велетенський пароплав, що, ставши на якір, ще не зупинив своїх машин, і його колеса все ще крутяться й двигтять, хоч він уже й не рухається.

В міру того як човен тихо, повільно наближався до берега – ріка була широка, неспокійна, швидко її не перепливеш, – хлопчик дедалі чіткіше розрізняв довгі приземисті будівлі з темними стінами, які тяглися в усі боки з похмурою одноманітністю. На березі, скільки бачило око, стояли величезні пофарбовані суриком котли, які через свій яскраво-червоний колір здавались якимись фантастичними. Невеликі вантажні пароплави і військові транспортні судна, вилаштувавшись біля пристані, чекали, коли на них повантажать оті котли за допомогою велетенського крана, встановленого поблизу і схожого на гігантську шибеницю.

Біля підніжжя тієї "шибениці" стояв якийсь чоловік і дивився, як до берега підпливає їхній човен.

– То Рудик, – сказав співак і, взявши найнижчу ноту, так оглушливо закричав "ура", що перекрив навіть гуркіт котельного заводу.

– Це ти, Малий?

– Хай йому чорт! Авжеж, я!., Хіба де є на світі другий такий бас?

Човен пристав до берега. Брати кинулись один до одного і міцно обнялися.

Вони були схожі. Тільки Рудик був значно старший і не мав тієї огрядності, яку швидко набувають співаки, систематично розвиваючи свій голос, а отже й грудну клітку. На відміну від меншого брата з роздвоєною борідкою він був поголений і мав лице бретонця – смагляве, видублене морським вітром, ніби висічене з каменю; з-під вилялого синього вовняного берета, який носять моряки, пильно дивилися маленькі очі, натреновані багаторічною наладкою найтонших механізмів.

– Як там твої домашні, – запитав Лабассендр, – як там Клариса, Зінаїда і всі інші?

– Усі здорові, дякувати богу! Ага, то це і є наш новий учень? Який гарненький хлопчик... От тільки з виду не скажеш, що він силач.

– Він сильний, як бугай. Принаймні так вважають найвидатніші медики Парижа.

– Ну, що ж, тим краще, бо робота у нас важка. Як ви не проти, ходімо зразу до директора.

І вони рушили довгою алеєю, обсадженою красивими деревами, яка згодом перейшла у містечкову вулицю; обабіч неї вилаштувались чистенькі, білі, однаковісінькі будинки, у яких мешкали деякі заводські службовці, майстри, найдосвідченіші робітники. Інші жили по той бік річки, в Монтані або в Ла Басс-Ендрі.

В цей час тут було тихо, життя і рух зосередилися на заводі, і якби не білизна, що сушилася перед вікнами, не вазони з квітами на підвіконнях, якби не чути було дитячого плачу та поскрипування колиски в одному з будинків із прочиненими дверима, можна було б подумати, що стандартні будиночки по тій вулиці ніким не заселені.

– О, прапор уже спущений, – зауважив співак, коли вони підійшли до заводських воріт. – Добре він мені попсував нерви, той чортів прапор.

І він пояснив "старому" Джекові, що через п'ять хвилин після початку робочого дня прапор на щоглі біля заводських воріт спускається, даючи знак, що заводські ворота зачинено. Тим гірше тим, хто запізнився, - їм записують прогул, а після третього прогулу звільняють.

Поки він усе це пояснював, його брат домовився із сторожем, і той дозволив їм пройти на територію заводу. Навколо стояв жахливий гуркіт, щось не стихаючи хрипіло, свистіло, скреготало, і всі ті звуки перегукувались, відлунювали під трикутними дахами цехів, розміщених на похилій місцині і сполучених між собою залізничними коліями.

Ціле місто із заліза.

Кроки дзвеніли на металевих плитах, покладених просто на ґрунт. Вони йшли серед куп залізних брусів, чавунних болванок, злитків міді, між рядами старих гармат, привезених на переплавку; поіржавілі зовні, почорнілі зсередини, ніби з них і досі йшов дим, ці старі володарі вогню незабаром мали самі загинути від вогню. Рудик на ходу показував цехи:

- Он там монтажний... Там - цехи великих і малих токарних верстатів... Котельний цех, кузня, ливарня...

Він був змушений кричати - такий оглушливий гуркіт стояв навколо.

Приголомшений Джек здивовано розглядався круг себе: майже всі двері цехів були відчинені через жахливу спеку, і в них виднілися руки, зайняті роботою, закіптюжені обличчя, верстати в дії, і все те відбувалося немов у мороці глибокої печери, яку уривчасто освітлювали червоні сполохи..

Звідти фуркало спекою, духом вугілля, паленої глини і розпеченого заліза, звідти курився їдкий, гарячий, ледь помітний пил, що виблискував на сонці чорним блиском кам'яного вугілля, близького родича діамантів. Робота у цехах ішла покwapливо, надсадно, гарячково; тут, не стихаючи, двигтіла і земля й саме повітря, ніби в надрах підприємства був ув'язнений велетенський кошмарний звір, що вивергав крізь труби своє пекуче дихання і стогони. Щоб не здаватися простаком, Джек не наважився запитати, що то за гуркіт, який справив на нього таке гнітюче враження.

Раптом вони опинилися перед давнім замком часів Ліги, похмурим, з двома грізними баштами по боках; його цегляні мури, потемнілі від заводської кіптяви, давно втратили колишній колір.

- От ми й прийшли до заводського управління, - сказав Рудик і, обернувшись до брата, запитав: - Ти теж зайдеш?

- А чом би й ні? Я не проти зустрітись із хазяїном. Нехай побачить, що я став не абищо і його каркання не збулося.

Він хизувався вельветовою курткою, шкіряними жовтими чобітьми і шкіряною торбою на ремінцях. Рудик нічого не сказав, га видно було, що братова присутність йому муляє.

Вони зайшли у вузький склепінчастий прохід і опинилися у стародавньому будинку. Там було безліч тісних неправильної форми, погано освітлених кімнаток, де, не

підводячи голів, щось писали конторники. Аж у кінці просторого залу за письмовим столом, на який падало світло з високого вікна, сидів суворий і холодний на вигляд чоловік.

- А, це ви, дядечку Рудик!

- Атож, пане директор. Я прийшов показати вам нового учня і подякувати...

- Ось він який, маленький чарівник! Добридень, синку! Я чув, у тебе справжнє покликання до механіки. Ну що ж, чудово. - Він уважніше подивився на хлопчика і сказав: - Послухайте, Рудик, щось він не дуже міцний на вигляд, цей ваш хлопчина. Він часом не хворий?

- Ні, пане директор. Навпаки, мене запевнили, що він неймовірно дужий.

- Атож, неймовірно дужий! - повторив Лабассендр, підступаючи до директора.

Помітивши здивований директорів погляд, він подумав, що повинен нагадати йому, хто він такий, нагадати, що шість років тому він залишив завод, став співати у Нантському театрі, а звідти переїхав до Парижа, де тепер виступає в опері.

- О, я добре вас пам'ятаю, - байдуже мовив директор і відразу підвівся з-за столу, ніби даючи зрозуміти, що розмову закінчено. - Візьміть вашого учня, дядьку Рудик, і постарайтеся підготувати з нього доброго робітника. Я покладаюся на вас.

Роздратований тим, що не справив ніякого враження, співак вийшов з кабінету знічений і присоромлений. Рудик затримався в кабінеті і стиха обмінявся кількома словами зі своїм начальником. Після цього обидва чоловіки і хлопчик вийшли з управління, і в кожного залишився на душі неприємний осад. Джек розмірковував над словами "він не дуже міцний", які чув на кожному кроці відтоді, як приїхав сюди; Лабассендр ніяк не міг забути пережите приниження; майстер здавався також заклопотаним.

Уже на вулиці Лабассендр запитав у брата:

- Що він тобі ще там наговорив?.. Здається, він став іще лютішим, ніж колись.

Рудик сумно похитав головою.

- Та ні. Він говорив про Шарло, сина нашої бідолашної сестри; він нам завдає дуже багато клопоту.

- Нантець вам завдає клопоту? - перепитав співак. - А що сталося?

- А те: відколи померла його мати, він став закінченим гультьєм - грає в карти, п'є, заліз у борги. А він же добряче заробляє в креслярській майстерні. В Ендре жоден кресляр з ним не зрівняється. Але що ти хочеш? Він усе просаджує в карти. Видно, ця зараза сильніша за нього, бо хто тільки вже не втручався - і директор, і я, і моя дружина, - нічого не помагає. Плаче, кається, клянеться, що більше не буде, а одержить зарплату - шарах! Іде в Нант - і знову за карти! Скільки я вже сам розплачувався за нього!.. Та більше я вже не можу. У мене своя сім'я, розумієш? Та й Зінаїда вже піросла, треба й її якось прилаштувати. Бідна дівчина! Як подумаю, що мав на думці видати її за племінника... Ото була б щаслива тепер! Між іншим, вона сама не захотіла, хоч він і красень, та й серцеїд, яких пошукати. Таки жінки розумніші за нас... Отаке-то. А тепер ми намагаємося відіслати його куди-небудь далі від його

лихих приятелів. Директор оце щойно сказав мені, що знайшов для нього місце в Геринї, у Ньєврі. Тільки не знаю, чи захоче наш бовдур туди їхати. Він тут з якоюсь злигався, ніяк не одірветься. Слухай, Малий, треба б тобі сьогодні ввечері побалакати з ним. Може, тебе він послухає.

– Я візьмуся за нього, будь певен! – набундючившись, відповів Лабассендр.

Отак розмовляючи, вони йшли вистеленими залізом заводськими доріжками. Робочий день щойно скінчився, і з цехів посунав натовп людей різного віку і зросту, різних ремесел; одні були в блузах, другі – в куртках, а між ними проглядали сюртуки креслярів і мундири наглядачів.

Джек був вражений тією поважністю, з якою люди йшли з роботи. Він мимоволі порівнював цю неквапливу юрбу з похапливим крикливим натовпом, що випліскується з майстерень на паризькі тротуари в кінці роботи: ті були наче школярі, що розбігаються після уроків. А тут відчувались порядок і дисципліна, як на борту військового корабля.

У цей погожий липневий вечір від тіл і одягу розпашілої маси людей здіймався гострий дух, ще не розвіяний морським леготом, він завис важкою хмарою над їхніми головами. Змовклі цехи видихали запахи кузні. По рівчаках свистіла пара, з лобів людей котився піт, завмерли нещодавнє чахання й гуркіт, а натомість лише чулось важке дихання двох тисяч робітників, знесилених тяжкою працею.

У натовпі відразу впізнали Лабассендра.

– Ви подивіться: менший Рудик! Як ся маєш?

Його оточили давні знайомі, які по-приятельському штурхали його в боки, потискували руки й казали тим, хто його не знав:

– Це Рудиків брат, він гребе по сто тисяч франків річно тільки за те, що дере горлянку.

Усім кортіло подивитися на нього – на підприємстві вигадане багатство колишнього молотобійця стало однією з легенд, і відколи він поїхав, не один парубійко пробував горло, щоб пересвідчитися, чи не дав часом бог і йому такого голосу, який приніс би мільйони.

Оточений захопленням, спричиненим значною мірою його блазненським одягом, співак ішов із високо піднесеною головою, гучно відповідав на запитання, на всю вулицю сміявся і, поглядаючи на вікна, з яких висовувались голови усміхнених жінок, на шинки і харчевні, на ятки, де просто неба були розкладені робочі блузи, черевики, капелюхи, різне шмаття, що завжди продається поблизу військових таборів, казарм і фабрик, він раз у раз гукав: "Здоров будь, дядьку!..", "Добридень, тітко!..".

Минаючи вуличних торговців, Джек ніби побачив знайоме обличчя, що, посміхаючись, проштовхувалося до нього; та то було мов миттєве видиво, мов спалах, що тієї ж хвилини згас у гамірному рухливому натовпі, який котився робітничим селищем і розповзався аж на тому боці річки, вивалюючись з довгих перевантажених човнів, що усіяли обидва береги, ніби тут переправлялася ціла десантна армія.

На цей розтривожений людський мурашник опускався вечір. Сідало сонце.

Свіжішав вітер, розхитуючи тополі, які Джекові чимось нагадували пальми. Трудяга-острів, що вражав своїм видовищем кожну нову людину, готувався до спочинку, який хоч на ніч давали його природі. Потроху дим розвіювався, і між будівлями цехів проступала густа зелень. Чути було, як під берегом плюскотять хвилі, а ластівки, попискуючи, ковзали понад самою водою і кружляли навколо величезних котлів, що стояли рядами на набережній.

Рудиків дім був першим у довгому ряду нових будинків, що вишикувалися, як солдати, на широкій вулиці за старовинним замком.

Ще зовсім молода жінка, схиливши голову, стояла на ганку, до якого вело кілька сходинок, і слухала високого парубка, що прихилився до стіни і збуджено щось говорив їй. Спочатку Джек подумав, що то Рудикова дочка, та раптом він почув, як старий майстер озвався до співака:

- Дивись, он моя жінка вправляє мізки небожеві.

Хлопчик згадав, як Лабассендр дорогою розповідав, що кілька років тому його брат одружився вразі. Молодиця була гарненька з себе, рослява і струнка. На її лагідному обличчі проглядала нерішучість, піддатливість, навіть беззахисність, а голова її схилилася ніби під тягарем густих довгих кіс. На відміну від багатьох бретенок вона була простоволоса, а її легка спідниця й невеличкий чорний фартушок надавали їй скоріше вигляду дружини чиновника, ніж селянина чи робітника.

- Ну, чим не краля?! - сказав Рудик, зупинившись за кілька кроків від дому і штовхнувши меншого брата ліктем; він аж променів щастям.

- Вітаю, друзяко! Після весілля вона стала ще кращою.

А ті двоє так захопилися своєю розмовою, що нічого не бачили і не чули.

Співак ступив наперед, плавним рухом руки скинув сомбреро і лунко на всю вулицю заспівав:

Вітаю я святу оселю,

Де непорочна Мадонна...

- Стривай, таж це мій дядько, - отямившись, вигукнув той, кого звали Нантцем.

Усі кинулися обніматися, ручкатися. Брати відрекомендували нового учня, якого Нантець тільки зміряв зневажливим поглядом, зате Рудикова дружина лагідно сказала йому:

- Сподіваюсь, тобі в нас буде добре, хлопчику.

Усі зайшли в дім.

Стіл накрили за будинком, на сухій випаленій сонцем грядці, де овочі вже перестигли, а квіти відцвіли. Такі самі грядки з кількома фруктовими деревами, відокремлені одна від одної лише решітчастою загорожею, стелилися біля кожного будиночка уздовж вузького рукава Луари, який використовувався тут приблизно так, як Б'євра: на його березі вибілювалося полотно й сушилися рибальські сіті, у воді мокли коноплі та пливло сміття, що його викидали з робітничих осель.

- А де ж це Зінаїда? - запитав Лабассендр, сідаючи за стіл, поставлений у повитому зеленню піддашку.

- Нумо поїжмо поки що юшки, - запропонував Рудик. - Вона не забариться. Зінаїда щоденно служить у замку. О, вона, чортяка, стала хвацькою кравчиною!

- Вона служить у директора? - вигукнув Лабассендр, у якого все ще лежав на серці влаштований йому пообідній прийом. - Оце-то так! Можна уявити собі, як їй там весело! Пихатий чванько!

І він заходився шпетити директора підприємства, а йому підспівував Нантець, який теж мав за що бути лютим на того ж директора.

І дядько й небіж були одного поля ягоди, і обидва ледь-ледь переступили межу, яка відокремлює ремісника від художника, артиста, взагалі митця. Маючи досить здібностей, щоб стати зайвими у своєму середовищі, вони через брак освіти і виховання та погані задатки не могли піднятися над ним. Обидва належали до європейського прошарку тих соціальних метисів, які найнещасливіші й найнебезпечніші, бо через невдоволене честолубство неймовірно заздрісні й лихі.

- Ви помиляєтеся. Навпаки, він чудова людина, - заперечував дядько Рудик, захищаючи улюбленого начальника, якого дуже шанував. - Трохи крутий, коли йдеться про дисципліну. Та керуючи двома тисячами робітників, мусиш бути й крутим. Без твердої руки діла не буде. Правда ж, Кларисо?

Він весь час звертався до дружини за підтримкою, бо мусив сперечатися з двома базаками, яких ще треба пошукати, а сам красномовством не відзначався. Але Клариса займалася вечерею і була немов загальмована: рухи - повільні, очі - затуманені й блукаючі: вона вся була безвольна й поглинута якоюсь внутрішньою боротьбою.

На щастя, Рудикові таки прийшла підтримка, та ще й неабияка. Прибігла кругленька Зінаїда, уся розпашіла й захекана, і зразу ж кинулась у гущу бою. Ця не була красунею. Опасиста, коротконога, майже без талії, вона скидалася на батька. Білий герандський чепчик, що нагадував приплюснуту діадему, короткувата спідниця, підхоплена на стегнах шнурком, невелика шаль, низько накинута на плечі, надавали їй постаті ще масивнішого вигляду. Справжня шафа. Але густі брови та квадратне підборіддя цієї бойовитої дівчини свідчили про її рішучість, силу й волю так само, як м'яке обличчя й підборіддя мачухи - про піддатливість і безпорадність Рудикової дружини.

Навіть не відв'язавши великих ножиць, що, як шабля, висіли в неї біля пояса, не скинувши втиканого шпильками та голками нагрудника фартуха, що панциром облягав її відважні груди, вона сіла біля Джека й відразу кинулась в бій.

Патякання співака й кресляра нітрохи не збивали її з пантелику. Не вагаючись, вона спокійно й просто різала їм правду в очі тоном жінки, якій немає з чим критися, але, звертаючись до двоюрідного брата, Зінаїда мінялася: її голос підвищувався, а очі блищали гнівом.

Нантець прикидався, ніби нічого не помічає, посміювався, хитрував і відбувався жартами, та Зінаїді було не до сміху.

- А я хотів їх поєднати, - напівсерйозно, напівжартома сказав дядько Рудик, слухаючи їх пересварку.

- Не я відмовився, - сміючись, зауважив Нантець і глянув на двоюрідну сестру.
- Я не захотіла, - відповіла бретонка, розгнівано насупившись і не опускаючи очей.
- І дуже рада. Бачачи, до чого воно йдеться, мені тепер, мабуть, довелося б утопитися з горя, що я вийшла заміж за вас, красеню-кузене!

Це було сказано таким тоном, що красень-кузен на мить розгубився.

Клариса теж збентежилась, і її затуманені сльозами очі благально дивилися на пасербицю.

- Послухай, Шарло, - сказав Рудик, щоб змінити тему розмови, - я тобі наведу доказ того, що директор - гарна людина. Він знайшов для тебе чудове місце на заводі Геріньї і доручив мені переговорити з тобою.

На хвилину запала тиша. Нантець не квапився з відповіддю.

Рудик наполягав:

- Зверни увагу на те, парубче, що там у тебе будуть кращі умови, ніж тут, і що... і що...

Він розгублено подивився на брата, на дружину, дочку, ніби сподіваючись, що вони допоможуть закінчити фразу.

- І що краще - піти самому, ніж чекати, поки тебе турнуть, чи не так, дядечку? - різко запитав Нантець. - Так от, краще нехай мене виженуть, якщо я їм більше не потрібен, аніж поводяться зі мною, як із мамулою, якому про людське око дають надбавку, а насправді хочуть позбутися.

- Він має рацію, хай йому чорт! - крикнув і собі Лабассендр, стукнувши кулаком по столу.

Розгорілася суперечка. Рудик кілька разів кидався у атаку, але Нантець не відступав. Зінаїда мовчала і не спускала очей із мачухи, яка раз у раз виходила з-за столу, хоча подавати вже було нічого.

- А яка ваша думка, мамо? - нарешті не витримала вона. - Адже і ви вважаєте, що Шарло повинен поїхати в Геріньї, чи не так?

- Звичайно, звичайно, - поквапилася з відповіддю Рудикова дружина. - Я гадаю, що для нього краще погодитись.

Роздратований, темний, як хмара, Нантець підвівся:

- Добре, - сказав він. - Раз усі хочуть, щоб я ушив ся звідси, я знаю, що мені робити. Через тиждень мене тут не буде. І годі про це балакати.

Сутеніло, принесли лампу. У сусідів, також на задвір'ї, засвітилися каганці, і звідусіль чувся сміх, брязкіт тарілок серед листя в піддашсях, - маленькі приміські радощі просто неба в кінці робочого дня.

Лабассендр, користуючись тим, що всі знітилися і замовкли, згадав уривки гімназійних наук і став розп'якувати про робітничі права, про майбутнє народу, про гніт капіталу. Він справляв неабияке враження - його колишні товариші, що прийшли посидіти вечір із співаком, захоплювалися його дешевим красномовством, якого вже не псувала забута ним місцева говірка, та водночас тим помітнішою була вся банальність, пустопорожність Лабассендрових балачок.

У робочому одязі, з темними, стомленими обличчями усі ті колишні приятелі, яких Рудик саджав за стіл, сиділи згорбившись, наливали собі повні склянки вина, залпом його випивали і, хекнувши, втиралися рукавом, в одній руці тримаючи склянку, а в другій люльку. Навіть серед невдах д'Аржантонового кола Джек ніколи не бачив таких манер, а міцні слівця, що раз у раз чулися за столом, різали йому слух своєю неприхованою брутальністю. До того ж і розмовляли вони не так, як усі люди, – вони мали свій жаргон, який здавався хлопчикові бридким і ницим. Машину вони називали "бовдуром", старших майстрів – "горбами", а поганих робітників – "мамулами".

Джек дивився на гамірне застілля робітників, які самі приходили й так само йшли геть, і ніхто на це не звертав уваги; його несподівано охопила незмірна туга.

"Таким самим стану і я!" – з жахом подумав він.

Того ж вечора Рудик відрекомендував його старшому майстрові ковальського цеху – звали його Лебескам, – під орудою якого хлопчик мав починати своє трудове життя. Лебескам, волохатий циклоп, зарослий бородою до самих очей, тільки скривився, побачивши одягненого по-панському майбутньому учня з тонесенькими зап'ястками і білими ручками. У тринадцять років Джек усе ще скидався на дівчинку. Його золотисте, хоч і коротко підстрижене волосся лежало на голові красивими хвилями і ніби й досі зберігало сліди дотику лагідних материнських рук; а властива йому витонченість, вишуканість, що проглядали у всій його постаті, в кожній рисочці, отой природжений аристократизм, який так дратував д'Аржантона, ще виразніше проступали у простацькому середовищі, де він тепер перебував.

Лебескам прийшов до висновку, що він аж надто зніжений, геть "хирляк".

– Та ні, то він просто стомився з дороги, та ще панський одяг надає йому такого вигляду, – заступився за Джека добрий Рудик і додав, обернувшись до дружини: – Кларисо, треба знайти робочі штани та блузу для учня... Стривай, знаєш що, жінко, зараз же відведи його на гору, в його кімнату. Він так хоче спати, що валиться з ніг. А завтра о п'ятій йому треба вставати. Чуєш, малий! Рівно о п'ятій я тебе розбуджу.

– Добре, пане Рудик.

Та перше, ніж піти, Джек мусив іще витерпіти прощання з Лабассендром, котрий будь-що хотів хильнути чарку за його здоров'я.

– За твоє здоров'я, друже Джек, за здоров'я робітника! Я вас запевняю, діти мої, як тільки ви захочете, ви станете володарями світу.

– О, бути володарями світу – це для нас забагато, – відповів, посміхаючись, Рудик. – Тут аби знаття, що на старість матимеш власну хатину та клопоть землі поблизу моря, а на більше ніхто й не сподівається.

Поки вони сперечалися, жінки забрали Джека й повели його в дім. Оселя була невелика: на першому поверсі – дві кімнати, одна з яких називалася "залом" – її прикрашувало крісло та кілька великих морських мушель на каміні. Нагорі – ще дві таких самих кімнати. Шпалер не було, стіни часто білили вапном; у кімнатах стояли великі ліжка з балдахіном із старого, отороченого китицями ситцю в рожевих і блідо-голубих розводах. У Зінаїдиній кімнаті ліжка за давнім бретонським звичаєм було

врізане в стіну на зразок відчиненої шафи. Кована залізом, різьблена дубова шафа, понавішувані скрізь малюнки на біблійні теми і чотки із слонової кості, з ракушок та американських зерен доповнювали інтер'єр. У кутку розмальована великими квітами ширма приховувала драбину, по якій можна було піднятися на антресолі – хистку комірчину, в якій мав жити учень.

– Я сплю ось у цій кімнаті, – сказала Зінаїда, – а ти спатимеш якраз у мене над головою. Але нехай це тебе не турбує, ходи там, хоч танцюй, я сплю як убита.

Хлопчику дали великий запалений ліхтар, він сказав "добраніч" і подерся драбиною на антресолі, власне, на горище, яке так розпікало сонце, що навіть цієї нічної пори там стояла нестерпна задущлива спека. Вузьке віконце виходило просто на дах і майже не впускало свіжого повітря. Звичайно, спальня в Моронвалевій гімназії підготувала Джека до найгіршого житла, але там принаймні мучився він не сам. А тут не було ні Маду – бідного Маду! – ні будь-кого іншого. Він був зовсім самотнім в отій мансарді; у віконце виднілося тільки небо, де вона губилася у синяві, як човник у відкритому морі.

Джек дивився на похилу стелю, об яку вже вдарився раз головою, на лубочну картину, приколену до стіни чотирма кнопками, на робочий одяг, приготовлений йому на наступний день: широкі сині полотняні штани й блуза, міцно прошита в плечах, щоб не рвалася від різких рухів рук. Зім'ятий одяг, що лежав на ковдрі, здавався живою істотою, але такою стомленою, такою знесиленою, ніби вкрай виснажена людина звалилась на постіль, розкидавши руки й ноги.

Джек подумав: "Оце я. Оце таким тепер буду я!" Він зажурено дивився на свій майбутній образ, а тим часом знадвору до нього долітав гомін п'яних балачок, а з кімнати, що була під ним, – гостра суперечка між Зінаїдою та її мачухою.

Глухий і низький, мов чоловічий, Зінаїдин голос звучав невиразно, а в Рудиковій дружини, навпаки, він був дзвінкий, співучий, і тепер у ньому бриніли сльози.

– О господи! Та нехай він їде! Нехай їде! – вигукнула вона із таким запалом, якого, судячи з її вигляду, від неї важко було чекати.

Після цього суворий і твердий Зінаїдин голос ніби пом'якшав. Потім жінки поцілувалися.

А в піддашку Лабассендр затаг один із старих сльозливих романсів, які так до вподоби робітникам:

До французьких берегів

Тихо ми пливемо.

Всі хором підхопили тягучий приспів:

Так, так,

Пливучи, співаємо,

І для нас

Вітер стих ураз.

Джек відчував, що він тепер у зовсім іншому, досі незнайомому світі, з якого йому вже ніколи, нізащо не вирватись. І хлопцеві стало страшно, страшно через те, що все це таке далеке йому, що між ним і цими людьми не існує ніяких мостів, а довкола – чорна

безодня. Лише думка про матір підтримувала і втішала його.

Мама!

Він думав про неї, дивлячись на всіяне зірками небо, на безліч золотих краплинок у синьому чотирикутнику свого віконця. Він довго лежав з розплющеними очима, будинок поринув нарешті у сон і тишу, та несподівано до Джека долинуло глибоке зітхання, схлипування, і він здогадався, що то плакала Рудикова дружина, стоячи біля свого вікна, і що цієї чудової ночі поряд з його болем не стихав ще чийсь біль.

II. Лещата

Серед ковальського цеху, просторого, високого, величного, наче храм, куди денне світло падає жовтими смугами, а темні кутки несподівано освітлюються вогнистими спалахами, до підлоги прикріплено величезний залізний верстат. Його рухливі щелепи раз у раз жадібно хапають розпечений червоний метал, що його кують молотами, розбризкуючи навколо вогнистий дощ іскор. То – лещата.

Навчання початківця починається завжди там, коло лещат. Повертаючи важкий гвинт із різьбою, що потребує набагато більшої сили, ніж сила дитячих рук, учень потроху знайомиться з інструментами у цеху, з тим, як кують і обробляють залізо.

Джек слугує лещатам! Хай би я цілих десять років шукав інший вислів, то й тоді не знайшов би, як точніше передати відчуття невимовного страху, нестерпної туги й неспокою, якими сповнює Джекову душу все, що його оточує.

Перш за все гуркіт, жахливий, оглушливий гуркіт від трьохсот молотів, що одночасно гупають по ковадлах, свист ременів і скрипіння обертових блоків; гомін людей, що працюють, не спиняючись і на хвилину: триста збуджених, голих до пояса чоловіків, у яких надсадно здіймаються і опускаються груди; задурманені, сп'янілі від сили, вони щось гукають хрипкими нелюдськими голосами, і здається, що в них от-от не витримають, порозриваються м'язи, зупиниться дихання. Вагонетки, навантажені розпеченим металом, котяться в цеху по вузькоколійках, вентилятори аж двигтять навколо горнів, роздмухуючи вогонь і ніби живлячи його теплом натруджених людських тіл. Все скрегоче, гримить, дзвенить, волає, гавкає. Здається, ти в грізному храмі невимовного дикого ідола. На стінах рядами висить металеве начиння, схоже на знаряддя тортур: гаки, кліщі, обценьки. Зі стелі звисають важкі ланцюги. І все те тверде, міцне, величезне, грубе. А в глибині цеху, в густому, майже таємничому мороці, велетенський тридцятитонний копер, що трощить металолом, повільно ковзає між двома чавунними стояками – він оточений шанобливим поклонінням усього цеху, мов лискучий чорний Ваал цього похмурого храму, спорудженого на честь богів сили. Коли ідол озивається, усе навколо стрясає глухий потужний гуркіт, від якого хитаються стіни, стеля, земля, а в повітря вихором здіймаються залізні ошурки, окалина й пил.

Джек приголомшений. Він мовчки робить свою роботу, а навколо лещат, тримаючи залізні бруси з розпеченими кінцями, снують напівголі люди, спітнілі, волохаті, зігнуті, скорчені, самі чимось схожі на ті розм'якшені вогнем залізяки, що вигинаються й

корчаться в їхніх руках. О, якби ота навіжена Шарлотта, перенісшись через гори, ріки й долини, могла раптом опинитися тут і на власні очі побачити серед оцього рою людей свою дитину, свого Джека, виснаженого, блідого, із залитим потом обличчям, якби вона могла побачити його худі руки із закасаними рукавами, розхристані на білих дитячих грудях блузу й сорочку, почервонілі через ядучий пил його очі й горло, який би обійняв її жаль і як карало б її сумління!

Так воно вже ведеться, що в цеху кожен має прізвисько; Джека через його худорбу прозвали Ацтеком. Та кличка дедалі більше приставала до колись гарненького білявого хлопчика, який поступово ставав звичайним позбавленим повітря заводським підлітком, виснаженим маленьким створінням з передчасно зачахлим тілом і змарнілим обличчям.

- Гей, Ацтеку, повертайся швидше! Гвинта закручуй! Та дужче! Ще наляж, хай тобі чорт!

То кричить Лебескам, "горб", чий голос чути навіть у цім урагані пекельного гуркоту. Чорний велет, якому Рудик довірив початкове навчання Джека, часом зупиняється, щоб дати йому пораду, показати, як потрібно тримати молот. Учитель брутальний, хлопчик незграбний. Учитель зневажає дитячу слабкість, учень боїться його страшної сили. Хлопчик робить те, що йому, велять, затискає гвинт, як тільки може. Але руки його позбивані, в пухирях, його лихоманить і на очі навертаються сльози. Інколи Джекові здається, що він уже не живе, йому ввижається, що й він, сам, став часткою отого складного заводського начиння, що він лише маленька деталь серед інших деталей, якась невеличка, позбавлена свідомості й волі шестерня, що крутиться й дзижчить, поєднана з усім механізмом, приведеним в рух незримою таємничою силою, яку він віднині знає, якою захоплюється і якої боїться. Вона називається: "пара"!

Саме пара наплутала попід стелею всі оті шкіряні паси, які піднімаються, опускаються, перехресшуються і тягнуться до шківів, молотів, ковальських міхів. Саме пара приводить у рух копер і велетенські струги, під якими найміцніше залізо перетворюється у металеву стружку, тонку, як нитка, і закручену, як завите волосся. Саме пара освітлює кутки кузні снопами вогню, розподіляє силу і працю по всьому цеху. То її глухе шипіння і ритмічне двигтіння так вразили хлопчика в день приїзду, і йому здається тепер, ніби він і живе тільки нею й для неї, що через неї він не може вільно дихнути, став такою слухняною річчю, як ті машини, які вона рухає.

Яке жахливе життя, а надто після двох років цілковитої волі, що минули для нього у Вільшанику!

О п'ятій годині ранку дядько Рудик щодня гукав: "Егей, хлопче!" Майстрів голос лунав на весь дощаний будинок. Вони поспіхом з'їдали сніданок, сидячи край столу, випивали по склянці вина, яке наливала вродлива Клариса, ще навіть не причесавшись. А потім - в дорогу, на завод, де монотонно, невтомно гудів дзвін - "Ба-а-м, ба-а-м, ба-а-м..." - наче хотів розбудити не тільки острів Ендре, а й усі навколишні береги, води, небо і порти Пембоф та Сен-Назер. І тоді на вулицях, на подвір'ях, біля воріт цехів

наростало шаркання ніг, здіймалася товкотнеча. Минали передбачені заводським розкладом десять хвилин, і прапор опускався униз, сповіщаючи тих, хто запізнився, що вхід до заводу для них закрито. На перший раз у них утримували за цей день зарплату, на другий – тимчасово усували від роботи, а на третій – остаточно звільняли.

Д'Аржантонів нестерпно жорстокий режим дня був дрібничкою порівняно із теперішнім.

Джек дуже боявся "прогавити прапор" і тому найчастіше опинявся перед заводськими ворітьми задовго до перших ударів дзвону. Проте якось місяців через два або три після початку трудового життя на заводі через недоброзичливість інших заводських учнів він якось мало не спізнився на роботу. Того ранку над островом весело гуляв вітер, шквали якого долітали з вільних просторів моря, і саме у ту хвилину, коли Джек мав зайти у цех, він підхопив хлопчикового картуза і поніс по дорозі.

– Зупиніть, зупиніть його! – кричав хлопчик, біжачи за ним вниз спадистою вулицею.

Але замість зупинити клятого картуза якийсь учень, ідучи на роботу, зафутболив його ногою ще далі. Потім – ще якийсь, потім – ще. Це стало веселою грою для всіх, крім Джека, котрий щодуху біг серед гикання, викриків: "Киш!.. Киш!.." – серед дикого реготу, біг, тамуючи сльози, бо знав, скільки ненависті до нього виливалося в цих брутальних веселошах. Тим часом удари дзвону мали ось-ось затихнути. Джек побачив, що мусить відмовитись від погоні за картузом і бігом повертатися назад, йому було дуже прикро. Картуз – неабищо і коштує дорого. Доведеться писати матері, просити в неї грошей. А що коли д'Аржантон побачить листа! Та найбільше він страждав через ненависть до себе з боку інших робітників, ненависть, що прозирала у найменших дрібницях. Є створіння, які не можуть жити без ласки, як деякі рослини не можуть рости без тепла. Саме таким був Джек. І біжачи назад, він з болем думав: "За що? Що я такого їм зробив?"

Коли хлопчик, захекавшись, добувся нарешті до ще відчиненої заводської брами, він почув за спиною натужні похапливі кроки, хрипке, ніби тваринне, дихання, і майже в ту саму мить на його плече опустилася чиясь велика рука. Обернувшись, він побачив руде чудовисько з усмішкою на посіченій тисячею приязних дрібних зморщок мармизі, – воно простягало йому підібраного картуза. Уже вдруге після свого приїзду в Ендре Джек бачив ту посмішку і те трохи знайоме обличчя. Але де ж він бачив його? Ех, хай йому біс! Таж на шляху в Корбейль! Це ж той самий бродячий торговець, що рятувався колись від грози з великим кошиком брилів за спиною... Але в ту хвилину йому ніколи було відновлювати знайомство. Вахтер, опускаючи прапор, гукнув:

– Гей, Ацтеку!.. Мерщій!

Хлопчик устиг лише вхопити свого картуза, подякувати Белізеру, і той, накульгуючи, пішов дорогою вниз.

Того дня, стоячи біля лещат, Джек уже не відчував себе таким сумним і самотнім. Перед очима в нього стояв шлях на Корбейль; Джек бачив, як він в'ється просто серед

ковальського цеху, а навколо гаї, лужки... Бачив, як надвечір їде ним попід лісом лікар на своїй бричці... І від згадки в цьому пеклі про свіжість омріяних луків і річки Джека була тепер лихоманка, його то морозило, то кидало в жар. Вийшовши після роботи із заводського подвір'я, Джек шукав Белізера по всьому Ендре, але бродячий торговець зник. Не з'явився він ні наступного дня, ні через день. Непривабливе лице, що навівало Джекові найкращі спогади з його дитинства, мало-помалу стиралося з хлопчикової пам'яті, проте це відбувалося повільно й болісно, як болісно й повільно шкутильгав дорогами отой злидар. І знов самотність...

У цеху Джека недолюбливали. У будь-якому гурті людей хтось має бути за козла відпущення, з якого всі знущаються і на якому зривають злість, спричинену втомою. У ковальському цеху така доля дісталася Джекові. Інші заводські учні, майже всі народжені в Ендре, сини або брати робітників, мали хоч якийсь захист, отож їх не чіпали – найчастіше безкарно цькують слабких, невинних, незлобивих, а тут не було жодної людини, що заступилася б за Джека. "Горб", маючи його за слабака, не хотів більше ним опікуватися і віддав на поталу безсердечним вихваткам усього цеху. Та й чого він прибудив сюди, в Ендре, цей тонкошкірий парижанин, який навіть розмовляє не так, як інші, і, озиваючись до товаришів, завжди додає: "Так, пане!.. Спасибі, пане!.."? Їм так розхвалювали його здібності до якоїсь там "маханіки", а виявилось, що Ацтек ні бельмеса в ній не тямить. Навіть заклепки не поставить. А незабаром зневага цих людей переросла в холодну жорстокість: так груба сила мстить інтелігентській слабкості. Дня не минало, щоб йому не влаштували якоїсь каверзи. А найжорстокіші були заводські учні. Якось один з них простиг йому залізного бруса розпеченим, але вже потемнілим кінцем.

"Тримай, Ацтек!" А після цього – цілий тиждень лікарні. Що ж до брутальних, незграбних жартів дорослих робітників, що звикли лише вергати великі тягарі, то про це вже нічого й казати – вони й самі не усвідомлювали сили своїх "дружніх" стусанів.

Лише в неділю Джек міг трохи спочити й розвіятися. Він виймав із ящика одну з лікаревих книжок і йшов з нею до Луари. Там, на косі, що глибоко врізалася у воду, стояла старовинна напіврозвалена башта, яку всі називали баштою святого Ермелана; вона скидалася на сторожову вежу часів норманських нашеств. Хлопчик сідав у якій-небудь кам'яній западині біля підніжжя тої вежі, розкривав на колінах книжку і читав, зачарований плюскотом хвиль і простором широкої річки. Неділя озивалася всіма дзвонами навколишніх церков, що провіщали спочинок і спокій. Посеред річки пливли судна, а вдалині то там, то сям, щось вигукуючи і бавлячись, купалися діти.

Джек читав, але лікареві книжки часто виявлялися надто складними для нього. Щоб зрозуміти їх, йому ще бракувало знань і досвіду, і вони тільки лишали в його душі добре, але, так би мовити, ще сухе насіння, яке могло прорости лише згодом. Тоді він відкладав книжку і мріяв, прислухаючись до плюскоту хвиль, що розбивалися об каміння, до їхнього розміреного шурхоту на пологому березі. Джекові думки линули далеко-далеко від заводу й робітників, він згадував матір і свою маленьку подругу, згадував інші неділі, коли був гарно вбраний, щасливий, згадував святково вдягнених

людей після недільної меси, прогулянки в Етьйолі поруч з незрівнянною Шарлоттою, велику лікареву аптеку, де грався із Сесіль, чий білий фартушок, ніби ясна дитяча усмішка, освітлював усе навколо...

Отак на декілька годин він забував про всі свої знегоди і був щасливий. Та ось настала холодна вітряна осінь з нескінченними дощами, і Джек не міг уже годинами сидіти в неділю під баштою святого Ермелана. Тепер його вихідні минали в домі Рудика.

Хлопчикова лагідність зворушувала Рудиків. Вони були дуже добрі до нього. А Зінаїда, та душі не чула в Джекові – клопоталася ним, як мати, прала й церувала йому одяг і, незважаючи на огрядність, була така метка, аж не вірилося. Коли вона приходила до замку на роботу, всі тільки й чули її розповіді про учня. Навіть дядько Рудик, який трохи зневажав Джека за його кваліфікацію і брак навиків до фізичної роботи, казав:

– І все ж таки він хороший хлопець.

Рудик лише вважав, що Джек надто багато читає книжок, і часом, сміючись, питав, ким він хоче стати, вчителем, чи священником. Проте він виявляв і деяку повагу до свого підопічного і не за що інше, як за його освіченість. Хай там як, а дядько Рудик, крім свого ремесла, нічого в світі не знав, ледве міг читати й писати, а відтоді, як став майстром і одружився з Кларисою, це його трохи мучило.

Його молода дружина була дочкою артилериста, колишньою містечковою дівчиною, досить добре вихованою в багатодітній і бідній сім'ї, де кожному доводилося працювати й заощаджувати. Змушена вийти заміж за чоловіка, який не був їй до пари ні за освітою, ні за віком, вона досі ставилася до нього із спокійною, трохи зверхньою і стриманою прихильністю. А він її обожнював, кохав, як у двадцять років, і ладен був носити її на руках. Розчулений, милувався нею і дедалі більше переконувався, що вона найвродливіша і найкраще вдягнена серед усіх дружин його знайомих майстрів. То все були опасисті повні бретонки, що більше дбали про господарство, ніж про головні убори.

Клариса мала смак і навички дівчини з бідної, але працюючої сім'ї і могла власноруч надати одягу певної елегантності. Маючи вмілі руки і не переробляючись після заміжжя, вона могла оздобити одяг, зробити гарну зачіску і тому дуже відрізнялася від місцевих жінок, які скидались на черниць у своїх простих хустках і непривабливих довгих спідницях із прямими складками, які обважнювали поставу.

Така сама вишуканість відчувалася і в їхньому домі. На вікнах, як і в усіх бретонських житлах, висіли білі муслінові фіранки, зате нечисленні меблі аж сяяли чистотою, а на підвіконні стояв горщик з волошками або червоними левкоями. І коли Рудик, повертаючись увечері з роботи, бачив свій дім охайним і чистим, а дружину ошатною і привабливою, ніби в свято, в його серці оживала незгасаюча радість. Він не замислювався над тим, чому Клариса і в будні нічого не робить, як у неділю, чому, зваривши їсти, замріяно сидить, спершись на стіл, а не береться за шитво, як мала б робити справжня хазяйка, якій бракує дня, щоб упоратися з хатньою роботою.

Добряга Рудик простодушно вважав, що молода дружина прибирається для нього, а в Ендре його всі так любили, що не відважувалися вивести майстра з омани й сказати, що всі її думки й почуття належать іншому.

Чи багато було правди в усіх тих домислах?

У містечкових плітках, які поширюються від порога до порога швидше від вітру і розносяться в усі усяди, імена Клариси й Нантця завжди згадувалися разом.

А якщо чутки були й правдиві, то на Кларисине виправдання треба сказати, що познайомилася вона з Нантцем ще до одруження. Він з нею бачився в її батьківському домі, коли приходив туди разом з Рудиком, і якби високий кучерявий красень-небіж захотів одружитися з нею замість свого дядечка, то перевагу, безумовно, віддали б йому. Та кучерявому красунчикові таке й на думку не спадало. Він тоді лише помітив, що Клариса зваблива, витончена і вродлива, коли та стала його юною тітонькою, з котрою він узяв за звичку розмовляти, поблажливо посміхаючись і жартуючи із їхнього насправді трохи дивного свояцтва, адже він був навіть трохи старший за неї, свою тітку.

Що ж сталося далі?

Життя під одним дахом і дозволена родинна близькість, довгі розмови наодинці вечорами, коли дядько Рудик кунав за столом, а Зінаїда засиджувалася у замку, щоб терміново закінчити пошиття якоїсь сукні або іншого вбрання, – чи ж могло минути все це безслідно для двох однаково вродливих і грайливих молодих людей, яких так вабило одне до одного? Навряд. Здавалося, вони були такі подібні, мов дві частки одного цілого, а безтурботній і м'якій Кларисі так хотілося спертися на гаряче і міцне плече свого вродливого племінника!

Але то були тільки здогади, а певності ніхто не мав. До того ж поміж винними, чи то пак звинуваченими, завжди опинялася пара пильних широко розплющених очей, Зінаїдиних очей, які давно вже чатували на жахливу зраду, що зріла в батьківському домі.

Охоплена постійними підозрами, Зінаїда ухитрялась у будь-який спосіб заважати побаченням своєї мачухи й двоюрідного брата: вона раз у раз приходила додому, коли її ніхто не чекав, і зухвало дивилася їм просто в обличчя. Стомившись за цілий день напруженої праці, вона усе ж таки всідалася ввечері з плетивом у руках поміж веселим Нантцем і заміряною мачухою, яка, дивлячись у простір затуманеними, мов незрячими, очима і безвладно опустивши руки, могла б до ранку слухати балаканину красеня-кресляра.

Старий добряга Рудик був простодушний і довірливий до сліпоти, зате підозрілива Рудикова дочка чатувала за його дружиною незгірш ревнивого чоловіка. Чи можете ви уявити чоловіка в спідниці з прозірливістю й передчуттями, які властиві лише жінкам?

Отож між Зінаїдою і Нантцем точилася запекла боротьба, а їхні безперервні сутички й сварки приховували глуху лють і таємну ворожнечу. Дядько Рудик посміювався з них обох, гадаючи, що все те – лише наслідок колишньої симпатії й неусвідомленої закоханості між двоюрідними братом і сестрою, але Клариса, слухаючи їх, блідла й непритомніла: ця слабка, не здатна до боротьби жінка була у розпачі,

передчуваючи своє падіння.

Зінаїда святкувала перемогу. Вона так спритно діяла у замку, що директор, якому так і не вдалося відправити Нантця в Герінії, замість цього нещодавно відіслав його у Сен-Назер із заводським дорученням вивчити нові зразки машин, що їх установлювали на трансатлантичних пароплавах. Там він мав на кілька місяців роботи, щоб зняти креслення і поробити замальовки. Клариса не гнівалася на пасербицю, хоч і розуміла, хто домігся цього від'їзду; вона навіть відчувала деяке полегшення. Клариса належала до тих кокетливих жінок, чиї томливі очі немов просять: "Захистіть мене!" І, як бачите, Зінаїда збагнула її благання і таки спромоглася захистити.

Джек дуже скоро здогадався, що обидві жінки зберігають спільну таємницю. Він їх обох однаково любив. Йому дуже подобалася завжди весела, мужня й відкрита Зінаїда, а Клариса, витонченіша і жіночніша, була мила його очам, що змалку звикли до краси і вроди. Він навіть знаходив у ній деяку схожість із своєю матір'ю, із самим собою. Щоправда, Іда була відкрита, вся на виду – жвава, балакуча й поривчаста, а задумлива і мовчазна Клариса належала до жінок, які чим менше рухаються, тим більше поринають у мрії. До того ж у них не були схожі ні риси обличчя, ні хода, ні навіть колір волосся. І все ж таки вони були чимось схожі. То була особлива, ледь помітна схожість, яка проявлялася то в тому, що їхній одяг мав однаковий запах парфумів, то в сукнях, на яких були схожі складки, то в подібних прикрасах, то в чомусь іще невловимішому, що міг помітити лише найдосвідченіший знавець людської душі. З Кларисою й Зінаїдою хлопчик почувався вільніше, ніж з Рудиком; вони опікали Джека з тим душевним благородством, із тією витонченістю, завдяки яким у робітничому середовищі матері й жінки стоять далеко вище, ніж батьки й чоловіки. Інколи, у неділю, відколи погода не дозволяла виходити з дому, Джек читав їм уголос.

Це бувало в "залі" нижнього поверху, великій кімнаті, прикрашеній морськими картами і олеографією з видом Неаполя, що висіли на стінах, а також всюди розкладеними великими мушлями, закам'янілими губками, висохлими морськими кониками – усіма тими екзотичними дрібничками, якими сусіднє море та кораблі, що прибувають з рейсів, постачають скромні домівки приморських містечок. На всіх меблях, на дивані і на оббитому утрехтським оксамитом кріслі лежали мережані серветочки ручної роботи, доповнюючи ту відносну вишуканість помешкання. Дядько Рудик найбільше полюбляв крісло. Приготувавшись слухати читання, він зручно всідався у ньому, Клариса лишалася на своєму звичному місці біля вікна в задумливій очікувальній позі, а Зінаїда, яка заради домашніх справ навіть пропускала церковну відправу, використовувала вільну від поденної праці неділю для того, щоб церувати білизну домашніх та Джеків робочий одяг.

Хлопчик спускався з горища, захопивши з собою одну з лікарєвих книжок, і починав читати.

З найперших рядків очі добряги Рудика починали тріпотіти повіками, потім витріщувались і зрештою, не витримавши надмірних зусиль, заплющувались.

Його самого доводила до розпачу непереборна сонливість, яка нападала на нього

відразу, як тільки він опинявся без діла в незвичній для нього сидячій поставі. Та й як тут не заснеш, коли кляте крісло таке м'яке та зручне! Йому було ніяково перед дружиною, і час від часу, : згадуючи про це, та щоб показати, ніби він не спить, а уважно слухає, він голосно крізь сон щось говорив. У таких випадках найчастіше він нерозбірливо бурмотів: "Неймовірно!" До того ж казав це не до речі, невлад, у звичайних місцях, і тим самим ще більше всіх переконував, що нічого не чує. Та ще й книжки, якими лікар Ріваль напхав цілий ящик для нашого друга Джека, не були ні дуже цікаві, ні досить зрозумілі. То були переважно переклади творів античних поетів, "Листи" Сенеки, "Життєписи" Плутарха, окремі книги Данте, Вергілія, Гомера, кілька книжок з історії – оце й усе. Часто хлопчик читав, сам нічого не розуміючи, та все ж він не відкладав книжок, уперто дотримуючись даної лікареві обіцянки і вірячи, що книжки не дадуть йому упасти аж надто низько, до рівня людей, серед яких він жив і працював. Він читав наполегливо, майже набожно, не втрачаючи надії, що між темними рядками спалахне світло, читав так ревно, як побожна жінка повторює в церкві молитву, яку проказує пастор незрозумілою їй латиною.

Серед усіх книжок йому найбільше подобалась поема "Пекло" Данте, її він читав найчастіше. Змальовані у ній пекельні муки вражали Джека. В його уяві вони мали щось спільне із тим видовищем, яке щодня було у нього перед очима. Напівголі люди, ненажерливий вогонь, величезні виливниці у ливарному цеху, в які кривавою рікою тече розплавлений метал, – усе це він бачив у віршах поета, а стогони і зітхання пари, скрегіт велетенських пилок, глухі удари копра, що лунали в освітлених червоним полум'ям цехах, в його уяві були подібні до зображених поетом різних кіл пекла.

Якось у неділю Джек читав своїм постійним слухачам уривок із улюбленого твору. Як завжди, дядько Рудик заснув після найперших слів, зберігаючи на обличчі добродушну зацікавлену посмішку, яка дозволяла йому час від часу казати, не прокидаючись: "Це неймовірно!" Зате обидві жінки слухали дуже уважно, хоч кожна з них сприймала вірші Данте по-різному.

То був епізод, присвячений Франчесці да Ріміні:

*Немає більшого страждання,
Як згадувати про щасливі дні,
Коли на тебе упаде нещастя...*

Джек читав далі, а Клариса час від часу здригалася і все нижче опускала голову. Масивна Зінаїда, насупившись і випроставшись, сиділа на стільці і люто орудувала голкою.

Велична поезія, що звучала в тиші скромного помешкання робітників, здавалося, витала в недосяжній високості над ними, над їхніми почуттями й враженнями, турботами й буденним існуванням, і все ж пробуджувала в їхніх душах цілі світи думок, торкалася найпотаємніших струн серця і як могутня блискавка несла в собі примхливий, незбагненний і небезпечний електричний заряд.

Слухаючи ту історію кохання, Рудикова дружина безмовно плакала. А коли Джек дочитав до кінця уривок, Зінаїда, не бачивши, що з очей мачухи котилися сльози,

заговорила перша.

- Яка ж лиха і безсоромна жінка! - обурилася вона. - Як вона посміла так розповідати про свій злочин, хвалитися ним!

- То правда, вона дуже винна, - мовила Клариса, - і дуже нещаслива.

- Нещаслива?.. Не кажіть так, мамо... Можна подумати, що ви її жалієте, оту Франческу, яка любила чоловікового брата.

- Воно-то так, дочко! Але вона полюбила його ще до заміжжя, а її силоміць видали за нелюба.

- Силоміць чи ні, а вийшла заміж - будь вірна чоловікові. У книжці сказано, що він був старий, але як на мене, то його за це треба було поважати ще дужче і не давати підстав піднімати його на глум. Ось так! І старий правильно зробив, повбивавши їх обох. Туди їм і дорога!

Вона казала все це із непримиренним запалом, вкладаючи у свої слова усю дочірню любов до батька, жіночу гордість і нещадну цноту юності, що судить усіх і все, виходячи із вимріяного ідеалу, ще зовсім не знаючи життя, не уявляючи, що може бути з нею самою.

Клариса змовчала. Вона відсунула завісу на вікні й виглянула надвір. Рудик, прокинувшись, розплющив одне око і пробелькотів: "Це неймовірно!" Джек, опустивши очі в книжку, думав про бурхливу суперечку, викликану щойно прочитаним. Отак безсмертна легенда про кохання і перелюбство, прочитана через чотириста років дитиною, яка сама не зовсім розуміла всього її змісту, знайшла несподіваний відгук у цьому простому, неосвіченому середовищі. В тому й велич та могутність видатного поета, що, розповідаючи про чийсь окрему долю, він звертається через віки до всіх людей, і його геній, наче ясний місяць у погожий вечір, невтомно й неквапливо світить самотнім і заблукалим на шляхах життя, співчутливо, приязно і лагідно сяючи з небес по всіх закутках землі.

- От тепер я вже не сумніваюсь, це він!.. - несподівано вигукнув Джек, схопившись зі стільця.

На вуличці робітничого селища перед вікнами їхнього дому промайнула тінь і почулися знайомі Джеку вигуки:

- Брилі!.. Брилі!.. Брилі!..

Джек миттю вискочив надвір, але його випередила Клариса. На порозі вона зіткнулася з хлопчиком; зашарівшись, жінка запихала в кишеню зім'ятого листа.

Бродячий торговець уже відійшов, хоча, дуже кульгаючи, ніс на спині гору кашкетів, зюйдвесток і фетрових брилів; він у три погибелі згинався під тягарем ноші: зимовий крам був набагато важчий, ніж літній. Торговець ось-ось мав повернути за ріг.

- Гей!.. Белізер!.. - крикнув Джек.

Той обернувся, і на його обличчі з'явилась добра, привітна усмішка.

- Я був упевнений, що це ви. Значить, ви й тут буваєте, Белізер?

- Звичайно, паничу. Батько хотів, щоб я пожив у Нанті, в сестри, у неї заслаб чоловік. От я й зостався. Я скрізь буваю - і в Шатне, і в Ла Басс-Ендрі. Там багато

фабрик і заводів, торгую непогано. Але найбільше я продаю в Ендре. Крім того, я ходжу іноді з дорученнями в Нант і Сен-Назер, – додав він, підморгнувши і глянувши в бік Рудикового дому, за кілька кроків від якого вони вели розмову.

Загалом Белізер не нарікав на долю. Він відсилав усе, що вдавалося уторгувати, в Париж, старому батькові й братам. Своякова хвороба йому теж дорого обходилася, але якщо не опускати рук, а працювати, то зрештою усе владнається. І якби не черевики...

– Вони весь час вам муляють? – запитав Джек.

– Ой, весь час муляють, кляті... Ви знаєте, щоб не мучитися, я мав би замовити хоч одну пару взуття по своїй нозі, за міркою, але у мене немає за що, таке не всі можуть собі дозволити.

Трохи розповівши про своє життя-буття і хвилю повагавшись, Белізер запитав:

– А що з вами сталося, паничу, чого ви опинилися в робітниках? У вас там був такий гарний дім...

Учень не знав, що й відповісти. Він червонів за свої чорні руки, за робітничу блузу на плечах, хоч вона була й чиста, недільна. Помітивши його збентеження, торговець перевів розмову на інше:

– Пригадуєте, яким добрим був отой окіст? До речі, як поживає така вродлива з виду дама? То часом не ваша матінка? Ви на неї схожі.

Джек так зрадів згадці про матір, що цілий вечір простояв би посеред вулиці, розповідаючи про неї, та Белізер не мав часу. Йому щойно дали листа, якого треба хутко віднести до адресата... Белізер знову моргнув, кинувши оком на те саме вікно, мусиш іти.

Вони потиснули один одному руку, і торговець, зігнувшись, скривившись від болю, пошкутьгав далі, переставляючи ноги, наче підсліпувата шкапа, а Джек розчулено дивився йому вслід, і перед очима в нього стояла біляста від пилу дорога, що стелиться через ліс на Корбейль, дорога, по якій стомленою ходою, мов Вічний жид, прошкує самотній подорожанин – бродячий торговець.

Повертаючись додому, Джек побачив, що за дверима його чекає бліда, схвильована Клариса.

– Джеку, – тихо промовила вона, і губи її затремтіли, – що вам сказав той чоловік?

Хлопчик відповів, що познайомився з торговцем іще в Етьйолі, і вони балакали про рідних.

Жінка зітхнула, наче в неї упала гора з плечей. Але цілий вечір вона сиділа на стільці, згорбившись і похиливши голову, іще задумливіша, ніж завжди. Здавалося, до тягара її білявих кіс додався гніт жахливих докорів сумління.

III. Машини

"Помістя Вільшаник, поблизу Етьйоля.

Я невдоволена тобою, любий сину. Добродій Рудик нещодавно прислав своєму брату довгого листа про тебе. Вихваляючи у ньому твою доброту, слухняність і

вихованість, він твердить, що більше, ніж за рік перебування в Ендре, ти нічого не навчився, і він цілком переконався, що ти не здатний бути ковалем. Можеш уявити, як нам прикро. Якщо ти нічого не навчився, незважаючи на здібності, що їх помітили у тебе друзі д'Аржантона, то де тільки значить, що ти лінуєшся; твоє неробство нас дивує і засмучує.

Наші друзі обурені, і тепер я мушу щодня вислуховувати . докори та кепкування на адресу свого сина. Д ще він пише, ніби тобі вадить заводське повітря, ніби ти дуже кашляєш і так схуд та зблід, що на тебе шкода дивитись, а тому тобі бояться давати будь-яку роботу, бо при найменшому зусиллі ти вмиваєшся потом. Мені справді не вкладається в голову, звідки така слабкість у хлопця, якого всі вважали таким здоровим. Звісно, я не скажу, як інші, що все це від лінощів та від дитячого бажання прикинутися слабеньким, безпорадним, щоб тебе жаліли. Я знаю свого сина і впевнена, що він не здатний на лукавство. Я тільки гадаю, що він буває необережним, ходить вечорами без шапки, забуває зачиняти вікно і закутувати шию шарфом, якого я йому послала. Даремно ти так робиш, сішку. Перш за все треба берегти здоров'я. Подумай, скільки сили треба, щоб досягти мети. Коли людина здорова, їй не страшна ніяка робота.

Я розумію: те, що ти робиш, не завжди тобі до душі, набагато приємніше гасати лісом із якимось лісником, але пригадай, що тобі казав пан д'Аржантон: "Життя – не роман". Хто-хто, а він добре це знає, наш бідний дорогий друг, життя не гладило його по голівці, а його фах іще важчий за твій.

Якби ти знав, до яких нищих заздрощів, до яких підступних і прихованих змов удаються його вороги. Це великий поет, його геній усіх лякає, і тому вони із шкіри пнуться, аби не дати йому розкритися. Чи можеш ти уявити, до чого вони нещодавно дійшли? У Французькому театрі прийняли п'єсу, а вона, як дві краплі води, схожа на його "Дочку Фауста", про яку ти, звичайно, чув від нас. Природно, в нього украли не саму п'єсу, бо вона іще не написана, а її головну думку і назву. От і подумайся, хто це зробив. Його оточують лише вірні друзі, що вболівають за його майбутнє. Ми вже навіть думали, чи це не справа рук тітки Аршамбо: вона тільки те й робить, що підслуховує та підглядає у всі шпарки своїми тхорячими очицями. Але як би вона змогла запам'ятати весь план п'єси, та ще й переказати його зацікавленим, коли вона не здатна зв'язати двох слів по-французькому?

Хай там як, а наш друг був дуже засмучений цією новою невдачею. Спочатку в нього бувало щодня аж по три нервових напади. І я мушу сказати, що п. Гірш виявив за цих обставин надзвичайну відданість; це просто щастя, що він був поруч, бо п. Ріваль усе ще гнівається на нас. Уявляєш, він жодного разу не зайшов поцікавитись, як себе почуває наш бідний хворий! До речі, дорогий мій сину, я повинна сказати тобі ще одну річ: нам стало відомо, що ти листуєшся з лікарем і маленькою Сесіль, і тому я мушу тебе попередити, що п. д'Аржантон несхвально дивиться на таке листування. Можливо, п. Ріваль і чудова людина, але в нього застарілі, віджилі погляди і звички, до того ж він не побоявся навіть у нашій присутності відмовляти тебе від того, в чому полягає твоє

справжнє покликання. І потім, розумієш, синку, взагалі треба спілкуватися з людьми свого кола, свого фаху, триматися, скільки можливо, свого середовища. В іншому разі людина ризикує занепасти духом, зневіритись, підпасти під владу всіляких нездійснених химер і мрій і зрештою опинитися серед невдач.

Що ж до твоєї дружби з Сесіль, то п. д'Аржантон вважає, і я цілком дотримуюся його думки, що це – дитяче захоплення, яке не повинне тривати занадто довго, інакше воно може лише ускладнити життя, ослабити волю, збити на манівці. Отож ти зробиш дуже розумно, якщо порвеш з ними стосунки, які можуть тобі тільки зашкодити і які, очевидно, також певною мірою викликали твоє дивне збайдужіння до самохитів і з великим захопленням вибраного тобою шляху. Сподіваюсь, ти розумієш, мій дорогий синочку, що я все це кажу тобі задля твого добра. Подумай: тобі скоро п'ятнадцять років, ти маєш у руках добре ремесло, і перед тобою відкрите чудове майбутнє; не треба давати підстав утішатися тим, хто просторікував, що ти ні на що не спроможний.

Твоя любляча мама

Шарлотта.

Post scriptum. Десята година вечора. Мій любий, чоловіки щойно піднялися нагору. Користуючись цим, хочу побажати тобі доброї ночі і сказати те, що сказала б, якби ти був поруч. Не журися, Джеку, а головне, не впирайся. Ти знаєш, який він. Не лихий, але невблаганний. Він постановив, що ти будеш робітником, і хоч-не-хоч, тобі доведеться ним стати. Хоч би що ти говорив, це нічого не дасть. Він затявся і не поступиться. Чи має він рацію? Я й сама не знаю. У мене голова йде обертом від усього, що вони тут кажуть. Не сумніваюся тільки в одному: ти не повинен хворіти. Прошу тебе, Джеку, одягайся тепло увечері, коли виходиш з дому. Там, мабуть, вогко, на тому острові. Стережися туманів. І потім, пиши мені на адресу Аршамбо, коли тобі щось потрібно... Чи є в тебе ще шоколад, щоб пожувати вранці, прокинувшись після сну?.. Для того щоб ти міг трішечки підкріпитися, я щомісяця відкладаю невеличку суму з тих грошей, які він видає мені на вбрання. Уявляєш, завдяки тобі я стала ощадливою. А головне – працуй. Думай про те, що настане день – і, можливо, той час уже недалеко, – коли твоїй матері більше ні на кого буде спертися, тільки на тебе.

Якби ти знав, як я часом журюся, думаючи про майбутнє! Не кажучи вже про те, що й тепер тут жити невесело, особливо після тієї останньої неприємності. Бувають дні, коли я зовсім не почуваю себе щасливою, отакі-то справи... Але ти знаєш мене: довго журитися я не вмію. Заплачу, а через хвилину уже й сміюся. Сама не знаю, як воно в мене отак виходить. А втім, мені ні на що скаржитися. Він людина нервова, як і всі люди мистецтва, але важко навіть уявити собі, скільки щедрої шляхетності й величчя у глибині його душі. Прощай, мій любий, я кінчаю і віддам зараз листа тітоньці Аршамбо, яка, ідучи додому, занесе його на пошту. Боюся, що ця добра жінка довго в нас не утримається. П. Д'Аржантон не довіряє їй. Він гадає, ніби її підкупили його вороги, щоб вона викрадала сюжети його книжок і п'єс. Кажуть, таке траплялося. Я тебе цілую й люблю, мій коханий Джеку... Всі оці крапочки – поцілунки, які я тобі посилаю..."

Читаючи сторінку за сторінкою цього листа, Джек виразно бачив двоє облич –

спочатку чванькувате лице д'Аржантона, під диктування якого писала мати, а потім – обличчя матері, яка стала такою, як вона є, і з даліни обнімала його, пригортала до серця, подумки пестила. Вона почувала себе такою пригніченою, бідолашна! Як їй там тяжко з її експансивною вдачею! Дитяче мислення часто виливається в яскраві картини, в образи, і, читаючи листа, Джек уявляв, як його Іда – а для нього вона завжди лишалася Ідою, – ув'язнена в башточці "Parva domus", відчайдушно махає йому рукою, кличе на допомогу, як свого єдиного рятівника.

О, він працюватиме, він подолає свою огиду до заводу й ковальського цеху і стане добрим робітником; він працюватиме не покладаючи рук, добре зароблятиме, аби тільки врятувати матір від деспота, визволити її з неволі. Перш за все він поховав усі свої книжки, усіх поетів, істориків і філософів у лікарів ящик, та ще й забив його цвяхами, боячись піддатися спокусі. Він не хотів більше читати, щоб не підпасти під владу химер, які можуть звести його на манівці. Він вирішив берегти силу і цілком зосередитися на меті, яку вказувала йому мати.

– Ти маєш рацію, хлопчику, – сказав якось Рудик. – Книжки тільки забивають голову всякими нісенітницями, заважають у роботі. У нашому ділі дуже вчених не треба; а якщо ти справді хочеш навчитися ремесла, то я ось що тобі пропоную: у мене тепер понаднормова робота, я працюю і вечорами, і навіть у неділю. Якщо хочеш, ходи зі мною: між ділом я навчу тебе обробляти залізо. Може, я терплячіший і мені більше пощастить, ніж Лебескаму.

Відтоді вони так і робили. Відразу після вечері слюсар-монтажник, якому доручили особливу роботу, брав із собою, хлопчика на безлюдний завод – темний, притихлий, ніби він збирався на силі для наступного трудового дня. Невеличка лампа, поставлена на верстат, освітлювала тільки те місце, де працював дядько Рудик. Решта цеху потопала у загадковій пітьмі, коли місячне світло вихоплює лише великі предмети з невиразними обрисами. На стіни, де висіло заводське начиння, падали відблиски й смуги світла від лампи. Довгими рядами вилаштувались токарні верстати. Перехрещені паси, барабани й маховики не рухалися, позавмирили до самого ранку. Лише металеві ostrужки й ошурки, що попадали зі станин, поблискували на землі і щокроку хрускотіли попід ногами, мов доказ того, що робочий день уже закінчився.

Дядько Рудик, схилившись, заглибившись у роботу, спритно орудував невеличкими точними інструментами, час від часу поглядаючи на стрілку хронометра. Навколо не було чути жодного звуку, лиш гул токарного верстата, що приводився в рух педалями, та сичання води, яка крапля за краплею сочилася на шалено розкручений вал. Стоячи поряд з майстром, Джек старанно обточував яку-небудь деталь, намагаючись відчутти смак до цього ремесла. Та він явно не мав до такої роботи ані найменшого покликання.

– Нічого не буде, бідолашний хлопче, – казав йому дядько Рудик. – Не відчуваєш ти терпуга...

А проте хлопчик старався із усіх сил, не дозволяв собі ні хвилини перепочинку. Інколи, у неділю, майстер водив його по заводу, докладно пояснював йому будову усіх тих могутніх машин із такими ж дикими і складними назвами, як і їх зовнішній вигляд.

"Розточувальний верстат для свердління отворів у цапфах кривошипів".

"Верстати для нарізування жолобків у шатунних головках".

Майстер захоплено розповідав йому про роботу кожної детальки, усіх тих трибків, пилок, величезних гайок, розмальовував йому, як дивовижно підігнані між собою тисячі окремих частин, що разом складають єдине ціле. Із усіх тих пояснень Джек утримав у пам'яті лише одну неприємну, немов хірургічну, назву "бурав" – довжелезне свердло, від самого погляду на яке у нього аж у черепі скреготіло. Він усе ще не міг подолати свій жах перед усіма тими бездушними, брутальними, безжальними силами, на поталу яким його кинули, мов цуценя. Рухомі парою, вони здавалися йому лютими звірами, котрі тільки й чатують, аби схопити, розтерзати, порвати його на шматки. Охололі, застигли, вони здавалися йому ще грізнішими: одні з них досі роззявляли пащі і вишкіряли ікла, інші, немов уже наситившись, повтягували свої страшні кігті й бивні. Та якось Джекові довелося бути свідком хвилюючого видовища, яке йому показало всю красу й велич машин краще, ніж найзахопленіші слова дядька Рудика.

На заводі щойно завершили виготовлення велетенської парової машини потужністю в тисячу кінських сил для канонерки. Вона давно вже стояла у глибині складального цеху, оточена безліччю робітників, закінчена, зібрана, але ще не до кінця перевірена. Джек іноді здалеку дивився на неї крізь шибки вікон – нікому, крім наладчиків, не дозволялося заходити до цеху. Після остаточної перевірки її мали відправити у Сен-Назер, і найдивніше, найнезвичайніше полягало в тому, що, попри величезну вагу і складність машини, заводські інженери в Ендре вирішили вантажити її на пароплав цілою й зібраною – могутні підйомні споруди дозволяли здійснити цей зухвалий задум. Що не день усі казали: "Це відбудеться завтра", та щоразу в останню хвилину виявлялося, що то треба перевірити якийсь механізм, то щось налагодити чи вдосконалити. Нарешті машина була готова. Дали розпорядження вантажити її на корабель.

То було свято на весь Ендре. О першій годині всі цехи позачинялися, ні в домівках, ні на вулиці не лишилося ні душі. Чоловіки, жінки, діти – всі жителі острова хотіли побачити, як машину вивезуть із складального цеху, доставлять до пристані на Луарі і повантажать на пароплав, який має перевезти її до місця призначення. Ще до того, як було відчинено заводську браму, нетерплячий, гомінкий, святково одягнений натовп скупчився біля цеху. Нарешті обидві стулки великих воріт складального цеху відчинилися, і всі побачили, як із темної його глибини повільно, важко виповзає на рухомій платформі велетенська машина. Платформу, разом з якою мали вантажити машину на пароплав, тягли по рейках за допомогою поліспастів, що приводилися в рух іншим паровим пристроєм. Коли блискача, велична й потужна озія виповзла на денне світло, її зустріли гучним криком.

На хвилину вона зупинилася, ніби щоб дух перевести і дати людям можливість помилуватись, як вона сяє на сонці. Серед двох тисяч заводських робітників, напевне, не було жодного, хто в міру сили і здібностей не вклав би своєї праці у створення цього механічного дива. Але кожен з них працював окремо, сам по собі, майже навпомацки –

так під час бою окремих солдат, загубившись серед тисячі однополчан, оглушений, огорнутий їдким димом і сліпучими спалахами вогню, стріляє поперед себе, не знаючи, куди летять його кулі і чи є якісь наслідки від його пострілів, бо не може нічого того помітити зі свого окопу.

Тепер вони нарешті побачили своє дітище, завершене, зібране із величезних блоків і припасованих одна до одної малесеньких деталей. Усі пишалися собою! За одну мить машину оточили сотні людей, що вітали її радісним сміхом і переможними вигуками. Вони захоплювалися нею з виглядом знавців, плескали по ній своїми мозолястими руками, гладили її боки, із грубуватою любов'ю казали їй: "Як ся маєш, стара?" Ливарники показували на величезні бронзові гвинти із лопатями й примовляли: "Це ми їх відлили". Ковалі відповідали: "А ми кували залізо, тут немало нашого поту". А котлярі й клепальники небезпідставно розхвалювали величезний пофарбований червоним суриком котел, який чимось нагадував бойового слона. Робітники захоплювалися металевими частинами, а інженери, креслярі й наладчики пишалися її формами. Навіть наш друг Джек і той приказував, дивлячись на свої руки: "Ах, негідниця! Скільки я через тебе пухирів мав на руках!"

Щоб відтрити цей фантастичний натовп, що веселився, як індуси на святі Джагернаута, і не дати зажерливому ідолу потовкти людей, довелося майже застосовувати силу. Звідусіль бігли наглядачі, що роздавали на всі боки штурхани, аби пробитися крізь натовп до машини; незабаром біля машини лишилося лише чоловік триста. То були зібрані з усіх цехів найдужчі робітники; озброєні дерев'яними брусами й обв'язані міцними ланцюгами, вони чекали тільки сигналу, щоб потягти чудовисько до пристані.

- Готові, хлопці? Тягни! І-і-і, ра-а-аз!..

Весело та жваво заграла-засвистіла дудочка, і машина повільно посунула по рейках, виблискуючи своїми мідними, бронзовими і стальними деталями та постукуючи своїми шатунами, балансирами і поршнями. Верхівку машини, ніби щойно завершений пам'ятник, якого залишають робітники, було прикрашено великим букетом зелених гілок, що увінчував тяжку працю людей, як символ вдячності, як усмішка природи. По рейках важко рухалась велетенська металева маса, а над нею, щокроку похитуючись, у прозорому повітрі ледь чутно шелестів султан зелені. Обабіч, не зводячи з неї очей, в урочистому кортежі йшли упереміш директор, інспектори, учні, робітники, а невтомна дудочка вела їх до ріки, де біля пристані димів вантажний пароплав, готовий до відплиття.

Ось її підвели під кран, гігантський паровий кран заводу Ендре, - найпотужніший у світі важіль. Двоє чоловіків піднялися на платформу, яку разом з машиною мали підняти за допомогою залізних тросів, кінці яких сходилися над букетом зелені у велетенському кільці, викуваному із цілого шматка металу. Свистить пара, дудочка аж заливається те веселішими, іще закличнішими трелями стріла крана опускається, як довжелезна журавлина шия, бере машину гачкуватим дзьобом і повільно-повільно, трохи здригаючись, піднімає її над землею. І ось уже вона висить над натовпом, над

за заводом, над усім Ендре. Тепер люди скільки завгодно можуть дивитися на неї, милуватися нею. Осяяна золотистим сонцем, вона ширяє в небі, немов прощаючись із численними цехами, які подарували їй життя, дали їй рух і навіть голос і яких вона ніколи вже не побачить. І, дивлячись на неї, робітники зазнають тієї втіхи від завершеної праці, тієї незвичайної, божественної втіхи, яка за одну мить винагороджує цілий рік тяжкої праці і завдяки якій частіше б'ється серце, сповнене гордої свідомості, що всі труднощі вже позаду.

- Оце-то річ!.. - бурмоче старий Рудик.

Поважний, з голими до ліктів руками, він ще тремтить від нелюдського напруження, бо також тягнув машину, і втирає очі, засліплені невтримними сльозами захоплення. Дудочка все ще посвистує, звеселяючи і збуджуючи натовп. Та ось кран починає повертатися, і його стріла нахиляється до річки, щоб поставити машину на нетерплячий пароплав. І раптом чути глухий хрускіт, а слідом за ним - жахливе, нелюдське воання, яке відлунює нестерпним болем у грудях присутніх. З того сум'яття, що проноситься у повітрі, всі здогадуються, що сюди ввірвалася смерть, смерть нагла й миттєва, що розчищає собі шлях жорстокою і владною рукою. Якусь хвилину всі ошелешені невимовною метушнею і невимовним жахом. Що ж сталося? Під час спуску один із ланцюгів натягся, і робітника, котрий був на платформі, причавило до корпусу машини. "Швидше, швидше, хлопці, задній хід!" Та марно поспішають, марно намагаються вирвати сердегу із лап страшного звіра, це - кінець. Усі підводять голови, всі піднімають руки, посилаючи прокляття; жінки вищать і затуляють очі хустинками й мереживними шаллями, аби не бачити рештки спотвореного тіла, яке кладуть на ноші. Чоловіка потрощило, розрізало надвое. Фонтаном крові залило усі сталеві й мідні частини цього чудовиська, навіть зелений його султан. Замовкла дудочка, затих натовп. У могильній тиші завершує машина свій шлях із заводу, а тим часом у напрямку містечка віддаляється купка людей: чоловіки з ношами й кілька заплаканих жінок.

Тепер у всіх очах світиться страх. Їхнє створіння стало небезпечним. Воно одержало хрещення кров'ю і обернуло свою силу проти тих, від кого її здобуло, і робітники полегшено зітхають, коли чудовисько нарешті опускається на пароплав, який занурюється глибше в воду під неймовірним тягарем, погнавши до берега кілька великих хвиль. Навіть ріка здригається і мовби промовляє: "Яке ж воно важке!" О так, дуже важке. Робітники, які все ще тремтять від нервового напруження, презираються.

Машина врешті повантажена, а поруч з нею покладено вал гребного гвинта і її котли. З неї квапливо стерли кров, і вона знову заблищала попередньою магичною красою, проте нікому більше парова машина не здається нерухомою й байдужою. Людям тепер ввижається, що вона жива й озброєна. Гордо здіймаючись на палубі вантажного судна, яке несе її, хоч видається, що ним рухає вона сама, машина квапиться до моря, немовби зголодніла за вугіллям, за морським простором, мов прагнучи чимшвидше викидати султани густого диму звідти, де ще майорить великий букет зелені. З відстані вона здається такою незрівнянною, що робітники Ендре,

забувши про недавню трагедію, проводять її у дорогу закоханими поглядами й могутнім прощальним "ура". Гайда, пливи, машино, мандруй світами! Несхибно йди накресленим тобі прямим шляхом! Не бійся вітру, морських хвиль і штормів! Ти дістала від людей могутню силу, і тобі нема чого боятися. Та маючи таку могутність, не будь лихою. Не показуй свою страшну силу, як перед від'їздом з острова. Жени, не гніваючись, корабель і перш за все шануй людське життя, якщо не зичиш лихої слави заводу Ендре!

Того вечора у всіх куточках острова лунав веселий сміх: робітники пили-гуляли. Хоч нещасливий випадок, що стався вдень, якоюсь мірою і остудив захоплення, у кожному домі людям хотілося відзначити довгоочікуване свято. Тепер це був уже не трудяга-острів, що ледве переводив дух через надмірну працю, а ввечері відразу засинав. Всюди, навіть у похмурому замку, чулися пісні, дзвін склянок, скрізь світилися вікна, відбиваючись удалині в водах Луари й мерехтячи разом із зорями, що сяяли в ясному небі. У Рудиків за довгим столом зібралися численні друзі, усі найкращі робітники цеху. Спочатку побалакали про нещасливий випадок... У тій сім'ї zostалися малі діти, ще не спроможні працювати, і директор пообіцяв удові пенсію... Потім знову усі стали згадувати про машину. Тяжка праця, що тривала місяцями, стала тепер лише приємним спогадом. Робітники пригадували різні випадки, розповідали, скільки праці вклали в ту машину. Треба було чути розповідь волохатого здоровила Лебескама про те, як опирався їм грубий метал та скільки довелося помучитися з ним ковалям.

- Бачу, не прикипає лист до листа... Кричу хлопцям: гатіть із усіх сил! Ану, шакали, клепайте так, як я, скоріше!..

Перед його очима горбилося кляте залізо, і він гупав пудовими кулаками по столу, аж танцювали тарілки й склянки. Очі блищали, наче в них відсвічував вогонь їхньої кузні. А його товариші схвально похитували головами. Джек уперше зацікавлено прислуховувався до розмов, - він, новенький, сидів серед ветеранів. Неважко уявити, як пересихало в горлі від усіх тих згадок про тяжку працю і як часто всім доводилося перехилити склянку, щоб утамувати спрагу. Потім заспівали. Так завжди кінчаються застілля, коли на них досить людей, щоб затягти хором: "До французьких берегів". Джек і собі підспівував охриплим голосом, повторюючи разом з іншими:

Так, так,

Пливучи співаємо.

Якби мешканці Вільшаника побачили його, вони були б ним задоволені. Змужнілий, з потемнілим у гарячій кузні обвітраним лицем, з порепаними мозолястими руками, протягло співаючи нехитрий приспів, він уже нічим не відрізнявся від усіх інших роботяг. Він став таким робітником, як усі інші. Помітивши це, Лебескам зауважив дядькові Рудику:

- У добрий час! Твій учень уже трохи обтерся... Вилюднює потроху, дідько б його взяв!

IV. Зінаїдин посаг

На заводі Джек часто чув, як робітники посміювалися з подружжя Рудиків. Зв'язок Клариси з Нантцем більше не був ні для кого таємницею, і, розлучивши їх, директор, сам про те не здогадуючись, зробив цим скандал тільки більш явним, а падіння жінки неминучим. Поки свояк лишався в Ендре, Кларису утримували від спокуси добропорядність їхнього середовища та повага до свого дому, де родинні узи були відчутнішими, а гріховний зв'язок ще відразливішим – там вона ще якось могла опиратися домаганням вродливого кресляра. Та відтоді, як Нантець оселився у Сен-Назері, де директор з місяця в місяць зумисне його затримував, становище відчутно змінилося. Спочатку вони листувалися, потім побачилися.

Від Сен-Назера до Ла Басс-Ендра лише дві години, а щоб добратися від Ла Басс-Ендра до Ендре, потрібно тільки перепливати через рукав Луари. І вони стали зустрічатися у Ла Басс-Ендрі, Нантець, який, працюючи на "Трансатлантичних суднах", не підлягав жорсткому режиму, запровадженому на заводі Ендре, ішов з роботи коли заманеться. А Клариса часто переправлялася через річку під тим приводом, що їй потрібно купити харчі, яких немає на острові. Вони найняли кімнату на околиці, в заїзді, що стояв біля великої дороги. В Ендре всі знали про їхній зв'язок, про це говорили відкрито, і коли в робочі години, чуючи заводський гуркіт, бачачи опущений прапор на заводській брамі і знаючи, що чоловік не зможе повернутися, Клариса йшла центральною вулицею до набережної, вона помічала глумливу посмішку в очах зустрічних чоловіків, службовців або наглядців, котрі тепер віталися з нею, не приховуючи фамільярності. За прочиненими дверима будинків, за фіранками, зсунутими, щоб світліше було робити хатню роботу – шити чи гладити, – вона вгадувала ворожі обличчя, лихі очі, що вистежували її. йдучи вулицею, вона чула, як за дверима перешіптуються: "Пішла до нього... До нього пішла..."

Нічого не зробиш, їй несила було боротися зі своїм почуттям, і вона справді йшла до нього. Ішла всіма зневажена, опустивши додолу очі, завмираючи від сорому й страху; на скронях у неї виступав піт, обличчя палало, і його не міг остудити навіть свіжий вітер з Луари. Та все ж таки вона йшла. Іноді й тиха вода греблі рве.

Джек усе знав. Минули часи, коли він з маленьким Маду сушив собі голову, намагаючись зрозуміти, що таке "кокотка". Завод швидко відкриває підліткам очі і навіть псує їх. Робітники не соромились називати при Джеку речі своїми іменами, і щоб розрізнити братів, одного називали "Рудик-співак", а другого – "Рудик-муд...". І всі весело реготали, – в народі охоче сміються з таких речей. То озивається галльська кров.

Але Джек не сміявся, ні. Йому шкода було того бідного чоловіка, такого наївного, закоханого і сліпого. Жалів він і безвольну жінку, слабкість якої виявлялася навіть у тому, як вона розчісувалася, як опускала руки, як задумливо мовчала, всім своїм виглядом ніби благаючи зглянутися на неї. Йому хотілося заговорити з нею, сказати: "Стережіться!.. За вами шпигують... Вас вистежують..." О, якби Джек був таким на

зріст, як отой кучерявий здоровило Нантець, він схопив би гицля за барки, затиснув десь у кутку і сказав би: "Ідіть геть!.. Дайте цій бідній жінці спокій!.."

А найбільше Джек обурювався тим, що до тієї ганебної історії мав пряму причетність його друг Белізер. Приречений самим своїм невдячним ремеслом бути весь час у дорозі, бродячий торговець був для обох грішників кульгавим посланцем, і вони йому платили так щедро, як платять лише коханці. Не раз заводський – учень помічав, як Белізер потай засовував листи в кишеню фартуха Рудикової дружини, за що одержував кілька монет, і, обурений тим, що його друг допомагає у цій огидній зраді, він став уникати зустрічей із Белізером, а випадково зустрівшись, уже не зупинявся, щоб перекинутися з ним словом. Марно Белізер підморгував йому, радо усміхався, згадував про вродливу даму і добрячий шматок шинки, – чари вже не діяли.

– День добрий, день добрий! – відповідав Джек. – Побалакаємо іншим разом... Сьогодні мені ніколи.

І йшов далі, а Белізер, отетерілий, стояв з розкритим ротом.

Торговець і не здогадувався про причину Джекової холодності. Вона була для нього такою незбагненою, що якогось дня, не заставши дома Клариси, якій Белізер мав передати спішне послання, він пішов до заводських воріт, діждався кінця роботи і з таємничим виглядом вручив заводському учневі лист.

– Це для пані Рудик... Тс-с-с!.. Тільки їй у руки...

На синьому конверті, запечатаному краплею воску, Джек упізнав почерк Нантця. Сидить, мабуть, у заїзді і чекає її.

– Ні! І не подумаю! – відповів учень. – За такі доручення я не беруся. На вашому місці я краще торгував би капелюхами, а не займався такими справами.

Белізер розгублено дивився на нього.

– Послухайте, – вів далі Джек. – Адже вам відомо, про що йдеться у листах, які ви передаєте. Так само, як мені і усім іншим. А вам не здається, що негарно з вашого боку підсобляти в обмані доброї й порядної людини?

Землисте лице бродячого торговця враз спалахнуло.

– І оце я чую від вас такі слова, паничу! Та я ніколи жодної людини не обманув, запитайте кого завгодно! Мене просять віднести листа, я його відношу. Що ж тут такого? Це теж такі-сякі підробітки, а в нас стільки ротів, що я не маю права від них відмовлятися... Самі подумайте! Старий батько уже не працює, малих братів та сестер треба поставити якось на ноги, та ще й сестрин чоловік захворів. Спробуйте викрутіться! А гроші мені ой як важко даються!.. Лишень подумайте: скільки я вже горба гну, а й досі не можу стягтися на пару черевиків по своїй нозі, все швендяю в оцих ось шкарбанах, хоч вони тиснуть, аж очі пруть на лоба. Будьте певні, якби я шахраював, у злиднях не скнів би.

Він так щиро був переконаний у своїй порядності, що на нього неможливо було гніватися. Джек спробував пояснити, в чому його вина. Марна праця! "Це такі-сякі підробітки... Якимось треба дітей годувати... Старий не працює..." Переконаний у незаперечності своїх доказів, Белізер інших і не шукав. Він явно розумів порядність

зовсім не так, як Джек. І він таки був порядним, порядним без усяких тонкощів і відтінків, як бувають порядними прості люди, серед яких витонченість почуттів і вроджена делікатність зустрічаються лише як виняткове явище; воно, мов рідкісна оранжерейна квітка, що з примхи ґрунту чи вітрів неждано проростає серед польових рослин.

"Але ж я й сам тепер належу до простолюд", – раптом подумав Джек, глянувши на свою блузу. І на очі йому набігли сльози. Він потиснув Белізерові руку і, не кажучи більше й слова, пішов геть.

Дядько Рудик не мав навіть уявлення про те, що коїться у його домі, і в тому не було нічого дивного: він усе життя з ранку до вечора товкся в цеху, серед добрих людей, котрі шанували його сліпу довірливість, спричинену любов'ю й простодушністю. Але ж Зінаїда, про що думала Зінаїда? Де була вона? Невже Аргус утратив очі? Зінаїда була на місці, навпаки, вона була дома набагато більше, ніж досі, бо вже цілий місяць не ходила на поденну роботу до замку. Так само були розплющені і її пильні та лукаві очі, вони стали навіть ще жвавіші, у них з'явився особливий блиск. Сяючи щастям, вони промовляли властивою лише їм, очам, мовою: "Зінаїда виходить заміж". Вони не просто казали, вони кричали: "Зінаїда виходить заміж!.. Зінаїда має судженого!"

І слово честі, гарного судженого, бригадира митників! На ньому так добре сидить його зелений мундир! Йому так до лиця його задерикуваті вусики і зсунутий набакир кашкет із галуном! Нантський порт немалий, і митників там хоч греблю гати, але другого такого, як її Манжен, не знайдеш. Він найкращий, і дістанеться він не кому іншому, як Зінаїді. Щоправда, він дорого їй коштуватиме, принаймні дорого коштуватиме дядькові Рудику! Шість тисяч франків дзвінкою монетою і в кредитках, які двадцять років добряга збирав гріш до гроша. Шість тисяч франків! На менше бригадир не погоджувався. Лише за таких умов він ладен був визнати, що в Зінаїди найправильніші риси обличчя і осина талія, готовий був віддати їй перевагу перед усіма гризетками Нанта і вродливими робітницями солеварень з острова Нуармутьє і з Бур-де-Батца, котрі, везучи через митницю сіль, відверто з ним загравали. Дядько Рудик вважав такі вимоги надмірними. На це підуть усі його заощадження. А якщо він помре, що буде з Кларисою? А якщо в них з'являться діти? За цих обставин його дружина виявила усю щедрість своєї душі.

– Та що ти кажеш? Ти ж іще молодий і можеш працювати не один рік. Будемо заощаджувати... Подаруй ти їй її бригадира. Ти ж бачиш, що вона голову втратила через нього.

Сама закохана, вона угадувала, розуміла чужі почуття.

Відтоді, як у Зінаїди з'явилася надія стати панною Манжен, на все життя поєднатися із незрівнянним бригадиром, вона не могла ні їсти ні пити. Завжди така розважлива, дівчина стала задумливою і мрійливою; вона тепер годинами висиджувала перед дзеркалом, прибиралася, роздивлялася на себе, а потім раптом у комічному відчаї показувала собі язика. Бідна дівчина не тішилася ілюзіями щодо своєї вроди.

"Я знаю, що я негарна, – думала Зінаїда, – і що Манжен бере мене не за красиві очі.

Але то пусте. Хай він тільки зі мною одружиться! Я вже постараюся, щоб він мене полюбив".

І закохана дівчина, в душі усміхаючись, вище здіймала голову, бо лише вона знала, скільки ніжності, терпіння і самовідданості знайде той, хто спочиватиме в неї на грудях. Невідступні думки про цей шлюб, страх, щоб ніщо не стало на заваді весіллю, радісна впевненість, що з'явилася у неї, коли все нарешті вирішилось і було призначено день весілля, – все це відвернуло її підозріливу пильність. До того ж Нантець не жив більше в Ендре. Та й Клариса за цих обставин була такою доброю, що Зінаїда потроху забула про свої підозри. Що поробиш? І найвідданіша дочка – перш за все жінка! Готуючи посаг – вона сама шила собі весільну сукню, – сповнена вдячності Зінаїда іноді схоплювалася з місця, відкладала наперсток, ножиці та білу тканину недошитої сукні і кидалася до мачухи.

– О мамочко!.. Мамочко!..

І вона цілувала Кларису, притискала її до грудей, ризикуючи вколоти свою молоду мачуху, бо в Зінаїдиному корсажі тим більше з'являлося голок і шпильок, чим більше розцвітав її кравецький хист. Вона не помічала ні Кларисиної блідості, ні її замішання. Вона не помічала, як гарячково палають білі руки молодої жінки в її прохолодних дівочих руках, не помічала, як часто й надовго зникає Клариса з дому, не чула пліток, що ходили по Ендре. Вона бачила й чула тільки те, що стосувалося її власного щастя, жила своїм радісним збудженням і п'яним чеканням.

Уже було оголошено про весілля, призначено його дату – через два тижні, – і в Рудиковому домі цілі дні панувало веселе сум'яття, що передувє вінчанню. Одні виходили, другі заходили – двері не зачинялися. Зінаїда по десять разів на день бігала вниз і вгору дерев'яними сходами, підстрибуючи, як молодий бегемот. А базікання з приятельками, з кумасями, примірювання суконь, балачки про подарунки! Їх несли і несли нареченій – ця юна пампушечка, хоча й здавалася трохи колючою, зуміла знайти прихильність усього містечка. Джек також готувався зробити їй невеликий весільний подарунок. Мати прислала йому сто франків, з труднощами заощаджених із тих мізерних сум, що виділялися їй на одяг, бо всі витрати особисто перевіряв її віршомаз.

"...Це твої гроші, мій любий Джеку, – писала Шарлотта. – Я зібрала їх для твоїх потреб. Ти купиш на них подаруночок для мадемуазель Рудик, а для себе – новий одяг. Мені хочеться, щоб ти мав на весіллі пристойний вигляд, а твій гардероб, напевне, в жалюгідному стані, якщо, як ти мені пишеш, англійський костюм на тебе тісний. Постарайся бути ошатним і від душі повеселися. Тільки не згадуй про ці гроші у листах. Рудикам про них теж не кажи. їм захотілося б подякувати мені, і я мала б велику халепу. Він тепер украй знервований і дратівливий. Наш бідний друг останнім часом забагато працює. І потім, він стільки терпить від своїх ворогів!

Його всі переслідують, щоб завадити його успіху. Отже, ми домовилися. Мовчи, що ти одержав сто франків від мене. Нехай думають, ніби це твої заощадження".

Уже два дні Джек, сповнений гордості, ходив із тими грішми в кишені. І справді, золоті монети надавали його ході поважності, а його самого сповнювали радістю,

легкістю і впевненістю в собі. Він тішився думкою, що нарешті матиме новий чистий одяг, а не саму лише вицвілу від численного прання блузу. Щоб купити обнови, потрібно було їхати до Нанта, і Джек нетерпляче чекав наступної неділі. Поїздка до Нанта! Та це майже таке саме свято, як і нова одежа! А найбільше його розчулювала думка про те, що всіма тими радощами він завдячує матері. Одне тільки його непокоїло: який вибрати подарунок для Зінаїди. Що можна дарувати дівчині, яка виходить заміж? Чим би її потішити? Як угадати, чого їй бракує в лавині біжутерії і прикрас, що сиплються нареченим як прощальне вітання їх безтурботній, веселій юності? Якби подивитися, що вона вже має... Якраз про це й думав Джек, повертаючись якимось узимку після роботи у Рудиків дім. Того вечора було дуже темно. Біля дому він зіткнувся з якимось чоловіком, що тікав попід стінами.

– Це ви, Белізер?

Відповіді не було, але, відчинивши двері, учень побачив, що не помилився, – під будинком пробіг Белізер. У сінях стояла Клариса; її коси розкуйовдив вітер, обличчя поблідло від холоду, але вона була така занепокоєна, що, навіть не помічаючи Джека, читала далі щойно отриманого листа, підставляючи його під вузенький промінчик світла, яке падало з кімнати. Очевидно, в тому листі повідомлялося про щось надзвичайне. І тоді Джек згадав, що вдень у цеху розповідали, ніби Нантець програв у Сен-Назері велику суму механікам з англійського пароплава, який нещодавно прибув із Калькутти. Всі думали та гадали, як то він виплутається ще й цього разу і чи не зламає він собі карк. Очевидно, саме про це і йшлося в листі – варто було лише глянути, як схвилювалася Клариса. В залі були тільки Зінаїда та Манжен. Дядько Рудик ще зранку поїхав до Шатобріана, де зберігалися доччині папери, і мав повернутися лише наступного дня; проте це не завадило вродливому бригадирові приїхати в Ендре повечеряти і побачитися з нареченою, що не могло кинути тіні на Зінаїду, бо в домі лишалась Рудикова дружина. До того ж цей бригадир був дуже спокійний з виду, не викликав побоювань і цілком заслуговував на своє надійне і заспокійливе звання – наречений. Розвалившись у зручному кріслі літнього майстра і простягнувши ноги до решітки каміна, він з поважним виглядом розповідав Зінаїді про митницькі тарифи, про те, як платять мито, провозячи через нантський порт насіння олійних культур, індиго та тріскову ікру, а зачесана мачухою Зінаїда, у святковій сукні, розпашіла, затягнута у корсет, кінчала накривати на стіл.

Здавалося б, чому тут дивуватися, чим тут захоплюватися? Але кохання – такий чарівник, що Зінаїда аж умлівала від захоплення кожною цифрою і завмирала з прибором у руках, до глибини душі схвильована детальними відомостями про склади та митницькі тарифи, які звучали для неї, мов музика. Повернення учня потурбувало закоханих, що настроїлися на лад своїх майбутніх домашніх розмов.

– О Боже мій, ось і Джек. Сьогодні він припізнівся А суп іще не готовий. Збігай до льоху, мій друже Джеку! А де ж це поділася мати? Мамо!..

До кімнати зайшла все ще дуже бліда Клариса. Проте вона трохи вже заспокоїлась, пригладила волосся і струсила з плаття крупинки снігу.

"Бідна жінка", - думав Джек, дивлячись на неї. А Клариса змушувала себе їсти, розмовляти, усміхатися, тільки раз у раз пила великими склянками воду, ніби гамуючи хвилювання, яке грудкою підступало до горла. Зінаїда нічого не помічала. Через радісне збудження їй нічого не хотілося їсти, і вона не спускала очей із бригадирової тарілки та зачаровано дивилася на те, з яким величним спокоєм він поглинав усе, що йому накладали, ні на хвилину не припиняючи розповідей про порівняльні тарифи на сало і смалець. Той Манжен був живим утіленням митниці. Балакун, що старанно підбирав вислови, він говорив повільно, розмірено, але їв ще повільніше: він не посилав до рота жодного шматочка хліба, не роздивившись його на світло, не дослідивши, не покрутивши його на всі боки; не випивав жодної склянки вина, не піднісши її до світла лампи й не покуштувавши перше, ніж пити, ніби боявся якихось підступів і був готовий затримати на кордоні свого; рота контрабандний напій або заборонені для перевезення харчові продукти. Отож, коли він приходив у гості, вечери не мали кінця. Але того вечора Клариса ледве стримувалася. Вона схоплювалася, підходила до вікна і прислухалася, як порошить об шибки крупа, потім знову поверталася до столу.

- І в лиху ж негоду вам доведеться повертатися додому, Манжен! Я радніша була б, якби ви були вже в себе дома.

- Ти. ба! А я ні, - сказала Зінаїда так щиро й безпосередньо, що всі розсміялись, а сама дівчина сміялася ще голосніше за інших.

Та все ж таки Кларисине зауваження вплинуло; бригадир, увірвавши довгу тираду про правила провозу харчів, підвівся, маючи намір іти. Але він іще не пішов: приготування до проводів щоразу давало змогу тілистій Зінаїді ще на хвилин п'ятнадцять зажити скромного на додачу до втіхи довгого побачення із коханим. Треба було запалити ліхтаря, застебнути дощовика з відлогою. Запопадлива дівчина хотіла все зробити власноруч; і якби ви знали, як довго не загораються сірники і як важко застібати шкіряні рукавиці!

Та нарешті судженого запаковано. Його відлога насунута аж на очі; шарф кілька разів обмотаний навколо шиї і міцно зав'язаний міцними, запевняю вас, руками. Тепер Манжен чимось скидається на водолаза у скафандрі. Але навіть такий він здається Зінаїді найкращим у світі, і, стоячи на порозі, засмучена розлукою, вона стурбовано стежить, як по темній центральній дорозі Ендре прошкує удалину люба її серцю постать, схожа на ескімоса з ліхтарем у руці.

Мачуха мусить вийти, щоб покликати її в дім.

- Послухай, Зінаїдо, заходь уже в хату.

І в Кларисиному голосі звучать нетерплячі нотки, які викликані аж ніяк не ніжною турботою про наречену. Гарячкова тривога Клариси наростає щогодини, і це не залишається поза увагою нашого друга Джека. Тим часом Зінаїда й Клариса, прибираючи в залі, перемовляються. Клариса час від часу поглядає на настінний годинник і каже:

- Та й пізно ж уже!

- Хоча б він не спізнився на поїзд... - відповідає їй Зінаїда, на думці у якої тільки її

суджений.

Відколи він пішов, Зінаїда подумки весь час із ним у дорозі... Ось він уже на пристані... Кличе перевізника... Сідає в човен...

- На Луарі зараз, мабуть, так холодно! - вигукує вона, завершуючи вголос свої думки.

- Атож, напевне, дуже холодно, - здригаючись, відповідає мачуха. Але турбується вона не за вродливого бригадира. Годинник пробив десяту. Клариса схоплюється з місця й різкувато, ніби виставляючи за двері набридливих гостей, говорить:

- Чи не піти нам уже спати?

Потім, помітивши намір учня замкнути двері, як це він робив щовечора, вона кидається йому напереріз.

- Не потрібно, не потрібно! Я замкнула, піднімаймося нагору.

От тільки Зінаїда ніяк не наговориться про свого Манжена.

- Як ти гадаєш, Джеку, йому пасують біляві вуса? А не пригадуєш, яке там мито платять за перевезення насіння олійних куль... культур?

Джек не пригадує. Треба буде перепитати Манжена. Це така цікава штука, оті тарифи!..

- Ви підете сьогодні спати чи ні? - роблено сміється Клариса, хоча в неї тремтить кожен нерв. Тепер вона таки домоглася свого. Всі троє піднімаються вузькими сходами.

- На добраніч! - каже мачуха, заходячи до своєї спальні. - Я так хочу спати, що ледве стою на ногах.

Однак очі її блищать. Джек однією ногою уже стоїть на драбині до своєї антресолі, але цього вечора Зінаїдина кімната така захарашена весільними подарунками, що він не утримується від спокуси подивитися на них.

Чудова нагода дізнатись про те, що йому потрібно. Вдень приходили подружки нареченої, і всі її скарби й досі лежать розкладені на широкому комоді, де біліє статуетка Матері Божої з немовлям на руках. Поруч у відкритій шкатулочці поблискує дюжина маленьких ложечок із позолоченого срібла, трохи далі - срібний кавник, молитовник із застібками, коробка з рукавичками - чоловічими рукавичками, уявіть собі! А навколо зім'ятий папір, голубі й рожеві шовкові стрічки, якими були перев'язані всі ці дарунки, несподівано надіслані із замку! Потім ішли скромніші ральці від дружин майстрів і службовців. Ось весільний вінок, надісланий з Нанта в картонній коробці й подарований панною Керкабелек спільно з панною Лебеллегік; пані Лемоаллік надіслала настінний годинник, пані Лебескам - килимкову скатертину на стіл; інші подарували хто що міг: плетиво, вишивку, перстень з дешевим камінчиком, іконку, пляшечку одеколону; опинилися тут і "молоді з міста Батца" - пара маленьких ляльок у мальовничих костюмах з яскраво розфарбованих ракушок: молода - в широкій синій спідниці й золотистому фартушку, молодий - у короткій куртці і шароварах.

Зінаїда, пишаючись, показувала всі свої скарби, а потім старанно знов загортала їх. Учень голосно захоплювався, а сам усе думав: "А що ж я зможу їй подарувати?"

- А мій посаг, Джеку? Ти його ще не бачив? Стривай!

Вона взяла з чашки на комоді ключа, відімкнула шухляду і дістала звідти старовинного ключика з чеканкою, яким у їхній родині уже років сто відмикали дубову шафу. Дверцята шафи відчинилися, і по кімнаті полився приємний запах свіжої білизни, праної з квітами півників, а перед Джековими очима постали цілі стоси жовтуватих простирадл, натканих ще Зінаїдиною матір'ю, білизни вишиваної, пласкої й плісированої умілою бретонкою, що набила руку на гофруванні стихарів та чепців.

- Ось він, - гордо промовила радісна Зінаїда.

І справді, навіть у матері, чия дзеркальна шафа була повна-повнісінька гаптувань та тонких мережив, Джек не бачив стільки білизни, та ще й так охайно складеної.

- Але це ще не все, дорогий мій. Поглянь ось сюди!

І, піднявши важку купу нижніх спідниць, вона показала йому шкатулку, загорнену в білу тканину, ніби й вона була нареченою.

- Знаєш, що в ній?.. Мій посаг, найголовніше із мого посагу.

Зінаїда не приховувала гордощів.

- Мій дорогесенький, мій любесенький посаг, завдяки йому через два тижні я називатимусь пані Манжен. Тут гроші, різні монети: біленькі, жовтенькі! Бачиш, якою багатою зробив мене мій татусь! Усе це тепер належить мені, моєму Манженчику... О, як подумаю про це - хочеться і сміятися, і плакати, і танцювати водночас.

В бурхливому пориві трохи кумедної радості тілиста дівчина вхопила пучками по боках спідницю, розвела руки і пустилася незграбно танцювати бурре перед благословенною шкатулкою, якій вона завдячувала своїм щастям, та тут почувся стук у стіну, і вона зупинилася.

- Зінаїдо! Ну скільки можна! Відпусти нарешті дитину спати! Не тримай ти хлопця! Сама добре знаєш, що йому вдосвіта треба вставати.

То був украй роздратований, невпізнаний голос Клариси. Трохи присоромлена, майбутня пані Манжен зачинила шкатулку, і вони з Джеком тихенько побажали одне одному доброї ночі. Джек приставив драбину до антресолі, і через п'ять хвилин будиночок, змерзлий, засипаний снігом і заколисаний вітром, здавалось, заснув так само, як і його сусіди, у нічній тиші й спокої. Але машкара будинків так само оманлива, як і людські обличчя: як стомлений чоловік заплющує обважнілі від сну повіки, так Рудиків дім позачиняв вікна, а в його стінах відбувається гнітюча й похмура драма.

Ось зала на нижньому поверсі. Світло погашено. У глибині кімнати припали одне до одного чоловік і жінка, яких освітлюють тільки червоні відблиски вуглин, що догорають у каміні. Примхливе полум'я кидає ті відблиски на жіноче обличчя, яке несподівано немовби червоніє від сорому. Чоловік стоїть навколішках. Видно тільки його відкинуту назад красиву кучеряву голову та сильну гнучку спину, вигнуту в молитовній благальній позі.

- Благаю тебе! - шепоче він. - Благаю тебе! Якщо ти мене любиш...

Що ще він може благати у неї? Що ще може вона віддати йому, крім того, що віддала? Хіба вона не належить йому душею і тілом будь-де, будь-коли, не зважаючи ні на що? Єдине, що вона поважала досі, це чоловіків дім. Так от, варто було Нантцю лише

кинути, написати декілька слів: "Прийду вночі... залиши двері відчиненими",- і вона пожертвувала рештками жіночої честі, тим відносним спокоєм, що його дарує і найбільшій грішниці житло, не заплямоване шлюбною зрадою.

Вона не лише залишила відчиненими двері, як він просив, а й після того, як усі вляглися, старанно зачесалася, наділа його улюблену сукню й подаровані ним сережки; вона зробила все, щоб бути красивою у цю їхню першу ніч кохання. Чого ж йому ще потрібно? Мабуть, чогось жахливого, неможливого, чогось такого, що напевне їй не належить. Інакше як би вона могла опиратися палким обіймам рук, що оповили її стан, красномовному благанню очей з пожадливым блиском, губам, що припадають до її уст?

Та все ж вона, така слабка й піддатлива, не поступається. Вона знаходить у собі силу опиратися вимогам цього чоловіка, і в її голосі чується гнів і обурення, коли вона заперечує:

- Ні!.. Ні!.. Тільки не це... Це неможливо.

- Послухай, Кларисо, та кажу ж тобі: тільки на два дні. Із тих шести тисяч франків я спочатку заплачу п'ять тисяч, які програв, а за решту виграю ціле багатство.

Вона розгублено, з жахом дивиться на нього і раптом уся затрусилася:

- Ні, ні, тільки не це!..

Здавалося, вона опирається не стільки йому, як самій собі, борючись із спокусливою думкою, прихованою за її опором. Тоді він подвоює ніжність і свої благання, а вона намагається відхилитись від нього, уникнути його поцілунків, пестоців, пристрасних обіймів, якими він звичайно присипляв вагання й докори сумління слабкої жінки.

- О ні, прошу тебе, викинь ці думки з голови. Давай пошукаємо інший засіб.

- Та кажу ж тобі, немає іншого засобу.

- Помиляєшся, є, послухай мене. В Шатобріані живе одна моя подруга, вона дочка податкового інспектора і дуже багата. Я виховувалася разом з нею у монастирі. Я їй напишу, якщо хочеш. Я попрошу в неї шість тисяч франків, ніби для себе.

Вона говорила все, що спаде на думку, аби тільки уникнути його затятих благань. Він розумів це і тільки заперечливо мотав головою.

- Це неможливо, - заявив він. - Мені потрібні гроші на завтра.

- Тоді ось що: ти повинен піти завтра до директора. Він добрий і гарно до тебе ставиться. Може, він...

- Він? Ну й сказала! Він відправить мене із заводу. Оце й усе, чого я доб'юся. Як подумаю: все могло б бути так просто. За два дні, за якихось два дні, я поверну всі гроші.

- О, ти тільки так кажеш...

- Я так кажу, бо певний цього. Чим я маю поклястися тобі?

Бачачи, що не переконає її, що вона замкнулася в упертій мовчанці, до якої слабкі люди вдаються, щоб захиститись і від себе, й від інших, Нантець не втримався і зловісно кинув:

- Даремно я тобі про все це розказав. Краще б я, нічого тобі не кажучи, піднявся нагору до шафи і забрав те, що мені треба.

- Нещасний, - перелякано прошепотіла вона, тремтячи зі страху, що він і справді зробить це. - Чи ти не знаєш, що Зінаїда щодня перевіряє, рахує й перераховує свої гроші?.. Стривай, навіть сьогодні увечері я чула, як вона показувала свою шкатулку учневі.

Нантець стрепенувся.

- Он як! Справді?

- Авжеж... Бідолашна дівчина така щаслива... Це її просто вбило б... До того ж вона не залишає ключа у шафі.

Несподівано помітивши, що такі суперечки зводять нанівець непорушність її відмови, що кожен із її доводів може бути обернений проти неї ж, Клариса замовкла. Найнестерпнішим було те, що вони кохали одне одного, про це говорили і їхні очі, і поцілунки, в яких зливалися їхні губи, коли на хвилину припинялася прикра суперечка. Їхній дует був жахливий тим, що в чудову мелодію впліталися негідні слова.

- Що ж тепер зі мною буде? - щохвилини повторював жалюгідний невдаха-картяр.

Якщо він не заплатить цього боргу, він буде збезчещений, його звідусіль проганятимуть, це - кінець. Він плакав, як дитина, поклавши голову на коліна Кларисі, звертався до неї: "Тьотю... Тітонько..." То вже благав не коханець, а дитина, якій Рудик замінив батька, дитина, яка звикла до того, що їй було завжди усе дозволено. Бідолашна жінка плакала разом з ним, але поступатися не хотіла. "Ні!.. Ні!.. Це неможливо..." - і далі крізь сльози повторювала вона, чіпляючись за одні й ті самі слова, як чіпляється потопаючий за уламок дерева і не хоче випускати його із судомно стиснутих рук. Несподівано він підвівся:

- Не хочеш?.. Гаразд. Я знаю, що мені робити. Прощай, Кларисо! Такого сорому я не переживу.

Він чекав, що вона заголосить, розпачливо кинеться йому на груди. Але ні! Вона підійшла впритул до нього.

- Ти хочеш померти? Гаразд! Я також. Я втомилась від свого заплямованого ганьбою й обманом життя; ми весь час мусимо ховатися зі своєю любов'ю, і так уже її ховаємо, що й самі неспроможні знайти. Ходімо!

Він утримав її.

- Як! Ти хочеш... Ти з глузду з'їхала! Хіба ж так можна?!

Але йому вже набридло переконувати, умовляти, примушувати її. Упертий несподіваний опір Клариси розбудив у ньому глуху лютю... Жадоба грошей, прагнення будь-що домогтися свого притлумили рештки його сумління, затьмарили йому розум, і він був ладен піти на будь-який злочин.

- Врешті-решт усе це дурниці, - прошипів він, кидаючись до сходів.

Клариса вихопилась поперед нього і стала на першій сходинці.

- Куди ти?

- Пусти мене!.. Пусти мене!.. Так треба. Він затинався.

Вона вчепилася в Нантця.

- Прошу тебе, не роби цього!

Але він дедалі більше хмелів і нічого не слухав.

- Стережися!.. Ще один крок, і я закричу... Я покличу...

- Добре, клич! Нехай усі знають, що я твій коханець і що твій коханець – злодій!

Він прошипів їй ці слова просто в обличчя, бо, сперечаючись, борючись, вони мимоволі перешіптувались, щоб не порушити нічну тишу, не побудити заснулих людей. Хвилювання зірвало з нього маску, виявило всю ницість його душі, спотворило риси обличчя, і в червоних відблисках згасаючого вогню він несподівано постав перед нею таким, яким був насправді. Вона побачила великий хижий ніс із роздутими ніздрями, тонкі стиснуті губи, зизуваті очі від його намагань піддивлятися в чужі карти. Вона згадала все, чим пожертвувала задля цього чоловіка, згадала, як чепурилася до їхньої ночі кохання, першої ночі, коли вони могли бути разом.

О, якою ж потворною, якою жахливою стала та ніч кохання!

Раптом її опанувала знемога і глибока огида й до нього, і до самої себе. І тимчасом як зловмисник видирався сходами, навпомацки шастав по старому дядьковому дому, де знав усі закутки, Клариса, знесилена упавши на диван, ввіткнулася головою у подушки, аби заглушити ридання та зойки, аби нічого не бачити і не чути.

V. Сп'яніння

Ще не настала шоста ранку.

На вулицях Ендре владарює глибока ніч. Лише подекуди у вікнах пекарень та шинків мерехтять крізь туман жовтуваті вогники, чие тьмяне світло за шибками, наче за проолієним папером, не може пробитися надвір. В одному із таких шинків, біля розпаленої пічки, у якій гуготить вогонь, Рудиків небіж та його ж учень сидять за столом, розмовляють і п'ють вино.

- Давай, Джеку, іще по одній!

- Ні, дякую, пане Шарло. Я не звик пити. Боюся, захмелію.

Нантець зареготав:

- Та не ламайся! Щоб ото сп'янів такий парижанин, як ти!.. Не сміши мене!.. Гей, шинкарю! Дві склянки білої! Та не барися!..

Учневі не стає духу відмовитись. Увага красеня-чоловіка дуже лестить хлопчикові. Воно й не дивно. Пихатий, зарозумілий кресляр, що за півтора року майже ніколи не обзивався до Джека, того ранку, випадково зустрівши його на вулиці, сам підійшов до нього, по-приятельському запросив до шинку і почастував трьома чарками напоїв різного кольору. Це було так незвично, що спочатку Джекові така приязнь та щедрість видались підозрілими. Нантець був якимсь дивним. Він раз у раз уперто його перепитував:

- То справді нічого нового?

Учень дивився на нього й думав: "Невже ти розраховуєш використати мене, як

Белізера?.."

Але Джекове недовір'я тривало недовго. Уже після другої чарки він повеселішав, відчув себе впевненішим. Зрештою, Нантець, можливо, не така вже й погана людина, скоріш усього, він заплутався із своєю любов'ю. Хтозна, може, варто простягти йому руку, дати щирю дружню пораду, і він зійде з манівців, кине гру в карти й шануватиме дім свого дядька...

Після третьої чарки Джек зовсім розчулився і, охоплений несподіваним почуттям гарячої приязні, запропонував Нантцеві свою дружбу; той вдячно прийняв її, і хлопчик на правах друга вирішив, що може дати Нантцеві кілька порад.

- Можна, я вам щось скажу, Нантець?.. Так от!.. Прошу вас, не грайте більше!

Удар був точний і, напевне, влучив у ціль, бо в кресляра нервово пересмикнулися губи (від хвилювання, звичайно), і він похапцем вихилив свою чарку горілки. Джек, побачивши, як вплинули на Нантця його слова, вирішив піти далі.

- І потім, бачите, я хотів би ще одне вам сказати... На щастя, його урвав шинкарів голос, бо на цей раз Нантцеві навряд чи вдалося б приховати справжні свої почуття.

- Гей, хлопці! Дзвін чуєте?

В холодному ранковому повітрі монотонний зловісний дзвін зливався з човганням мовчазного натовпу, що сунув крутими вуличками, покашлюванням, стукотом дерев'яних сабо.

- Що ж, - сказав Джек. - Треба йти.

А оскільки його несподіваний приятель платив уже двічі, то втретє уперто хотів заплатити сам Джек. Він був щасливий, що може витягти із кишені золотий луїдор і кинути його на шинквас зі словами:

- Прошу, візьміть!

- Хай тобі чорт! Жовтуха...- здивовано пробурмотів шинкар, не звиклий до того, щоб заводські учні витягували з кишень такі монети.

Нантець промовчав, але здригнувся... Невже й оцей також лазив до шафи?

Джек тріумфував, бачачи їхнє здивування.

- Тут іще є! - похвалився він, ляснувши долонею по боковій кишені. Потім нахилився й прошепотів кресляреві на вухо:

- Це на подарунок для Зінаїди, я хочу їй що-небудь купити.

- Що ти кажеш? - криво посміхнувшись, перепитав Нантець.

Занепокоєний шинкар усе ще недовірливо крутив у руках монету.

- Та швидше! - не втримався Джек. - Через вас я не встигну до спуску прапора.

І дійсно, дзвін ще дзвонив, але значно рідше, з тривалими інтервалами, ніби стомився скликати людей. Нарешті шинкар повернув здачу, і Джек об руку із Нантцем вийшли на вулицю.

- Жаль, старий, що ти мусиш іти на копильню! Пароплав до Сен-Назера відправляється тільки через годину. Було б так приємно побути іще з тобою! Тебе справді варто послухати. Ех, якби мені завжди давали такі поради!

І він потихеньку вів учня у бік Луари. А той, захмелілий, покійно ішов слідом. Після

задушливої спеки у шинку та третьої чарки на холоді його зовсім зморило. Він ішов, як задурманений, спотикався на кожному кроці і через слизоту на дорозі, щоб не впасти, мало не висів на руці свого нового приятеля. Йому здавалося, ніби його чимось огріли по голові або стискали череп залізним обручем. Але це відчуття тривало лише кілька хвилин.

- Чекайте, - отямився він. - Здається, уже не чути дзвону.

- Не може бути!

Вони обернулися. Блідий світанок прорвав темне небо, і воно прояснилося якраз над заводом. Прапор зник. Джек перелякався. Таке з ним сталося вперше. Та найбільше побивався з цього приводу Нантець.

- Це моя вина, це моя вина! - повторював він.

Він казав, що піде до директора, благодатиме того, пояснить, що у всьому винен тільки він сам. Тепер уже учень мусив заспокоювати його.

- Ет! Облиште, не помру ж я, коли мені один раз запишуть прогул у табелі. Я проведу вас до пароплава, а о десятій повернуся на завод. Ну, вишпетить мене здоровань Лебескам, та й по всьому.

А треба сказати, що найбільше він боявся саме Лебескамових стусанів. Проте навіть його страх не встояв перед радістю, навіть гордістю, що він іде поруч із Нантцем, та ще переконанням, що саме він має повернути цього заблудлого чоловіка на праведний шлях. Спускаючись до річки дорогою, обабіч якої завмерли срібні від іню високі дерева, Джек і далі вів з Нантцем спасенні розмови і вкладав у свої слова стільки душі, що не відчував ні ранкового холоду, який пробирав до кісток, ні пронизливого різкого північного вітру. Хлопчик говорив про славного дядечка Рудика, такого доброго, люблячого й довірливого; про Кларису, котра, здавалося б, має усе, щоб бути щасливою, однак на неї іноді гірко дивитися: бліда, мов непритомна, очі блукають...

- Ох, подивилися б ви на неї сьогодні вранці, коли я йшов на роботу! Жовта, як небіжчиця!..

У цю хвилину учень відчув, як у його руці здригнулася рука Нантця, і вирішив, що той іще не втратив рештки сумління.

- А вона нічого тобі не казала, Джеку? Скажи правду, вона нічого тобі не казала?

- Нічого, жодного слова. Зінаїда говорила до неї, а вона навіть не відповідала. І не їла нічого. Хоча б вона не захворіла.

- Бідна жінка, - полегшено зітхнув Нантець.

Джек вирішив, що Нантець засмучений, і хлопчикові стало шкода його.

"На перший раз досить, - подумав він. - Не треба його добивати".

Вони підійшли до пристані. Пароплав іще не прийшов. Над річкою від берега до берега стелився густий туман.

- Може, заїдемо он туди? - запропонував Нантець.

То була дощана халабуда з лавками всередині, в якій у негоду робітники дожидалися перевозу. Клариса добре знала її. Та й стара, що торгувала у кутку хлібною горілкою і чорною кавою, не раз бачила там Рудикову дружину, що в собачий холод

чекала перевозу через Луару.

- Ох і холоднеча сьогодні, хлопці! Вам не хочеться пригубити по краплиночці?

Джек охоче погодився, але за умови, що платитиме сам; він навіть кивнув вартовому матросу, котрий трусився від холоду під сигнальним стовпом, щоб той випив разом із ними. Матрос і Нантець проковтнули горілку, як мускатний горішок. Наслідуючи дорослих, учень і собі одним духом вихилив чарку, проте йому не вдалося ні зобразити на своєму обличчі вдоволену усмішку, ні ласо крякнути, як матрос, утираючись рукавом. Клята "краплиночка"! Джеку здалося, ніби він проковтнув залізну окалину з усієї їхньої кузні. Раптом різкий свист так розірвав молочну запону туману. Пароплав на Сен-Назер! Вони мусили розійтись, але пообіцяли один одному незабаром зустрітись знову.

- Ти славний хлопчина, Джек, спасибі тобі за добрі поради.

- Та киньте ви! Не варто про це й говорити! - відповів Джек, міцно потискаючи Нантцеві руку і здивовано помічаючи, що він сам так схвилювався, ніби назавжди розлучається з другом, якого знає вже років двадцять. - Тільки не забувайте, Шарло, те, що я вам казав. Не грайте більше!

- О ні! Ніколи в світі! - відповів той, поспішаючи на пароплав, щоб не розреготатися в обличчя своєму юному другу.

Коли Нантець поїхав, у Джека не було найменшого бажання повертатися на завод. Його серце переповнювала нерозтрачена радість, у судинах кипіла кров, йому хотілося кричати, бігати, розмахувати руками. Навіть густий білий туман над Луарою, посеред якого ковзали, мов китайські тіні, великі чорні кораблі, здавався хлопчикові веселим, привабливим; він почувався таким окриленим, що, здавалося, от-от здійметься у повітря і перелетить через повиту туманом річку. А похмурий стук молотів, шипіння парових котлів, надто знайомий йому заводський гул викликали у нього таку відразу, що Джекові не лише не кортіло йти на завод, а хотілося втекти від нього якнайдалі. Зрештою, прогуляє він цілий день чи лише кілька годин, Лебескамова прочуханка не буде ні більша, ні менша. Тоді в нього майнула чудова думка:

"Оскільки я вже в дорозі, то чому б не скористатися з цього й не поїхати в Нант за подарунком для Зінаїди?"

І ось він уже в човні перевізника, потім у Ла Басс-Ендрі, а згодом і на вокзалі; він переноситься з місця на місце, наче у казці, так легко йому все вдається того незвичайного ранку. Але на вокзалі з'ясовується, що поїзд до Нанта буде лише о полудні. Як згаяти час? В залі чекання холодно і безлюдно. Надворі аж свистить вітер... Джек зайшов до заїзду, який більше відвідували робітники, ніж селяни, хоч він і стоїть на околиці, майже в полі. Замість вивіски на його чільній свіжопобіленій стіні чорною фарбою виведено: "Давай сюди!"

Цей крик часто було чути в кузні, коли залізо розпечене, і ковалів скликають його кувати. Оманливий напис, як і написи на всіх вивісках, - заліза тут ніхто не кував.

Хоч було іще рано, відвідувачі сиділи майже за всіма столиками, на яких коптіли гасові каганці, і їхній смердючий дим змішувався з тютюновим димом від люльок, отож

у харчевні хоч сокиру вішай. У заїзді "Давай сюди!" пили по кутках любителі посидіти в шинку серед тижня, в робочий час – заводська потолоч, покидьки, для яких робітниче знаряддя важке, зате склянка легка. У "Давай сюди!" вас оточували бридкі пики, робочі блузи у плямах не від мастил, а від вина й болота, руки, що трусилися через безпросипну п'ятику; його завсідниками були ненадійні людці, негідники і нероби – всі ті, на кого й розрахований поставлений неподалік від заводу шинок, що вабить їх оманливою вітриною, де виставлені в ряд різнокольорові пляшки маскують алкогольну отруту. Задихаючись від диму і розгубившись від невиразного гомону, учень завагався, чи сідати йому на лавці поруч з іншими п'яницями, коли раптом почув оклик із глибини шинку:

– Гей, Ацтеку, шуруй до нас!

– О, та ж це Хвалько.

Хвалько був робітник із Ендре, якого нещодавно за п'ятику виставили за ворота. За одним столом із ним сидів у тільнику і синій блузі молодий матрос років шістнадцяти чи сімнадцяти з безвусим, але вже побляклим нахабним обличчям і безвольним розтуленим ротом. Джек приєднався до їхньої веселої компанії.

– Ти, я бачу, теж загуляв, старий! – обізвався до нього Хвалько з грубуватою фамільярністю гультіпак... – Ти саме вчасно! Хильни з нами разок.

Джек погодився, і пішли за їхнім столом пляшка за пляшкою, і полилися п'яні лестощі та вихваляння! Найбільше сподобався Джекові морячок. На ньому так хвацько й задьористо сиділа матроська форма! В нього було стільки самовпевненості і відваги: він не боявся ні бога, ні сатани. Такий юний, а вже двічі ходив у кругосвітнє плавання і розказував про яванок і Яву, наче вони були по той бік Луари. О, як охоче поміняв би наш учень свій плетений жилет, блузу й штани на цератовий берет морячка, що так загонисто сидів набакир на його голеній голові, і на його розстебнутий синій пояс, вицвілий від сонця й морської води! Ото діло: пригоди, небезпеки, морський простір!.. Проте морячок ремствував:

– Багато юшки, та мало м'яса!.. – щохвилини бурчав він.

Джека захоплювала морячкова приказка і здавалася йому з біса дотепною.

– Багато юшки, та мало м'яса! От моряки! От молодці!..

– Не гірші, ніж заводські в Ендре, – додав Хвалько. – Ну й контора!..

І давай паплюжити директора, наглядачів, усе збіговисько дармоїдів, що тільки сидять поскладавши руки, а з тебе сотають жили.

– З цього приводу є що сказати... – додав Джек, якому несподівано спала на думку балаканина співака Лабассендра про робітничі права і тиранію капіталістів.

Того ранку Джеків язик випишував такі самі кренделі, як і його ноги. Учень розводився так красномовно, що у шинку затихли всі розмови: п'янички прислухалися до його слів. За сусідніми столами чулося перешіптування: "Підкований парубчак! Зразу видно: з Парижа". Коли б йому ще Лабассендрів бас, а не його півнячий голосок, що зривався з баритончика на дитячий тенор, який долинав до нього самого ніби здалеку, десь згори. Та незабаром його язик зовсім заплутався, Джек перестав чути,

що каже, його огорнуло, мов ватою, загойдало, ніби він летить в гондолі навздогін за думками, йому стало нудно і в голові все затьмарилося.

... Джек отямився, відчувши щось холодне на лобі. Він сидів на березі Луари. Як він тут опинився, поруч з морячком, що змочував йому скроні? Ледве розплющивши очі, він часто кліпав через яскраве світло. Потім помітив навпроти себе дим із заводської труби, а зовсім поряд – рибалку, що стояв у човні і піднімав парус, готуючись до відплиття.

– Ну що, трохи покращало, старий? – запитав матросик, викручуючи хустинку.

– Атож, уже зовсім добре, – відповів Джек, тремтячи від холоду і ледве повертаючи важку голову.

– Тоді сідай у човен.

– Для чого? – здивовано запитав учень.

– Бо ми їдемо в Нант. Хіба ти не пам'ятаєш, що тільки що найняв у шинку цього матроса? А ось і Хвалько повертається із провізією.

– Бери здачу, старий! – сказав колишній коваль, тримаючи у руці великого кошика, з якого виглядав окраєць хліба і стирчали шийки пляшок... Гоп-ля!.. В дорогу, хлопці! Вітер попутний. За годину будемо в Нанті. Ось там гульнемо!

І тут на хвилину Джек усвідомив, що буде далі, в яку безодню він котиться. Йому хотілося стрибнути у прив'язаний неподалік човен перевізника й повернутися в Ендре, але для цього потрібне було зусилля волі, на яке він уже був нездатний.

– Та сідай же! – крикнув йому морячок... – Ти ще трохи блідий, але нічого, поснідаєш, і все зразу як рукою зніме.

Не опираючись більше, учень заліз разом з іншими в човен. Зрештою, у нього лишилося ще три луїдори, щоб купити собі новий одяг і подарунок для Зінаїди. Тож він марно з'їздить до Нанта. А втім, він був у такому стані, що раз у раз то впадав у невимовну тугу, то безпричинно радів.

І ось, сидячи на дні човна зі своїми новими приятелями, Джек уминає сніданок, і йому піддає апетиту свіжий солоний вітер; він підганяє човна, який, нахилившись на бік, як чайка, що черкає крилом об воду, мчить уперед під важким сірим небом, справжнім бретонським небом... Скрипіли снасті, напинався, аж тріщав парус, і під плюскіт хвиль обабіч човна пропливали знайомі річкові краєвиди; далекі постаті рибалок, праль і пастухів з вівцями, що скубли траву, були схожі на великих комах. У надмірно збудженій хлопчиковій уяві все бачене набувало незвичайних поетичних форм і забарвлення. Поряд із Джеком сидів матросик, човен обминав то один, то другий, то третій великий морський корабель, і йому пригадувалися епізоди з прочитаних книжок, розповіді про морські пригоди і далекі подорожі. Хтозна-чому в нього перед очима невідступно стояла картинка англійського художника із старої книжки "Робінзон Крузо", яку він читав ще зовсім малим: на пожовклій та потертій сторінці був намальований Робінзон, що лежав з кухлем ялівцівки в руці; навколо нього – п'яні матроси й недоїдки на столі, а під усім цим підпис, якого Джек не забув, хоча відтоді минув уже добрий десяток років: "І під час тієї нічної оргії я забув про всі свої

добрі наміри". Можливо, у Джековій пам'яті виринав той малюнок тому, що на днищі човна качалися порожні пляшки, з котрих повитікало недопите вино, а його приятелі валялися серед недоїдків? Джек і сам напевне не знав, але безладний політ чайок, які кружляли на вітрі над парусом, доповнював ілюзію далекої подорожі, адже хлопчик лежав горілиць і нічого не бачив, крім неба, по якому наввипередки мчало клоччя сірих хмар; воно летіло так швидко, що в Джека пішла обертом голова.

Хлопчик трохи підвівся, його повернули до дійсності його приятелі по чарці, які горлали матроську пісню:

І кнехти, і кочети!

Гуляйте, як хочете!

Ех, якби то й він міг співати так, як вони, матроських пісень! Але він знав тільки дитячі пісеньки на зразок тієї, що йому змалку співала мама: "Я в червоних черевичках", і він соромився, що не знає ні слів, ні мелодії тих матроських пісень. Потім він відчув на собі чийсь неприємний погляд. Навпроти стояв човняр і, час від часу поплывуючи на долоні, щоб краще тримати стерно, пильно дивився на нього ясними очима, які на засмаглому, обвітреному обличчі здавалися безбарвними. Джекові хотілося, щоб він відвів свій зневажливий погляд, що немов промовляв: "І не соромно тобі, поганий хлопчиську?", але такі морські вовки з гострим зором, звиклим бачити ще вдалині шквал, угадувати його наближення з тіней, що ковзають по синіх хвилях, не опускають очей. Аби позбутися настирливого спостереження за собою, Джек вирішив змусити човняра випити. Він простягнув човняреві склянку, що тремтіла в його руці, і пляшку, з якої вино було вже виціджене до останньої краплі:

– Нумо, хазяїне, випийте!

Човняр заперечно похитав головою.

– Дай спокій старому Ласкару, – прошепотів Джеку матросик. – Хіба ти забув, що він не хотів нас везти?.. Його жінка заставила... Він переконаний, що в тебе занадто багато грошей, що тут діло нечисте.

Ну коли ви думаєте, що Джек дозволить підозрювати себе у злочинстві!.. То знайте: він матиме стільки грошей, скільки захоче... Досить йому лише написати... Та хоча його думки плутаються, він, на щастя, пригадує, що мати веліла не казати, від кого він одержав сто франків, і він лише твердить: це його гроші, його заощадження; він собі купить за них новий одяг і спробує знайти якийсь подаруночок для Зі... Зі... Зінаїди!..

Джек усе говорив, говорив... Але ніхто не слухав його. Хвалько й морячок завели сварку. Один хотів висадитись у Шатне, великому занедбаному і похмурому промисловому передмісті Нанта, що тяглося понад берегом річки; там що не барак з потемнілими від дощів і кіптяви палісадниками, то й шинок. Другий вимагав пливти до самого Нанта; сварка ставала дедалі гострішою, вони погрожували один одному "розтовкти пляшкою морду", "розпороти пузо" або ж просто "розчерепити голову, аби подивитися, що там усередині".

Сміх, та й годі: обмінюючись такими "люб'язностями", вони мусили сидіти поруч, учепившись за борти човна, щоб не випасти у річку, – вітер дужчав, і суденце ковзало

по воді, нахилившись набік. Для здійснення своїх жахливих погроз їм принаймні потрібно б мати вільні руки і трохи простору. Але Джек цього не розумів, навпаки, сприймав усе дуже всерйоз і, засмучений сваркою приятелів, намагався їх заспокоїти й помирити.

- Друзі!.. Дорогі друзі!.. Прошу вас!..

У його голосі бриніли сльози, вони набігали на очі, текли по щоках; Джека опанувала незвичайна розчуленість, ніби всі інші його почуття розчинились, розтанули у всепоглинаючому бажанні виплакаться. Може, причина крилася в тому, що навколо з усіх боків була вода. Та ось ковзнули і лишилися позаду останні будинки Шатне, і сварка припинилась так само раптово, як і почалася. Вони підходили до Нанта. Човняр опустив вітрило і сів на весла, щоб певніше провести човна в запрудженій суднами гавані.

Джек спробував було встати, оглянутися навколо, але в нього запаморочилась голова, і він мусив відразу ж сісти. Повторилось те саме, що й зранку: він мов завис і гоїдається в порожнечі. Щоправда, тепер він не втратив свідомості.

Навколо все оберталося. Старі будинки з ліпними прикрасами і кам'яними балконами кружляли з корабельними щоглами, ганялись за ними, поглинали їх і зникали самі, а замість них з'являлись великі напнуті вітрила, чорні труби, з яких валив дим, лисніли високі червоні й коричневі корпуси суден. Під бушпритами у такт хвилям піднімалися й опускалися поривчасті задраповані бліді фігури, якими було прикрашено носи кораблів, і з них після кожного занурення стікала вода, ніби вони плакали з утоми й журби. Принаймні так ввижалося Джеку. Затиснуті між масивними набережними і низьким небом, що не давало змоги очам дивитися вгору, ті кораблі здавалися в'язнями, а назви, написані на їхніх бортах, немов просилися на сонце, на вільний простір, до золотистих рейдів заокеанських країн.

І тоді йому згадався Маду, його втечі в Марсельський порт, переховування у трюмах, серед вугілля, товарів, речей пасажирів. Але ця думка, так само, як і всі інші, лише майнула йому в голові і зникла під крики: "Тягни! Р-р-а-аз, два-а-а!" То підбадьорювали себе матроси, налягаючи на канат. Потім він почув скрипіння блоків на верхніх реях, стукіт молотків на корабельних верфях.

Несподівано Джек виявив, що він уже не в човні. Як це сталося? Як він вибрався із човна? Такі провали бувають у сні, а Джек і справді перебував наче у тривожному сні. Разом із своїми двома приятелями він плентався довжелезною набережною, понад якою прокладено залізничну колію; навколо були нагромаджені різні товари; одні з них вантажили на кораблі, інші - розвантажували, і на кожному кроці доводилося обминати всілякі перепони, переступати через сходні. Він спотикався, перечіплювався через паки бавовни, ковзав на купах зерна, нашттовхувався на кутики ящиків, і скрізь його переслідували гострі або солодкаві запахи прянощів, кофе, насіння, ефірних масел. Джек губив і знаходив своїх приятелів, знову їх губив і несподівано помітив, що довго й нудно щось розповідає про насіння олійних культур бригадиру Манжену, котрий занепокоєно дивиться на нього і стривожено посмикує свої солом'яні вусики. Дивно:

Джек бачить себе ніби збоку, він роздвоюється. У ньому тепер ніби дві людини – одна поводить, як навіжена, вона кричить, розмахує руками, казна-що верзе й витворює, а друга, розважлива, але безсила і німа, наче з кляпом у роті, – вона приречена лише мовчки спостерігати ганебне його падіння, лише дивитися і згадувати. До того ж цей другий Джек, мислячий і свідомий, час від часу все ж таки засинає, а навіжений і далі верзе дурниці та шаленіє; тож не дивно, що коли згодом Джек захоче пригадати всі події того бурхливого дня, в його пам'яті виявиться надто багато провалів та білих плям.

Уявіть собі збентеження розважливого Джека, що бачить свого двійника, котрий шикую вулицями Нанта, тримаючи у зубах довгу люльку та підперезавшись новим матроським поясом поверх робочої блузи! Йому кортіло крикнути отому блазню: "Схаменися! Ти ж зовсім не схожий на моряка! Даремно ти хизуєшся новою люлькою й матроським поясом та цератовим беретом твого нового приятеля, даремно йдеш, поводячи плечима, і мов заведений белькочеш: "Багато юшки, та мало м'яса, тисячу чортів!" Ти щонайбільше схожий на хлопчика із церковного хору, що нахлебтався вина із чаші для причастя: надто високо і недоладно надітий пояс сповзає набік, і попри все у тебе простодушне дитяче личко... Поглянь! На тебе всі оглядаються, з тебе сміються!"

Але він неспроможний висловити все це вголос, він ще може тільки в душі думати так, та водночас мусить іти слідом за двійником, зашпортуватися і хитатися, покірно піддаватися всім його примхам. Розважливий Джек не відстає від двійника й тоді, коли той увальюється у роззолочену кав'ярню з високими дзеркалами, у яких відображення людей і речей хитаються, ніби ось-ось упадуть. Той Джек, котрий ще не втратив здатності спостерігати, бачить навпроти себе, серед відвідувачів, що то заходять, то виходять, огидну п'яну компанію на чолі із своїм блідим, брудним двійником, закаляним у багнюку, як гіркий п'яниця, що ледь утримується на ногах.

До трьох гультяїв підходить офіціант. їх виганяють геть, на вуличний холод. І вони знову блукають містом.

Але яке чудове те місто! І велике-велике!.. Скрізь набережні, набережні, а обабіч них давні кам'яниці із залізними балконами. П'яні хлопці ідуть одним мостом, потім прошкують другим, третім... Скільки ж тут мостів, скільки річок, що перетинаються, впадають одна в одну, одноманітно несучи кудись похмурі каламутні води! Та зрештою це так сумно цілий день блукати містом... Джек сідає на вузькі й слизькі сходи, останні приступки яких зникають у темній воді каналу, і заходиться гірким плачем. Нерухома, без течії, густа й важка, у кольорових розводах через сусідство із фарбарнею, вода в каналі хлюпотить лід лопатями великого пароплава, що пропливає неподалік. Хвалько й морячок затіяли на березі гру – збивають монети з корку. Джекові дуже гірко. Він і сам не знає чому. Яка туга!.. До того ж його раз у раз нудить... "Може, мені втопитися?.." Він сходить на одну сходинку, ще на одну. Ось вода хлюпотить уже під ногами. На думку, що він помре, йому стає шкода себе самого...

– Прощайте, друзі!.. – ридаючи, обзивається він.

Але друзі, захоплені партією гри в корок, нічого не чують.

- Прощайте, мої бідні друзі!.. Більше ви мене не побачите... Я зараз помру!

Бідні друзі, так само глухі, сваряться через сумнівний удар. Як усе ж таки важко померти, ні з ким не попрощавшись, бачачи, що ніхто навіть не спробує зупинити тебе на краю безодні!.. Адже вони й справді дадуть йому утопитися, нелюди! Горлають там нагорі, знов погрожують один одному, як уранці. Знову кричать, що порозпорюють один одному пузо, що відкрутять голову. Навколо них збирається натовп. З'являються поліцейські. Переляканий Джек вибирається сходами і тікає... Тепер він іде повз велику корабельню. Поблизу хтось пробігає, хитаючись і спотикаючись. То морячок: розхристаний, без берета й шийної хустки, широкий комір надірваний і теліпається в нього на грудях.

- А Хвалько де?

- У каналі... Як дав йому головою, тільки булькнув...

І матрос біжить далі, за ним женеться поліція. Охопленого тугою Джека вже не дивує, що морячок утопив Хвалька, ніби вбивство було останньою приступкою зловісних сходів, на які він поставив ногу і спускається у пітьму. Проте йому хотілося б повернутися, дізнатись про долю того нещасного. І раптом хтось його кличе:

- Гей, Ацтеку!

То Хвалько, він також без картуза, без шийної хустки, захеканий і розгублений.

- Отой твій матрос, що заробив, те й має... Як дав йому носак, він брик у канал, тільки булькнув... За мною женеться поліція... Я побіг... Бувай!..

Котрий же з них утопився? Хто вбивця? Джек нічого не розуміє і навіть не намагається розібратися у тому. Хтозна, як вони знову здибалися, але ось вони знову всі троє сидять у шинку за столом, де стоїть велика посудина з цибулевим супом, куди вони виливають кілька літрів вина. Вони це називають "Заправкою". Хлопці напевне побували вже не в одному шинку і не раз готували це пійло, бо стойки і кривоногі столи запаморочливо миготять у Джека перед очима, як у кошмарному сні, і розважливий Джек уже неспроможний устежити за своїм двійником. Мокра бруківка, темні підвали, вузькі стрілчасті двері з красномовними написами над ними, бочки, запінені склянки, піддашся, повиті виноградними лозами... Все це поступово огортають сутінки, аж поки вставлені у пляшки свічки не освітлюють у вертепах содомних видовищ: негритянки, виряджені у вбрання з рожевої газової тканини, п'яні матроси, що танцюють джигу під акомпанемент арфістів у сюртуках... Збуджений музикою, Джек зовсім ошаленів. Ось він виліз на стіл і кружляє в старомодному танці, якому навчив його змалку літній учитель танців, що приходив до матері.

У Монако

Танцюють м'яко.

Джек кружляє у танці, та раптом стіл валиться, і підліток разом з ним опиняється на підлозі серед битого посуду і недоїдків. Навколо галас, шум, гвалт...

Безсило розвалившись на лавці серед незнайомої безлюдної площі, де здійсмається церква, Джек усе ще немовби кружляє у танці під давно забутою мелодію: "У Монако

танцюють м'яко". Це все, що лишилося від минулого дня в порожній його голові, так само порожній, як і його гаманець... А де ж морячок? Пішов... А Хвалько? Зник... У цю пізню вечірню годину, коли найгостріше дотикає до серця дошкульна гірка самота, поруч із Джеком немає жодної живої душі. То там, то сям загораються жовті газові ліхтарі, і їхнє світло відбивається в річці та у стічних ровах... Місто вкриває хистка пільма, з-під якої, як з-під золи, ще ледь-ледь просвічує день, догораючи, як вуглинка у вогнищі. У темряві потроху тонуть важкі обриси церкви. На будинках уже не видно дахів, на судах – вітрил. Тепер життя стелиться понад землею, де видніють смуги світла від кількох ще відкритих крамничок.

Крики, співи, сльози, відчай, бурхлива радість – усе минуло, і тепер Джека опановує жах. Цілий день він читав похмуру сторінку свого гіркого життя, на якій було накреслено "Марнота". А тепер, під кінець – "Марнота й Морок"... Хлопчик не рухається, він не має сили побігти геть, утекти від страшного почуття занедбаності й самоти, і може б, так і лишився, як останній п'яниця, лежати на тій самій лавці, у цілковитій знеможі, яку й сном не назвеш, якби добре знайомий рятівний крик не вирвав його із заціпеніння:

– Капелюхи!.. Капелюхи!.. Капелюхи!..

Джек кличе:

– Белізер!..

Це й справді Белізер. Учень марно намагається підвестися і пояснити, що він трохи "гуль...гуль...гульнув". Зрештою Джек іде, спираючись на руку бродячого торговця, який також хитається й шкандибає, але його принаймні веде тверда воля. Де вони? Куди вони йдуть? Ось уже видно освітлені, але безлюдні набережні... Вокзал... Ох і приємно ж розлягтися на лавці!..

Що таке? Що сталося? Що від нього хочуть? Його будять. Трясуть. Штовхають. Якись люди щось кричать йому. На його руки надівають залізні наручники. До зап'ястків прив'язують мотузок. Знеможений сном, він навіть не намагається опиратися. І спить далі десь у вагоні. Потім спить у якомусь човні; йому холодно, але він все одно хропе на днищі човна, неспроможний навіть поворухнутися. Його знову будять, несуть, тягнуть, штовхають. І яку ж він відчуває полегкість, що після всіх своїх незліченних поневірянь, цілоденних лунатичних блукань він може розлягтися на соломі, куди упав, і нарешті досхочу виспатися – від світла і шуму його захищають масивні двері, замкнуті на два величезні скреготливі засуви.

VI. Лиха звістка

Вранці Джек різко прокинувся від жахливого гуркоту над головою.

О, яке ж важке пробудження на похмілля! Мучить спрага, трусяться затерплі руки й ноги, ніби стиснуті важкою зброєю, що завдає їм ран; мучить сором, невимовна туга людського створіння, яке опинилося у становищі бидла і якому таке огидне його заплямоване життя, що й жити не хочеться! Усе це Джек відчув, ледве розплющивши

очі, ще перед тим, як до нього повернулася пам'ять, ніби й уві сні карався докорами сумління.

Було ще зовсім темно, і він нічого не розрізняв навколо себе. Проте він усвідомлював, що лежить не у своїй мансарді. Над ним не світилося синє, як небо, віконце. Бліде світло ранкової зорі пробивалося сюди крізь двоє високих заґратованих вікон, які розрізали його на безліч блідих плям на стіні. Де ж це він? У кутку, неподалік від його лігва, перехрещувалися канати, шківви, великі гирі. І раптом страшний гуркіт, що розбудив його, почався знову. Слідом за скреготом ланцюгів, пролунав гучний дзвін баштового годинника. Знайомий дзвін. Той годинник уже майже два роки відраховував учневі час, його бій долинав до Джека і з холодним зимовим вітром, і в літню спеку, і вечорами, коли він засинав у своїй комірчині, а вранці глухо стукав у запітнілу шибку мансарди, немов гукаючи: "Піднімайся!"

Отже, він в Ендре. Так, але, як правило, той дзвін долинав звідкись згори і здалеку. Він, напевне, дуже втомився, якщо ці звуки так гучно відлунюють у його голові, так настирливо вібрують у вухах. Якщо він тільки не опинився у самій башті, де встановлено велетенський годинник, у тому високому приміщенні, яке в Ендре називають "холодна" і куди за різні провини саджають заводських учнів. А він і справді у башті. Але чому?.. Що він накоїв?..

І тоді слабкий промінь світла, проникаючи у приміщення і потроху освітлюючи його, проник і в Джекову пам'ять, поступово дістаючись в усі її закутки. Джек спробував пригадати події минулого дня і вжахнувся. Ні, краще не згадувати!

Але тепер його друге "я", мисляче "я", пробудилося остаточно і нещадно нагадувало йому про всі його божевільні витівки й нісенітничі минулого дня. Уривок за уривком вони виринали в його пробудженій свідомості. "Розважливий" Джек нічого не забув, більше того, на підкріплення своїх звинувачень він мав речові докази: матроський берет, від якого загубилася стрічка... синій пояс... уламки люльки, крихти тютюну у кишнях та дрібні монети – рештки його грошей. Знаходячи кожен новий речовий доказ, Джек червонів у темряві і щоразу гнівно, обурено скрикував. Він відчував, що його гордість розтоптана, а ганьба непоправна. Після одного найрізкішого вигуку у відповідь почувся чийсь стогін.

Виявляється, він тут не сам. З ним тут іще хтось, он в одній із амбразур, пробитих хтозна-коли в товстих стінах, сидить якась тінь на камінні.

"Хто це?" – стурбовано думав Джек, вдивляючись в обриси дивної нерухомої постаті – понурої, незграбної, кістлявої, як виснажена шкапа. Тільки одне створіння на світі могло мати такі жалюгідні й безформні обриси – Белізер... Але чому він тут опинився? Джек невиразно пригадує, що бродячий торговець чимось йому допоміг. Ниючий біль у всьому тілі нагадав йому про бійку на якомусь вокзалі, коли, наче підхоплені ураганом, у всі боки летіли капелюхи і картузи. Але в його пам'яті все те було таким невиразним, хистким, розпливчастим, немов проглядало крізь скаламучений осад.

– Це ви, Белізер?

– Авжеж, я, – відповів бродячий торговець хрипким голосом, у якому вчувався

відчай.

- Але, скажіть, ради бога, що ми накоїли? За що нас, як злодіїв, зачинили тут?

- Я не знаю, хто й що накоїв, і це мене не стосується. Зате я добре знаю, що нікому не чинив ніякого зла, і треба зовсім не мати совісті, щоб так понівечити мої капелюхи.

На мить голос його урвався; Белізера аж пересмикнуло, коли він згадав про жахливу бійку, про нещастя, що звалилося на нього тієї темної ночі, про те, як топтали, розкидали, нищили його крам. З учорашнього вечора те жахливе видовисько весь час стояло в нього перед очима, воно цілу ніч не давало йому заснути, і він майже не відчував болю у своєму стомленому, змученому тілі, зв'язаному ланцюгами й мотузками, не відчував катування "чоботом", на яке був приречений бродячим життям і спотвореними ногами.

- Скажіть, мені заплатять за них? Я ж зовсім непричетний до того, що сталося. Хоч ви скажіть їм, що не я підсобляв вам у тому ділі.

- У якому ділі?.. Що я зробив?.. - запитав Джек, не відчуваючи за собою вини. Але він зразу ж подумав, що не пам'ятає усіх своїх витівок, що, можливо, є в нього якась гірша провина, ніж інші, і він, уже несміливіше, перепитав Белізера:

- У чому ж мене звинувачують?

- Вони кажуть... Але чого ви мене питаєте? Ви й самі здогадуєтесь, у чому.

- Та ні, клянуся вам.

- Ну, добре... Кажуть, що це ви вкрали...

- Украв?.. Що украв?

- Зінаїдин посаг.

- Але ж це наклеп! Ви хоч не вірите в це, Белізер?

Белізер не відповів. В Ендре всі були впевнені: винен Джек. А жандарми, що схопили їх минулої ночі, відкрито розмовляючи про все у присутності Белізера, і його переконали у цьому. Проти учня свідчили усі докази. Як тільки на заводі пішла чутка про крадіжку в Рудиковому домі, усі вирішили, що це зробив Джек, адже неспроста він не прийшов на роботу! Нантець добре розрахував, як кинути на підлітка тінь, неспроста він не пускав його на завод... Від шинку на центральній вулиці Ендре і аж до вокзалу Бурс у Нанті, де злочинець зі своїм спільником брали квитки, щоб хтозна-куди виїхати, зникнути, слід від крадіжки неперервно простежувався на кожному кроці учня; його неможливо було згубити, так багато розкидалося золота, так часто розмінювалися двадцятифранкові золоті луїдори. А те, що Джек цілий день бешкетував, заливав горілкою очі - а таке часто трапляється після злочину як потворний прихований вияв докорів сумління, - хіба то не переконливий доказ?

Отже, сумнівів не було. Незбагненим лишалося тільки безслідне зникнення шести тисяч франків: їх не знайшли ні в Белізерових кишнях, де було лише кілька франків денної виручки, ні в кишнях самого учня, на дні яких дзенькало лише декілька дивних іржавих монет, монет, які вам можуть дістатися тільки в портових шинках, куди заходять промочити горлянку матроси з усього світу. Цілком зрозуміло, що в тих портових притонах злодії не могли навіть за десять годин витратити усі гроші, яких

бракувало у Зінаїдиній шкатулці. Основна сума десь мала бути прихована.

Але де? Саме це й треба було встановити.

Ось чому з самого ранку директор заводу велів привести у свій кабінет звинувачених, які й справді мали вигляд злочинців, – брудні, бліді, обшарпані, вони аж трусилися від холоду й переляку.

Завдяки своїй юності та розумному і тонкому обличчю Джек зберігав іще певну привабливість та людську гідність, незважаючи на стан свого одягу й синій пояс. Зате Белізер навівав жах: його некрасиве лице все було у синцях, які йому дісталися під час бійки; сліди його опору лишилися не лише на виваленому брудному одязі, а й на побитій і подряпаній землистій фізіономії, спотвореній стражданням через нестерпний біль набряклих ніг, адже він не скидав на ніч тісного взуття; жалюгідний, він уперто мовчав і тільки скривджено кривив свій губатий рот, чимось нагадуючи тюленя. Варто було глянути на них обох, коли вони стояли отак поруч, – і всі сходилися на тому, що учень, лагідний і соромливий хлопчик, був лише знаряддям у руках цього покидька, що занাপастив його, намовивши на ганебний злочин.

Проходячи через приймальню до директорського кабінету, Джек помітив обличчя людей, які здалися йому привидами, – вони немов вийшли із кошмарного сну і, набувши плоті і крові, цілим гуртом з'явилися перед ним. Досі він був упевнений у своїй невинності і тому гордо ніс голову, незважаючи на звинувачення у тяжкому злочині, але в ту хвилину де й поділася його впевненість у собі. Човняр, який його віз до Нанта, та шинкарі із Ендре, Ла Басе-Ендра і навіть із Нанта година за годиною, крок за кроком нагадали йому про все, що відбувалося напередодні. За одну хвилину він знову пережив увесь учорашній день, і через прикрі ганебні спогади його бліде з похмілля обличчя раз у раз заливалося краскою сорому.

У директорський кабінет він зайшов принижений, похнюплений, із сльозами на очах, ладен мало не впасти навколішки і просити прощення.

У кабінеті був тільки директор, котрий сидів у великому кріслі за своїм робочим столом біля вікна, та дядько Рудик, що стояв поруч і м'яв у руках свій синій вовняний берет. Два стражники, привівши злодіїв, зупинилися біля дверей, не зводячи очей із бродячого торговця, небезпечного зловмисника, здатного на будь-який злочин. Джек, побачивши майстра, мимоволі ступив до нього з дружньо простягнутою рукою як до свого друга й вірного захисника, але обличчя старого Рудика було таке суворе й смутне, що підліток за весь час допиту так і не наважився підійти до нього.

– Послухайте, Джеку, – промовив директор. – З огляду на ваші молоді роки, на добру оцінку вашої роботи в цеху, з поваги до ваших батьків, а особливо заради доброї репутації фірми Ендре, я одержав дозвіл не відправляти вас до Нанта, а залишити тут і затримати на декілька днів початок судового слідства. Таким чином усе, що відбувається зараз, стосується тільки вас, мене й Рудика, і тільки від вас залежить, чи буде дано справі подальший хід. Від вас вимагається лише повернути те, що у вас іще залишилося...

– Але, пане директор...

- Не перебивайте мене, ви поясните потім... повернути те, що у вас залишилося із украдених шести тисяч франків, адже не могли ви, зрештою, розтринькати шість тисяч франків за один день. Чи не так? Так от, поверніть нам усе, що у вас іще зосталося, і я вдовольнюся тим, що відішлю вас до батьків.

- Вибачте, - обізвався Белізер, несміливо витягуючи шию й намагаючись зобразити люб'язну посмішку, від чого все його широке лице побрижилось зморшками, яких, здавалось, було не менше, ніж дрібних хвиль на Луарі, коли дме східний вітер... - Вибачайте...

Директор блимнув на нього зневажливим крижаним поглядом, і бродячий торговець зніяковіло затнувся й почав чухати п'ятірнею свою розкошлану голову.

- Ви щось хотіли сказати?

- Ото біда!.. Як я бачу, справа з крадіжкою з'ясувалася, то чи не були б ви такі ласкаві побалакати тепер трохи й про мої капелюхи?

- Замовкніть, нікчемний блазню! Просто в голову не вкладається, де у вас береться зухвальство хоч словом іще обзиватися! Хоч би скільки ви прикидалися тихеньким та безневинним, нам добре відомо, що справжній злочинець - ви, без вашого намовляння ця дитина ніколи не зважилася б на злодійство.

- Ох!.. - тільки й спромігся зітхнути бідолашний Белізер, обертаючись до учня, немов закликаючи його в свідки.

Джек хотів заперечити, але не встиг: у цю хвилину заговорив дядько Рудик:

- Ваша правда, пане директор. Якраз оце лихе знайомство й погубило хлопця. Досі не було на заводі жодного учня чеснішого та стараннішого за нього. І жінка, і дочка, усі ми любили його, як рідного. Вірили йому. І треба ж було зустрітися хлопцеві з оцим покидьком.

Коли Белізер почув, як його ганять, на його обличчі з'явився такий переляк і відчай, що Джек, на хвилину забувши, в чому він сам звинувачений, хоробро став на захист свого приятеля.

- Клянуся вам, дядечку Рудик: цей бідолашний парубок ні в чому не винен. Учора ми випадково зустрілися з ним на вулиці, в Нанті, саме перед тим, як нас забрала поліція, і оскільки я... я не міг іти, він хотів припровадити мене до Ендре.

- То ви самі таку штуку утнули? - недовірливо запитав директор.

- Але ж я нічого не робив, пане. Я не крав! Я не злодій!

- Глядіть, хлопче, ви стаєте на слизьку стежку. Тільки щиро зізнавшись і повернувши всі гроші, ви можете заслужити поблажливість з нашого боку. Що ж до вашої вини, то вона аж надто очевидна. Не намагайтеся її заперечувати. Поміркуйте самі, малий лиходію: тієї ночі в домі були тільки ви та Рудикова дружина й дочка. Перед сном Зінаїда при вас відчиняла шафу, і ви бачили, де лежить її скринька з грошима. Так? Потім, серед ночі, вона чула, як скрипить ваша драбина, і обізвалася до вас. Ви, звичайно, не відповіли, але вона впевнена, що то були ви, бо нікого іншого в домі не було.

Приголомшений Джек усе ж таки спромігся сказати:

- Це не я. Я нічого не крав.

- Правда? А звідки взяли гроші, якими ви сіяли на всі боки?

Джек мало не сказав: "Мені їх мама надіслала", але згадав її попередження: "Якщо спитають, звідки у тебе сто франків, скажи, що це твої заощадження". І справді, скоряючись сліпій вірі і безмежній пошані до матері та її порад, Джек відповів:

- Це мої заощадження.

Якби мати веліла йому сказати: "Я їх украв", - він, не вагаючись, не сперечаючись, узяв би на себе чужу вину. Такою він був дитиною!

- І ви хочете переконати нас, що, одержуючи по п'ятдесят сантимів платні на день, ви змогли заощадити двісті чи й триста франків, які, судячи з усього, ви розтринькали протягом одного лише дня?.. Не марнуйте часу! Краще попросіть пробачення у цих добрих людей, з якими ви повелися так безсердечно, і якнайшвидше поправте завдану їм шкоду.

Дядько Рудик підійшов нарешті до Джека і поклав руку йому на плече.

- Джеку, - м'яко промовив він, - хлопчику мій, скажи нам, де гроші? Подумай: адже то Зінаїдин посаг! Щоб заощадити таку суму, я поклав двадцять років життя, я трудився, відмовляючи собі у найдрібнішому. Я тішив себе лише тим, що одного чудового дня щастя моєї дитини буде винагородою за мою тяжку працю і піт, за всі мої злигодні і нестатки... Я переконаний, що, беручи гроші, ти про це не подумав, інакше так не зробив би, я ж тебе знаю, ти дитина добра. То була хвилина безумства. Коли ти побачив стільки грошей та зрозумів, що досить лише простягти руку - і вони стануть твоїми, у тебе запаморочилось у голові. Але тепер ти, напевне, уже отямився, і тільки сором не дозволяє тобі сказати всю правду... Ну, Джеку, будь сміливішим!.. Подумай, я вже старий, я вже не маю змоги знов заробити стільки грошей... І бідна моя Зінаїда... Ну, скажи-бо, де гроші, малий...

Схвилюваний, почервонілий, добряк утирав лоба, стомившись від незвично довгої для себе промови. Справді, тільки запеклий злочинець міг устояти перед його зворушливим благанням. Белізер і сам так розчулився, що забув про власне нещастя і, поки Рудик говорив, весь час робив учневі різні знаки, які йому самому здавалися загадковими, а насправді ясніше ясного були написані на його комічній фізіономії: "Послухайте, Джеку, поверніть ви ті гроші бідному чоловікові!" Він, бродячий торговець, що все життя безперервно терпів муки задля добра своїх рідних, як ніхто розумів самозреченість батьківської любові.

О, якби Джек мав оті гроші, з якою радістю він віддав би їх у руки дядькові Рудику! Як йому боляче було бачити дядькове горе! Але він їх не мав і тому тільки повторював:

- Я не крав, дядечку Рудик! Присягаюся, я нічого не брав.

Втративши терпець, директор підвівся.

- Годі! Тільки безсердечний запеклий злодій пропустить повз вуха щойно почуті слова, і якщо вони не вирвали у вас правди, то ніякі умовляння вже не зарадять. Вас зараз знову відведуть у башту. Я даю вам змогу подумати ще, до вечора. Якщо ж увечері ви не погодитесь повернути гроші, я передам вас судовим властям: вони

зуміють примусити вас заговорити.

Тут один із стражників, літній жандарм, людина прониклива й певна, підійшов до свого начальника і тихо сказав:

- Я думаю, пане директор, що коли ви хочете щось витягти з хлопця, його треба замкнути окремо від його спільника. Я бачив, як він уже хотів усе розповісти, а бродячий гендляр завадив йому, - весь час робив якісь знаки.

- Ваша порада слухна. Їх треба позачиняти окремо. Отож їх розлучили, і Джека було відведено в те саме приміщення, де бив заводський баштовий годинник. Виходячи, він помітив розгубленість і переляк на лиці Белізера, котрого виводили у наручниках; і думка про цього безневинного бідолаху, який через нього вскочив у таку саму халепу, завдавала йому ще більших мук.

Яким довгим здався Джекові той день!

Спочатку він намагався заснути, засовував голову у солому, ніби таким чином можна було сховатися від дедалі більшого розпачу. Та на думку, що всі мають його за злочинця і що він сам своєю ганебною поведінкою напередодні дав привід для всіляких підозр, він щомиті здригався усім тілом... Як довести свою невинність? Показати матиного листа і сказати, що гроші, якими він розкидався, надійшли від неї? Але раптом про це довідається д'Аржантон!.. Ще дитяче невміння оцінити становище, через яке на першому плані стоять не головні, найсуттєвіші, а другорядні міркування, змусило Джека майже відразу відмовитись від цього засобу порятунку. В нього перед очима постала жахлива сцена у Вільшанику, заплакана бідна Шарлотта...

Але як тоді довести свою невинність? Іще знесилений учорашньою п'ятикою, він лежав на купі соломи і ламав голову, як виплутатись із скрути, не запламувавши сумління, а тим часом навколо текло звичайне трудове життя, над головою лунко вибивав години баштовий годинник, і його важкі удари здавалися Джекові повільними кроками невлашного месника, що мав його покарати. Друга година... Четверта година... Закінчився робочий день, робітники ідуть із заводу. Незабаром настане вечір, а йому дали відстрочку лише до вечора, щоб довести свою невинність. Якщо він не поверне грошей - в'язниця! Хоча б скоріше. Джеку здається, що там йому буде краще, - його зачинять, замурують у глухій, глибокій темниці, і там ніхто не вимагатиме від нього грошей. Можна подумати, що підліток передчуває, які тортури готуються для нього у цій башті. Несподівано він чує скрипіння кручених сходів. Хтось важко дихає, зітхає, сякається за дверима, потім нерішуче стукає - так несміливо стукають люди з великими сильними пальцями, боячись, щоб їхній стукіт не був надто гучним. Зрештою у замку повертається ключ.

- Це я... Ух!.. Ну й високо!

Зінаїда вимовляє ці слова лагідно й невимушено, але вона так наплакалася, її завжди гладесенько зачесане волосся розкуйовдилось і вибивається з-під хустки, очі такі червоні і припухлі, що її награна безжурність іще більше підкреслює оті сліди страждання й розпачу. Бідна дівчина усміхається зажуреному Джекові, що сумно дивиться на неї.

- В мене поганий вигляд, еге ж?.. Просто жах... Я й так ніколи не вважала себе красунею. Як подивлюся в дзеркало, сама себе перекирвую. В мене ні талії, ні стрункого стану, ніс, як у дядька, очі манюпункі... А від сліз мої очі не стануть більшими; ото біда, я від учора тільки й плачу, справжня тобі Магдалина... А мій Манженчик такий гарненький! І тільки такий посаг, як у мене, змусив його не зважати на мої вади. Заздрісниці не раз мені казали: "Він жениться на твоїх грошах..." Ніби я й сама не знаю! Атож, йому подобаються мої гроші, він хоче моїх грошей, але я люблю його. І я думала: "Коли стану його жінкою, я зроблю все, щоб він мене так само полюбив..." Але тепер, ви ж розумієте, голубчику мій, все обернулося навпаки. Задля тисячі франків, що zostалися на дні моєї скриньки, він не захоче зв'язуватись із такою поганулею, як я. Навіть коли батько пропонував йому чотири тисячі, він і тоді сказав, що за такі гроші краще, вік парубкуватиме. Я вже зараз бачу: прийде він сьогодні до нас увечері, крутитиме свої світлі вусики і придумуватиме, як пом'якше розпрощатися зі мною. О, я, звичайно, позбавлю його від цього клопоту. Я перша заявлю, що відмовляюсь від заміжжя... Лишень... лишень... перш ніж відмовитися від свого щастя, я вирішила побачитися з вами, Джеку, і трохи побалакати.

Джек похнюпив голову. Він плакав. Хоч яким він був ще юним, проте й він добре усвідомлював, як принизилася Зінаїда, простодушно зізнавшись, що вона погана на вроду. Його зворушила мужня самозреченість щирої дівчини, її віра в силу свого кохання і в свої вмілі працюючі руки, віра в те, що після весілля вона здобуде серце красеня, якого купить за великі гроші.

Побачивши, що учень плаче, Зінаїда ожила, зраділа.

- Ах, чи не казала я їм, що він не лихий, що досить йому побачити мою заплакану мармизу, червону од гірких сліз, як у нього зразу розм'якне серце і він подумає: "Бідна Зінаїда, вона була така щаслива, що виходить заміж, аж танцювала перед своєю шафою. Даремно я їй наробив такого горя". Повір мені, коли я вчора вранці взяла свою шкатулку, а вона стала легка, як жменя снігу, мені здалося, що у мене вирвали серце, - так у мене порожньо стало у грудях!.. І це відчуття й досі не минуло... Джеку, друже мій, верніть мені, будь ласка, посаг!..

- В мене його немає, Зінаїдо, присягаюсь.

- Не кажіть мені цього. Мене ж то ви не боїтеся, чи не так? Я вам не докоряю. Тільки скажіть мені, де мої гроші. Я розумію, там вони уже не всі, але яке це має значення? Я знаю, молодому хочеться повеселитись. Ха-ха-ха! Ви уже трохи позасівали грішми дядька Рудика. Та біс із ними! Тільки скажіть мені, де ви сховали решту?

- Благаю, Зінаїдо, послушайте мене! Я не крав. Це помилка. Нічого я не крав. Це просто жах: усі вважають мене винним!..

Але Зінаїда говорила, не слухаючи його:

- Та зрозумійте ж ви: він не захоче мене брати, кінець усім надіям бідної Зінаїди!.. Джеку, голубчику, не завдавайте мені горя! Настане день, і, будьте певні, ви покаєтесь... Заради вашої улюбленої матері, заради дівчинки, яка лишилась там і про яку ви мені стільки розказували - хто знає, може, вона згодом буде вашою судженою,

дружба між малечею іноді заводить ой як далеко! – так от, заради неї я благаю: поверніть гроші!.. О Боже мій! Не кажіть знову "ні"! Як мені вас іще благати?.. Хочете, я стану перед вами навколішки і складу руки, як перед святою Анною!

Впавши на коліна перед каменем, на якому сидів учень, вона знову заридала, захлинаючись і давлячись сльозами, як захиляються сильні натури, незвиклі відкрито виявляти свої почуття. Їхній відчай – наче вибух; вихоплюючись із глибини ества, він наводить жах, він палить і вирує, наче лава, нестримно ширячись довкола. Отак, навколішках, з молитовно схиленою головою, у білій хустці і рясній спідниці Зінаїда була живим втіленням розпачу і нагадувала тих згорьованих жінок, схилених у молитовній скорботі, що їх можна побачити серед тижня в бретонських селах по кутках похмурих безлюдних церков.

Зажурений Джек співчутливо доторкнувся до її руки, на якій поблискувала зовсім нова масивна срібна обручка. Він усе ще намагався виправдатись, переконати її у своїй безвинності.

Раптом вона скочила на ноги.

– Ти будеш покараний, зятя!.. Тебе ніхто в житті ніколи не полюбить, бо в тебе жорстоке серце.

Зінаїда вискочила із кімнати, стрімголов збігла вниз сходами і зайшла у кабінет директора, який чекав на неї разом з її батьком.

– Ну, що?

Дівчина мовчала, тільки заперечно похитала головою, неспроможна вимовити жодного слова через клубок сліз, що здушували горло.

– Заспокойтеся, дитя моє! Не побивайтеся! Перш ніж звернутися до правосуддя, яке більше дбає про те, щоб покарати винних, ніж про те, щоб виправити завдану ними шкоду, у нас лишається ще один засіб. Рудик запевняє мене, ніби мати цього негідника заможем за якимсь дуже багатим чоловіком... Отож ми їм напишемо... Коли, як мені кажуть, вони справді порядні люди, то ваш посаг іще не втрачено.

Директор узяв аркуш паперу і став писати, повторюючи вголос кожне слово:

"Пані!

Ваш син винен у крадіжці шести тисяч франків, всіх заощаджень чесної і працюючої родини, де він жив. Досі я не передав злодія у руки правосуддя, сподіваючись, що він поверне принаймні частину вкрадених грошей. Проте у мене склалося враження, що він або розтринькав усі гроші, або їх загубив, цілий день пиячивши після вчиненого злочину. За таких обставин, якщо ви не матимете наміру повернути родині Рудиків викрадену суму, вашого сина неминуче буде притягнуто до суду. Я почекаю, щоб дізнатися про ваше рішення, але чекатиму не більше, ніж три дні, – я й так занадто довго зволікав. Якщо я не одержу відповіді до найближчої неділі, то в понеділок зранку винного буде передано у руки правосуддя.

Директор заводу".

І він підписався.

– Бідні люди! Який жах...– тільки й промовив дядько Рудик.

Незважаючи на власне горе, у його душі знайшлося місце для співчуття й до горя інших людей. Зінаїда люто скинула голову:

- Що ж тут жахливого? Їхній син украв мій посаг. Нехай батьки його й повернуть.

Така безжальність юності й любові! Вона і на хвилину не подумала про відчай матері, яка довідається про безчестя сина. А старий батько, навпаки, ще більше зажурився, подумавши, що він помер би з сорому, одержавши подібного листа.

Отож хоч він і побивався за дочку, у глибині його душі ще жевріла надія, що знайдеться якийсь інший вихід, що учень сам поверне гроші, а лист, можливо, десь загубиться в дорозі і не дійде до адресата. Ну що таке той лист? Складений аркушик паперу серед тисяч таких самих інших папірців, а дорога така далека – з ним, з тим листом, ще може що завгодно статися!

І справді, лист – річ нетривка, з ним може статись що завгодно: зрештою, нерідко вони й губляться... Але цей лист, що його написав директор і власноручно запечатав сургучем над полум'ям свічки, а потім вручив розсильному з пакою інших паперів, не ризикує загубитися. Поштар-бретонець навпацки візьме його із жерстяної скриньки, кине його на дно своєї шкіряної сумки, посидить з ним у якомусь шинку на великому шляху, та будьте певні, що ніде його не кине й не забуде. Той лист перепливе через Луару, і ніякий вітер, ні морський, ні той, що дме із суші, не підхопить його і нікуди не занесе. На залізниці службовці покvapливо запхнуть його в абияк зав'язаний, потертий від тривалого використання полотняний мішок і шпурнуть його у поїзд, що проходитиме через їхню станцію, але і там він не загубиться.

Він змішається із безліччю інших, більших листів, ковзатиме серед них, перекидатиметься, підскакуватиме на стиках рейок у вагоні, що може загорітись від будь-якої іскорки, потім прибуде до Парижа й там, пройшовши через різні сортування, – його не сплять, не украдуть, не порвуть, не загублять! – дійде точно за адресою, і певніше, ніж будь-який інший лист. Чому, питаєте? Тому, що він несе погану новину. Такі листи неначе зачаровані, – з ними ніколи нічого не стається.

Найкращий тому доказ – лист до Джекової матері, про який ми щойно вели мову: перетнувши майже всю Францію, він опинився у поштовій скриньці Казимира, – сільського листоноші. Д'Аржантон ненавидить старого Казимира, бо він ледащо, він, чи бачите, вважає, що до Вільшаника дуже далекий шлях, і найчастіше передає туди листи й газети неписьменною дружиною, а та нерідко губить їх дорогою. Здавалося б, іще одна можливість, щоб лиха звістка не дійшла до адресата. Так ні! Саме у цей день Казимир сам розносить пошту; ось він уже дзвонить у повіті поруділим диким виноградом двері, над якими позолоченими літерами, побляклими від сонця та дощів, виведено: "Parva domus, magna quies".

VII. Майбутній в'язень виправного закладу Меттре

Ніколи ще мисливський будиночок Вільшаник не відповідав так своєму девізу, як того ранку. Самотній під зимовим небом, по якому бігли великі сірі хмари, скулений

серед безлистих дерев, закупорений, аби не впустити вогкості, що повзла із саду та від дороги, він поринув у таку саму похмуру тишу, як і ще сонна земля та повітря без ніякого птаства. Лише на сусідніх полях кілька ворон вишукували погублені зернята, часом злітаючи. невисоко над землею і трохи оживляючи тим сумний краєвид.

Шарлотта знімала на горищі башточки сушений виноград, віршомаз "працював", а Гірш спав, коли прихід листоноші, що був єдиною розвагою для цих добровільних вигнанців, об'єднав у вітальні трьох змучених нудьгою людей.

- О, лист із Ендре!..- вигукнув д'Аржантон і, бачачи, як гарячково заблищали Шарлоттині очі, ехидно почав читати газети, поклавши нерозпечатаного листа біля себе, як собака, що стереже кістку, якої і сам не гризе, і інших не підпускає...- О, пан Шкряб набазграв ще одну книжку! Ну й плодить же він їх, паскуда!.. Стривай, знову вірші Гюго!.. Тільки й знають!

Але чому з такою жорстокою неквапливістю він перегортає газету? Тому що тут, за його спиною, зашарівшись від радості, нетерпляче стоїть Шарлотта; бо щоразу, коли приходить лист із Ендре, у коханці прокидається мати, а оцей нікчемний себелюб лютує, що вона не належить лише йому, цілком і неподільно.

Саме тому він і заслав її дитину так далеко, як тільки міг. Та материнське серце навіть у найлегковажніших жінок так улаштоване, що чим далі діти, тим більше вони люблять їх, немовби прагнуть силою любові подолати відстань і наблизитися до дітей душею.

Відтоді, як поїхав Джек, мати, караючись сумлінням за легкодухе зречення від сина, тепер обожнювала його. Щоб не дратувати свого поета, Шарлотта уникала розмов про Джека, але знай думала про нього.

Д'Аржантон про все це здогадувався. Він іще більше зненавидів Джека, і коли стали надходити перші листи від Рудика із скаргами на учня, він тішився відвертою зневагою до хлопчика.

- Бачиш? З нього навіть робітника не вийде.

Але і цього йому було мало. Йому хотілося принизити Джека, втоптати його в землю. Цього разу він уже міг натішитися вволю. Коли він нарешті розпечатав листа з Ендре й почав його читати, на його ураз поблідлому лиці з'явився вираз радісного хвилювання, а очі заблищали хижим тріумфом.

- Я так і знав!

Та, дійшовши до вимоги повернути вкрадені гроші, він зметував, скільки може виникнути неприємностей, і, скрушно похитавши головою, простяг листа Шарлотті.

Який страшний удар! Удар по самолюбству у присутності її поета, по материнській гордості й любові! Як защеміло знову серце через докори сумління.

"Це ти у всьому винна! - волато воно в її грудях, і перед ним змовкали всі наймудрованіші в світі докази. - Це твоя вина! Навіщо ти покинула його?"

Тепер будь-що потрібно було врятувати його. Але як? Де взяти гроші? У неї вже нічого не лишилось. Продаж меблів, що надавали її тимчасовому гнізду лоск дешевих розкошів, приніс Шарлотті кілька тисяч франків, що розтеклися, як вода крізь пальці.

"Добрий дядечко" перед розлукою хотів залишити їй подарунок на згадку, але вона уперто відмовлялася, аби не зачепити д'Аржантонового самолюбства. Отже, в неї нічого не залишилося. Хіба що кілька коштовностей, за які не виручиш і чверті необхідної суми. А звернутися за грошми до свого поета вона й думати не могла. Надто добре вона його знала. Перш за все він ненавидів її сина. Крім того, він був скнара. Та ще й успадкував від овернців дріб'язковість, корисливість та селянську шанобливість до грошей, покладених на зберігання у нотаря. А втім, дуже багатим д'Аржантон не був, а утримання Вільшаника коштувало дорого і було для нього досить обтяжливим. Саме з ощадливості д'Аржантон лишався там і взимку, незважаючи на нудьгу й самотність, бо розраховував таким чином відшкодувати надмірні витрати, які робив улітку, без кінця приймаючи гостей: ті, мовляв, створювали "духовне середовище", від якого він ніяк не міг відмовитися.

О ні, про нього Іда і не думала... Але д'Аржантон цього не знав, він не сумнівався, що вона проситиме у нього грошей, і заздалегідь нап'яв крижану маску, маску скупердяги, котрий чекає, що у нього проситимуть грошей.

– Я завжди казав, що в цього хлопця нездорові нахили, – процідив віршомаз, коли його Шарлотта дочитала директорового листа.

Вона не відповіла, може, й не чула його слів, – її заповонила одна думка: "Треба за три дні знайти десь гроші, інакше мого сина відправлять у тюрму".

А він вів далі:

– Як він мене осоромив перед друзями! Адже це я просив поклопотатися за такого виродка!... От і подякував мені за доброту, надалі знатиму... Ох і вклепався ж я!..

Джекова мати мовчки думала: "Я повинна за три дні добути гроші, щоб мій син не опинився у тюрмі".

Д'Аржантон пильно дивився на Шарлотту, угадуючи думки, і з обережністю, щоб запобігти її проханню, поквапився сказати:

– Це ж треба: ми навіть не маємо можливості уникнути безчестя, вирвати цього нікчому з рук судочинства... Ми не такі багаті.

– О, якби ти захотів! – промовила вона похнюпившись.

– Атож, якби я захотів, хай йому чорт! Я чекав цих слів... Ніби ти сама не знаєш, скільки ми тут проживаємо і який плачевний стан усіх моїх справ. Тобі мало того, що я два роки утримував цього негідника! Тепер тобі ще треба, щоб я клав за нього вкрадені гроші! Шість тисяч франків! Де я їх візьму?

– О, я все добре розумію... На тебе я не розраховую.

– На мене – ні!.. А на кого?

Знітившись, ще нижче опустивши голову, вона назвала ім'я чоловіка, з яким довгий час жила: для Джека він був "добрим дядечком", вона казала – "давній друг". Вона тремтіла, промовляючи ім'я свого колишнього коханця, бо чекала д'Аржантонового вибуху ревності, адже вона необачно нагадала про своє минуле. Та ні! Почувши про "доброго дядечка", віршомаз тільки трохи почервонів: він сам про нього був подумав.

Зрештою, колишній Ідин покровитель так само, як і її син, належали до її минулого,

того загадкового минулого, про яке він з гордості ніколи не питав коханку, навіть удавав, ніби й не відає про його існування, нагадуючи тих істориків епохи Реставрації, які викреслювали часи революції і правління Бонапарта, опускали їх у своїх книжках, наче їх взагалі не існувало. Подумки він вирішив: "То було до мене... Хай виплутуються!" По суті, він зрадив, що так дешево відбувся, але знаку не подав, а навпаки, прикинувся ображеним:

- Моя гордість уже не раз ішла на жертви задля кохання, тож може піти ще й на цю жертву.

- О дякую, спасибі! Ти такий добрий!

Півголосом, щоб їх не почув Гірш, що знічев'я став човгати в стоптаних капцях по всьому дому, вони стали обмірковувати, яким чином якнайшвидше одержати потрібну суму.

Дивна то була розмова: все завуальоване, все - недомовки, натяки... Він розмовляв із напускною відразою, вона із делікатності не називала речі своїми іменами, вдавалася до безособових речень: "Мені, звичайно, не відмовлять... Доказом можуть бути подарунки, які мені пропонувалися, але яких я не взяла... На жаль, особа, про яку йдеться, живе в Турені, як бути? Лист туди ітиме два дні, стільки ж - відповідь".

- А що як я туди поїду? - відважилась промовити Шарлотта й сама злякалася свого зухвальства.

Він незворушно відповів:

- Гаразд. Поїдемо.

- Як? Ти поїдеш зі мною в Тур?... Тоді і в Ендре також; це недалеко, і ми відразу відвеземо гроші!

- І в Ендре також.

- Який ти добрий, який ти добрий!.. - повторювала безголова бідна жінка, цілуючи йому руки.

Насправді ж йому просто не хотілося відпускати її в Тур саму, йому не все було відомо із її минулого, але він знав, що вона жила в Турі і була там щасливою. А що як вона не повернеться? Адже вона така слабохарактерна і непостійна! Зустріч з давнім другом, вигляд розкошів, від яких вона відмовилась, вплив сина, з яким мала побачитись, згадки про минуле - усе це могло викликати в неї бажання вирватися з-під його тиранії, яку - він сам це усвідомлював - ой як нелегко було терпіти!

А тим часом він уже не міг без неї. Марнославний і себелюбний, помисливий і забобонний, з безліччю вигаданих хвороб, він уже не міг обходитися без її сліпої відданості й ніжності, без цілоденних її турбот і завжди доброго настрою. Крім того, він був не проти трохи прокататися і хоч на кілька днів позбутися остогидлої йому самому ліричної драми, над якою так давно і марно скнів.

Але д'Аржантон, звісно, не зізнався в цьому, свої побоювання і бажання розвіятись він подав як лицарське веління серця, заявляючи Шарлотті, що, мовляв, не кине її, що хоче ділити з нею і щастя й горе, і таким чином у душі засмученої матері й коханки підогрівав почуття вдячності й захоплення його шляхетністю. А втім, бідна Лолотта

вже захопилась лаштуванням у дорогу, й ці клопоти відсунули на задній план її страждання від щойно завданого їй смертельного удару. Як селянські вдови, щойно поховавши чоловіка, готуються до ситних поминок і за клопотами господині забувають нещодавнє голосіння, так і Шарлотта, складаючи валізи та даючи різні настанови тітці Аршамбо, майже забула про сумну мету своєї подорожі.

За вечерею д'Аржантон заявив Гіршу:

– Ми змушені поїхати на кілька днів. Хлопець зробив нам каверзу, велику каверзу. Ми ідемо в Ендре. Погляди будинок, поки нас не буде.

Гірш не розпитував подробиць. Його не здивувало, що хлопець зробив велику каверзу, зате він ще раз показав себе зразковим дармоїдом і лакузою, вигукнувши так, як д'Аржантон:

– Я так і знав!..

Вони виїхали вночі кур'єрським поїздом і рано-вранці прибули до Тура. "Давній друг" колишньої Іди де Барансі жив на околиці в одному з невеликих красивих замків, розкиданих понад Луарою; їхні тіністі парки із високими деревами спускаються аж до ріки, а стрункі башточки вимальовуються на тлі обрію. "Його ясновельможність", як називали колись "доброго дядечка" Ідині служники, людина знатна й винятково добра, був бездітним удівцем. Незважаючи на те, що Іда дещо різкувато розірвала з ним стосунки, в нього залишилися найкращі спогади про сміхотливу й балакучу молоду жінку, яка певний час скрашувала його самотність. Отож на коротенького листа Шарлотти він відповів, що завжди радий її прийняти.

У хазяїна готелю вони найняли екіпаж і, виїхавши за місто, покотили красивою дорогою, що вилася поміж пагорбами. Шарлотту трохи непокоїли затяті домагання д'Аржантона скрізь її супроводити. Вона думала: "Невже він захоче зайти зі мною і в палац?"

Хоча вона не вельми добре знала правила доброго тону, проте відчувала, що такі речі недопустимі... Вона думала про це, сидючи в кареті й милуючись чудовою природою, на лоні якої минуло кілька років її неприкаяного життя, тут вона часто гуляла з маленьким Джеком, білявим елегантним гарненьким хлопчиком, нині – робітником у блузі, який от-от надіне арештантський халат... Сидючи поруч із Шарлоттою, д'Аржантон скося подивлявся на неї і люто покусував вуса. А вона того ранку була дуже гарна, хоча й трохи бліда: давалася взнаки тривога за сина, втома після ночі, проведеної в поїзді, хвилювання перед візитом до "давнього друга". Вишукане темне вбрання ще більше підкреслювало свіжість і вроду її обличчя й надавало їй тієї вишуканості, про яку вона давно й забула, клопочучись у Вільшанику по господарству та виконуючи роль д'Аржантової сиділки. Пихатий д'Аржантон у душі був схвилюваний, занепокоєний і нещасний, його мучили не ревності Отелло, що доводять до божевілля і вбивства, а ніяковість і роздратування, коли відчуваєш себе незграбним і безглуздим. Д'Аржантон нарешті зрозумів, у якій дивній і ганебній ролі він виступає. Але найбільше він на себе гнівався за те, що дозволив їй сюди поїхати.

Вигляд замку остаточно вивів його з рівноваги. Коли Шарлотта сказала: "Тут" – і він

помітив серед дерев, вишукані обриси та кам'яне мереживо споруди, що могла бути окрасою архітектури часів Відродження, терасу, підйомний міст, перекинутий через річечку, сховану влітку тінистими деревами, але ясно видиму в цю пору року, коли прозора далечінь ледь затушована зеленню, він подумки звинуватив себе у легковажності, у божевільлі і необережності. Звичайно, зайшовши в замок, вона звідти вже не вийде.

Д'Аржантон іще не знав, яке міцне коріння пустив у серці цієї жінки, не знав, що ніякі в світі скарби ніколи не змогли б примусити її відмовитися від нього.

"Невже він не вийде з карети?" – дедалі більше непокоїлась Шарлотта.

Нарешті перед в'їздом до широкої алеї він велів зупинитись.

– Я буду он там унизу, на дорозі, – сказав він і додав із вимученою жалюгідною посмішкою. – Не затримуйся!

– Ні, ні, мій друже, не турбуйся...

Карета була вже далеко, майже біля ґратчастих воріт, а він усе ще дивився їй услід. А хвилин через п'ять, спершись на огорожу парку й чатуючи, що буде далі, він помітив, як його коханка іде об руку з високим, струнким і елегантним паном, котрий, судячи з дещо напруженої ходи, був уже немолодим. Коли вони зникли з очей, Д'Аржантон відчув у грудях неймовірну порожнечу, і йому здалося, що Шарлоттина спідниця на повороті в бокову алею майнула із такою дразливою іронією, ніби дала йому здалеку ляща.

Його дедалі більше опановувала тривога... Про що вони там розмовляють?.. Чи він її ще побачить коли-небудь?..

І всі ці принизливі страждання він зазнає через якогось паскудного хлопчиська!.. Сівши на стерту приступку біля хвіртки у кінці великого парку, де щойно зникла Шарлотта, віршомаз завмер у гарячковому очікуванні; він щохвилини поглядав на ґратчасті ворота та на майданчик перед входом до замку, де на передку зупиненої карети непорушно сидів візник, загорнутий у довге пальто. Перед д'Аржантоновими очима розгортався чудовий краєвид, здатний стишити найгірші муки: рівні шпалери густих виноградників, що збігали схилами; порослі лісом пагорби; обсаджені старими вербами й порізані струмками пасовища; там і сям – руїни часів Людовіка XI; численні на берегах Луари красиві замки, де на фронтонах серед примхливо переплетених літер "Д" звивається саламандра.

Нудячись від самоти й чекання, коли знічев'я не знаєш, на чому зупинити очі і куди себе подіти, д'Аржантон якийсь час спостерігав у видолинку, який чашею лежав у нього під ногами, групу робітників, що копали великий стічний рів. Підійшовши на кілька кроків, аби краще роздивитися на них, він помітив, що ці люди, всі одягнуті в однакові сині блузи і полотняні штани, не селяни, як йому здалося здалеку, а підлітки, що працювали під керівництвом наглядача. В ньому було щось і від селянина, і від службовця, і саме він показував, де треба копати, та намічав межі рову.

Найбільше дивувало те, що молоді робітники, працюючи на свіжому повітрі, усі мовчали. Жодного слова, жодного вигуку! Непомітно було навіть звичного збудження,

властивого людині, зайнятій важкою фізичною роботою.

- Рівніше!.. Не спішіть!.. - кричав наглядач, і лопати поблискували у повітрі, а спітнілі обличчя нахилилися аж до землі.

Час від часу робітники випростовувалися, щоб перевести дух, і тоді видно було їхні вузькі лоби, видовжені черепа, виснажені, якісь недорозвинені й зацьковані обличчя. Діти ці росли напевне не на волі полів і луків - їхня землиста шкіра, червоні закислі очі свідчили про міські злидні, про тісні й брудні шкідливі для здоров'я житла бідних міських кварталів.

- Хто ці діти? - запитав віршомаз.

- Ви, пане, мабуть, нетутешній?.. Це в'язні з колонії Меттре... Вона он там.

І наглядач показав д'Аржантонові на ряд нових білих будинків, які виднілися на пагорбі якраз навпроти. Д'Аржантонові уже доводилося чути про горезвісний виправний заклад, але він не знав ні про порядки у колонії, ні хто там опиняється. Отож він запитав наглядача, сказавши, що в одній добре знайомій йому сім'ї єдиний син опинився під судовим слідством.

- Коли він вийде із в'язниці, пришліть його до нас.

- Справа у тому, - із ноткою жалю промовив д'Аржантон, - що його, мабуть, не посадять. Батькам вдалось уникнути цього ув'язнення, внісши за нього гроші.

- В такому разі ми не зможемо його взяти. Ми беремо тільки молодих в'язнів. Але у нас є додаткове відділення, "Батьківський дім", де застосовується режим строгої ізоляції для молоді.

- Навіть так!.. Режим строгої ізоляції?

- Він виправляє навіть найпорочніших. А втім, у мене є з собою декілька брошур. Якщо пан хоче познайомитись...

Д'Аржантон узяв брошури, дав наглядачеві кілька монет для колоністів і вийшов на дорогу із своїм надбаням. Ворота замку щойно зачинилися. Карета їхала по головній алеї.

Нарешті!..

Шарлотта, сяюча, щаслива, із блискучими очима квапилася до свого поета.

- Швидше сідай! - промовила вона.

Вона взяла його об руку і, завмираючи від радості, сказала:

- Все влаштувалося.

- Он як!.. - буркнув він.

- І навіть краще, ніж я сподівалася.

Він знову зовсім байдуже сухо повторив: "Он як!" і став гортати свої брошури, вдаючи, що дуже зацікавився ними, а решта його не стосується. Він не був таким спесивим кілька хвилин тому, коли гриз нігті, поглядаючи на замкнені ворота, але тепер вона покійно, мов рабиня, пригорталася до нього, і він небезпідставно вирішив, що більше ні про що не варто турбуватися. Бачачи, що він мовчить, замовкла і Шарлотта, гадаючи, що зачепила його гордість і він ревнує. Отож він змушений був перепитати:

- Отже, все влаштувалося?

- Цілком, мій друже... Виявляється, Джекові збиралися зробити подарунок до повноліття, щоб він міг заплатити чоловікові, який пішов би замість нього на військову службу, а також придбати найнеобхідніше для влаштування свого життя. Йому було призначено десять тисяч франків. І мені було вручено відразу всю суму. Отже шість тисяч буде повернуто, і залишиться ще чотири тисячі, що їх, як мені було сказано, я маю якнайкраще використати в інтересах дитини.

- Я знайшов для них застосування... Ці гроші підуть на те, щоб заплатити за два-три роки його утримання в одній із камер "Батьківського дому" Меттре. Тільки там, можливо, вдасться зробити із злодія порядну людину.

Почувши слово "злодій", Шарлотта здригнулася: воно повернуло її до дійсності. Як відомо, у порожній голівці цієї легковажної жінки одне швидкоплинне враження за мить витіснялося іншим і безслідно зникало.

Вона опустила голову.

- Я згодна на все, що ти захочеш, - сказала вона. - Ти був таким добрим, таким великодушним! Я ніколи цього не забуду.

Під густими вусами д'Аржантонові губи розтяглися у вдоволеній погордливій посмішці. Тепер він більше, ніж будь-коли, був господарем становища. І він не пропустив нагоди проголосити довгу промову: "Вона заслуговувала на дуже серйозні закиди. У тому, що сталося, неабияку роль зіграла її материнська слабкість. Така розпечена дитина, як її Джек, дитина, якій у всьому завжди потурали, не могла не стати на згубний шлях. Віднині потрібна тверда чоловіча рука, щоб укоськати цього норовистого жеребця. Нехай йому тільки довірять цю справу, і він швидко його вгамує".

Д'Аржантон кілька разів запекло повторив:

- Я коли не приборкаю, то зламаю його.

Шарлотта не відповідала. Щастя від думки, що її син не опиниться у в'язниці, переважало усе інше. Тут же вони вирішили, що увечері поїдуть до Ендре. Але для того щоб позбавити її тяжкого приниження, вони домовилися, що Шарлотта залишиться в Ла Басс-Ендрі. Д'Аржантон сам відвезе гроші й забере злочинця, якого відразу відвезуть у колонію. Віршомаз вимовляв уже слово "колонія", як цілком звичне. Він задалегідь тішився, уявляючи Джека в синій бавовняній куртці серед нещасних малолітніх в'язнів, адже більшість із них - жертви батьківських пороків чи злочинів і з ранніх дитячих літ формують особливий загін великої армії відринутих, знедолених.

У неділю вони вийшли з вагона на великій заводській станції в Ла Басс-Ендрі і найняли найкращу кімнату у заїзді біля великого шляху, бо в містечку не було готелів. Поки віршомаз виконував свою місію поборника справедливості, Шарлотта залишилася сама в бридкій кімнаті, куди долітали крики, сміх, п'яні голоси, тягучі сумні пісні, схожі, як і всі мелодії Бретані, на жалібні псалми - тужливі, як море, і дикі простори Ландів. Крізь них проривалися жвавіші й грубіші, але так само сумні матроські пісні. Чуючи гамір і крики в шинку, дивлячись на мжичку, що безперервно порошила по вікнах кімнати, ця обмежена жінка лише тепер збагнула, на яке вигнання прирекли її

сина. Хай який він винний, але ж це її син, її Джек, і свідомість того, що вона так близько від нього, відроджувала в її пам'яті ті щасливі роки, які вони прожили разом.

Чому вона зреклася його?

Шарлотта пригадала, яким він був чарівним, уважним хлопчиком, розумним, лагідним, і на думку, що вона незабаром побачить його в образі робітника, який учинив крадіжку, невиразні докори сумління, що не давали їй спокою цілих два роки, перетворилися у чітку свідомість своєї вини. Ось чим обернулася її слабкість! Якби Джек залишився біля неї, а не був кинутий у фабричну розпусту, якби вона віддала його у колеж, де він навчався б із своїми ровесниками, хіба він став би злодієм? О, як достеменно збулось пророцтво отого лікаря. Вона побачить сина пропащим, приниженим.

Грубі недільні веселощі робітників, запахи, якими просякла кімната, завдавали їй ще гостріших докорів сумління. І оце тут Джек живе цілих два роки!.. Легковажна й поверхова, неспроможна збагнути, що таке праця і якими мозолями люди заробляють на хліб, вона відчула тільки гостру відразу й обурення на саму думку про таке існування. Щоб відігнати сумні думки, вона взяла розгорнуті перед нею проспекти "колонії" і здригнулася, прочитавши: "Батьківський дім. Виправний навчальний заклад. Застосовується режим цілковитої ізоляції. Діти перебувають у окремих камерах і ніколи між собою не бачаться, навіть у каплиці". Серце їй стиснулося, вона закрила брошуру і, підійшовши до вікна, стала вдивлятися в смужку Луари, що, видніючись у кінці завулка, хвилювалася, як море під струменями дощу; Шарлотта нетерпляче чекала д'Аржантона, а з ним і сина.

Тим часом д'Аржантон поспішав виконати свою місію, заздалегідь тішачись її наслідками. Він ні за які гроші не поступився б такою роллю. Адже він так любив похизуватися, прибираючи театральні пози, і немає сумніву: він таки покаже себе! Віршомаз уже подумки готував промову, яку виголосить перед злочинцем, уявляв, як змусить того навколішках благати прощення у кабінеті директора. А поки що всі його заздалегідь обмірковані пози в загальних рисах зводилися до того, що він, велично піднісши голову, з поважним, як і належить у такому випадку, виразом обличчя, в темному костюмі й чорних рукавичках, міцно тримаючи високо над собою парасольку, урочисто чимчикував центральною вулицею Ендре, безлюдною через негоду й час вечерні.

Якась стара жінка показала йому Рудиків дім. Д'Аржантон минув затихлий на неділю завод, що вдоволено підставляв під освіжаючий дощ свої закіптюжені чорні дахи. Але, підходячи до будинку, на який йому щойно вказали, він нерішуче став, подумавши, що помилився. Серед усіх будинків, що вилаштувались уздовж вулиці-казарми, тільки в ньому панувало радісне пожвавлення. Із прочинених вікон нижнього поверху чулися веселі танцювальні бретонські пісні і важкий тупіт ніг, наче танцювали не на підлозі, а на сільському майдані. Танцювали, як кажуть у Бретані, "під голос"., танцювали весело, з притупуванням і лясканням у долоні.

"Не може бути... Я помилився будинком...- подумав д'Аржантон, що приготувався

побачити затьмарене горем житло, куди він увійшов би як рятівник.

Раптом хтось крикнув:

- Ану, Зінаїдо, давай "Олив'яний таріль"!

Кілька голосів і собі закричало:

- Атож, атож, Зінаїдо, заспівай про "Олив'яний таріль"!..

Зінаїда! Але ж так звати Рудикову дочку! Щось ці люди надто веселі у такій біді! Д'Аржантон усе ще вагався, а високий жіночий голос тим часом затяг:

У корчмі "Олив'яний таріль"...

Хор, у якому серед жіночих голосів чулися й чоловічі, підхопив:

У корчмі "Олив'яний таріль"...

І відразу перед вікном закружляли білі очіпки, зашурхотіли суконні спідниці, почувся охриплі від крику голоси:

- Давай, бригадире!.. Давай, Джеку!.. - горлали в кімнаті.

Як на обкрадених, то це вже занадто!.. Вкрай заінтригований віршомаз штовхнув двері, і в хмарах куряви, яку здійснювали танцюристи, першим, кого він помітив, був Джек - отой злодій, майбутній в'язень колонії для неповнолітніх! Він гицав із сімома чи з вісьмома дівчатами, і одна з них, весела й розпашіла товстунка, щосили тягла у коло вродливого бригадира митницької служби. Притиснувшись до стіни, відступаючи подалі в куток від танцюристів, приємний сивий чоловік, щасливий, сяючий, радий цим бурхливим веселощам, умовляв піти в коло високу бліду молодицю із сумною усмішкою на устах.

Що ж сталося?

А ось що...

На другий день після того, як директор заводу Ендре написав листа Джековій матері, до його кабінету зайшла схвильована і збуджена Рудикова дружина. Незважаючи на виявлений їй холодний прийом, бо давно звикла до мовчазної зневаги з боку порядних людей, вона відмовилась від запропонованого стільця і, випроставшись, з несподіваною для неї твердістю в голосі заявила:

- Я прийшла сказати вам, пане, що учень ні в чому не винен. Це не він украв посаг моєї пасербиці.

Директор аж підскочив у кріслі.

- Проте ми маємо докази.

- Які докази? Найнезаперечніший з них тільки той, що чоловіка не було дома і з нами лишався Джек. Так от, пане, я й прийшла спростувати цей доказ. Тієї ночі, крім Джека, у домі був іще один чоловік.

- Чоловік? Нантець?..

Вона ствердно кивнула.

О, яка ж вона була бліда!

- Отже, це Нантець украв гроші?

Чи пробігла хоч тінь вагання на її змертвілому обличчі? В усякому разі вона відповіла спокійно й твердо:

- Ні, грошей Нантець не брав... Їх узяла я... І віддала йому...

- Нещасна!..

- Саме так, я дуже нещасна. Він казав, що бере їх лише на два дні, і весь цей час я чекала, хоча бачила чоловіків розпач, Зінаїдині сльози, хоча страшенно боялася, що засудять невинного... Яка мука!.. Ніяких новин. Тоді я написала записку: "Якщо завтра об одинадцятій дня я не одержу грошей, то донесу на себе й на вас"... І ось я тут.

- Ви тут, ви тут!.. Але що вам від мене треба?

- Я хочу, щоб ви затримали справжніх злочинців, тепер вони вам відомі.

- А ваш чоловік? Таке подвійне безчестя його уб'є.

- І мене теж! - відповіла вона засмучено й гордо. - Померти найлегше. А піти на те, на що я йду зараз, далеко важче, повірте!

Вона говорила про смерть із якоюсь похмурою одержимістю.

Вона чекала її, кликала із таким сп'янінням, із яким ніколи не чекала й не кликала навіть свого коханця.

- Якби ваша смерть могла зарадити лиху, - суворо промовив директор, - якби такою ціною можна було повернути посаг бідної дівчини, я б іще зрозумів ваше бажання померти... Але в даному разі це, власне кажучи, вихід тільки для вас самої. Становище інших не зміниться, а стане іще гіршим, ще похмурішим, тільки й всього.

- То що ж робити? - убитим голосом запитала вона.

І в тій непевності виявилась попередня Клариса - висока тендітна жінка, знеможена надмірною для неї внутрішньою боротьбою.

- Перш за все треба врятувати хоча б частину грошей. Можливо, ще щось лишилося.

Клариса похитала головою. Вона добре знала того запеклого гравця. Вона пам'ятала, яким чином він заволодів грішми, як він мало не через її тіло кинувся до шкатулки, і не сумнівалася, що він грав і програв усе до останнього су.

Директор подзвонив. Зайшов наглядач, колишній жандарм - заклятий недруг Белізера.

- Вам доведеться поїхати в Сен-Назер, - наказав директор. - Скажете Нантцю, що він мені терміново потрібен. Для певності не спускайте з нього очей.

- Нантець в Ендре, пане директор. Я щойно бачив, як він вийшов від пані Рудик. Він безумовно іще десть тут, недалеко.

- Дуже добре... Чимшвидше його знайдіть і приведіть сюди. Тільки не кажіть йому, що бачили пані Рудик у моєму кабінеті... Не можна, щоб він щось запідозрив...

- Розумію...- підморгнув проникливий наглядач, хоч насправді нічогосінько не зрозумів.

Він крутнувся на підборах і вийшов.

У кабінеті запала мовчанка. Спершись об кутик письмового столу, Клариса задумалась, безмовна й сувора; заводський шум, то благальні й жалібні, то погрозливі стогони і свист пари здіймали ще більшу бурю в її душі.

Двері весело розчахнулися.

- Ви мене кликали, пане директор? - бадьоро запитав Нантець.

Клариса, її бліде обличчя, суворий вигляд начальника...

Він усе зрозумів.

Отже, вона дотримала слова.

На хвилину його нахабне і грубе обличчя перекошилося від дикої розгубленості, розгубленості загнаної в глухий кут людини, ладної вбити, аби тільки вискочити із безвиході; потім він похитнувся, ніби зламаний тяжкою внутрішньою боротьбою, і впав навколішки перед письмовим столом.

- Простіть! - пробурмотів він.

Директор жестом велів йому встати.

- Позбавте нас ваших благань і сліз. Ми вже на них надивилися. Перейдімо до діла... Ось ця жінка заради вас обікрала чоловіка й дочку. Ви обіцяли принести гроші через два дні.

Нантець з невимовною вдячністю подивився на коханку, яка, збрехавши, врятувала його. Але Клариса навіть не глянула в його бік. У неї вже не було бажання дивитися на нього. Надто добре вона роздивилась його у ніч злочину!..

- Де гроші? - повторив директор.

- Ось... Я приніс їх.

Він і справді приніс їх, але, не знайшовши Кларису дома, поквапився зникнути з ними і вже тікав у бік грального дому, щоб знову спробувати щастя. То був таки запеклий гравець.

Директор узяв гроші, покладені на стіл.

- Тут усі?

- Бракує вісімсот франків...-вагаючись, відповів

Нантець.

- Ага, зрозуміло. Приховано для вечірньої гри.

- Ні, клянуся вам. Я їх програв. Але я знову їх виграю.

- Не варто. Від вас більше ніхто нічого не вимагає. Я сам докладу вісімсот франків, яких бракує. Я не хочу, щоб дівчина втратила бодай су із свого посагу. Тепер потрібно пояснити Рудику, як зникли і як знайшлися гроші. Сідайте й пишіть.

Директор на хвилинку задумався, а Нантець тим часом сів за стіл і взяв перо. Клариса підвела голову. Вона чекала. Цей лист обіцяв їй життя або смерть.

- Пишіть: "Пане директор! У хвилину безумства я взяв шість тисяч франків у шафі Рудиків..."

Нантець підвів голову, щоб заперечити, але злякався Клариси і мусив викласти факти з усією їх жорстокою логікою і правдивістю.

- "Рудиків"...- повторив він останнє слово директора. А той диктував далі:

- "...Ось ці гроші. Я не можу більше тримати їх у себе. Вони печуть мені руки... Звільніть нещасних, на яких через мене упала підозра, і попросіть мого дядечка простити мене. Скажіть йому, що я залишаю завод і їду звідси, не наважуючись зустрітися з ним. Я повернуся тоді, коли працею й каяттям заслужу право потиснути

руку порядній людині..." Тепер поставте дату... і підпишіться...

Бачачи, що Нантець вагається, директор сказав:

- Глядіть, молодий чоловіче! Попереджаю: якщо ви не підпишете, я зараз же дам розпорядження заарештувати цю жінку...

Нантець, не сказавши жодного слова, підписався.

Директор устав.

- А тепер можете йти... Якщо хочете, їдьте у Геріньї і постарайтеся поводитись як належить. У всякому разі пам'ятайте: якщо я довідаюся, що ви тинялися поблизу Ендре, жандарми вас схоплять як злодія. Ваш лист дає їм таке право...

Нантець кивнув на прощання і, виходячи з кабінету, глипнув на Кларису... Але чари вже розвіялись. Вона повільно відвернулася, твердо вирішивши більше ніколи не бачитися з ним і зберегти у своїй пам'яті огидний образ ницього злодія, яким побачила його тієї злочасної ночі. Як тільки він вийшов, Рудикова дружина підійшла до директора, вдячно склавши на грудях руки.

- Не треба мені дякувати. Я зробив так заради вашого чоловіка, заради того, щоб позбавити цю порядну людину жахливих мук.

- Саме за свого чоловіка я й дякую вам, пане... Я тільки про нього й думаю, і доказ тому - жертва, на яку я йду задля нього.

- Яка жертва?

- А та, що я житиму, хоча мені страшенно хочеться покласти усьому край, навіки заснути... Я уже все вирішила, обміркувала. Отож якщо я не вкорочу собі віку, то тільки заради Рудика. А мені так потрібно спочити, я так стомилася!..

І справді, сила, що якимось чудом досі підтримувала Кларису, тепер, коли криза минула, полишила її; млявої і пасивної вдачі, вона тепер і зовсім розм'якла, якимось осіла, згорбилася і здавалася такою приголомшеною і виснаженою, що директор, злякавшись найгіршого, лагідно сказав їй:

- Не впадайте в розпач, тримайтеся! Подумайте, якого горя зазнає Рудик, читаючи цього листа, який це буде для нього удар. Тож не треба завдавати йому ще більшого, непоправного горя.

- Саме про це я й думаю, - тихо сказала вона і повільно вийшла.

Рудик і справді був у відчаї, коли довідався від директора про злочин свого небожа. І тільки бурхлива радість Зінаїди, що всіх обціловувала і від щастя підкидала вгору свою шкатулку з повернутими грошима, трохи згладила в серці цього доброго чоловіка болісне приголомшення, якого зазнають порядні натури, зіткнувшись з ницістю і невдячністю. Перше, що він сказав: "Моя жінка так любила його!" І ті, хто почули його слова, мимоволі почервоніли - така жахлива була його простодушність.

А що ж Ацтек? О, бідний Ацтек прославився на весь завод. На дверях усіх цехів було розклеєно наказ директора, в якому оголошувалось, що Джек ні в чому не винен. Усі юрмилися навколо нього, вітали його. Можна уявити, як вибачались перед ним у Рудиковому домі, як просили забути минуле, запевняли в найкращих почуттях? І лише відсутність Белізера затьмарювала його щастя.

Як тільки відчинилися двері темниці і бродячому торговцю сказали: "Ви вільні..." – він, нічого не питаючи, пошкандибав геть. Усе, що сталося, здавалося йому таким непевним і він так боявся бути схопленим знову, що в нього була лише одна думка: тікати, пуститися у дорогу і тікати так швидко, як тільки дозволяють його змучені ноги.

Джека засмутило зникнення Белізера. Він хотів би вибачитись перед тим бідолахою, якого через нього побили, два дні протримали під замком і майже розорили, зіпсувавши увесь його товар. Найбільше Джека мучила думка, що Белізер пішов із містечка, переконаний у хлопчиковій провині, бо йому ніхто не встиг сказати, що це не так. Свідомість того, що безталанний бродячий торговець блукає дорогами, вважаючи його злодієм, отруювала Джекову радість.

Та все ж він охоче пообідав разом з усіма на заручинах бригадира та Зінаїди і разом з іншими танцював "під голос", коли в дім зайшов д'Аржантон. Поява віршомаз – величного, в чорних рукавичках – справила на веселе товариство таке враження, як поява боривітра-шилохвоста на веселу зграйку пустотливих ластівок. Справа в тому, що, налаштувавшись на певний лад, не так то просто перебудуватися. І д'Аржантонова поведінка була яскравим тому доказом. Марно йому доводили, що гроші знайшлися, що Джек ні в чому не винен, а їдучи в Ендре, він розминувся з другим листом директора, покликаним поправити шкоду, завдану першим; марно він бачив на власні очі, що всі ці загалом добрі люди ставилися до Джека майже як до рідного, що дядько Рудик приязно ляскав його по плечу і називав "синком", а Зінаїда стискала йому обличчя дужими руками і лагідно куйовдила йому чуба, не відважуючись поки що робити те саме з головою бригадира Манжена, – д'Аржантон тримався так само бундючно і неприступно. Він не міг утриматися, щоб не висловити Рудику у найкучерявіших і найсхвильованіших словах своє співчуття за завдані тому прикрощі і не принести вибачень від свого власного імені та від імені Джекової матері.

– Та це я повинен вибачатися перед цим бідним хлопцем!... – кричав слюсар.

Д'Аржантон і слухати не хотів. Він розводився про честь, про обов'язок і про жахливу безвихідь, у яку заводять погані вчинки. Джек хоч і не був злочинцем, та все ж мав достатньо причин, щоб картати себе: він пригадував отой клятий день у Нанті, свій стан, про який міг засвідчити присутній тут Манжен. Джек червонів і не знав, як поводитися, слухаючи проповідь цього "жерця справедливості". А той усе вправлявся у красномовстві перед славними простими людьми, цілу годину наганяючи на них важкий сум і сонливу нудьгу, перед якими таки не встояв дядько Рудик.

– Ви стільки говорите, що вам, мабуть, і в горлі вже пересохло, – простодушно сказав слюсар і попросив принести д'Аржантону карафку сидру та гречаників, що їх наготувала Зінаїда до дня заручин.

І хай їм біс! Оті гречаники були такі привабливі, з такою апетитною золотистою шкоринкою, що віршомаз, котрий, як нам відомо, був недурний добре поїсти, вирив у них не меншу яму, ніж Белізер колись у його окості.

Із його довгої промови Джек зрозумів лиш те, що той поїхав за тридев'ять земель, аби привезти в Ендре гроші й позбавити його ганьби опинитися на лаві підсудних. І

справді, д'Аржантон для більшого ефекту всім показав частину даних йому грошей і все ляскав себе по кишені та повторював: "Я привіз гроші!.." Хлопчик, по простоті душевній уявивши, що д'Аржантон задля його порятунку не пошкодував шість тисяч франків із свого спадку, почав думати, що він помилився щодо цієї неприємної особи і що йому лише здалося, ніби д'Аржантон бездушний, огидний тип... Ніколи Джек іще не ставився з такою шанобливістю й повагою до "ворога"; приголомшений д'Аржантон не впізнавав оцього "норовистого коня" і зміну в його поведінці, як завжди, вважав своєю особистою заслугою; він думав: "Я його приборкав".

Завдяки цій думці та сердечному прийому в родині Рудиків д'Аржантон увесь розцвів.

І якби вам довелося побачити, як віршомаз і заводський учень, йдучи об руку, спускаються до річки вулицями Ендре, як вони, розмовляючи, прогулюються по дамбі понад Луарою, ви вважали б їх за ширих друзів. Джек радів рідкісній змозі порозмовляти про матір, дізнатися про новини, докладно розпитати, як вона живе, і, так би мовити, вдихнути пахощі її присутності, спілкуючись з людиною, яку вона кохала. О, якби він знав, що вона зовсім близько і що вже цілу годину в д'Аржантоні борються рештки жалю до нього і ревний егоїзм, а ворог його безперервно думає: "Чи казати йому, що вона тут?"

Справа в тому, що, їдучи в Ендре в ролі жерця Феміди, віршомаз не сподівався на таку розв'язку. Він, безумовно, був би щасливим привести до матері приниженого сина-злочинця, якого вона не відважилася б навіть приголубити; але особисто привести до неї переможного героя, жертву судової помилки, бачити розчулення, обійми й поцілунки цих двох істот, чиї серця, долаючи всі перешкоди, гаряче билися, згадуючи одне одного, – такого пережити він не міг!

Та все ж для того, щоб піти на таку жорстокість, відняти у Шарлотти та у її сина радість зустрічі, коли вони були так близько одне від одного, йому потрібен був пристойний привід, тонко замаскований обман, який він мав би змогу подати як переконливу причину, а головне, виступити з красномовною промовою. І такий привід дав йому сам Джек.

Уявіть собі: наш бідний Джек, розчулений незвичною лагідністю, раптом піддався давно притлумленому пориванню серця, потребі хоч комусь довіритись і вирішив зізнатись д'Аржантону, що йому нітрохи не подобається його теперішнє життя, до того ж з нього ніколи не вийде доброго робітника, а він тут зовсім самотній та ще й так далеко від матері... Чи не могли б вони знайти для нього якесь посилене заняття, яке було б йому хоч трохи більше до душі?.. Ні, він роботи не боїться!.. Тільки йому хотілося б трішечки менше працювати руками і трохи більше – головою.

Кажучи це, Джек стиснув руку віршомазу і відчув, що д'Аржантонова рука робиться млявою, холодною, що вона відштовхує його. Перед очима Джека раптом знов постала незворушна маска із крижаними, жорстокими очима давнього "ворога".

– Ви мене дуже засмучуєте, Джеку, дуже засмучуєте... І ваша мати також вкрай засмутилася б, якби довідалася про ваші настрої. Судячи з усього, ви забули те, що я

повторював безліч разів: "Найнікчемніші у світі – слабкодухі мрійники... Стережімося утопій, безпідставних марень... Наш час – залізний час... До діла, Джек, до діла!"

І бідний хлопчик мусив цілу годину слухати гучні пустопорожні фрази, цілу годину вислуховувати крижані, бездушні і колючі настанови, що пронизували до кісток, як той холодний зимовий дощ, що знов полив із неба, і були такі ж похмури, як сутінки, що опускалися на землю.

А в цей час, поки вони ходили туди й сюди по дамбі, на тому боці річки стояла жінка; знудившись чекати у заїзді, вона прийшла на берег виглядати човна перевізника, звідки ось-ось мав вискочити отой жахливий малолітній злочинець, її улюблений синочок, якого вона не бачила цілих два роки. Але тепер д'Аржантон мав дуже зручний привід: враховуючи настрій хлопця, побачення із матір'ю могло йому лише зашкодити й позбавити його решток волі... Задля перестороги конче треба уникнути такої зустрічі... У Шарлотти, певно, вистачить глузду зрозуміти це й піти на таку жертву задля добра власного сина. "Життя – не роман!" Якого чорта!..

Тому-то Джек і його мати, хоча їх розділяла тільки річка, хоча вони були так близько, що, гукнувши, почули б одне одного, наш бідний Джек і його мати так і не побачились ні того вечора, ні ще багато днів і вечорів.

VIII. Кочегарня

І як воно виходить: сповнені тяжкої і напруженої праці дні тягнуться нескінченно, а рік промайнув – і вже його немає.

Ось уже два роки, цілих два роки, як вийшла заміж Зінаїда, а Джеку пощастило з честю вийти із жахливої пригоди. Що ж він робив усі ці два роки? Він працював, він гнув горба і крок за кроком пройшов нелегкий шлях заводського учня до вміння і платні робітника. Від лещат він перейшов до ковадла. Спочатку кував "бабою", а потім молотом, його руки зашкарубли, і розум – теж. Увечері він знесилено падає в ліжку, бо не вдався дужим, і вмиць засинає, а наступного дня починається те саме похмуре безцільне і безрадісне існування. Після його горезвісної поїздки до Нанта він відчуває до шинків жахливу огиду. У будинку Рудиків стало сумно. Подружжя Манжен поселилося в Пулігані, на узбережжі, і після від'їзду пишнотілої дівчини дім здається порожнім, так само, як здається порожньою і її кімната, з якої вона забрала шафу, велику шафу із своїм посагом.

Рудикова дружина майже не виходить із дому, годинами сидить біля вікна з опущеною завісою – тепер вона нікого вже не чекає... До всього байдужа, вона тільки механічно виконує свої щоденні обов'язки і вже не живе, а лише животіє; здається, життя витікає з неї, як кров із відкритої рани. Тільки дядько Рудик завжди у доброму гуморі, як людина, у якої чисте сумління, його маленькі пильні і натреновані очі не втратили гостроти зору, і тільки дивуєшся, як він умудрився зберегти таку наївну, сліпу і довірливу душу, для якої не існує на світі ніякого зла.

У Джековому житті не відбувається жодних подій. Остання зима була дуже сувора.

Луара завдала людям великої шкоди, затопила мало не увесь острів, частина якого лишалася під водою цілих чотири місяці. Доводилося працювати у вогкості, дихати туманом і отруйними випарами боліт. Джек дуже кашляв, у нього часто була гарячка, і він лежав у лікарні, але хіба ж то події? Лише зрідка надходили листи із Етьйоля – лагідні, коли мати писала їх потай, повчальні й холодні, коли їх диктував віршомаз, заглядаючи їй через плече. Д'Аржантонові вчинки й життя займали дуже велике місце в посланнях його терплячої жертви. Таким чином Джек довідався, що "Дочку Фауста" завершено, прочитано трупі акторів Французького театру, але ті блазні мали зухвалість одностайно її відхилити, за що накликали на свої голови "нищівні слова". Іще одна новина – примирення з Моронвалями: віднині вони допущені до столу в "Parva domus", куди з'являються у неділю з "дітьми півдня" усіх мастей, які дуже лякають тітоньку Аршамбо.

Моронваль, Маду, гімназія – яким, було це все далеким для нього! З тією відстанню не зрівняється ні відстань від Ендре до завулка Дванадцяти будинків, ні кількарічна відстань від химерного минулого до похмурої дійсності. Джек тих часів тепер здавався йому людиною зовсім іншого, вищого, суспільного стану, людиною шляхетною й витонченою. Та й що лишилося від білявого хлопчика з рожевою ніжною шкірою в цьому цибатому, обвітреному, виснаженому, зсутуленому хлопцеві з нездоровим рум'янцем на вилицях, з худими, вузькими плечима, на яких висіла робітничка блуза?

Отож пророчі слова лікаря Ріваля справдилися: "Ніщо так не віддаляє, як суспільні відмінності".

Щоразу, коли Джек згадував сім'ю Рівалів, його обіймав сум. Незважаючи на дорікання д'Аржантона, він зберіг у серці безконечну вдячність до людяного доброго лікаря, ніжну приязнь до маленької Сесіль і щороку перед першим січня писав їм довгого листа. Проте вже два таких листи лишилися без відповіді. Чому? Що він їм заподіяв?

Тільки одна думка підтримує нашого друга Джека серед знегод його безрадісного існування: "Заробляй на прожиття... Ти будеш потрібен матері". Та що подієш, робітникові платять гроші не за те, як він старається, а за те, що він зробив. Мало хотіти – треба ще й уміти. А він не вміє і не може. Попри пророцтва Лабассендра, хоч би як Джек пнувся з шкіри, він назавжди лишиться "мамулою" в ковальській справі. Що не кажіть, а він не має такого "дару". Йому уже сімнадцять років, його учнівство закінчилося, а він насилу заробляє три франки денно. Маючи оті три франки, він повинен заплатити за житло, повинен харчуватися і одягатися, тобто купувати нові блузу і штани, коли старі не можна вже носити. Таке дали йому у руки ремесло! І що ж то він робитиме, якщо мати йому напише: "Я їду... Я житиму з тобою!..."?

– От що, хлопчику, – якось сказав йому дядько Рудик, котрий за звичкою ще й досі називав Джека "хлопчиком", хоча той переріс його на цілу голову, – даремно твої батьки не послухались мене: не для тебе ця робота. Ти ніколи не навчишся працювати як належить із напилком, і доведеться нам весь час тебе тримати в чорноробах, а з платнею чорнороба не проживеш. На твоєму місці я узяв би ноги на плечі та й

помандрував би світом за своєю долею. Стривай, тут нещодавно в збиральний цех навідувався Бланше, головний механік із "Кідна"; він шукає кочегарів. Якщо тебе не лякає кочегарня, то, може, спробуєш? Зароблятимеш шість франків денно. Плаваючи по всьому світі, матимеш харчі, прихисток, будеш у теплі... Ох, чорт, так, хай йому чорт, тепло – то не те слово!.. Робота тяжка, але й там не вмирають, я он два роки гнув горба у кочегарні, а бач, живий. То як ти дивишся, якщо я напишу Бланше?

– Я згоден, пане Рудіку... Краще вже кочегаром... Думка, що йому вдвічі більше платитимуть та що він побачить світу, цікавість до мандрівок, що лишилася з дитинства й була навіяна розповідями Маду й Рівалю, який барвисто змальовував йому свої морські походи на "Байонезі", – усе це підштовхнуло Джека погодитися на роботу кочегара, роботу, за яку беруться тільки невмілі робітники, самі невдатні служники молота й ковадла, бо в кочегарні треба мати тільки силу та велику витривалість.

Він поїхав із Ендре липневого ранку, рівно через чотири роки після свого приїзду.

І цього дня погода була просто чудова!

З палуби невеличкого пароплава, де поряд з Джеком стояв Рудік, якому захотілося його провести, відкривався разючий, чарівний краєвид. З кожним обертом гребного колеса ріка ширшала, немов щосили розсовуючи, розштовхуючи власні береги, аби вільніше котити свої води до моря. Повітря свіжішало, дерева нижчали, береги, віддаляючись один від одного, ставали все пологішими, ніби їх згладжували штормові вітри, що дули навпроти з моря. То там, то сям поблискували озера, здіймалися димки над торфовищами, а понад самою рікою, квілячи, мов діти, носились хмари крячок і морських чайок. Але все це зникало, губилося з наближенням до неозорого океану, який не терпить, щоб щось змагалось із його величчю, так само, як не терпить жодної рослинності на своїх голих берегах, вилизаних його гіркуватими солоними хвилями.

Пароплавчик увійшов у морський простір, несподівано підстрибнувши. Та й як інакше назвеш зміну в поведінці цього суденця, що тепер розхитувалося усім корпусом, і та хитавиця немов передавалась морським хвилям, залитим сліпучим світлом; гнані свіжим морським вітром, вони котилися одна за одною обабіч судна аж до обрію, до тієї риски, де зливається небосхил і зеленава синь води, ховаючи від жадібних очей людини подальший простір.

Джек іще ніколи не бачив моря. Свіжий солонуватий запах моря, хвилі, що віялом набігають під час припливу, – все виповнювало його серце п'янкими мріями про подорожі.

Праворуч, як і у всіх морських портах, затиснутих між скелями, зливались, мов луска, дахи будинків. То був Сен-Назер; над ним на пагорбі здіймалася дзвіниця, схожа на сторожову вежу, а центральна вулиця, переходячи у мол, виступала далеко в море. Над берегом поміж будинками стриміли щогли; вони тиснулись одні до одних, перехрещувалися, спліталися, і складалось враження, що порив вітру закинув жужмом усі ці реї в затишок порту. Та що ближче пароплав підходив до порту, все розступалося, роз'єднувалося, виростало.

Вони висадились на молу. Там їх повідомили, що "Кідн", великий пароплав

Трансатлантичної компанії, через дві-три години виходить у море; з учорашнього дня він стоїть на рейді. То був єдиний придуманий досі спосіб, щоб до відплиття в море вся команда була на борту без втручання жандармів, які інакше мусили б обходити всі портові притони в пошуках п'яних матросів.

Отож Джек зі своїм супутником зовсім не мали часу подивитися місто, де вулиці аж до самого порту були сповнені людського гомону й метушні, як і завжди в базарний день. Вся набережна була всяяна в'язками зелені, кошиками фруктів, зв'язаною попарно свійською птицею, що, крякаючи й кудкудакаючи, біла крильми по землі. Уздовж торгового ряду, опустивши руки, стояли бретонські селянки й селяни, мовчки, незворушно чекаючи на покупців. Ніхто з них не квапився, не закликав перехожих. На відміну від них безліч дрібних торговців з лотками, де лежали шийні хустки, гаманці, шпильки й каблучки, снували туди й сюди, навперебій розхвалюючи свій товар. Матроси з усіх кінців світу, міщанки з Сен-Назера, жінки робітників і службовців Трансатлантичної компанії квапливо скуповувались на базарі, де й кок із "Кідна" завершував закупівлю харчів. Від нього Рудик довідався, що Блакше вже на борту пароплава і лютує через те, що йому бракує кочегарів.

– Скоріше, хлопче, ми запізнюємось!

Вони стрибнули в човен і попливли через захаращену кораблями гавань. Тут уже ніщо не нагадувало порт Нанта, де були середні й дрібні кораблики. Тут, немов спочиваючи, стояли на якорі лише величезні морські кораблі. І завислу над водою дзвінку, як кришталь, тишу порушували тільки. крики свійського птаства, яке вантажили в трюми, та стукіт молотків, що долинав із сухого доку. Величезні океанські пароплави, що вилаштувалися вздовж пристаней, темні й важкі, здавалося, спали в проміжку між двома далекими рейсами. Великі англійські кораблі, що прибули з Калькутти, здіймаючи над морем по кілька ярусів кают, мали дуже високу носову частину і міцні корпуси, їхні борти фарбували матроси, копошачись на них мов мурашня. Човен пропливав поміж нерухомого цього громаддя, де вода була темна, як у каналі, що перетинає місто, ковзав повз борти кораблів, наче повз товсті стіни, де звисали ланцюги і набряклі канати, з яких стікала вода. Нарешті вони вийшли за межі торту і обігнули мол, на краю якого стояв на парах "Кідн", очікуючи на приплив.

Якийсь невисокий, нервовий і сухорлявий чоловік без куртки, але в кашкеті з трьома золотистими нашивками, гукнув Джека й Рудика, коли їхній човен підійшов до самого борту пароплава. Слова його губилися в гаморі й гуркоті готового до відплиття корабля, але жести були досить-таки промовисті. Ото й був Бланше, головний механік, на якого його підлеглі казали "Моко". Як. тільки гуркіт поклав, що її вантажили у відкритий трюм, став затихати, до їхніх вух донеслося:

– Швидше піднімайтеся, шахраї прокляті – кричав головний механік із жахливим акцентом південця. – Я вже вирішив, що ви мене оступачили.

– Це я винен, старий, – обізвався Рудик. – Хотілось провести хлопчика, а я вчора не міг.

– От чортяка! Добре його вигнало, твого хлопчика! Доведеться нам складати його

учетверо, щоб укласти в каюті для кочегарів... Нумо, зух! Ходімо швидше вниз, я сам йому все покажу.

Спочатку вони спускалися мідними крученими сходами з вузьким поруччям, потім - крутими, як драбина, сходами без поруччя, потім - ще одними, потім - ще...

Джек, ніколи не бачивши океанських пароплавів, був приголомшений розмірами і глибиною "Кідна". Вони спускалися у якусь прірву, і їхні очі після яскравого денного світла не розрізняли ні людей, ні речей. Навколо стояла темрява, така темрява, як у шахті, де через задуху й дедалі більшу спеку тільки ледь-ледь блимали причеплені до стін ліхтарі. Останні сходи, якими вони спускалися вже напوماцки, привели їх у машинне відділення - справжню лазню з гарячим вогким повітрям, насиченим таким густим запахом мастила, аж забивало дух; навколо плавала пара, і тільки у височині, на висоті трьох-чотирьох поверхів над головою, у квадратному душнику виднілася плямка синього неба.

Тут кипіла робота. Механіки, помічники, учні снували туди й сюди, перевіряючи всі вузли машини, придивляючись, чи всі деталі в належному стані, добре підігнані й не заїдають. Щойно завантажені вугіллям топки люто гули й бурчали. Залізо, мідь і чавун, змащені киплячим мастилом, вилискували і блищали, і через надзвичайну їх чистоту вся машина здавалася ще грізнішою, ніби всі оті рукоятки, дотик до яких обпікав навіть обмотані клоччям руки, всі оті розпечені поршні, цапфи, які перемикалися за допомогою залізних гаків, вилискували вогняним полиском. Джек зацікавлено роздивлявся величезного залізного звіра. В Ендре він бачив немало машин, але, можливо, від усвідомлення того, що до цієї машини йому доведеться щохвилини близько підходити, день і ніч підкидати їй їдло, вона здавалася йому найстрашнішою. Потужні лампи з відбивачами освітлювали безліч термометрів, манометрів, компас і шкалу машинного телеграфу, по якому зверху надходили команди.

У кінці машинного відділення виднівся вузький і темний тунель.

- Тут вугільна яма...- крикнув Бланше, показуючи на зяючий у стіні отвір.

Поруч з ним - ще один отвір; там ліхтар вихоплював із темряви кілька злиденних койок та почеплені на стінах лахи. Тут спали кочегари.

Побачивши той барліг, Джек здригнувся. Моронвалів "до'туа", Рудикова мансарда - усі ті тимчасові помешкання, де йому снились дитячі сни, могли б здатися палацом порівняно з цією конурою.

- А тут кочегарня, - додав Моко, штовхнувши низенькі дверцята.

Уявіть собі довгий розпечений погріб, довжелезний ряд катакомб, освітлений червонястими відблисками вогню, запаленого в дюжині топок. Напівголі люди, підтримуючи вогонь, підкидають у топки вугілля, вигрібають із піддувал золу, метаються перед полум'ям, що обпалює їхні обличчя, по яких котиться піт. У машинному відділенні задихаються, тут - печуться.

- Ось вам обіцяний чоловік...- крикнув Бланше кочегару, вказуючи йому на Джека.

- Саме враз, - відповів той, майже не обертаючись. - Я не мав кому доручити виносити вугільний шлак.

- Тримайся, хлопчику! - сказав дядько Рудик і міцно потиснув руку своєму учневі.

І Джек одразу ж узявся тягати шлак. Усі непрогорілі частки вугілля, які, падаючи в піддувало, засмічують, забивають його, кочегари кидають у кошелі; наповнені кошелі тягнуть нагору і з палуби висипають шлак за борт. Тяжка робота... Кошелі важкі, сходи круті, а коли зі свіжого повітря опускаєшся в задушливу яму - дихати стає неможливо. Під час третьої ходки Джек відчув, що під ним підгинаються ноги. Не маючи сили навіть підняти кошіль, він так і стояв - пригнічений, умитий потом, знеможений, коли один із кочегарів, бачачи його стан, узяв у кутку широку флягу з горілкою і подав йому.

- Ні, дякую, я не п'ю, - ледве промовив Джек. Кочегар зареготав:

- Іще питимеш!..

- Ніколи!.. - видихнув Джек і скоріше зусиллям волі, ніж силою м'язів завдав собі на спину важкого кошеля і мужньо виніс його нагору.

На палубі спостерігалася яскрава й мальовнича картина. До борту їхнього океанського корабля щойно пристав пароплав з пасажирями. Звідти трапами квапливо піднімався барвистий натовп збуджених, заклопотаних різномовних і по-різному вбраних людей, - представники всіх країн світу зійшлися на міжнародній, не обмеженій рамками якоїсь однієї країни, всім доступної території, яку називають палубою корабля. Пасажири метушилися, влаштовувалися. Одні були веселі, інші плакали через наглу розлуку з близькими людьми, але в кожного на чолі був знак стурбованості або надії, бо людина звичайно знімається з місця внаслідок якихось значних змін у житті, якогось повороту долі; як правило, переїзд із одного материка на інший - наслідок останнього поштовху безжального землетрусу в долі людини. Отож на палубах кораблів зустрінеш і траур скорботи, і гарячкове нетерпіння шукачів пригод.

Та незвичайна лихоманка відчувалась і в лунких ударах припливу об борт корабля, і в тому, як здригалось судно, знімаючись з якоря, і в метушні пароплавчиків, що снували навколо нього. Вона панувала і внизу, на молі, серед схвильованого і зацікавленого натовпу проводжаючих, що прийшли попрощатися, може, востаннє глянути на рідну або близьку людину, і той натовп на вузькому молі був схожий на темну смугу, що врізалася в голубу далину. Та сама лихоманка підганяла рибальські човни, що, піднявши усі вітрила, виходили в море на цілу ніч ризикованої боротьби із стихією, а на великих кораблях, що заходили в гавань, вона хлипала в ослаблених вітрилах, немов шкодуючи за дивовижними краями, що лишилися вдалині.

Посадка закінчувалася, на носі корабля теленькав дзвін, підганяючи останні тачки з поклажею, і Джек, висипавши за борт шлак, затримався на палубі і, прихилившись спиною до релінга, дивився на пасажирів. Одні з них подорожуватимуть у зручних і дорогих каютах, а інші вже вмостилися просто на палубі на своїх убогих пожитках... Куди вони їдуть?.. За якою женуться химерою?.. Яка жорстока й сувора дійсність чекає на них там, куди вони мають прибути?.. Особливо його зацікавила якась мати з дитиною, що нагадувала йому колишній образ Іди з маленьким Джеком ще тих часів, коли вони так само ходили, узявшись за руки. Молода жінка була в чорному вбранні.

поверх якого був накинтий мексиканський вовняний плащ з широкими смугами. Ішла вона з тим незалежним виглядом, який буває у дружин військових та моряків, звиклих жити в довгій розлуці з чоловіком. Хлопчик як дві краплі води нагадував гарненького хрещеника лорда Пімбока.

Минаючи Джека, обоє трохи відсторонилися, а жінка спритно підхопила свою довгу шовкову сукню, щоб не забруднити її об чорні від вугілля рукави і штани кочегара. Той рух був ледь-ледь помітний, але Джек зрозумів його, і йому раптом здалося, що його минуле, дороге незабутнє минуле, про яке він згадував у найтяжчі хвилини життя і яке промайнуло перед його очима в образі цієї матері та її дитини, відринуло його, зреклось його, назавжди утекло від нього.

Марсельська лайка і сильний удар кулаком межі плечі порушили Джекові сумні роздуми:

- Ах ти ж, дохла кочегарська собака, ах ти ж чортова північна жердина, ану марш на своє місце!..

Це на нього накинувся Моко, що обходив корабельні служби. Не кажучи й слова, Джек став спускатися вниз, присоромлений тим, що його принизили у всіх на очах.

Коли він поставив ногу на сходи, що вели до кочегарні, судно здригнулося від потужного поштовху, пара, що шипіла з самого ранку, засвистіла рівніше, запрацював гвинт. Пароплав рушив.

Внизу було справжнє пекло.

Навантажені до самого верху паливом, топки дихали червоним вогнем, пожираючи все нове і нове вугілля, що його безперервно кидали кочегари у їхні пащі. Набряклі від спеки обличчя людей спотворювала судомна гримаса. Гомін океану зливався з гуготінням полум'я, шум хвиль зливався із тріском, - здавалося, що бушує негасима пожежа, ще дужче розгораючись через марні потуги погасити її.

- Ставай сюди!.. - крикнув старший по кочегарні. Джек став перед однією з вогняних пащ. Через кильову хитавицю у нього пішла обертом голова, і навколо нього множились, витягувались і крутилися розпечені топки. Він повинен був підтримувати цю пожежу, весь час орудуючи довгою кочергою, повинен був підкидати вугілля, вигрібати шлак і золу. У цій роботі найжахливішим було те, що він ще не звик до моря, отож через несподівані ривки гвинта та бортову хитавицю підлога раз у раз вислизала у нього з-під ніг і його кидало в топку. Аби втриматись на ногах, він хапався за будь-який найближчий предмет і відразу відсмикував руку, бо все тут було розпечене.

Та все ж таки, напружуючи волю, він працював далі. Проте через годину цього катування вогнем відчув, що сліпне, глухне, не може дихнути, що в голову йому вдарила кров, що вії попалені, а в очах каламуть. І тоді він зробив так, як робили всі інші - весь мокрий кинувся до "повітряного рукава", довгої парусинової труби, по якій бурхливим потоком струмує з палуби свіже повітря... О, яка благодать! Та за мить йому здалося, що на його плечі накинули крижане укривало. Цей убивчий протяг забив йому дух і, здавалось, відняв життя.

- Флягу!.. - прохрипів він до кочегара, який пропонував йому випити.

- На, товаришу. Я знав, що так буде.

Джек глितнув величезний ковток. Але його пройняв такий холод, що майже нерозведений спирт здався йому прісним, наче вода. Зате випивши, він відчув у всьому тілі приємне тепло - воно заструмувало по всіх судинах, по усіх м'язах, та раптом йому сильно запекло під грудьми. І тоді, аби погасити пекучий біль, він знову приклався до фляги. Пекучий вогонь у нутрошах і навколо тіла, куди не поткнися - пекельне полум'я від вугілля і спирту! Оце й усе, що він матиме відтепер у своєму житті...

Його життя перетворилося на божевільний кошмар безперервного сп'яніння і каторжної роботи; і так тривало цілих три роки... Три жахливих роки, коли дні схожі, як близнюки, коли місяці сплутуються у невиразний клубок, а пори року зливаються у суцільну смугу безперервного "пляжу" в кочегарні.

Джек пропливав повз невідомі краї із дзвінкими, співучими і свіжими іспанськими, італійськими та французькими назвами, назвами міст у французьких колоніях, що звучали наче дитячий лепет, але не бачив ні блакитного, як сапфір, неба, ні зелених островів, що похитувались, мов розкішні букети на смарагдових хвилях із фосфоричним іскристим блиском. Для нього скрізь так само гнівно рокотіло море і шалено гуготів вогонь. І що прекраснішою була країна, то жахливіша спека стояла у кочегарні.

Інколи він виходив на берег у квітучих портах, облямованих пальмовими і банановими галями із зеленими султанами на верхівках, бузковими пагорбами з білими хижками на бамбукових опорах, але все те ввижалося йому забарвленим у кольори кам'яного вугілля. Він бігав босий по розпечених сонцем пристанях, де до ніг прилипала смола або чорний сік цукрової тростини, висипав кошелі з вугільним шлаком, розбивав великі шматки антрациту, вантажив вугілля на пароплав, знеможений, засинав на схилах крутих берегів або плентав до портових притонів, і всі ті притопи нагадували йому шинки Нанта - огидні свідки його першої в житті пиятики. Там він сидів за столом з іншими кочегарами - англійцями, малайцями, нубійцями - брутальними і отупілими, схожими на заводні механізми, призначені для кочегарні, а оскільки розмовляти їм було ні про що, то вони пили. А втім, кочегар мусить пити. Інакше не виживе. І він пив, та ще й як пив!

У мороці тієї непроглядної ночі поблискувала тільки одна зоря - спогад про матір. Вона лишалася у глибині його похмурого життя, наче мадонна у глибині церкви, - де погашено всі свічки. Тепер він ставав чоловіком і для нього прояснялися доти загадкові причини його мучеництва. На зміну його пошани до Шарлотти прийшло ніжне співчуття; він починав її любити так, як люблять тих, задля кого мучаться або чиї спокутують гріхи. Навіть під час найбільшої пиятики він не забував, заради чого став корабельним кочегаром, і інстинктивно зберігав свою платню матроса. Хай який він був п'яний, одна думка в нього ніколи не згасала: він працює задля матері.

Та час минав, і вони дедалі більше віддалялися одне від одного, і віддаляли їх не стільки нескінченні милі, скільки відчуження, байдужість забуття через тривалий час розлуки, жертвами якого стають знедолені вигнанці й в'язні. Джекові листи надходили дедалі рідше, ніби щоразу їх опускали в скриньку в чимраз дальших місцях. А численні

пустопорожні, хоч і багатослівні, листи Шарлотти чекали його в кожному порту, але писалося у них про речі такі чужі йому в його теперішньому становищі, що він читав їх лише задля того, щоб потішитися музикою слів, почути відлуння ще живої ніжності. В листах з Етьйоля йшлося про повсякденні дрібні справи д'Аржантона. А через якийсь час стали надходити листи з паризькою адресою, де повідомлялося про зміни у житті Шарлотти й д'Аржантона, про їхнє нове помешкання на набережній Августинців, зовсім поруч з Академією наук. "Ми живемо у самісінькому центрі інтелектуального життя, – писала Шарлотта. – П. д'Аржантон, поступившись наполегливим проханням своїх друзів, вирішив повернутися в Париж і заснувати філософський та літературний журнал. Завдяки цьому виданню він дістане змогу знайомити широкі кола читачів зі своїми творами, що їх несправедливо ігнорують, а також заробляти великі гроші. Але скільки це забирає в нього сил! Скільки доводиться ходити до авторів, до друкарів! Ми вже отримали досить цікаву працю п. Моронвалля. Я чим можу помагаю нашому бідному другу: зараз кінчаю переписувати "Дочку Фауста". Щастя твоє, синочку, що ти живеш далеко, не знаючи таких поневірянь. Д'Аржантон ледве на ногах тримається... Ти, мабуть, став уже цілком дорослим, любий Джеку! Пришли мені, будь ласка, своє фото".

Через деякий час, коли пароплав прибув до Гавани, Джек одержав на свою адресу важкий пакет, на якому було написано: "Джеку де Барансі, кочегару на судні "Кідн".

То був перший номер журналу:

ОГЛЯД МАЙБУТНІХ ПОКОЛІНЬ

Головний редактор – віконт *д'Аржантон*

Що ми являємо собою у наш час і якими будемо в майбутньому.....

Від редакції

"Дочка Фауста". Пролог..... Віконт *д'Аржантон*

Про виховання у колоніях..... *Еваріст Моронваль*

Робітник майбутнього..... *Лабассендр*

Лікування ароматичними субстанціями..... *Доктор Гірш.*

Нескромне запитання до директора Опері..... *Л.*

Кочегар машинально гортав цей збірник безглуздя, який у міру того, як він його переглядав, забруднювався від його рук, вкривався чорними вугільними плямами. І раптом, побачивши імена всіх своїх катів, розкішно набрані разом на шовковистій, ніжного відтінку обкладинці, Джек відчув, що в нього прокидаються рештки гордості. На якусь хвилину його опанували обурення і лють, і з глибини безодні, в яку вони його штовхнули, він закричав, піднісши вгору кулаки, ніби вони могли його побачити й почути:

– Ох негідники! Негідники! Що ви зі мною скоїли!..

Але то був лише короткий спалах. Кочегарня і спиртне швидко погасили його хвилиний бунт, і байдужість, яка що не день більше поглинала бідолаху, незабаром знову огорнула його сірою пеленою – так сипучі піски пустель мало-помалу засмоктують заблукані каравани, засипають з головою мандрівників, провідників,

коней, і ті лишаються живцем поховані у дюнах.

Та дивна річ: його свідомість дедалі більше пригасала, воля слабшала, зате тіло, м'язи, що їх постійно збуджувало, живило і підтримувало спиртне, здавалося, ставало все витривалішим. П'яний чи тверезий, Джек тепер твердо тримався на ногах і вперто працював – до такої міри він звик до алкогольної отрути і привчив себе не показувати, що п'яний. Навіть його бліде, судомно скривлене натугою обличчя лишалось непроникним, наче маска, – таке лице буває в п'яного, що примушує себе йти прямо, не хитаючись і не озиваючись ні до кого жодним словом. Поступово він загартувався й тепер добре виконував свою каторжну роботу; він з однаковою байдужістю витримував і довгі одноманітні дні далеких морських переходів, і години затяжних штормів – запеклих битв із морем, під час яких під ногами часто хлюпає вода, із топок виринається вогонь, а по підлозі качається палаюче вугілля, й кочегарня схожа на зловісне пекло. Для Джека ті страшні години мало чим різнилися від його звичайних нічних снів, коли йому ввижались бридкі, слизькі, липкі й лихі потвори, які ворухатись й кишать в отруєному випивкою мозку.

Чи не в одному з таких снів якоїсь ночі приверзлося бідоласі-кочегару жахливе зіткнення, що струснуло весь величезний корпус "Кідна". Отой короткий прямий удар у корабельний борт, той неймовірний гуркіт, тріск обшивки й переборок, шум води усередині судна і грім морських валів, які накочувалися один за одним і розтікалися струмками, швидке й безладне тупотіння ніг, деренчливе перегукування електричних дзвоників, переляк, волення й крик, і до всього того – зупинка корабельного гвинта, зловісна тиша двигуна... В покинутий на волю моря пароплав лиш стиха били хвилі... А може, то і справді тільки страшний сон?.. Товариші, його торсають, будять:

– Джеку!.. Джеку!..

Він схоплюється напівголий з койки. У машинному відділенні вже на два фути води. Компас розбитий, ліхтарі погасли, шкала машинного телеграфу зім'ята, усі стривожено перемовляються, шукають один одного у темряві, бродячи у брудній воді:

– Що там таке? Що сталося?

– На нас напорівся якийсь американець... Ми тонемо... Рятуйтеся, хто може!

Кочегари і механіки кидаються до вузьких сходів, але на верхній приступці раптом виринає постать Моко із револьвером у руці:

– Першому, хто спробує вискочити з трюму, я провалю голову!!! У кочегарню, гаспиди! Роздувайте топки, та щосили! Земля недалеко. Ми ще можемо допливти до берега.

Кожен повертається на свій пост і люто, відчайдушно кидається до роботи. У кочегарні жах що робиться. Засипані доверху мокрим вугіллям топки не горять, а лиш димлять, і той задушливий, смердючий, жовтий дим сліпить, труїть кочегарів, а вода, хоча її і відкачують трюмними помпами, все піднімається і піднімається, проймаючи крижаним холодом усе тіло. Як пощастило тим, хто зараз нагорі, на палубі: вони принаймні помиратимуть на свіжому повітрі. Тут, серед похмурих чавунних стін, смерть найжахливіша, вона скидається на самогубство, бо тут людина мов

паралізована, приречена покірно чекати своєї кончини.

Всьому кінець. Помпи зупинилися. Топки погасли. Кочегари стоять по плечі у воді, і на цей раз Моко кричить:

- Рятуйтеся, хто може, хлопці!..

ІХ. Повернення

На набережній Августинців, вузькій і тихій, облямованій книжковими крамничками з одного боку і ятками букіністів з другого, в одному із старих будинків минулого сторіччя з важкими склепінчастими дверима розмістилася редакція журналу "Огляд майбутніх поколінь";

Цей відлюдний тихий квартал був вибраний не випадково. У Парижі редакції газет та інших періодичних видань, як правило, розташовуються в тих районах міста, які найбільше їм підходять. У центрі, біля Великих бульварів, ілюстровані журнали та видання із світською хронікою хизуються яскравими обкладинками немов зразками нових тканин. У Латинському кварталі газетні аркуші-одноденки чергуються з розмальованими текстами пісеньок та з вітринами, де виставлені мудрі медичні видання. Але грубі й поважні журнали, що мають чітко визначені погляди та мету, мов монастирі, вибирають для себе тихі, спокійні вулиці, де гамірливий столичний рух не заважає їхнім занудливим просторікуванням.

Незалежний гуманітарний журнал "Огляд майбутніх поколінь" був цілком на своєму місці на отій набережній, над якою літав пил старих книг "по сусідству з Академією наук", як писала Шарлотта. Цілком відповідав духу журналу і зайнятий ним ветхий сумний будинок із старими потемнілими балконами, поточеним часом фронтоном і широкими сходами з візерунчастим поруччям. Та значно менше пасували до отого його духу фізіономії і вигляд його співробітників.

За півроку, відколи було засновано "Майбутні покоління", поріг цього будинку, лякаючи консьержа, переступали найнеохайніші, найхімерніші і найжалюгідніші з-поміж людей, що крутяться коло низькопробних видань. "До нас ходять навіть негри, навіть китайці", - скаржився своїм колегам із сусідніх будинків по набережній Августинців бідолашний цербер. Гадаю, він натякав на Моронваля, котрий найбільше бував у редакції, до того ж завжди приходив у супроводі когось із "дітей півдня". Та не тільки Моронваль не вилазив з того шановного закладу, що став будинком побачень для всіх паризьких і не паризьких недолугих "мастаків", для всіх тих понурих невдах, що ціле життя носяться з рукописами, що аж надто товсті як на їхні куці, підстрелені сюртуки.

Тільки уявіть собі, непроторенний нездара засновує поважний журнал, журнал з власним капіталом і акціями! То ж треба звалитися такому щастю! Щоправда, акціонерів було негусто... Досі їх нараховувалось аж два: д'Аржантон, звичайно, та ще... наш приятель Джек. Не смійтеся! Саме так, Джек був акціонером журналу "Огляд майбутніх поколінь". У документах було чітко зазначено, що він придбав акцій на

десять тисяч франків, отих десять тисяч франків, що були йому подаровані "добрим дядечком". Спочатку Шарлотті було трохи совісно пускати на таке гроші, що вона мала вручити синові, коли настане його повноліття, та, зрештою, вона погодилася з міркуваннями д'Аржантона.

- Сама поміркуй!.. Та зрозумій же!.. Це чудове вкладення капіталу... Я тобі доведу на цифрах. Глянь, якого курсу досягли акції "Огляд Старого й Нового світу"! Назви мені хоча б одне прибутковіше діло. Я не кажу, що ми відразу матимемо такі самі прибутки. Але якщо наші прибутки будуть навіть у чотири рази менші, то й тоді це вигідніше, ніж державна рента або акції залізниць. Ти ж бачила: хіба я вагався, вкладаючи власні гроші в це підприємство?

Зважаючи на всім відому скнарість віршомазів, останній доказ важко було спростувати.

За шість місяців д'Аржантон витратив понад тридцять тисяч франків на оренду, обладнання й умеблювання редакційних приміщень, не кажучи вже про аванси майбутнім авторам. На той час, про який іде мова, від первісного капіталу не лишилося й сліду, і д'Аржантон, за його словами, був поставлений перед потребою знову звернутися до акціонерів: цей привід було вигадано віршомазом для того, щоб відмагатися від надокучливих прохачів, що зверталися до нього за позичками.

Та хай там як, а факт залишається фактом: не маючи ані гроша прибутків, д'Аржантон мусив покривати величезні видатки. Крім приміщення для редакції, він найняв на п'ятому поверсі того самого будинку велику розкішну квартиру з балконом, звідки відкривався чудовий краєвид на Сіте, на Сену, на собор Паризької богоматері, на шпилі і бані церков, на мости, по яких котили карети, на пароплави, що пропливали під мостовими арками. Тут принаймні відчувалося, що ти дихаєш і живеш. Не те що в колишній отій глушині, у Вільшанику, де найбільшою подією, якої чекали протягом цілого дня, був щоденний приліт джмеля, котрий з'являвся в д'Аржантоновому кабінеті рівно о третій годині пополудні. Спробуйте працювати в такому сонному царстві! Подумати тільки: йому стало терпіння просидіти в тому ув'язненні цілих шість років! І чого ж він домігся? За всі ті шість років написав лише "Дочку Фауста", а тут, відтоді, як прибув до Парижа, завдяки духовному середовищу йому вдалося почати хтозна-скільки етюдів, поважних статей, оповідань.

Шарлотта також брала участь у гарячковій діяльності свого видатного митця. Незмінно моложава і свіжа, вона вела господарство, клопоталась на кухні, що було не так-то й просто, адже в них завжди столувалося безліч гостей. Крім того, д'Аржантон залучав її до своєї роботи.

Аби сприяти травленню, він узяв за звичку не писати, а диктувати, а оскільки в Шарлотти було красиве, англійської школи письмо, то вона стала виконувати обов'язки його секретаря. У ті рідкісні вечори, коли вони вечеряли самі, без гостей, д'Аржантон з годину їй диктував, походжаючи туди й сюди по кімнаті. В заснулому старому будинку лунко чулися його кроки, його урочистий голос верховного жерця під час святої відправи, а йому вторив другий голос, м'який, лагідний і співучий.

- Наш автор знову щось пише, - шанобливо казав консьєрж.

Того вечора, коли ми знову зустрічаємося з "подружжям" д'Аржантонів, воно перебуває в затишній невеличкій вітальні, де приємно пахне зеленим чаєм та іспанськими сигаретами. Шарлотта якраз готує стіл для роботи: підсовує новомодну чорнильницю, ручку із слонової кості, золотистий пісок, розкладає красиві зошити з білосніжним папером, на якому вона лишає широкі береги для виправлень. Марна завбачливість - віршомаз ніколи себе не править: як написалося, так написалося, він до тексту більше не доторкнеться. Але широкі береги дуже прикрашають вигляд рукопису: коли щось стосується її поета, Шарлотта докладає всіх зусиль, щоб усе було якнайвишуканішим.

Того вечора д'Аржантон у настрої: він готовий диктувати хоч цілу ніч і хоче цим скористатися, щоб написати сентиментальне оповіданнячко - воно має привабити читачів, коли буде знову оголошено передплату на його журнал. Він підкручує вуса, в яких подекуди вже пробивається сивина, і ще вище закидає голову з високим лобом, який здається тим вищим, що його чуприна вперто відступає все далі й далі. Він чекає натхнення. Шарлотта, як це часто буває в сім'ї, навпаки, чимось засмучена. На її блискучі очі немов набігла хмаринка. Вона неуважна, бліда, але, як завжди, покірна: незважаючи на помітну втому, вона вмочає перо в чорнильницю, ледь відставивши мізинчика, наче кішечка, що боїться забруднити лапки.

- Ну то як, ти приготувалася, Лолотта? Отже, у нас перший розділ... Написала: "Перший розділ"?

- Перший розділ... - сумно повторює Шарлотта.

Віршомаз роздратовано зиркнув на неї, потім, явно вирішивши ні про що не питати її і не цікавитись, чим вона так засмучена, починає:

- "В загубленій долині Піренеїв, Піренеїв, таких багатих на легенди... Піренеїв, таких багатих на легенди..."

Це речення звучить для нього наче музика. Хизуючись, д'Аржантон повторює його кілька разів із різними відтінками у голосі. Нарешті, обертаючись до Шарлотти, він перепитує:

- Ти написала: "...таких багатих на легенди"?..

Вона намагається вимовити: "Таких ба... Таких багатих",- але зупиняється, її душать ридання.

Шарлотта плаче. Марно вона кусає кінчик ручки, міцно стискає губи, аби стриматись. Їй несила стримати сльози. І вона плаче, плаче...

- Та годі-бо, - каже здивований д'Аржантон. - От не щастить! І треба ж, саме цього вечора, коли я на такому піднесенні... Слухай, що на тебе найшло? Це через оте повідомлення про "Кідна"? Ну то й що? То звичайнісінькі чутки. Ти ж добре знаєш газетярів. їм аби колонки заповнити... Хіба мало траплялося, що про корабля не було відомостей? До речі, Гірш мав зайти сьогодні в пароплавну компанію. Він незабаром прийде. І ти про все довідаєшся. Встигнеш іще натужитися.

Він розмовляв з Шарлоттою зверхньо, сухим і поблажливим тоном - так

розмовляють із слабкодушкими, з дітьми, із божевільними та хворими, а хіба в ній немає всього потроху? Згодом, трохи її заспокоївши, він починає знову:

- То на чому ми там зупинилися? Через тебе я загубив думку. Прочитай мені все, що я надиктував... Усе прочитай!

Шарлотта ковтає сльози і вдсяте читає:

- "В загубленій долині Піренеїв, Піренеїв, таких багатих на легенди..."

- Далі?

Марно вона перегортає всі сторінки, струшує зовсім новий зошит.

- Це все... - нарешті каже вона.

Д'Аржантон приголомшений, йому здавалося, що написано далеко більше. Так трапляється щоразу, коли він диктує. Думки жажливо випереджають слова, і він неминуче їх губить. Йому здається, ніби все те, що він собі уявляє, що ще перебуває в зародковому стані у його мізках, все те уже чітко сформульовано й викладено на папері, і коли після кількох театральних поз та величних жестів і невиразного бурмотіння декількох слів з'ясовується, як мало він надиктував, то розрив між мареннями й дійсністю його буквально приголомшує. Це нагадує розчарування Дон Кіхота, що уявляє себе в емпіреях, сприймаючи сопіння кухарчуків та шипіння плити за шум небесних вітрів, а дерев'яну лаву, на якій він усівся верхи, - за баского коня. Д'Аржантону також ввижалося, що він злетів до небес і ширяє у вишині... І що ж? Він весь тремтів, він хвилювався, горів натхненням, ставав у картинні пози, уздовж і впоперек міряв кімнату, раз по раз відкидав рукою довгого чуба, і все це - заради двох нікчемних рядків: "В загубленій долині Піренеїв, Піренеїв, таких багатих на легенди..." І щоразу одне й те саме!

Д'Аржантон лютує, розуміючи, що він смішний.

- А все через тебе! - кричить він на Шарлотту. - Спробуй тут працювати, коли перед твоїм носом весь час пускають нюні! О Боже! Це просто жах!.. Стільки думок, стільки образів!.. А в підсумку - нічого, нічогісінько!.. І так завжди... А час минає, роки летять, і твоє місце займають інші... Невже ти, нещасна, не знаєш, як мало треба, щоб сполохнути натхнення?.. О, ну чому я мушу все життя битися головою в стіну безглуздої дійсності?! Для того щоб творити, я мав би жити у кришталевій вежі, піднятися на тисячу футів над буденною суєтою, а я вибрав собі за супутницю життя вередливе, неорганізоване, інфантильне й галасливе створіння...

Він тупотить ногами, грюкає кулаком по столу, а Шарлотта, котра ще не встигла виплакати свого горя, ллючи сльози, підбирає пера, сукнинку для витирання пер, підставку для пер і все своє секретарське знаряддя, що розсипалося по килиму, постеленому на підлозі вітальні.

Прихід Гірша кладе край прикрій сцені, яка повторюється так часто, що до неї звикли всі порошинки в цьому домі; як тільки минає буря і д'Аржаитонів гнів затихає, вони швиденько опускаються на свої місця, і всі речі знову набувають свого звичного незворушного і безтурботного вигляду. Гірш не сам. З ним прийшов Лабассендр. Обидва заходять надзвичайно поважно, на обличчях - печать таємничості. Особливо

вирізняється звиклий до театральних ефектів співак: задерши голову й накопилівши губи, він усім своїм виглядом немов хоче сказати: "Я знаю дещо надзвичайно важливе, але нізачо в світі не відкрию вам свою таємницю".

Д'Аржантон, котрого досі трясє від люті, не розуміє, чому вони так міцно й багатозначно мовчки йому потискають руку. До тьми приводить Шарлоттине запитання:

- То що там, добродію Гірш? - вигукує вона, кидаючись до химерного недоука-ескулапа.

- Та сама відповідь, пані. Ніяких новин.

Але в той час, як він каже Шарлотті: "Ніяких новин", - його витріщені під опуклими скельцями окулярів очі аж волають до д'Аржантона, що ті слова - безсоромна брехня, що новини є, страшні новини.

- А яка думка службовців компанії?.. Що вони кажуть?.. - допитується мати, прагнучи і водночас боячись дізнатися правду, намагаючись прочитати їй з гримас на лукавих обличчях чоловіків.

- Господи, Боже мій, пані... Беу! Беу!..

І поки Лабассендр плутається в довгих, безглузких, ніби й заспокійливих, але ухильних фразах, Гірш, вдавшись до декостерівської методи, зображує віршомазу "обриси" таких слів: "Кідн" потонув з усім екіпажем, майном і пасажирами... Зіткнення у відкритому морі... Поблизу узбережжя Зелений Мис... Жах!"

У д'Аржантона лише здригнулися густі вуса. Але, дивлячись на його бліде, чваньковите і незворушне обличчя, на якому не здригнулася жодна рисочка, важко було сказати, що переважає в його душі: тріумф чи запізнілі докори сумління за таку зловісну розв'язку. Можливо, там боролися обидва ці почуття, проте обличчя його лишалося незворушним і непроникним.

Віршомаз тільки відчував потребу вийти з дому і вже на вулиці дати вихід своїм почуттям, збуреним такою важливою новиною.

- Я багато працював, - цілком серйозно заявив він своїм приятелям. - Хотілося б трохи подихати свіжим повітрям... Ходімо прогуляємося.

- Ти маєш рацію, - погодилася Шарлотта. - Піди погуляй, тобі це буде корисно.

Як правило, Шарлотта щосили утримує свого "митця" дома - вона впевнена, що всі дами Сен-Жерменського передмістя вже довідалися про його повернення до Парижа і готові записуватися в довжелезну чергу, аби "випити усю кров з його серця", однак сьогодні Шарлотта рада, що він іде і вона зможе зостатися наодинці зі своїми думками. Адже вона зможе спокійно виплакати, і ніхто не намагатиметься втішати її, їй не треба буде приховувати свого страху й похмурих передчуттів, які вона не наважується висловлювати, боячись, що її бездушно і зневажливо "заспокоюватимуть". Ось чому її гнітить навіть присутність служниці, ось чому всупереч звичці Шарлотта не заводить із нею нескінченної балаканини, як завжди, коли д'Аржантон іде з дому, а відсилає її до себе, у мансарду.

- Пані хоче побути сама?.. Пані не страшно?.. На балконі так завиває вітер, аж туга

бере.

- Ні, залиште мене... Я не боюся.

Нарешті вона сама і може скільки душі завгодно мовчати, думати про своє, не боячись, що пролунає голос тирана: "Про що ти думаєш?.." Звісно, вона думає про свого Джека, о Господи! Про що б вона ще думала? Відтоді, як вона прочитала в газеті отой зловісний рядок: "Про "Кідна" досі немає ніяких новин",- її переслідує, доводить до божевілля, ні на хвилину не покидає образ її дитини. Вдень іще півбди - надокучливе себелюбство д'Аржантона примушує її забувати навіть про своє горе, та настає ніч, і Шарлотта не може заснути. Вона слухає завивання вітру, яке наганяє на неї невимовний жах. На тому розі набережної, де вони живуть, вітер, щоразу вриваючись з іншого боку, то лютує, то стогне, шарпає ветхі дерев'яні будівлі, деренчить шибками вікон, стукає завислою на одному завісі віконницею. Але й пошепки, і надривним криком він завжди щось розповідає. Він їй каже ті самі слова, що й іншим матерям та жінкам моряків, слова, від яких вона мимоволі блідне.

Адже він прилітає здалеку, отой буйний вітер, він прудкий і багато бачив пригод на своєму шляху! Він скрізь метається мов очманілий птах і, підхоплюючи на свої великі крила усі чутки, всі стогони і зойки, швидко розносить по всьому світу. То пустотливий, то нещадний, він в одну й ту саму мить в одному місці рве вітрила корабля, у другому - гасить свічку, ще деś - закочує на голову мантилю, наганяє грозові хмари чи роздмухує пожежу. І він розповідає про все те людям, і тому розповідь його буває то весела, то тужлива.

Цієї ночі його моторошно слухати. Він рвучко пролітає над балконом, шарпає віконні рами, свистить попід дверима. Він рветься в дім. Хоче невідкладно щось повідомити цій матері; і всі чутки, які приносить і жбурляє в шибки вітер, стріпуючи мокрими крильми, звучать, як поклик чи пересторога. Бій дзиґарів, далекий посвист паровозів - усе звучить так сумно, так тужливо, раз у раз повторюючись, наче наслання. Вона здогадується, що хоче їй розповісти вітер. Він, напевне, бачив серед моря - адже він скрізь присутній водночас, - як величезний корабель боровся з хвилями, що били у його борти, як губив щогли, нахилився набік і, нарешті, поринув у морську глибіню, засмоктуючи за собою сотні людей, а ті, бліді і перелякані, із божевільними очима і прилиплим до чола волоссям, благально простягали руки, волали, кличучи на допомогу, ридали, захилинаючись солоною водою, викрикували останні слова прощання і прокляття на порозі смерті. Шарлотту так опосіли ті страшні марення, що серед голосіння й шуму корабельної аварії їй вчувається далекий невиразний стогін:

- Мамо!

То, безумовно, їй лише вчулося, то вона, стурбована, собі намислила.

- Мамо!

Цього разу стогін чути трохи голосніше... Та ні, це неможливо. їй, безумовно, дзвенить у вухах... О Боже мій, невже вона втрачає глузд... Аби позбутися мани, Шарлотта підводиться, ходить по вітальні... І на тобі - знову хтось кличе. Голос чути

десь зі сходів. І вона кидається до дверей.

Газовий ріжок погашений, і лампа, яку вона тримає у руці, кидає на сходи мереживну тінь від поруччя. Ні, нікого... Проте Шарлотта впевнена, що чула голос. Треба подивитися уважніше. Вона перехиляється через поруччя, піднявши високо над головою лампу. І тоді тихий глухий звук, який скидається й на сміх, і на ридання, долинає знизу, зі сходів, по яких ледве піднімається, спираючись на стіну висока постать.

- Хто там?... - кричить вона, пройнята нервовим дрозом і шаленою надією, забувши про свій страх.

- Я, мамо... О, я добре тебе бачу...- ледь чутно відповідає їй хрипкий голос.

Вона збігає сходами. Це він, це її Джек! Поранений високий робітник ледве стоїть, спираючись на милиці; його так схвилювала зустріч з матір'ю, що він, знесилений, аж застогнав, спинившись посеред сходів. Ось що вона зробила зі своїм сином!

Жодного слова, жодного вигуку, жодного лагідного жесту! Мов остовпівши, вони стоять упритул, дивляться одне на одного й плачуть...

Є люди, яким наче на роду написано щоразу опинятися в безглуздому й сміховинному становищі, і всі їхні вияви високих почуттів якщо не фальшиві, то недоречні.

Так уже судилося, що д'Аржантон, отой король невдах, хоч би коли спробував похизуватись благородством, незмінно зазнавав невдачі. Того вечора, вертаючись додому після довгої ради із своїми приятелями, він вирішив повідомити Шарлотту про фатальну новину, аби відразу покінчити з тією неприємною історією; а щоб пом'якшити удар, він заздалегідь придумав кілька пишномовних фраз, що якнайкраще пасували за такої нагоди. Уже з того, як він повернув ключа в замок, можна було зрозуміти, що він повідомить щось украй важливе. Та яким же було його здивування, коли він побачив, що в такий пізній час у вітальні горить світло, Шарлотта ще на ногах, а поблизу каміна, на столі, рештки ледь початої вечері, як буває, коли хтось щойно приїхав або має їхати і через хвилювання йому не до їди.

Україн збуджена Шарлотта поквapiлась йому назустріч:

- Тсс! Не шуми... Він тут... Спить... О, яка я щаслива!

- Хто? Про що ти?

- Звичайно ж Джек. Їхній пароплав зазнав аварії. Сам він поранений. Корабель пішов на дно. А його чудом урятували. Він приїхав з Ріо-де-Жанейро, де два місяці пролежав у лікарні.

На д'Аржантонових губах майнула невиразна посмішка, яку в крайньому разі можна було витлумачити як вияв задоволення. Треба віддати йому належне: він побатьківському поставився до Джека і першим заявив, що той залишиться у їхньому домі, поки зовсім одужає. Чесно кажучи, він мусив хоча б це зробити для головного і єдиного свого акціонера. Що не кажи, а десять тисяч франків, укладені в акції, заслуговували певної поваги.

Минуло кілька днів, перше хвилювання вляглося, і життя Шарлотти та її поета увійшло в звичну колію з тою лише різницею, що в домі з'явився ще й бідний каліка, чий ноги, поранені й обпечені під час вибуху парового котла, ніяк не зарубцьовувалися. Одягнений у вовняну матроську синю блузу хрещеник лорда Пімбока Джек (не Жак, а саме Джек!), син Іди де Барансі, досі мав темне обличчя кочегара, засмагле, огрубіле, на якому вирізнялися, як житні колоски, рудуваті вусики та почервонілі очі з обгорілими віями; шкіра його була запалена, щоки позападали... Нічим не зайнятий, невпевнений у собі, охоплений заціпенінням, що настає після страшної катастрофи, він ледь переповзав зі стільця на стілець, викликаючи нестерпне роздратування д'Аржантона і пекучий сором у своєї матері.

Коли приходив хтось із сторонніх і Шарлотта помічала, як здивовано й іронічно дивилися вони на нічим не зайнятого робітника, одяг і мова якого ніяк не поєднувалися із затишком і розкошами цього дому, вона покvapливо казала: "Це мій син... Pozнайомтеся із моїм сином... Він був дуже хворий". Вона поводитися так, як поводитися матері калік, котрі квapляться заявити про своє материнство, аби не допустити нахабних посмішок і підкресленого співчуття. Але якщо вона страждала, бачачи, на що перетворився Джек, якщо вона червоніла через його вульгарні, грубуваті манери, його невміння триматися за столом і жадібність, із якою він їв і пив, через усі його звички, набуті в шинках, то ще більше вона страждала через зневагу в тоні постійних їхніх гостей, коли вони зверталися до її сина.

Джек знову зустрів тут усіх своїх давніх гімназійних знайомих, усіх невдах, що не виводилися в "Parva domus", із тією лише різницею, що їм додалося років та поменшало на голові волосся, а в роті – зубів. Зате нітрохи не змінилося їхнє становище в суспільстві: вони так само тупцяли на одному місці, як і належить непоправним невдахам. Щодня вони збиралися в редакції журналу, щоб обміркувати наступний номер, а двічі на тиждень гуртом вечеряли на п'ятому поверсі. Д'Аржантон, неспроможний далі обходитись без гамірних компаній, намагався приховати цю свою слабкість хоча б у власних очах, удаючись при цьому до найпишномовніших фраз, а щодо цього він був таки незрівнянний мастак.

– Потрібно об'єднатися... Треба згуртуватися, щільно зімкнути лави, щоб відчувати лікті соратників.

І вони згуртовувались, дідько б їх узяв! Так згуртовувались навколо нього, так тиснули його з усіх боків, аж йому забивало дух. Найдужче він відчував лікті – гострі, кістляві, настирливі – свого давнього приятеля Еверіста Моронваля, секретаря редакції журналу "Огляд майбутніх поколінь". Саме у Моронваля зародилася думка про створення цього журналу, саме йому це поважне періодичне видання завдячувало своєю гуманітарною назвою. Він правив коректуру, наглядав за верстанням, читав статті та романи і, крім того, запальними словами підбадьорював дух головного редактора, що геть занепав через цілковиту байдужість до його видання з боку читацької публіки та нескінченні марні витрати.

За численні обов'язки мулатові належала чітко визначена, хоч і досить скромна

платня, яку він ухитрявся заокруглювати, виконуючи різноманітні додаткові доручення, що оплачувалися окремо, та безперервно випрошуючи аванси. Гімназія на проспекті Монтеня давно зазнала краху, проте її директор ще не цілком відмовився від виховання "дітей півдня" і щоразу приходив до редакції журналу в супроводі двох своїх вихованців, котрі дивом уціліли в його освітньому закладі. Один з них був якийсь здрібнілий японський принц, підліток невиразного віку, якому можна було дати і п'ятнадцять, і п'ятдесят років, і який, скинувши довге кімоно, а натомість надівши європейське вбрання, дрібненький, крихкотілий, у малесенькому капелюсі, з крихітною тростинкою скидався на глиняну статуетку, що звалилася з етажерки на паризький тротуар.

Другий – цибатий парубок, чиє обличчя з натягнутою шкірою, аж до очей та лоба, заросло чорною кучерявою бородою, що нагадувала стружку палісандрового дерева; цей єгиптянин викликав у Джека невиразні спогади, а коли під час однієї з перших зустрічей він запропонував недокурок сигари, Джек пізнав свого давнього приятеля Саїда. Бідолашний молодий чоловік давно закінчив Моронвалів освітній заклад, але батьки й далі залишали його на Моронвалеву опіку, сподіваючись, що той прищепить йому світські манери й звички. Крім нього, всі завсідники редакції журналу та гості д'Аржантонових вечерь, що незмінно відбувалися двічі на тиждень, – Гірш, Лабассендр, небіж Берцеліуса та інші – зверталися до Джека зверхнім, поблажливим і фамільярним тоном. Так ніби він був нікчемним нахлібником, з милості допущеним до панського столу.

Він залишився "паном Джеком" тільки для однієї особи – доброї і лагідної пані Моронваль-Декостер, що лишилася майже такою самою, як була, – з великим урочистим лиснючим лобом та в куценькій чорній, далеко не такій урочистій, зате ще більш лиснючій сукні. А втім, зверталися до нього гості зневажливим, байдужим чи доброзичливим тоном, називали його "паном", "старим", "друзякою" а чи "хлопцем", – усе це аж ніяк не хвилювало чужого їхньому середовищу Джека: мов задурманений, він сидів осторонь з короткою люлькою в зубах і куняв, слухаючи, але майже не чуючи літературного галасу, що ще в дитинстві наганяв на нього сон. Два місяці, проведені в лікарні, три роки кочегарні й непробудної п'ятики, потрясіння, викликане катастрофою, приголомшили, стомили його, вибили із звичної колії; йому не хотілося ні розмовляти, ні ворухитися, він тільки мріяв, щоб нарешті настала цілковита тиша і спокій, щоб нарешті затихло гуркотіння хвиль і машин, яке все ще болісно відлунювало йому в голові, як шум прибою відлунює в мушлі.

– Він геть отупів, – іноді казав д'Аржантон.

Ні, знесилений і безвольний, він просто дрімав, мовчки тішачись тим, що під ногами твердий суходіл, а над головою – чисте спокійне повітря. Джек трохи оживав лише у ті рідкісні пообідні години, коли віршомаз ішов з дому і він залишався наодинці з матір'ю. Тоді Джек сідав поруч неї і тішився її безтурботною дзвінкою, як пташиний щебет, балаканиною, її лагідними словами. Щоправда, він охочіше слухав її, ніж говорив сам. Материн голос звучав у його вухах, як чарівне бриніння бджіл улітку, в

пору медозбору.

Одного дня, коли вони лишилися самі, він несподівано прокинувся із довгого заціпеніння і повільно, дуже повільно промовив:

- Коли я був малим, ми якось довго пливли морем, чи не так?

Трохи збентежена Шарлотта пильно подивилася на нього. Вперше в житті він питав її про минуле.

- Чому ти так думаєш?.. - запитала вона.

- Розумієш, коли я три роки тому вперше ступив на палубу пароплава, у мене було дивне відчуття... Мені здалося, ніби я все те вже бачив... І денне світло, що вливалось в каюти крізь ілюмінатори, і круті, обковані мідною бляхою сходинки, що вели до кают, - усе це викликало в мене невиразні спогади... Мені здавалося, що коли я був ще зовсім малим, я грався, ковзався на тих сходах... Це так, ніби наснилося.

Вона кілька разів оглянулася, аби переконатися, що вони самі.

- Тобі це не наснилося, синочку. Тобі було три роки, коли ми поверталися з Алжиру. Твій батько несподівано помер, і ми з тобою поверталися до Турені.

- Он як!.. То мій батько помер в Алжирі?

- Так, в Алжирі...- майже пошепки відповіла вона і опустила голову.

- Як його звали, мого батька?

Дуже схвильована, Шарлотта завагалася: вона не готувалась до таких розмов, і синова цікавість була для неї як сніг на голову... Та хоч яка неприємна була для неї ця розмова, вона вже не могла не розповісти двадцятирічному хлопцеві, хто його батько: Джек був у тому віці, коли дитина все може вислухати і зрозуміти.

- Він носив одне з найвідоміших імен у цілій Франції, синочку, ім'я, яке тепер носили б і ми з тобою, якби нагла страшна пригода не завадила йому спокутувати свою провину... О, коли ми познайомилися, ми були такі ще молоді!.. Це було під час облави на диких кабанів у одному з виярків поблизу Кіффи. Треба тобі сказати, що на ту пору я захоплювалася полюванням. Пригадую, я навіть їздила на невеликому арабському коні, якого звали Сулейман. Норовистий був, як чортеня....

І понесло її, навіжену, понесло чвалом на арабському скакуні Сулеймані у країну химер, яку її нестримна уява населяла усіма лордами Пімбок і раджами із Сінгапуру.

Джек не намагався її зупинити, він чудово знав, що це неможливо. Але коли вона, задихаючись від перегонів і вітру, що бив їй в обличчя, на мить зупинилася, аби перевести дух, Джек скористався із короткої перерви і повернув її до початку розмови прямим і чітким запитанням - тільки так можна було завадити її яскравій і химерній уяві знову збитися на манівці.

- Як же звали мого батька?

О, як здивовано розплющилися її очі!.. У неї вже й з голови вилетіло, про що вони розмовляли.

Іще не перевівши дух після своєї довгої оповіді, вона скоромовкою відповіла:

- Його звали маркіз де л'Епан, командир ескадрону третього гусарського полку.

Очевидно, Джек дещо інакше, ніж мати, дивився на права і привілеї знаті, бо

сприйняв таємницю про своє великопанське походження із цілковитим спокоєм. Зрештою, яка йому втіха з того, що його батько був шляхетним маркізом, коли це не завадило йому, маркізовому синові, стати звичайнісіньким кочегаром, та ще й поганим кочегаром, а тепер він так само скалічений, розбитий, виведений з ладу, як і паровий котел "Кідна", що зараз лежить на дні Атлантичного океану на глибині шестисот морських сажнів. Яка йому втіха з того, що батько носив славетне ім'я, коли це не завадило йому називатися просто Джеком і бути нікчемним покидьком, що його шпурляє і носить життя на своїх непевних безрадісних хвилях. До того ж батько, про якого він щойно довідався, давно помер, і незнайоме почуття, що на хвилину прокинулося в душі Джека, не знайшовши там, за що зачепитися, бо його цікавість була вже задоволена, згасло і зникло, розчинившись, як і все інше, у його теперішній тупій байдужості.

- От що, Шарлотто, треба щось вирішувати з твоїм хлопцем... Не можна, щоб він тут вічно байдики бив. Ноги в нього загоїлися. Їсть як не в себе, нічого не скажеш. Щоправда, трохи покашлює, але Гірш доводить, що він завжди кашлятиме... Треба йому вже братися за якусь роботу. Якщо на кораблі йому важко, хай іде працювати на залізницю! Лабассендр каже, ніби там добре платять.

На ці вимоги свого поета Шарлотта заперечувала, що Джек іще дуже слабкий, зовсім немічний.

- Бачив би ти, як він дихає, коли піднімається на п'ятий поверх, подивися, який він худий. Ночами я чую, як неспокійно він спить. Стривай! Поки він набереться сили, може, ти підшукав би йому якусь роботу в журналі?

- Я не проти, - відповів той. - Треба буде поговорити з Моронвалем.

Моронваль також був не проти спробувати, однак спроба виявилась невдалою. Кілька днів Джек виконував у редакції обв'язки розсильного. Носив на друкарню відбитки, пакував примірники журналу для їх відправки, наклеював адреси на бандеролі. Його примушували робити все, що тільки кому заманеться, тільки не загадували підмітати кімнат-цього не дозволяли рештки совісті, - їх підмітав консьерж, бо це входило до його безпосередніх обов'язків. Не протестуючи й не заперечуючи, Джек виконував усе, що йому казали, мовчки терпів зневажливі натяки Моронваля, котрий зганяв на ньому зло за свої незчисленні невдачі, та холодну лютю д'Аржантона, чий настрій ставав дедалі ядучішим через уперту нехіть публіки передплачувати журнал. Які ж вони затяті, оті кляті читачі! У розкішній, оправленій у зелену саржу, з мідними кутиками книзі з відривними квитанціями, що мала бути списана їхніми іменами, на першій сторінці губилося, як лушпинка з горіха в безмежному морі, лише одне ім'я: "Граф де... замок... поблизу Меттре, в околиці Тура". І отим єдиним передплатником журнал був зобов'язаний тільки Шарлотті. Але брак надходжень не означав, що зменшуються витрати. П'ятого числа кожного місяця співробітники незмінно приходили за гонораром, та ще й просили аванс. Найненажерливішим був Моронваль. Спочатку він приходив сам, потім прислав дружину, згодом Саїда, слідом за Саїдом - японського "принца". Д'Аржантон кипів люттю, але відмовити не

наважувався, його марнославство було надто ласим на лестощі, а мулат мав повні кишені таких солодошів. Та все ж, коли журнал зазнав краху, головний редактор, боячись, щоб і інші співробітники не почали брати прикладу з Моронваля, не пропускав нагоди поскаржитись на фінансові труднощі і на всі прохання про виплату авансу виставляв один і той самий нездоланий бар'єр: "Комітет акціонерів мені рішуче забороняє це". А тим часом "Комітет акціонерів", сам не відаючи, що він і є отой "Комітет" у єдиній особі, сидів у кутку і пакував бандеролі, озброївшись пензликом і великою банкою з клеєм. Журнал, маючи лише одного передплатника в особі "доброго дядечка", так само мав лише одного "акціонера" в особі Джека, якому той самий "добрий дядечко" подарував був гроші.

Про те не здогадувався ні Джек, ні будь-хто інший, але чудово знав сам Д'Аржантон, і він не міг позбутися сорому і перед самим собою, і перед сином своєї коханки, якого знову ненавидів так само, як і колись.

Через тиждень було оголошено, що розсильний не справляється зі своїми обов'язками.

- Він нам не потрібен, - заявив д'Аржантон. - Він не тільки не допомагає, а навпаки - заважає всім.

- Але, друже мій, я запевняю: він робить усе, що може.

Після пережитих жахів Шарлотта сміливіше захищала сина.

- Зрештою, що ти від мене хочеш? Розумієш, він діє мені на нерви. Як тобі це пояснити? Серед нас він не в своєму колі. Він не вміє ні сказати слова, ні сісти як належить. Ти не помічаєш, як він сидить за обідом: ноги розкарячені, відсунуться за метр від столу і наче куняє над тарілкою... І потім, коли від тебе не відходить такий великий парубійко, це тебе, дорога моя, старить... До того ж він набув дуже поганих звичок. Він п'є, повір мені, він п'є. Від нього тхне тут шинком. Він робітник, що ти хочеш!

Шарлотта похнюпила голову й заплакала. Вона й сама помітила, що син випиває, але хто в тому винен? Чи не вони самі штовхнули його у прірву?

- Слухай, Шарлотто, у мене з'явилася ідея. Оскільки він і справді ще надто слабкий, щоб працювати, давай відішлемо його на поправку в Етьйоль. Побуде трохи на селі, на свіжому повітрі, можливо, допоможе нам здати комусь на строк "Parva domus", адже у нас оренда на десять років. Ми надсилатимемо йому трохи грошей, скільки потрібно на прожиття... Це йому піде не користь.

У пориві вдячності вона кинулась д'Аржантону на шию.

- О, я завжди казала, що ти найкращий у цілому світі.

Не відкладаючи, вони домовилися, що Шарлотта відвезе сина у Вільшаник і допоможе йому там влаштуватися.

Коли вони приїхали, стояв чудовий осінній ранок, теплий, золотистий, наче літній, тільки спокійний, без важкої спеки та задухи. У повітрі пахло збіжжям, сухим сіном, випаленим вересом, стиглими, іще не зірваними фруктами. Просвітлілі лісові стежини в'юнилися серед жовтих квітів і, ніби відчуваючи, що сонце стало лагіднішим, уже не

ховалися у затінок, а тихо, бархатисто стелились до галявин. Джек упізнавав усі доріжки. Ступаючи по них, він подумки вертався до незабутніх щасливих днів дитинства, до тих років, коли, попри всі прикромчі, спричинені його сумнівним становищем у домі, відчував, як його тіло і душа ростуть і розвиваються на лоні щедрої та вільної природи. І вона, природа, здавалось, також пізнавала його, кликала його до себе, розкривала перед ним обійми. У своїй душі, розм'яклій від дитячих спогадів і кволості, Джек чув її тихий добрий голос: "Прийди до мене, бідний хлопчику, пригорнися до моїх грудей, де повільно й спокійно б'ється моє серце. Я обніму й вилікую тебе, сину. Лише я маю цілющі ліки від усіх ран, і той, хто йде до мене в пошуках ліків, уже зціляється..."

Вранці Шарлотта попрощалася з сином, і, невеличкий дім, відкривши усі вікна назустріч теплому повітрю, шурхотінню трохи занедбаного саду, духмяності дозрілих фруктів і осінніх квітів, маленький дім, у якому Джек обходив усі кімнати, час від часу нахилиючись, немов шукаючи у кожному куточку крихти свого давноминулого дитинства, вперше за всі роки відповідав – без всякої іронії – напису на фронтоні:

"Маленький дім – великий спокій".

Частина третя

I. Сесіль

– Але ж це наклеп! Таж ти маєш право притягти до суду отого нікчому Гірша. Через нього я п'ять років був упевнений, що мій друг Джек – злодій!.. Яка ж бо паскуда!.. Він же навмисне прийшов до нас, щоб повідомити мені ту новину, то хіба не міг прийти ще раз, щоб спростувати наклеп, коли твоя невинність була визнана й підтверджена у найпохвальніших для тебе висловах. А покажи-но ще мені своє посвідчення.

– Візьміть, пане Рівалю.

– Чудово! Краще й не поправиш мимовільної помилки. Отой директор гарний чоловік... Я дуже задоволений. Мене так часто пекла думка, що мій учень став шахраєм... Страшно уявити, якби я випадково не зустрів тебе в Аршамбо, та думка ще роками не давала б мені спокою!

Лікар Ріваль і справді щойно зустрівся зі своїм давнім другом у лісниковій хатині.

Мешкаючи десять днів у Вільшанику, Джек, занурившись у глибоку тишу природи, впиваючись останніми погожими днями, вбираючи всіма порами тіла їхнє тепло, провадив, наче брахман, споглядальне життя: він виходив з дому лише для того, щоб піти в ліс і заглибитись у його животворний спокій. Деревда дарували йому свій сік, земля – свою силу, і часом, коли він стріпував головою, щоб пробудити заснулу думку, йому починало здаватися, що під цим ясним, глибоким і чистим небом, яке у м'якому

промінні осіннього сонця розгортало над головою свою голубінь, він потроху вилюднюється, позбувається ґанджу каторжника й каліки.

Єдині живі душі, з котрими він спілкувався, були Аршамбо – про них у хлопця збереглися найкращі спогади. Лісникова дружина нагадувала йому про матір, якій так довго вірою й правдою служила ця жінка; а лісник, добродушний, мовчазний і дикуватий велетень, невіддільний, ніби фавн, від лісового життя, оживляв у Джековій пам'яті ті чудові корисні для здоров'я прогулянки лісом, у які вони не раз вирушали колись разом. Серед цих двох самотників Джек ніби знову переживав дитинство. Лісничиха купувала для нього хліб та харчі, і часто, коли йому було ліньки повертатися додому, він готував собі на їхньому вогнищі які-небудь нехитрі страви. Він довго сидів на лавочці поруч із лісником, курячи люльку. Ці люди ніколи ні про що не розпитували його. Поглядаючи на худого високого хлопця з нездоровим рум'янцем на вилицях, дядько Аршамбо тільки сумно похитував головою, так само сумно, як тоді, коли побачив буковий гай, на який напав довгоносик.

Того дня, прийшовши до своїх друзів, Джек застав лісника у ліжку – у нього був сильний напад суглобного ревматизму, що двічі або тричі на рік валив цього велетня з ніг, як грім валить на землю могутнє дерево. Біля його узголів'я стояв низенький чоловічок у довгому сюртуці, в кишені якого було напхано стільки газет і книжок, що коли чоловічок рухався, вони били його по ногах; він був простоволосий, з красивою непричесаною гривовою на голові. То був лікар Ріваль.

Спочатку виникло замішання. Джек зніяковів, опинившись віч-на-віч із старим лікарем, чиї похмурі пророцтва він так і не забув. А Ріваль, бачачи Джекове збентеження, подумав, що хлопцеві соромно через його колишню крадіжку, і поведився дуже холодно. Та, незважаючи ні на що, його розчулила Джекова кволість. Вони разом вийшли з будинку і, розмовляючи, пішли пішки ще зеленими лісовими стежками додому. І отак, переходячи з однієї стежки на другу, з'ясовуючи то одну, то іншу незрозумілу обставину, вони, дійшовши до краю лісу, остаточно позбулися виниклого непорозуміння.

Ріваль невтомно перечитував ту сторінку посвідчення, де директор заводу констатував безпідставність висунутого проти Джека звинувачення, і його радості не було меж.

– От що, раз ти вже поселився у нашому краї, то, сподіваюся, ми з тобою частенько бачитимемось. Перш за все це конче потрібно. Вони відіслали тебе до лісу, як коня на вигін; але цього мало. Тобі треба лікуватися, ти потребуєш догляду, серйозного догляду, особливо в цю пору року. Етьйоль не Ніцца, дідько б його взяв!.. Пригадуєш, як ти охоче бував колись у нашому домі? Там усе лишилося, як було. Немає тільки моєї бідної жінки, її уже не докличешся. Чотири роки тому померла вона з туги та горя – так і не змогла поправитись після того нещастя. Слава богу, що я маю замість неї "малу", а то хтозна, що зі мною і сталося б. Сесіль веде книги, займається аптекою. Ото буде рада тебе побачити!.. Ну, то коли ти прийдеш?

Не знаючи, що відповісти, Джек завагався. І ніби вгадавши, про що думає хлопець,

Ріваль, сміючись, додав:

- Знаєш, до дівчинки ти можеш іти без посвідчення, можеш не сумніватися, що вона й так радо зустріне тебе... Я не сказав їй жодного слова, ні їй, ні матері. Надто сильно вони любили тебе. Для них то була б дуже гірка новина... Між вами ніколи не пролягла тінь сумнівів чи неприязні... Тож приходь і нічого не бійся. Сьогодні я не запрошую тебе на вечерю - уже прохолодно. Тобі треба стерегтися туману. Але я розраховую, що завтра ти прийдеш до нас на обід. Обідаємо ми у той самий відомий тобі час: ополудні, годині десь о другій чи о третій, все залежить від того, скільки в мене візитів до хворих. Тепер у нас стало навіть гірше, ніж кілька років тому: мій клятий кінь на старість зробився ще забарнішим та норовистішим... У мене з ним що не день, то пригода... Дивись, ти вже прийшов; заходь швидше у дім... Не забудь: завтра ми на тебе чекаємо! А не прийдеш, то я приїду по тебе сам.

Зачиняючи за собою двері, повиті плющем, Джек перейнявся якимось незнаним іще почуттям: ніби повернувся з однієї з тих далеких прогулянок на лікаревій бричці, коли сидів між Рівалем і своєю маленькою подругою; ніби от-от він побачить матір, що готується разом з лісниковою дружиною накривати на стіл, тимчасом як він, "віршомаз", "працює" у башточці. Ілюзію доповнив бюст д'Аржантона; останній не взяли до Парижа через його завеликі розміри, отож він і далі здіймався посеред клумби, понурій, потемнілій, з іржавими потьоками, кидаючи тінь, що протягом дня рухалась навколо нього, як стрілка сонячного годинника.

Цілий вечір Джек просидів перед каміном, де палахкотіли сухі виноградні лози, - через роботу в кочегарні він зробився мерзлякуватим. Коли він змалку повертався із своїх прогулянок у лісі, за селом, спогади про них допомагали йому зносити тягар нудьги і тиранії, що гнітив усіх присутніх у домі. Так само трапилося й цього вечора: зустріч з лікарем Рівалем і кілька разів згадане в розмові ім'я Сесіль сповнили Джекове серце давно незнаним щастям, розвіяли самотність, викликали любі марева, які не полишали його навіть уві сні.

На другий день, ополудні, він подзвонив у двері житла Рівалів. Як і казав напередодні лікар, у їхньому помешканні нічого не змінилося, флігель залишився, як і був недобудованим, а дашок над ґанком, все чекаючи, коли його засклять, дедалі більше вкривався іржею.

- Пан лікар ще не повернувся... Панночка в аптеці, - сказала, відчинивши йому двері, молоденька служниця, що змінила свою віддану стареньку попередницю.

У будці, де колись сидів дебелий ньюфаундленд, загавкало цуценя, наче по-своєму підтверджуючи, що речі довговічніші за живих створінь, хоч би до якого виду вони належали.

Джек підійшов до "аптеки" - великої кімнати, де вони змалку так часто гралися. Він нетерпляче постукав - хотілося знову побачити свою подружку, що лишилася у його пам'яті дитиною, а те, що лікар називав її "малою", викликало в Джековій уяві образ семирічного дівчиська.

- Заходьте, пане Джек!

Та Джек завмер перед дверима: його раптом опанував страх і незбагненне хвилювання.

- Зайдіть...- повторив той самий голос, голос Сесіль, тільки по-дівочому лункий, дзвінкий, далеко соковитіший, приємніший і глибший, ніж колись.

Раптом двері відчинилися, і, засліпленому яскравим світлом, яке ринуло з кімнати, Джеку здалося, що те світло випромінює ця юна дівчина, котра постала на порозі у ясній сукні та блакитній кашеміровій жакетці, з блискучими косами, які, мов німб, вилися над її матовим чолом, водночас лагідним і гордим. О, як би він знік, побачивши таку красуню, коли б її розумні сірі очі не сказали йому приязно і щиро: "Здрастуй, Джек! Це я, Сесіль... Не бійся",- і якби маленька ручка, що лягла в його долоню, не нагадала Джеку того солодкого почуття, що пройняло його до глибини душі, коли вони разом збирали пожертвування в церкві на свято першої пречистої.

- У вас було тяжке життя, Джеку, дідусь мені розповідав, - схвилювано промовила Сесіль, дивлячись йому в обличчя. - У мене теж було немало горя... Померла бабуся... Вона вас дуже любила. Ми з нею часто згадували вас...

І далі говорила лише Сесіль. Сидячи навпроти неї, Джек мовчки милувався нею. Перед ним була висока струнка дівчина; всі її рухи були сповнені грації, природності й простоти. У ці хвилини, спершись на старий письмовий стіл, за яким колись писала пані Ріваль, Сесіль, трохи схиливши голову, розмовляла зі своїм другом, наче ластівка, котра щебече, всівшись на краю даху.

Джек пам'ятав, якою вродливою була колись його мати, як він милувався нею, але Сесіль була така чарівна, від неї линули такі невимовні весняні пахощі, вона мала в собі щось таке здорове, життєдайне і чисте, що поруч з нею Шарлоттина врода, веселий сміх і нестримані жести здавалися б майже вульгарними. Коли він отак захоплено милувався Сесіль, його погляд раптом упав на власну руку, що незграбно лежала на штаних, як нерухомо лежать незвичкі до бездіяльності руки робітників. І та чорна рука, в яку в'ївся вугільний пил, уся в шрамах і подряпинах, огрубіла, обпечена вогнем і залізом, з поламаними нігтями, здалася йому грубою великою лапою. Йому стало соромно, і він не знав, куди її діти. Зрештою, аби її заховати, він запхнув її у кишеню.

Але чари розвіялися. Несподівано настала хвилина прозріння, і Джек усвідомив, який він неотесаний, незграбний. Він ніби збоку побачив, як сидить на стільці: згорблений, з широко розставленими ногами, у сміховинних робочих штаних і не менш сміховинній старій оксамитовій д'Аржантоновій куртці з короткими рукавами (мабуть, так йому на роду написано - все життя ходити в короткому й тісному одязі).

Що вона про нього подумала? Якою ж вона має бути доброю і поблажливою, щоб відверто не розсміятись йому в обличчя! А вона ж, певно, любить посміятися, хоча й зберігає поважний вигляд, - он у неї скільки причаїлося сміхотливих бісенят у рухливих ніздрях її правильного красивого носика, у кутиках її рожевих і повних, тонко окреслених уст.

Джек страждав не лише через те, що в нього така неприваблива зовнішність, - його мучило ще й сумління. Він ніяковів і карався, згадуючи свої матроські оргії та пиятики,

і йому здавалося, що шинки цілого світу, куди його кидала доля, лишили на ньому огидний відбиток, який помічали всі навколо. Складка зажури, що пролягла на гладенькому рівному чолі дівчини, співчуття, що світилося у її гарних очах, – усе свідчило про те, що вона усвідомлює глибину його падіння, і він страждав, його катував сором.

Святий сором, благословенне страждання! То пробуджувалась його вмита сльозами чиста бентежна душа. Але він ще того не усвідомлював. Він гнівався на себе за те, що прийшов у цей дім, і думав уже, як йому звідси втекти, втекти, перестрибуючи через; чотири сходинки, добігти до Вільшаника, зачинитися там на три оберти ключа і закинути його геть, аби не кортіло вийти з дому.

На щастя, до аптеки надійшли люди, і Сесіль, відійшовши до мідних терезів, почала відпускати ліки, нумерувати пакетики, надписувати рецепти, як колись робила її бабуся, отож Джек не відчував на своїй жалюгідній особі тягара уважного дівочого погляду.

Тепер він міг спокійно милуватися нею.

А вона й справді викликала захоплення своєю лагідністю, терпінням та уважністю, з якою вислуховувала балакучих і безголових бідних селянок, їхні нескінченні й одноманітні розповіді про свої хвороби.

Для кожної в неї знаходилося підбадьорливе слово, усмішка, добра порада, вона вміла спокійно і просто розмовляти з усіма цими людьми, які виливали їй душу, мудро увійти в їхнє становище. А за хвилину Джек побачив, що вона розмовляє із його давньою знайомою, старою браконьєршею, бабою Соленою, якої він змалку так боявся. Згорблена, як майже всі селяни, котрих ніби тягне донизу земля, над якою вони все життя трудяться в поті чола, просмалена сонцем, припала пилом, висхла, вона скидалася на ходячу мумію, і тільки з глибоких очниць, наче хижі звірята із нір, підозріливо блимали її чорні, як вуглини, очиці. Вона бідкалася, що її чоловік, здохляка чоловік, уже чортій-скільки місяців слабує, ні дідька лисого не заробляє, а гигнути не хоче. Вона зумисно говорила про жахливі речі бридкими словами, дивлячись дівчині просто в обличчя й зловтішно намагаючись вивести її з рівноваги. Кілька разів обуреному Джекові кортіло виштовхати геть оте сухе обшарпане чудовисько. Але він стримувався, бачачи незворушність Сесіль перед зухвалими грубощами, її спокійну врівноваженість, об яку ламає зуби найлихіше зло.

Одержавши потрібні ліки, баба позадкувала, раз у раз вклоняючись та надто запопадливо дякуючи. Проходячи повз Джека, баба обернулась і впізнала хлопця.

– Ти глянь, та це ж малий з Вільшаника, – голосно сказала вона до Сесіль, що проводила її. – Таке облізле, хай Господь милує!.. От тепер, мамзель Сесіль, прикусять язички ті, хто колись пащекував, ніби пан Ріваль пригрівав малого Ражантона, щоб видати онуку за нього заміж... Тепер ви й глянути на нього не схочете... Яке одоробло!.. От що з людиною життя робить!

І, ошкірившись беззубим ротом, вийшла.

Джек сам відчув, як він поблід. Ах ти ж стара паскуда! Таки здійснила свою давню

погрозу: різонула його "садовим ножем"! То був справжній удар садовим ножем – гострим, лихим, загнутим інструментом. Рана була глибока, дуже глибока, такі рани не скоро гояться. І того удару було завдано не лише Джекові – я знаю ще одну юну особу, яка, опустивши голову і схвильовано зашарівшись, вдавала, ніби щось записує у грубу книгу, але перо ходило по сторінці наосліп.

– Катрін! Подавай швидше супу та доброго вина,
доброго коньяку, всього, що є найкращого!

То повернувся лікар. Помітивши, що зниковілі Джек і Сесіль мовчки сидять одне навпроти одного, він весело зареготав:

– Як? Сім років не бачились і не маєте чим поділитися? Ану, до столу. Там наш друг миттю повеселішає.

Але й за обідом хлопець не став розкутішим. Навпаки, ніяковів ще більше. Навіть їсти не відважувався при Сесіль, боячись показати свої трактирні звички. За столом у д'Аржантона Джека ніколи не хвилювали його робітничі манери і брак належного виховання. Зате тут він почувався недоладним, майже смішним. Найбільше його мучили помордовані руки. Як "а ту, що тримала виделку, – іще півбіді: вона була зайнята ділом. Але що було робити з другою? На тлі білої скатертини рубці й шрами на ній мали жахливий вигляд. Він розпачливо опустив її і тепер сидів, наче однорукий. Запобігливість Сесіль ще дужче бентежила його. Помітивши це, дівчина стала поглядати на гостя крадькома, і так тривало протягом усього обіду, а йому, здавалося, кінця не буде.

Зрештою Катрін прибрала блюдечка з-під десерту і поставила перед Сесіль гарячу воду, цукор і настояну горілку у високій пляшці. Відтоді, як померла бабуса, грог лікареві готувала його онука, але добрязі від того краще не стало: побоюючись, що грог надто міцний, вона поступово стала давати йому замість випивки якусь аптечну мікстуру, в котрій, як невесело зауважував лікар, "доза спиртного що не день меншала".

Подавши дідові склянку грогу, Сесіль обернулася до гостя:

– А ви п'єте горілку, пане Джек?

Лікар засміявся:

– Чи п'є кочегар горілку? Ти незрівнянна, люба дівчинко!.. Коли хочеш знати, бідолахи тільки на тому й тримаються!.. У нас на "Байонезі" був один кочегар, так той розбивав рівнеміри із чистим спиртом, аби тільки вгамувати спрагу... Наливай хлопцеві чимбільше, він не сп'яніє.

Сесіль лагідно й сумно подивилась на Джека.

– Вам налити?

– Ні, спасибі, мадемуазель...-тихо, ніби соромлячись, відповів юнак.

Нелегко було відмовитись Джекові, але, відсунувши склянку, він дістав щедрю винагороду, – промовистий погляд, яким мовчки уміють дякувати тільки жінки, і розуміє його лише той, кому його призначено.

– О, ще одного наставлено на путь істинний!.. – з комічною гримасою сказав лікар,

вихиляючи свою склянку грогу.

Сам він тільки наполовину став на праведний шлях, скидаючись цим на тих дикунів, котрі погоджуються визнати бога, аби лише догодити місіонерові.

Етьйольські селяни, що поралися на полях та городах, здивовано поглядали на Джека, коли він надвечір, повертаючись від Рівалів, швидко ішов додому: можна було подумати, що хлопець або з глузду з'їхав, або так набрався за столом у щедрого лікаря, аж йому замакітрилось у голові. Він розмахував руками, щось бурмотів, комусь за обрієм погрожував кулаком, одне слово, позбувшись своєї уже звичної для селян млявості, був таким збудженим і розгніваним, яким його ніхто й уявити собі не міг.

- Робітник! - здригаючись, бурмотів він. - Робітник! І до смерті, зостануся робітником. Д'Аржантон має рацію. Я мушу бути серед таких, як сам, серед них жити і серед них померти; я не повинен і думати про те, щоб піднятися трохи вище. Це завдає мені надто великих мук.

Давно вже не почувався він таким знервованим, збуреним, його заповнили нові незнані ще почуття й думки, але хоч би про що він думав, перед ним незмінно поставав осяйний образ Сесіль, - вона була наче зоря, що мерехтить на мінливій воді. Скільки в ній чарів, грації, краси, чистоти! Подумати тільки: якби з нього не зробили робітника, не кинули у спільну яму для живих мерців, а дали освіту і належне виховання, він міг би стати людиною, гідною цієї юної дівчини, одружитися з нею, неподільно володіти цим скарбом!

- О Боже!.. - охоплений люттю і розпачем, закричав він.

І той крик нагадував волення потопаючого, що, знесилений, марно бореться з хвилями, бачачи за кілька морських сажнів від себе залитий сонцем берег, де сушаться рибальські сіті.

І в цю хвилину, звертаючи на дорогу, що вела до Вільшаника, він зіткнувся з бабою Соленою, котра, як завжди, перла на спині в'язанку дров. Стара подивилась на нього, так само вишкірившись, як і тоді, коли казала Сесіль: "Тепер ви й глянути на нього не схочете..." Джек стрепенувся, наче ужалений, побачивши ту лиху посмішку, і увесь гнів, що кипів у юнакових грудях, не знаходячи собі виходу, - насправді він повинен був би вилитись на найдорожчу йому людину, слабке й легковажне створіння, через яке сталося його ганебне падіння, - увесь гнів обернувся проти потворної баби.

"Ах ти ж гадюка, - подумав він. - Я в тебе вирву твої отруйні зуби!.."

І в нього було таке люте обличчя, що, побачивши, як він іде просто на неї, баба Солена перелякалася, кинула дрова і дременула до лісу, підстрибуючи, наче стара коза. Нарешті Джек розквитався з нею за колишнє її "полювання". Він кинувся навздогін, та за кілька кроків, раптом отямившись, зупинився.

"Я з глузду з'їхав... Стара нічого не вигадала, вона правду сказала: тепер Сесіль не схоче й знати мене".

Того дня Джек не вечеряв; він навіть не розпалив каміна, не запалив лампи. Хлопець сидів у кутку їдальні, єдиної кімнати, яку він так-сяк обжив, стягнувши туди дещо з розкиданих по всьому будинку меблів, заціпеніло дивився на засклені двері, за

якими білів освітлений місяцем легкий вечірній туман, і безперервно думав: "Сесіль не схоче і знати мене".

Ця думка не покидала його до пізньої ночі.

Вона не захоче з ним знатися. Їх і справді усе розділяло. По-перше, він робітник, а крім того... У нього на язиці крутилось жахливе слово: "байстрюк"... Він подумав про це уперше в житті. Дітей такі речі мало турбують, якщо в їхньому середовищі ніщо не нагадує про це в образливій формі, а Джек виріс і жив серед людей, цілком байдужих до всіляких моральних тонкощів: спочатку серед недолугих служителів муз, а згодом – у робітничому середовищі, де всі гріхи списуються на злидні і де сім'ї з прийомними дітьми численніші, ніж серед будь-яких інших прошарків. Ніколи не чувши про батька, Джек і не задумувався про нього, хіба що ледь почував брак батьківської уваги і ласки, як глухонімих відчуває, що йому не стає якихось відчуттів, не маючи й уявлення, які вони корисні, скільки дають радості іншим людям.

Тепер найважливішим для Джека було дізнатися, хто його батько.

Коли Шарлотта сказала йому батькове ім'я, він сприйняв це разюче відкриття з незворушним спокоєм, зате тепер йому нестерпно хотілося розпитати матір, вивудити з неї всі подробиці, навіть гіркі зізнання, аби краще уявити собі того незнайомця, що дав йому життя...

Маркіз де л'Епан?.. Але чи справді він маркіз? Можливо, то нові химери дрібної материної голівки, схибленої на гучних титулах вельмож? І ще одне: чи справді він помер? Чи не сказала йому мати це лише для того, щоб не червоніти перед сином, якщо його батько просто порвав з нею стосунки, кинув її? А раптом він ще живий і досить щедрий та великодушний, щоб спокутувати давній гріх і дати синові своє ім'я!..

"Джек, маркіз де л'Епан!"

Він подумки повторював цю фразу так, ніби титул маркіза наближав його до Сесіль. Бідний хлопчина ще не знав, що ніякі почесті та багатства, ніякі марноти світу не можуть так розчулити щире жіноче серце, розбудити в ньому всі скарби ніжності, як співчуття.

"Я напишу матері", – думав він. Але те, про що він мав запитати у неї, було таким складним, заплутаним і делікатним, його так важко було висловити на папері, що він вирішив побачитися із Шарлоттою й зав'язати з нею одну з тих розмов, коли очі часом промовистіші, ніж слова, а мовчання красномовніше, ніж недомовки і зізнання. На біду, йому не вистачало грошей на залізничний квиток. Шарлотта мала надіслати певну суму, але, мабуть, забула.

"Ет! – подумав Джек. – Я добрався сюди пішки в одинадцять років, а тепер тим паче пройду цей шлях, хоч я ще й не зміцнів". На другий день він справді подолав той жахливий шлях, тепер він здався Джеку не таким страшним і довгим, зате іще похмурішим, ніж у дитинстві. Подібні враження – не дивина: порівнюючи спогади дитинства із враженнями, що виникають у тому віці, коли все зважується й обмірковується, людина часто зазнає розчарування. Дитина має у своїх очах немовби якийсь барвник, котрий не висихає, поки вона не позбудеться наївних поглядів на

життя і світ; та в міру того, як вона росте, все, чим вона доти безмірно захоплювалась, поступово блякне. Поети – люди, які дивляться на світ дитячими очима.

Джек побачив знову те місце, де його розбудив потяг, ґратчасту хвіртку у Вільнев-Сен-Жоржі, біля якої вийшов був із карети, аби добряга картуз із навушниками повірив, що там живе його мати; побачив купу каміння над ровом, де спав, перелякавши його, якийсь, напевне, п'яний чоловік; підсліпуватий шинок, – бридкий притон, котрий не раз ввижався йому у кошмарних снах... На жаль, відтоді він надивився ще й не на такі притони. Тепер його не дивували зловісні лиця п'яних роботяг та волоцюг, які, тиняючись поблизу міських застав, колись навівали на нього жах; стикаючись з ними, він мимоволі думав, що якби отой маленький Джек устав раптом із праху й куряви шляху, яким прошкував тієї ночі квапливою й непевною ходою школяра-утікача, якби отой колишній Джек зустрів теперішнього, то налякався б, може, більше, ніж тоді, коли побачив страшного привида.

Він добрався до Парижа о першій годині дня, моросив похмурий холодний дощ, і Джек, усе ще перебуваючи в полоні спогадів та порівнюючи свої колишні враження з теперішніми, пригадував рожевий чарівний світанок, розкинуте над головою голубе травневе небо, на тлі якого в кінці тієї першої подорожі над ним схилялася люба мати, котра у сяйві своєї краси, немов архангел Михаїл, прогнала геть когорти похмурих нічних привидів. Та замість мисливського будиночка, замість Вільшаника, де його Іда весело співала серед квітів, він наштотхнувся у печеристій холодній підворотні "Огляду майбутніх поколінь" із д'Аржантоном. Той ішов у супроводі Моронваля, навантаженого коректурами журналу, та ескадрону невдах, котрі дорогою щось гаряче доводили одне одному, напевне, не закінчивши початої нагорі суперечки.

– Ти глянь, а ось і Джек, – кинув мулат.

Здригнувшись, віршомаз скинув голову. Глянувши на двох чоловіків, один з яких був вишукано одягнений, у дорогому костюмі, в рукавичках, випещений і ситий, ніби щойно встав із-за столу, а другий – знеможений, у куцій, потертій і промоклій оксамитовій куртці, ніхто і не подумав би, що цих людей пов'язують якісь узи. Саме цим і відзначаються сумнівні зв'язки: у них є ґандж, за яким завжди безпомилково можна пізнати сім'ї, в котрих волею випадку батько – тесля, дочка – графиня, а її брат – перукар з передмістя.

Джек подав д'Аржантонові руку, той недбало зволив простягти йому одного пальця і запитав, чи він здав уже кому-небудь в оренду Вільшаник.

– В яку оренду?.. – нічого не розуміючи, перепитав Джек.

– У звичайну... Побачивши тебе тут, я міг подумати тільки одне: будинок здано в оренду і ти змушений повернутися!

– Ні, – розгублено пробурмотів Джек. – Відтоді, як я там, ніхто й не навідувався.

– В такому разі чого ти тут опинився?

– Я прийшов до матері.

– Така забаганка з твого боку для мене не дивина. Шкода тільки, що на дорогу потрібні гроші.

- Я прийшов пішки...- промовив Джек просто, але з виглядом людини, впевненої у своїй правоті, і з гідністю, якої досі за ним не помічали.

- Он воно що!.. - протягло відповів д'Аржантон і, на хвилинку задумавшись, глузливо докинув:- Радий довідатись, що твої ноги у кращому стані, ніж руки.

- Краще не скажеш, - загіготів мулат.

Віршомаз скромно всміхнувся і, задоволений справленим враженням, пішов набережною, а за ним вервечкою подріботіла його улеслива свита.

Тиждень тому д'Аржантонові "нищівні слова" збайдужілий Джек пропустив би повз вуха, але з учорашнього дня він немов віродився. За кілька годин юнак став таким вразливим і гордим, що після почутої щойно образи ладен був так само пішки повернутися назад, навіть не побачившись з матір'ю, але йому конче треба було відбутися з нею розмову. Отож він піднявся нагору.

У квартирі все було перевернуте догори дном. Оббивальники прилаштовували драпірування, розставляли лавки, ніби тут готувалися до вручення нагород. Того дня в д'Аржантоновому помешканні влаштовувався помпезний літературний вечір, на якому мали зібратися усі недолугі шанувальники муз; д'Аржантон саме тому й розлютився, побачивши сина Шарлотти. Та й вона була далека від захоплення. Коли Джек зайшов, його мати якраз грала роль господині, вкрай заклопотаної переобладнанням житла на театральну залу; вона обставляла маленькі вітальні, будуари і скрізь, навіть у нішах та вбиральнях, влаштовувала куточки для куріння.

- О, це ти, бідний синочку! Б'юсь об заклад, що ти з'явився по гроші. Мабуть, подумав, що я забула про тебе. Справа в тому, скажу тобі, що я збиралася передати їх тобі з Гіршем, котрий через два-три дні має намір їхати до Вільшаника, де провадитиме дуже цікаві дослідження з ароматичними речовинами. Це новий метод лікування. Гірш його винайшов, прочитавши про щось подібне у якійсь перській книжці... Ось побачиш, яке це дивовижне відкриття!..

Вони стояли серед кімнати й стиха розмовляли, а навколо них снували найняті робітники, забиваючи у стіни цвяхи, пересовуючи меблі...

- Я хотів би дуже серйозно поговорити з тобою, мамо, - промовив Джек.

- О Боже, про що?.. Що сталося?.. Ти ж знаєш, що серйозні речі не для мене... До того ж сам бачиш: у нас сьогодні все догори дном: незабаром урочистий вечір... О!.. Це буде надзвичайний вечір!.. Ми розіслали п'ятсот запрошень!.. Я не пропоную тобі лишитися, сам розумієш... По-перше, це буде для тебе нецікаво... Гаразд, якщо ти наполягаєш, ходімо ось сюди, на терасу... Я там опорядила місце для курців; зараз побачиш, як там затишно.

І Шарлотта пропустила сина на веранду під цинковим дашком, обтягненим знизу смугастим тиком. Там стояли диван і жардиньєрка, висіла люстра, але при денному світлі, під шум дощу, що заволік тьмяний обрій і заховав мокрі береги Сени, усе це мало досить невеселий вигляд.

Джекові було не по собі. Він думав: "Краще б я написав..." і не знав, з чого почати розмову.

- То що там сталося? - запитала Шарлотта, підперши підборіддя в красивій позі жінки, що дуже уважно слухає.

Джек ще хвилину повагався, як вагаються, перш ніж поставити важкий тягар на етажерку для дрібничок і прикрас, бо те, що він мав сказати, йому самому здавалося надто обтяжливим для легковажної голівки, що схилилася до нього.

- Я хотів би... Я хотів би поговорити про свого батька.

У Шарлотти мало не вирвалося: "Що це ти придумав?"

І якщо Джекова мати й не вимовила цих слів, вони відверто й недвозначно відбилися на її обличчі, де промайнуло і невдоволення, і здивування, і навіть страх.

- Усе це дуже сумно, синочку, та, зрештою, хоч як це тяжко, я розумію твою цікавість і готова вдовольнити її. А втім, - урочисто додала вона, - я давно вирішила відкрити таємницю твого народження, коли тобі виповниться двадцять років.

Тепер уже Джек здивовано подивився на матір.

Значить, вона забула, що три місяці тому вже відкрила йому ту таємницю? Проте він стримався і не прохопився жодним словом. Так навіть краще: можна буде порівняти те, що вона скаже зараз, із тим, що казала раніше. Адже він так добре її знав!

- Чи правда, що мій батько був шляхетного походження? - не зволікаючи, запитав Джек.

- Найшляхетнішого, сину.

- Маркіз?

- Ні, лише барон.

- А я думав... Ти мені казала...

- Ні, ні! Маркізами були Булаки старшої гілки,

- Тобто він був родичем тих Булаків?

- Гадаю, так... Він був головою молодшої гілки цього роду.

- Отже, мого батька звали?..

- Барон де Булак, лейтенант флоту.

Якби раптом зірвався униз балкон і разом з ним додолу полетіла обтягнена тиком веранда із усім умеблюванням, Джек і тоді не зазнав би такого струсу для всього свого ества. Та все ж хлопцеві стало сили запитати:

- А він давно помер?..

- О-о-о!.. Дуже давно...- відповіла Шарлотта, зробивши виразний жест, яким неначе відкидала у далеке минуле людину, саме існування якої стало для неї досить проблематичним.

Ймовірно було тільки те, що він помер. Тепер лишалося загадкою: був то де Булак чи де л'Епан? Мати збрехала цього разу чи минулого? А може, вона й не збрехала? Може, вона й сама не знає?

Яка ганьба!

- У тебе жахливий вигляд, Джеку! - раптом похопилася Шарлотта, урвавши довгу романтичну історію про своє життя із лейтенантом флоту. - У тебе крижані руки. Даремно я повела тебе на балкон.

- Нічого, - пересиливши себе, мовив Джек. - Зігріюся, коли йтиму.

- Як, ти вже збираєшся іти? А втім, ти маєш рацію, краще вернутися за дня... Та ще в таку негоду... Ну, поцілуй мене!

Ніжно поцілувавши сина, вона підняла комір його куртки, накинула йому на плечі шотландський плед, бо було таки холодно, і засунула йому в кишеню трохи грошей, їй здалося, що хмарка суму, яка набігла на його лице, спричинена приготуваннями до урочистого вечора, на якому він не зможе бути присутнім, тому їй не терпілося, щоб він пішов, і коли покоївка покликала її: "Пані, перукар!.." - Шарлотта скористалася з цього і почала поквапливо прощатися:

- От бачиш, я повинна йти... Бережи себе... Пиши частіше.

Джек повільно спускався сходами, міцно тримаючись за поруччя.

У нього паморочилася голова.

Ні, його серце нило не тому, що він не був запрошений на оте їхнє свято, а через те, що взагалі ні разу за ціле життя не знав жодного свята: він не знає, яке то свято бути разом з улюбленими і шанованими матір'ю й батьком, яке то свято носити їхнє ім'я, жити в сім'ї, мати свій дім. А є ж іще й інше свято, про яке він тепер добре знає і якого позбавила його безжальна доля, - свято щасливого кохання, яке назавжди вас поєднує із кимсь прекрасним, благородним і порядним. Це свято також не для нього. І бідолаха мучився, не здогадуючись, що сам жаль за всіма тими втіхами робить його гідним їх; позбувшись недавнього, але тепер далекого заціпеніння, він ясно усвідомлював усю гіркоту своєї лихої долі, а тільки це й могло дати йому силу побороти її.

В полоні отаких похмурих думок він підходив до Ліонського вокзалу, до тих убогих кварталів, де болото здається іще більшим, а туман іще густішим, бо будинки тут похмурі й сірі, закіптюжені; стічні рови забиті нечистотами, а через людські злигодні і сама природа видається ще похмурішою. На фабриках і заводах скінчився робочий день. Виснажені, стомлені люди понурим скорботним потоком розтікалися по тротуарах та бруку і вливалися до винних погребів та приміських шинків, із тих, на яких красуються вивіски на зразок "Утіха", ніби сп'яніння і забуття - єдина утіха для знедолених. І розбитому втому, перемерзлому Джеку здалося, що у його житті немає жодного просвітку, як у темному холодному осінньому небі, з якого невпинно сіявся дощ. І він, махнувши на все рукою, розпачливо вигукнув:

- За ними правда, кат би їх узяв!.. Лишається одне...

Потрібно пити!..

І тоді, переступивши поріг якогось брудного шинку, де з перепою одні хроплять, а другі кидаються з ножами в бійку, колишній кочегар замовив подвійну порцію горілки. Але тієї хвилини, коли він підносив до рота склянку, йому раптом здалося, що серед п'яного галасу, серед хмар тютюнового диму й алкогольних випарів, серед мокрих від поту робочих блуз перед ним майнула незрівнянна усмішка Сесіль, а над вухом глибокий лагідний голос промовив: "Ви п'єте горілку, пане Джек?"

Ні, звичайно, він не п'є. Ніколи вже не питиме.

Навіть не пригубивши повної склянки, Джек брязнув об шинквас дрібняками і

вискочив із шинку, ошелешивши цим усіх присутніх.

II. Одужання

Напевне, довго довелося б розповідати про те, як Джек після прикрого походу до Парижа два тижні був ув'язнений у Вільшанику під лиховісною опікою Гірша, – той узявся випробовувати на цьому новому Маду свою методу лікування ароматичними речовинами; довго довелося б розповідати і про те, як лікар Ріваль прийшов йому на порятунок і, силоміць відвізши до свого дому, повернув йому життя й здоров'я. Краще я відразу покажу вам нашого друга Джека в зручному кріслі біля одного з вікон "аптеки": поруч нього напохваті лежать книжки, навколо – благодійна тиша й спокій, що їх навівають ясні обрії, затишне помешкання та легкі кроки Сесіль. Усе це вливає у напівдрімотний стан одужуючого саме стільки життя, скільки треба, щоб він міг невинно тішитися довгими днями цілковитої бездіяльності.

Джека переповнює таке незмірне безхмарне щастя, що йому здаються зайвими будь-які слова; приплющивши повіки, він дивиться на дорогу йому істоту, на голку, якою спритно орудує Сесіль, слухає, як скрипить у її руці перо по лінованому папері бухгалтерських книг, і йому нічого більше не треба.

– Ох і дід! Я впевнена, що він приховує від мене половину своїх викликів... Учора він аж двічі проговорився. То доводив мені, що не заходив до Гудлу, а за хвилину повідомив, що його дружина почуває себе уже трохи краще... Адже ви це помітили, чи не так, Джеку?..

– Ви щось сказали? – стрепенувся хлопець.

Він не почув. Він тільки зачаровано дивився на Сесіль, завжди просту, урівноважену й граціозну, без дитячих вибриків та напускної пустотливості тих дівчат, котрі, знаючи, що пустотливість приваблює, часто не знають міри і викликають лише роздратування. Вона – сама серйозність, в ній усе глибоке. У її голосі бринять глибокі роздуми, очі вбирають і бережуть світло. Помітно, що її душі чужа приземленість, вона прагне високості і далини. А слова – ота розмінна, зношена, стерта монета – у Сесіль неждано вражають свіжістю; так іноді буває, коли посередні вірші кладуть на музику, і їх огортає чарівна мелодія Генделя чи Палестріни. Досить було Сесіль промовити: "Джеку, друже мій", – і йому здавалося, що ніхто так досі не звертався до нього, а на її "прощайте" його серце стискалося так тужливо, ніби він розлучається з нею назавжди. От до якої міри в устах цієї ясноокої й розважливої дівчини все набувало виняткового змісту. Перебуваючи у тому стані, коли людина, одужуючи, ще вкрай слабка і така чутлива, що відчуває найменший протяг так само, як і тепло навіть несміливого сонячного промінчика, Джек надзвичайно гостро відчував чарівливість юної Рівалевої онуки.

О незрівнянні, чудові дні, проведені в благословенному домі, де все робилося для якнайшвидшого його одужання! "Аптека", простора, майже гола кімната, де тільки попід стінами стояли високі шафи з нефарбованого дерева, була з південного боку

будинку; її вікна, завішені мусліновими шторами, виходили на кінець сільської вулиці, за якою аж до обрію тяглися скошені поля. Ця кімната з легким цілющим духом сухого лікарського зілля, зібраного в пору буйного квітіння, навіювала Джеку здоровий спокій. Дещо приглушена, пом'якшена, благодійна природа обступала його з усіх боків і п'янила тонкими пахощами. Вони воскрешали в Джековій пам'яті жеботіння струмків, а завдяки цілющим запахам золототисячників, зірваних біля підніжжя віковічних дубів, над юнаком схилялося зелене шатро лісу.

У міру того як до Джека поверталася сила, він потроху пробував читати. Хлопець гортав старі книжки із лікарської бібліотеки, і коли йому траплялися підручники його дитинства, він, перечитуючи їх, переконувався, що тепер усе розуміє набагато краще. Сесіль займалася своїми звичними справами; лікаря цілі дні не було дома, і юнак та дівчина весь час проводили наодинці під наглядом молоденької служниці. Тож не дивно, що по селу поповзли пересуди і місцеві святенниці обурювалися: де це бачено, що дорослий хлопець з ранку до ночі товчється в домі вродливої дівчини. Звичайно, якби була жива пані Ріваль, вона цього не допустила б, а що ти візьмеш з лікаря, який сам як дитина серед отих двох дітей? А втім, хто його знає? Може, і в того добряги лікаря було щось на умі?

Тим часом д'Аржантон, довідавшись, що Джек живе в Рівалів, сприйняв це як особисту образу. "Не годиться жити тобі в чужому домі, – писала Шарлотта синові. – Що про нас думатимуть люди?.. Ще скажуть, ніби ми не маємо коштів на твоє лікування. Ти цим ніби докоряєш нам..."

Перший лист не вплинув, і віршомаз написав другого листа власноручно.
ВЛАСНОРУЧНО:

"Я послав Гірша, щоб він тебе вилікував, та, знехтувавши освіченістю нашого друга, ти віддав перевагу невігластву сільського фельдшера. Дай боже, щоб тобі не стало гірше. Та все ж, оскільки ти вже на ногах, даю тобі два дні для повернення у Вільшаник. Якщо через два дні ти не повернешся, я розглядатиму твою поведінку як відвертий бунт проти мене особисто, і будь-які стосунки між нами припиняються. Хто має вуха, нехай прислухається!"

Але Джек і після цього не зрушив з місця, і тоді до сина прибула Шарлотта. Нап'явши на лице бундючну маску, вона з'явилася з повною сумочкою шоколаду, щоб мати що погризти у дорозі, і цілим оберемком завчених напам'ять фраз, підказаних її "митцем". Ріваль зустрів її внизу і, незважаючи на підкреслену стриманість дами, котра пихато накопилила повненькі губи й на превелику силу стримувала своє базікання, він без зайвих слів її заявив:

– Мушу вас, пані, попередити, що це я не дозволив Джекові повернутись у Вільшаник... Ішлося про його життя... Так, пані, про його життя... Вашому сину загрожує серйозна небезпека, викликана перевтомою, виснаженням і швидким ростом. На щастя, він іще в такому віці, коли здоров'я можна поправити: хлопець може ще перерости; і я надіюсь, що його здоров'я може витримати випробування тяжкою недугою, якщо, звичайно, ви не віддасте його на поталу вашому нікчемі Гіршу, отому

вбивці, що, прикриваючись лікуванням, душив його ладаном, муксусом і смирною. Сподіваюся, ви про це не знали. Я вирвав його із Вільшаника, де він знемагав у хмарах диму серед всіляких димовловлювачів, інгаляторів і кадил. Я порозкидав ногами все те знахарське знаряддя; боюся, що і знахареві теж дісталось. На сьогодні хлопцеві не загрожує небезпека. Залишіть його у мене ще на деякий час, і я беруся повернути його вам міцнішим, ніж він був досі, спроможним знову повернутися до своєї нелегкої праці; але якщо ви віддасте його на поталу отому мерзотникові й дурисвіту, я вважатиму, що ваш син вам заважає і що ви вирішили позбутися його.

- Та що ви кажете, пане Рівалю!.. О Боже мій, Боже мій, чим я провинилася, чим заслужила таку образу?

Слідом за останнім запитанням ринула злива сліз, та лікар миттю висушив їх, промовивши кілька лагідних слів; потім просвітліла Шарлотта піднялася до Джека, що, самотою сидючи в "аптеці", читав. Вона побачила, що син покращав, вилюднів, ніби позбувся грубої шкаралущі, але водночас був виснажений і кволий, затративши надто багато сил на таке перевтілення. Шарлотта вкрай розчулилась, а Джек, уздрівши її, зблід.

- Ти приїхала по мене?

- Та ні... Та ні... Адже тобі тут добре. Цей щиросердий лікар так тебе любить... Що б він сказав, якби я тебе забрала?

Уперше в житті Джек подумав, що можна бути щасливим і вдалині від матері, а якби його звідси забрали, то з туги він захворів би знову.

Вони трохи побули вдвох, порозмовляли про се, про те... Шарлотта навіть трохи поскаржилася йому на своє життя. Вигляд у неї був аж ніяк не радісний:

- Бачиш, сину, надто неспокійне оте літературне життя. В нас що не місяць, то великий прийом. Що два тижні - літературні читання... У мене стільки клопотів... Бідна моя голівонька, сама дивуюся, як вона й витримує усе. Моронвалів японський принц написав довжелезну поему, звичайно ж, своєю мовою... І ось ВІН забрав собі у голову перекласти її рядок за рядком... І став брати уроки японської мови, а разом з ним - уяви собі! - і я також. Яка ж вона тяжка!.. Ні, я справді починаю думати, що література - не моє покликання. Бувають дні, коли я сама не тямлю, що роблю й кажу. А тут іще отой журнал... Він не приносить нам жодного су, не має ні однісінького передплатника... До речі, знаєш, наш "добрий дядечко"... Атож, він, бідний помер... Це був для мене такий удар... Ти пам'ятаєш його?

Цієї миті до кімнати зайшла Сесіль.

- Ах, мадемуазель Сесіль!.. Ви так вирости!.. Стали такою красунею!

Широко розкривши обійми й потрясаючи всіма мереживами накидки, Шарлотта кинулася обіймати дівчину. Джекові стало трохи не по собі. Д'Аржантон, "добрий дядечко"... Нізачо в світі він не вів би про них мови при Сесіль і мусив кілька разів зупиняти балакучу, мов сорока, матір, що не відзначалася такою, як у нього, розбірливістю. Хоча Джек не втратив ніжності до матері, в його серці з'явилося ще одне почуття, і якщо до Шарлотти він тепер ставився більше з поблажливістю, то друга

жінка стала його опорою; до його синівської любові домішувалися співчуття й жаль, зате перший порив кохання був сповнений чистоти й шанобливості.

Пані д'Аржантон запросили залишитися на вечерю, але вона вважала, що й так уже засиділася, надто засиділася, зважаючи на бездушне себелюбство її поета. Пополудні й до самого від'їзду вона була стурбована, занепокоєна. Вона заздалегідь придумувала цілу історію, яку, приїхавши, збиралася розповісти, щоб виправдати свою затримку.

- Головне, любий Джеку, якщо захочеш написати мені, надсилай листи на поштове відділення до запитання. Бачиш, він дуже лютий на тебе. І я й собі повинна прикидатися роздратованою. Не дивуйся, якщо я дорікатиму тобі в листах. Він завжди заглядає, що я пишу. Часто навіть диктує... Стривай! А знаєш, що я робитиму?.. Я ставитиму в кінці листа хрестик, він означатиме: Не бери цього до уваги".

Отож, вона наївно зізнавалася у своєму поневоленні, житті під гнітом тиранії, і коли ця бідолашна безголова жінка йшла від них, Джека трохи втішало лише те, що вона зуміла зберегти і свою молодість, і свої веселощі та елегантність, а сумку несла на руці так легко й безтурботно, як несла б будь-який тягар, що випав би на її долю.

Чи бачили ви латаття, довгі стебла якого, починаючись на дні річки, витягуються, оминаючи всі перешкоди та густі водорості, й нарешті розквітають на поверхні чарівними лілеями, котрі нагадують білі чаші з терпкими від гіркоти хвиль пахощами? Отак росло кохання у серцях цих двох дітей. Зародилося воно дуже давно, ще в ранньому дитинстві, коли будь-яке зерня проростає й може в майбутньому розквітнути. В чистій душі Сесіль чарівні квіти кохання росли прямо й відкрито, помітні кожному прозірливому погляду. А в Джековій душі вони були захрясли в каламутній твані, серед покручених рослин, що обвилися навколо них, мов пута, і заважали їм рости. Та зрештою й вони дісталися шарів, де вже було повітря й світло, і тепер випростувалися, тяглися вгору, діставали майже до поверхні своїми пуп'янками і здригалися, коли вода брижилась легкими хвильками. Потрібно було зовсім небагато, зовсім трошки, щоб вони розквітли буйним цвітом. Досить було години сонця й кохання.

- Якщо хочете, - сказав одного вечора Ріваль молодим людям, - завтра ми поїдемо всі разом в Кудре збирати виноград. Один хазяїн пропонує прислати по нас бідарку. Ви поїхали б туди удвох із самого ранку, а я приїхав би надвечір.

Джек і Сесіль радо погодилися. Вони виїхали тихого ранку, які бувають під кінець жовтня; легкий туман танув з кожним обертом коліс бідарки, здіймався вгору, мов легкий серпанок, відкриваючи очам чарівний краєвид. Над скошеними й зжатыми полями, над золотистими полукіпками збіжжя, над чахлою рослинністю, яка в оцю осінню пору з останніх сил чіплялася за життя, витали довгі шовковисті білі нитки; вони чіплялися за бур'яни, за гілки й летіли в небі, наче пасмечка туману, що розвіювався над землею. Здавалось, ніби тканина сріблом скатертина погойдується над широкими рівнинами, на які осінь наклала печать урочистої величі. Внизу уздовж великого шляху вилася річка, обрамлена старовинними маєтками й гаями, вкритими

багрянцем осені. Ранкова свіжість, чисте повітря бадьорили й веселили подорожніх, яких так трясло на жорстких лавках бідарки із соломою на дні, що вони мусили триматися обома руками за її краї. Одна з фермерових дочок правувала сірим упертим віслючком, що раз по раз стріпував довгими вухами, – йому надокучали численні оси, приваблені солодким духом стиглих фруктів, яким напоєне повітря в цю пору року.

Вони все їхали і їхали... Позаду залишилися Етьйоль і Суазі із несподівано привабливими краєвидами, що тішать око подорожніх. Проїхавши через корбейльський міст за кілька кілометрів від містечка, бідарка покотилась понад річкою і незабаром опинилася серед виноградників, де вже кипіла робота. На похилих пагорбах, що обрамляють Сену, роїлось безліч людей; вони зрізали кетяги винограду, обривали виноградне листя, і навколо стояв шелест, що нагадував шурхотіння шовковиків на тутових деревах. Джек і Сесіль вхопили кожен по лозовому кошику і навмання побігли на виноградник. О, як там було гарно! Крізь виноградні лози було видно неозорий краєвид: неширока звивиста Сена з мальовничими берегами і безліччю зелених острівців нагадувала мініатюру, на якій зображено Рейн поблизу Базеля; неподалік із греблі падала вода, вируючи і пінячись біля її підніжжя, а над землею в золотистому тумані підбивалося сонце поруч з вузьким білим серпом місяця, що серед ясного дня провіщав довгі ночі й ранні вечори.

І справді, той чудовий день був дуже коротким, принаймні так здалося Джеку. Він не відходив від Сесіль ні на хвилину, і перед його очима весь час майоріли її квітчаста перкалева спідниця, солом'яний капелюшок з вузькими крисами та лозовий кошик, якого він наповнював обережно зрізаними добірними кетягами винограду, вкритого ніжним, як на крилах метелика, пилом, що надавав прозорим ягодам недоторканної матовості тонкого скла. Джек і Сесіль разом розглядали ніжну шкірку виноградин, і коли хлопець зводив очі, то захоплено помічав на щоках, на скронях, у кутиках уст Сесіль такий самий ніжний пил, якого надають світанки, юність та цнота юнкам, котрі ще не звідали кохання, і ще не зрізаним із виноградних лоз гронам винограду. Легке волосся дівчини, що розвівалося на вітрі, надавало їй обличчю ще більшої чистоти. Ніколи Джек не бачив її обличчя таким сяючим. Рух на свіжому повітрі, збудження, спричинене приємною роботою, веселощі на винограднику, де скрізь лунали радісні вигуки, пісні й сміх людей, котрі збирали виноград, чудодійно вплинули на завжди стриману онуку лікаря: вона бігала схилами, притримуючи кошик на плечі піднятою догори рукою, немовби знову стала дівчинкою, якою й була насправді. І коли Сесіль із зосередженим обличчям обережно несла кошик з виноградом, вона нагадувала Джекові бретонку, що швидко й граціозно плывуть стежкою, несучи на голові наповнені водою глеки.

Та зрештою обох їх усе ж таки зморила втома, і вони сіли на узліссі переліска, де ще не відцвів рожевий вереск, що шелестів своєю уже висохлою зеленню...

І що ж тоді?

Не сумнівайтесь, вони нічого не сказали одне одному, їхнє кохання було не з тих, що квапиться якомога швидше вилитися у словах.

Тим часом вкрадливий, п'яний, запашний вечір накинув таємниче укривало на найкращу з їхніх мрій, а осінні ранні сутінки надали їй чарівної інтимності, запаливши на обрії там і сям вікна у невидимих хатинах, і ті вогники навівали думки про повернення до жител, де чекають рідні, любі серцю люди.

Вітер свіжішав, і Сесіль наполягла, щоб Джек закутав горло відлогою вовняної накидки, яку вона взяла з собою. Від м'якої теплої тканини йшов ледь відчутний ніжний запах доглянутих жіночих кіс, і її дотик був, мов ніжні пестощі, через які схвилюваний закоханий юнак аж зблід.

- Що з вами, Джеку?.. Вам погано?

- О ні, Сесіль!.. Мені ніколи ще не було так добре!..

Сесіль взяла його за руку, а коли спробувала забрати її, Джек затримав її вузьку руку у своїй долоні, і на якийсь час вони, притихлі, завмерли так із переплетеними пальцями.

Оце й усе, що трапилося.

Лікар приїхав щойно перед тим, як вони спустилися до ферми. У дворі чути було його щирий добрий голос і стукіт брички, з якої випрягали його коня. Свіжі осінні вечори таять у собі ту своєрідну поезію, якою всмак натішилися Сесіль та Джек, зайшовши до низької кімнати, де палало вогнище й готувалася вечеря. Домоткана скатертина, розмальовані квітками полив'яні тарілки, приємний запах свіжих сільських страв – усе надавало особливих барв нехитрому застіллю, де на десерт було виставлено цілі гори щойно зібраного винограду, і всі смакували витримане та свіже вино, котре господарі щедро носили з власного погреба. Джек, надто поглинутий присутністю Сесіль, яку посадили поруч з ним, виявляв навіть не байдужість, а зневагу до запорошених пляшок, добутих із погреба. Зате лікар вельми цінував добрий звичай відзначати збір винограду; так цінував, що його онука тихо встала, веліла запрягати коня й одягла пальто, – отож добряга Ріваль, побачивши, що вона готова до від'їзду, встав із-за столу, лишивши недопиту склянку, чим викликав обурення господарів, сів на бричку і взяв до рук віжки.

І знову, як колись, вони верталися додому втрюх, їдучи безлюдними полями, хоча тепер їм було тісніше в бричці, котра скрипіла на дорогах усіма своїми вщент зношеними ресорами – як-не-як, вона не виросла. А втім, оте поскрипування не порушувало чарів від поїздки; з небес на них дивилися численні в цю осінню пору зорі, що мерехтіли, мов завислий у холодному повітрі золотий дощ. Вони їхали повз парки з кам'яними огорожами, над якими, зачіпаючи подорожніх, нависали віти дерев; у глибині тих парків де-не-де виднівся загадковий старий будиночок із зачиненими віконницями, котрі немов приховували в темряві своє минуле. З другого боку дороги текла Сена, на березі якої проглядали тільки будиночки доглядачів шлюзів, а за течією пливли довгі плоти і баржі, чиї вогні запалені на носі й на кормі, тихо мерехтіли, відбиваючись у хвилях.

- Джек, тобі не холодно?.. – питав лікар.

Та хіба могло йому бути холодно? Адже його гріла велика з китицями шаль Сесіль,

а його спогади були ясними, сонячними!..

Як шкода, що такі чарівні дні не безконечні! Чому життя нас позбавляє наших снів? Тепер Джек знав, що він кохає Сесіль, але знав також, що його кохання таїть у собі багато випробувань для них обох. Сесіль стояла набагато вище від нього, і хоч він дуже змінився б, живучи поруч із нею, очистився б від своєї грубої кори, він почував себе не гідним прекрасної феї, котра цілком змінила його ество. Залишаючись наодинці з дівчиною, він бентежився самої думки про те, що вона може здогадатися про його любов.

До Джека поверталось здоров'я, і, крім усього іншого, йому ставало соромно й далі бити байдики, годинами просиджуючи в "аптеці". Сесіль така працююча! Що вона подумає про нього, якщо він без кінця сидітиме склавши руки? Він будь-що мусить їхати від них.

І от якогось ранку він зайшов до кімнати лікаря Рівалю, щоб подякувати йому й повідомити про своє рішення.

- Ти маєш рацію, - сказав йому добряга-лікар. - Ти поздоровшав, зміцнів, потрібно працювати... Із твоїм посвідченням тобі неважко буде знайти роботу.

На хвилину обидва змовкли. Джек був схвилюваний, і, крім того, його трохи бентежив пильний Рівалів погляд.

- Ти більше нічого не хочеш мені сказати? - несподівано запитав лікар.

Зніяковівши й зашарівшись, Джек відповів:

- Та ні, пане Рівалю.

- Он як!.. А я по простоті душевній думав, що коли хтось закоханий у гарненьку славу дівчинку, якій дід заміняє батька, то саме в нього й просять її руки.

Джек замість відповіді затулив обличчя руками.

- Чого ти плачеш, Джеку? Ти ж бачиш, що усе не так-то й погано, коли я перший завів про це мову.

- Та чи ж можливо це, пане Рівалю? Такий нещасний робітник, як я!..

- А ти працюй і постарайся вибитися в люди... Якщо хочеш, я тебе навчу, яким тобі йти шляхом.

- Але це ще не все... Це ще не все... Вам невідоме найстрашніше. Я.. Я...

- Я знаю, ти байстрюк, - незворушно відповів лікар. - Ну то й що? Вона також... байстрючка, і її народження пов'язане із дечим ще страшнішим... Підійди до мене ближче, сину, і послухай...

III. Горе Рівалів

Вони сиділи в лікаревому кабінеті. У вікні виднівся чудовий осінній краєвид, сільські дороги, обсажені уже безлистими деревами, а вдалині - старе кладовище, де вже років п'ятнадцять не ховали небіжчиків; за високими буйними бур'янами майже не видно було вічнозелених тисів, а хрести на могилах поперекошувалися, - могильна земля западає швидше, ніж будь-яка інша.

- Ти ніколи там не бував? - запитав старий лікар Джека, вказуючи на старе кладовище...- Ти міг би побачити там у кущах ожини велику мармурову плиту, на якій викарбуване єдине слово: "Мадлен". Там поховано мою дочку, матір Сесіль. Вона заповіла, щоб її поховали окремо від нас усіх і щоб на могильній плиті було викарбуване тільки її ім'я, вважаючи, що вона не гідна носити прізвище батька й матері... Дорога моя донечка! Вона була така чесна та горда!.. І ніщо не могло змінити її непорушної ухвали. Можеш собі уявити, як нам було тяжко втратити її зовсім молодою, двадцятирічною, та ще й усвідомлювати, що вона спочиватиме вічним сном сама, вдалині від нас усіх! Але остання воля небіжчиків непорушна. І, виконуючи її, ми ніби допомагаємо їм і після смерті не покидати нас. Ось чому наша дочка залишилася на тому кладовищі в самотині, як того й хотіла. А проте, вона нічим не заслужила посмертного вигнання, і якщо хто й мав бути покараний, то тільки я, старий дурень: причиною нашого страшного нещастя була моя вічна непоясненна довірливість і легковажність.

Якось, вісімнадцять років тому, також в листопаді, за мною прислали: під час великого полювання, що їх влаштовують у Сенарському бору двічі-тричі на рік, сталася нещаслива пригода. Під час облави на звірів у метушні хтось засадив у ногу одного з мисливців цілий заряд із рушниці системи Лефоше. Я застав пораненого у будиночку Аршамбо, куди його принесли з лісу і вклали на ліжко. То був вродливий молодий чоловік років тридцяти, міцний, білявий, з великуватою головою і густими віями над ясними очима, такими очима, які бувають лише у жителів Півночі, - в них ніби світиться крижана голубінь. Він мужньо переніс операцію, хоча мені довелося витягувати з тіла дробинку за дробинкою, а потім подякував мені правильною французькою мовою, в якій лише вчувався співучий м'який акцент. Перевозити його було небезпечно, і тому я й далі лікував його в будиночку лісника. Я довідався, що він росіянин і належить до вельможного роду. "Граф Надін" - так називали його інші мисливці.

Хоч рана була небезпечною, Надін завдяки молодості і здоров'ю, а також завдяки доброму догляду тітки Аршамбо швидко одужував. Але йому ще важко було ходити, і я іноді думав, що він, мабуть, страждає через свою самотність; що молодій людині, звиклій до розкошів і світського товариства, одужуючи, тяжко цілу зиму перебувати в лісовій глушині, де тільки й світа, що навислі над будинком віти дерев, і де, крім нерозлучного з люлькою мовчазного лісника Аршамбо, ні з ким навіть словом перекинутися. Отож я часто заїздив за ним бричкою, провідавши своїх хворих, запрошував на вечерю, а іноді, в негоду, він навіть залишався в нас ночувати.

Не кривитиму душею, я його, клятого розбишаку, просто обожнював. Не знаю, де він навчився усього того, що знав, але знав він усе на світі. Він плавав на кораблях, служив на флоті, здійснив навколосвітню подорож, тямив і у військовій, і в морській справі. Дружині він давав лікарські рецепти, що застосовуються в нього на батьківщині, дочку навчав українських пісень. Він нас усіх зачарував, особливо мене, і ввечері, трясучись у бричці під холодним дощем та пронизливим вітром, я радісно думав, що знову застану його біля каміна в своєму домі, і подумки уже не відмежовував його від

рідних мені людей, котрі чекали на мене темної ночі у кінці шляху. Дружина трохи стриманіше ставилася до нього, та оскільки вона була взагалі недовірлива і підтримувала в собі цю природжену рису, протиставляючи її моїй легковажності, я не надавав цьому ніякого значення.

А тим часом наш хворий почував себе щораз краще і вже міг би добути зиму в Парижі, проте нікуди не їхав. Йому, здається, сподобалося в нашому краї, щось його тут утримувало. Але що? Та я про це й не задумувався.

Аж ось якось дружина каже:

"Послухай, Рівалю! Нехай цей Надін або освідчиться, або не приходить до нас так часто: по селу вже ходять плітки про Мадлен".

"Про Мадлен?.. Ото вигадали! Що за безглуздя!.."

А я, простака, думав, що граф не їде з Етьйоля заради мене, аби щовечора пограти зі мною в дурня та побалакати про морські подорожі за склянкою грогу. Ну й телепень же я! Варто було глянути на дочку, коли він заходив до нашого дому, звернути увагу на те, як вона міниться на лиці, як низько схиляється над вишиванням і не проронить і слова, поки він у кімнаті, як, чекаючи його, виглядає у вікно... Та найгірше бачить той, хто не хоче нічого бачити. А я якраз нічого ніколи не хотів бачити. Однак від правди нікуди подітися, – Мадлен зізналась матері, що вони кохають одне одного. Я негайно пішов до графа, твердо вирішивши з'ясувати, які в нього наміри.

Він і справді в усьому зізнався, до того ж так прямо й відверто, що розвіяв усі мої сумніви. Він, мовляв, покохав мою дочку і просить у мене її руки, не приховуючи, що його рідні через кастові заборони не даватимуть згоди на їхній шлюб. І додав, що він уже в тому віці, коли не обов'язково просити батьківської згоди, до того ж його власна маєтність разом із посагом, що я дам за Мадлен, цілком достатня, щоб забезпечити сім'ю. Коли б він був дуже багатим, це мене налякало б, але, довідавшись про його незначні статки, я аж ожив. До того ж мене підкупили покладистістю цього аристократа, легкістю, з якою він вирішував і влаштовував усі свої справи; здавалося, він ладен був, заплющивши очі, підписати будь-який документ. Одне слово, ми ще не знали, хто він і що, а Надін уже переселився до нашого дому на правах майбутнього зятя. Мені й самому дошкуляла така надмірна покvapливість – щось у всьому тому було не так, – але від доччиного щастя в мене замаячила голова, і коли мати казала: "Треба навести довідки про нього і його минуле, ми не можемо віддати дочку хтосна за кого", – я кепкував з неї та її вічних страхів. Я так вірив своєму улюбленцеві! Проте якось я завів про нього мову з паном де В'євілем, головним серед тих, хто влаштовував полювання у лісі.

"Повірте, дорогий мій Рівалю, – сказав він мені. – Я не знаю, хто такий граф Надін. Він справив на мене враження чудового хлопця. Мені відомо, що він носить гучне ім'я і що він добре вихований. Цього цілком достатньо, щоб вирушити разом на полювання. Але, ясна річ, коли б мені довелося видавати за нього рідну дочку, я копнув би трішечки глибше. На вашому місці я звернувся б до російського посольства. Вони повинні мати всі необхідні відомості".

Може, ти думаєш, дорогий Джеку, що після тієї розмови я все покинув і помчав до посольства? Уяви собі, ні! Я був надто безтурботним, надто неповоротким. Я ніколи в житті не робив того, що хотів, мені завжди бракувало часу. Не знаю, чи то я марную його, чи розтринькую, але хоч би в якому віці довелося мені померти, все одно виявиться, що я не зробив і половини того, що мав зробити. Дружина все допікала мені за ті кляті довідки, і скінчилося тим, що я їй збрехав:

"Так, так, їздив уже... Чудові відомості... Їм ціни немає, тим графам Надін..." Пізніше я не раз пригадував, який, дивний вигляд бував у шахрая щоразу, коли йому здавалося, що я їду до Парижа або повертаюся звідти, але тоді я не надавав цьому значення, мене цілком полонили райдужні плани на майбутнє, якими тішилися сяючі щастям діти. Три місяці вони мали намір жити з нами, а решту часу – в Петербурзі, де Надіну пропонували високу посаду в урядовій установі. Навіть моя бідна дружина зрештою стала разом з усіма радіти й вірити, що все складається якнайкраще.

Кінець зими минув у всіляких переговорах та безперервному листуванні. Графові документи все ще не прибували, його батьки рішуче відмовлялись дати згоду на одруження, а тим часом закохані дедалі більше зближувалися, і їхня близькість зайшла так далеко, що я часом стурбовано думав: "А раптом документи не прийдуть?.." Але все ж таки вони нарешті прийшли – цілий пакет паперів, густо списаних якимись незрозумілими ієрогліфами: свідоцтво про народження, про хрещення, про звільнення від військової служби. Найбільше нас розважав папір, де ціла сторінка була списана титулами, прізвищами й іменами нареченого: Іванович, Миколайович, Степанович, – весь його родовід, у якому з кожним поколінням подовжувалось його прізвище.

"Невже у вас і справді стільки імен?" – сміючись, питала моя бідна дочка, яку звали коротко й просто: "Мадлен Ріваль".

Ох, пройдисвіт задрипаний! У нього тих імен було та й було!..

Спочатку ми мали намір влаштувати бучне весілля в Парижі, у храмі святого Фоми Аквінського, та згодом граф вирішив, що не варто так відверто нехтувати батьківською волею, і шлюбна церемонія відбулася дуже просто, в Етьйолі, в отій маленькій, добре відомій тобі церкві, де й досі зберігається запис, що свідчить про непростенну брехню... Який то був сонячний день! А як я радів! Треба бути батьком, щоб усе це зрозуміти. Уяви собі, як я пишався, заходячи в церкву з дочкою: вона вся тремтіла, спираючись на мою руку, а я радісно думав: "Моя дитина щаслива і завдячує цим тільки мені!" У мене в серці до останніх моїх днів звучатиме удар церковної алебарди об кам'яну підлогу.

Потім, після меси, відгуляли весілля, і молодята вирушили поштовою каретою в чудову весільну подорож. Я й досі бачу, як вони притиснувшись одне до одного, сидять у глибині карети, сяючи щастям і радісним очікуванням далекої подорожі! А незабаром їх огорнула весела хмарка дорожнього пилу, і вони зникли під дзеленчання дзвіночків і ляскання батога. У таких випадках ті, хто під'їздить, радіють, а ті, хто лишається, – журяться. Коли увечері ми з дружиною сіли за стіл, порожнє місце, де досі сиділа дочка, навівало нам невеселі думки про нашу самотність. До того ж усе відбулося аж надто швидко, – ми навіть не встигли морально приготуватися до розлуки.

Приголомшені, ми мовчки дивилися одне на одного. Мені ще півбіди: я мав чим зайнятися, їздив у справах, відвідував хворих, а бідна мама мусила весь час сидіти дома, де кожен закуток тужливо нагадував їй про відсутню дочку. Така вже жіноча доля. Усі їхні болі й радощі невіддільні від житла, від домівки; нагнітаючись, вони вкарбовуються у стіни й речі так, що досить жінці відчинити шафу, аби перекласти речі, чи взятися за незакінчене вишивання, як її знову опосідають спогади. Слава богу, хоч листи, що надходили нам з Пізи й Флоренції, аж світилися сонцем, теплом, коханням. До того ж ми були зайняті справами наших дітей. Я будував для них невеличкий будинок поруч із нашим домом. Ми вибирали драпування, меблі, шпалери. І щодня згадували їх: "Тепер вони тут... Вони уже там... Вони все далі й далі... А тепер їдуть додому". І ось надійшов час, коли ми чекали тих листів, що подорожні кидають у поштову скриньку, сподіваючись вернутися раніше, ніж ті надійдуть поштою до адресата.

Якось увечері я дуже пізно повернувся від хворих і вечеряв сам: дружина вже пішла спати... Сиджу, їм, коли це чую: хтось поквалливо йде через сад, піднімається сходами... Відчиняються двері. На порозі дочка. То була вже не та молода і вродлива жінка, що поїхала місяць тому, а нещасна дівчинка, – худа, бліда, в жалюгідному платтячку, із саквояжем у руці, приголомшена, розгублена, мов непритомна.

"Це я... Я повернулася..."

"О Боже мій! Що сталося? Де Надін?"

Вона не відповідає, заплющує очі, і її всю трусить, трусить. Можеш собі уявити, як я налякався!

"Ради Бога, донечко, скажи, що з тобою сталося?... Де твій чоловік?"

"Немає... Більше немає... І не було ніколи".

І несподівано, сівши біля мене отут, де ти сидиш зараз, вона, не дивлячись мені в очі, ледь чутно розповіла про свою жахливу пригоду...

Він не був ніяким графом. І звали його не Надін. То був український єврей на ім'я Реш, нікчемний авантюрист, балаганний комедіант, один із тих, хто за все хапається і ні за що не тримається. Він мав одну дружину в Ризі, другу в Санкт-Петербурзі. Всі його документи були фальшиві, він їх сам сфабрикував. Засоби до існування він добував, підробляючи кредитні білети російського банку, його заарештували в Турені як іноземного злочинця. Уявляєш мою любу донечку: однісінька в чужому місті, брутально розлучена з чоловіком, котрий насправді виявився двоєженцем і фальшивомонетником! Адже негідник сам зізнався у своїх злочинах. У неї на той час було тільки одне на думці: втекти додому, до батьків. Як згодом нам розповідала Мадлен, вона була такою приголомшеною, що коли її запитали на вокзалі, куди їй їхати, вона касирові лише відповіла: "Туди, до мами..."

Мадлен втекла, покинувши в готелі всі свої сукні, коштовності, які подарував їй отой мерзотник, і їхала, ніде не зупиняючись. А опинившись нарешті дома, в рідному гнізді, в захисту, вперше після страшного лиха дала волю сльозам. Я їй казав:

"Заспокойся... Тихіше... Матір розбудиш".

А сам плакав дужче за неї.

Наступного дня про все дізналася й дружина. Вона не дорікнула мені жодним словом. Тільки сказала: "Я знала, що це заміжжя добром не кінчиться".

З першого дня, коли той чоловік переступив поріг нашого дому, її не полишали погані передчуття. Кажуть, що ми, лікарі, діагности. Але чого варте наше уміння визначати хвороби порівняно з передчуттям деяких чутливих жінок, яким сама доля нашіптує, що може статися в майбутньому!

На селі незабаром довідалися про повернення моєї дочки.

"То що, пане Рівалю, наші мандрівники вже приїхали?"

Мене розпитували, цікавилися подробицями, але з мого вигляду бачили: я нещасливий. Односельці помітили, що графа немає, а Мадлен та її мати не виходять з дому; незабаром я відчув, що мені співчують, що мене жаліють, і це подвоювало мій біль.

Проте я ще не знав усієї глибини нещастя. Дочка не розповіла мені про найбільшу свою таємницю: від того ганебного шлюбу мала народитися дитина... Як сумно стяло в нашому домі!.. Часом сидимо з дружиною, пригнічені, мовчазні, а Мадлен шиє придане для майбутнього немовляти, прикрашає стрічками та мереживом малесенькі одяганочки, яким так радіють, якими так пишаються матері і на які дочка не могла дивитися без сорому, принаймні так мені здавалося: почувши найменший натяк на негідника, що одурив її, вона блідла й здригалася; сама думка, що вона належала тому нікчемі, мучила її, мов пляма від нечистот. Але дружина, що була проникливіша за мене, часом казала: "Ти помиляєшся... Я впевнена, що вона й досі любить його".

Атож, вона кохала його, і хоч яка велика була в її серці зневага й ненависть до нього, кохання все ж таки переважало. Муки сумління, що вона не може побороти любові до того негідника, напевне, й доконали її, адже незабаром вона померла, – через кілька днів після того, як подарувала нам маленьку Сесіль. Мимоволі думалося, що вона тільки чекала дитини, перш ніж піти з життя. Ми знайшли під подушкою в її ліжку складеного потертого по краях листа, єдиного листа, що написав Надін перед одруженням. Його рядки були вже невиразні, розмиті слізьми. Мадлен, мабуть, часто перечитувала його, але була надто горда, щоб зізнатися в цьому, й померла, не промовивши жодного разу ім'я, яке – я в тому не сумніваюся – завжди було в неї на думці.

Тебе, певно, дивує, синку, що в тихому сільському будиночку могла статися одна із тих похмурих і заплутаних драм, які здаються можливими тільки в хаосі величезних міст, таких, як Лондон чи Париж? Коли доля отак навздогад вражає мирне житло, сховане за парканом і вільшаним гаєм, це чимось нагадує мені заблукані кулі, що під час бою скошують край поля хлібороба або дитину, котра повертається зі школи. І те, й те – вияв сліпого варварства.

Гадаю, що коли б у нас не було маленької Сесіль, дружина померла б слідом за дочкою. Відтоді її життя стало довгим мовчанням, сповненим жалю й безмовних докорів. Зрештою, ти сам усе бачив... Але треба було ростити дитину, ростити,

приховуючи гірку таємницю її народження. Важкий обов'язок узяли ми на свої плечі! Щоправда, ми назавжди позбулися негідника-батька, котрий помер через кілька місяців після ув'язнення. Та, на біду, кілька людей у селі знали про все, що сталося. І треба було вберегти Сесіль від лихих балачок, особливо від простодушних, безжальних слів, якими найжорсткіше вміють ранити діти, – усміхаючись і поблискуючи ясними невинними оченятами, вони передають усе, що почують від старших. Ти знаєш, яка самотня була Сесіль до того, як познайомилася з тобою. Завдяки нашим пересторогам вона й досі не знає, серед яких бур з'явилася на світ. Їй було тільки сказано, що вона сирота, а щоб пояснити, чому вона носить прізвище Ріваль, сказали, що її мати була замужем за далеким родичем. Та хай там як, а все ж на світі немало добрих людей, якщо сільце, де загалом так люблять побалакати та попліткувати, за мовчазною згодою все зберігало в таємниці. Серед тих, хто знав про наше горе, не знайшлося жодного, хто дозволив би собі при Сесіль сказати бодай слово чи хоч натякнути на драму, пов'язану з її народженням. І все ж таки бідолашна бабуса весь час чогось побоювалася. А найбільше вона боялася запитань самої дитини, та й я також. Але мав я й серйозніші, глибші підстави для тривоги. Загадкові закони спадковості можуть будь-кого налякати... Хтозна, чи дитина моєї дочки не успадкувала який-небудь жахливий інстинкт, породжений тими пороками, що їх замість маєтностей та грошей часом передають своїм дітям злочинці. Ти, Джеку, добре знаєш Сесіль, цей взірець краси й святої непорочності, тому я можу тобі сказати, що я довгий час боявся, чи не з'явиться в її божественних рисах щось від батька, чи не зазвучать у її простодушному й ніжному голосі батьківські нотки, чи не прокинуться у ній усі його пороки, помножені на жіноче кокетство. Зате як я радів, як пишався, все виразніше бачачи в цій дитині вишуканий тонкий образ її матері, ніби поновлений по пам'яті портрет, якому маляр надає ще більшої привабливості, наділяючи його глибокою чарівністю, навіяною гіркотою втрати! Я пізнавав у своїй онуки ту саму добру світлу усмішку, ті самі тихі, але горді, ще більш горді, ніж у Мадлен, очі, ті самі доброзичливі, лагідні й водночас строгі уста, які в разі потреби зуміють сказати "ні", а до всього того додалася бабусина гідність, мужня прямота й тверда воля.

Проте мене все ж таки лякало майбутнє Сесіль. Моя онука не могла не довідатись коли-небудь про своє й наше горе. Настає час, коли доводиться звертатись до метричних записів, що зберігаються в мерії, а в етьйольських книгах поряд з її ім'ям є прикра приписка: "Батько невідомий". Одруження Сесіль навівало нам страх. Що станеться, якщо вона закохається в юнака, котрий, дізнавшись правду, відмовиться від її руки, не захоче одружуватися з незаконнонародженою дівчиною, дочкою фальшивомонетника?

"Крім нас, вона нікого не любитиме. Вона не виходитиме заміж", – казала її бабуса.

Та чи ж це можливо? А коли нас не стане? Як сумно й небезпечно для такої красуні лишитись самотньою, без захисника! Але що ж робити? Де ти знайдеш для дівчини з такою незвичайною долею подібну до неї людину? Де знайти їй пару? Звичайно ж, не на селі: тут кожна сім'я як на долоні, кожен усе про всіх знає, всі підглядають одне за

одним і судять одне одного... В Парижі ми не мали знайомств, до того ж – то безодня, вир... І саме тоді до нас приїхала твоя мати. Всі думали, що вона заміж за д'Аржантоном, але коли я став навідуватись до них, тітонька Аршамбо під великим секретом повідомила мені, що їхній шлюб – незаконний. Це було для мене прозрінням. Побачивши тебе, я подумав: "Ось майбутній чоловік для Сесіль". І відтоді я почав ставитися до тебе, як до свого онука. Почав виховувати, навчати тебе...

І коли після занять із тобою я бачив, як ви весело й мирно граєтесь десь у куточку аптеки (ти вже був більший і дужчий за неї, зате вона – розважливіша від тебе), мою душу сповнювало хвилювання, і я ніжно й співчутливо дивився, як між вами зароджується ще дитяча приязнь, як ви тягнетесь одне до одного. І що більше Сесіль відкривала перед тобою свою маленьку щирю душу, що більше розвивався твій розум, спраглий знань і всього прекрасного та величного, то більше я пишався вами і радів своєму потаємному задуму. Подумки я вже все спланував. Я уявляв, як у двадцять років ви підійдете до мене і скажете:

"Дідусю, ми любимо одне одного".

А я відповів би вам:

"Я в цьому не сумніваюся. Ви повинні любити одне одного дуже сильно, мої бідні, знедолені діти, бо кожен з вас має бути для іншого найдорожчою людиною в житті".

Ось чому я так розгнівався, коли отой чоловік задумав зробити з тебе робітника. Мені здавалося, що в мене відбирають мою власну дитину, майбутнього чоловіка моєї маленької Сесіль. Весь мій чудовий план розлітався в друзки разом із твоїм благополуччям. Як я проклинав отих навіжених людців з усіма їхніми "добрими" намірами! Проте в мене жевріла одна невеличка надія. Я себе переконував: "Тяжкі випробування на початку життя часто загартовують людину. Якщо Джек поборе тугу, багато читатиме і, працюючи руками, не дасть закостеніти своєму мозку, він буде гідний дружини, яку я для нього готую". Твої лагідні щирі листи зміцнювали мої надії. Ми їх читали гуртом – і я, і Сесіль – та щодня згадували тебе.

І раптом ота новина про крадіжку. Ох, друже мій, мене тоді опанував жах. Як я лютував на безхарактерність твоєї матері, на жорстокість отого недолюдка, що знівечив тобі життя, штовхнувши на лихий шлях. Проте я шанував приязнь і ніжність до тебе в серці моєї онуки. Мені не вистачало духу розчарувати її; я волів почекати, поки вона подорослішає, порозумнішає, щоб мати змогу перенести своє перше розчарування... До того ж я добре знав на прикладі її матері, що бувають такі натури, у яких почуття пускають дуже міцні корені, тим міцніші, чим дужче намагаються вирвати їх із серця. Я відчував, що ти змалечку запав у маленьке серденько моєї онуки, і лише розраховував, що тебе витіснить звідти час, забуття... Але ні! Вона не забула тебе. Я переконався в цьому того дня, ч коли, побачивши тебе у лісника, сказав Сесіль, що наступного ранку ти прийдеш до нас у гості. Якби ти бачив, як засяяли в неї очі, з яким завзяттям вона трудилася цілий день! У неї це найперша ознака: чим схвилюваніша вона, тим із більшим запалом береться за різну роботу, ніби її серце стишується тільки тоді, коли вона шие або пише.

А тепер, Джеку, послухай мене! Ти любиш мою дівчинку, чи не так? Тож борися за неї, здобудь її, домігшись в житті кращого місця, ніж те, на яке прирекла тебе твоя нерозумна мати. Я уважно спостерігав за тобою минулі два місяці. Ти здоровий, і морально, й фізично. І, на мій погляд, тобі треба зробити ось що: учитися, стати лікарем, а вивчившись, змінити мене тут, у Етьйолі. Спочатку я волів залишити тебе у своєму домі, але потім прикинув, що тобі треба буде не менше чотирьох років напруженої сумлінної праці, щоб стати помічником лікаря. Цього достатньо для практики на селі, але за цей час твоя присутність пробудить у пам'яті односельців згадку про ту гірку, хоча й романтичну драму, якою я щойно поділився з тобою. До того ж кожній порядній людині важко усвідомлювати, що вона не заробляє собі на прожиття. А в Парижі ти зможеш так організувати свій час, що вдень працюватимеш, а вечорами вчитимешся і дома, у своїй кімнаті, і в клініці, і на лекціях, завдяки яким Париж справедливо вважається містом студентів і вчених. Щонеділі ми чекатимемо тебе в нашій оселі. Я перевірятиму, що ти вивчив за тиждень, керуватиму твоїм навчанням, а побачення з Сесіль вливатимуть у тебе нові сили... Я не сумніваюся в тому, що ти скоро доб'єшся свого... Те, до чого ти прагнутимеш, Вельпо й інші вже домоглися. Хочеш спробувати? У кінці цього напруженого шляху на тебе буде чекати Сесіль.

Джек був такий схвилюваний і розчулений, те, що він почув, було таке зворушливе і незвичайне, майбутнє, що відкривалося перед ним, здавалося таким прекрасним, що йому забракло слів, і замість відповіді він кинувся на шию великодушному лікареві.

Але в нього лишався ще один сумнів, ще одне побоювання. А може, в Сесіль до нього лише сестринська приязнь? До того ж чотири роки – не один день. Чи захоче вона так довго його чекати?

– Ну, синочку, – весело відповів лікар, – це вже вам вирішувати, я на такі питання відповісти не можу. Але ти можеш сам запитати Сесіль. Вона нагорі. Я щойно чув, як вона піднялася в свою кімнату. Піди порозмовляй з нею.

Порозмовляти з нею! Не так це просто. Спробуйте що-небудь сказати, коли серце аж виривається з грудей, а від хвилювання стоїть клубок у горлі.

Сесіль щось писала в "аптеці". Ніколи ще вона не здавалася Джекові такою вродливою й недоступною, навіть того дня, коли він уперше побачив її після семи років відсутності. Зате як він сам змінився відтоді! До нього повернулася його чоловіча краса, облагородивши його риси, у рухах більше не відчувалося незграбності й ніяковості. І все ж таки у її присутності він не відчував себе рівнею їй.

– Сесіль, – тихо промовив він, – я маю їхати.

Почувши про Джеків від'їзд, дівчина зблідла і підвелася.

– Я знову візьмуся за свою тяжку працю. Але віднині у моєму житті є мета. Ваш дідусь дозволив сказати вам, що я вас кохаю і що я працюватиму, щоб заслужити право просити вашої руки.

Схвилюваний, він весь тремтів і говорив так тихо, що ніхто, крім Сесіль, не зміг би почути його слів. Але вона, вона все зрозуміла. Проміння вечірнього сонця освітлювало

всі закутки просторої кімнати, в яких немовби ожило минуле, і дівчина слухала Джекове освідчення, як відлуння своїх потаємних мрій і думок, передуманих за десять минути років... Незвичайна дівчина була ота Сесіль. Вона не зашарілася, не затулила обличчя руками, як часто роблять дівчата із добропристойних сімей, а лише стояла і усміхалася з повними сліз очима. Вона знала, що їхнє кохання має витримати немало випробувань, довге чекання, неспокій розлуки, але трималася, аби додати Джеку мужності. Коли він розповів їй про свої плани, вона простягла йому свою маленьку вірну руку й промовила:

- Джеку, я чекатиму вас усі чотири роки, я завжди вас чекатиму, любий друже.

IV. Компаньйон

- Скажи, Мічений, ти нікого не знаєш з металообробних заводів?.. Ось прийшов хлопець, він плавав на кораблях, а тепер хоче де-небудь найнятися на роботу.

Той, кого назвали "Мічений", здоровило у матросській блузі, кашкеті й зі шрамом через усе обличчя, який свідчив про колишній нещасливий випадок, підійшов до стойки шинку в одному з передмість Парижа, де нерідко відбуваються такі сцени між завсідниками і тими, хто шукає роботу, змріяв очима з ніг до голови відрекомендованого йому хлопця і помацав у нього біцепси.

- Не густо, - сказав він з менторським виглядом. - Та раз він гарував у кочегарні...

- Три роки, - зауважив Джек.

- Гаразд. Значить, ти сильніший, ніж видається... Сходи на вулицю Оберкампа, побачиш там великий будинок - то завод Ессендеків. Там потрібні поденні робітники до діркопробивного і карбувального пресів. Скажеш горбу, що тебе прислав Мічений... А тепер став пляшку.

Джек заплатив за пляшку і пішов за вказаною адресою, а через годину, найнявшись до Ессендеків з оплатою шість франків денно, він, гордо підвівши голову, сяючи очима, йшов вулицею Фобур-дю-Тампль у пошуках житла неподалік заводу.

Наближався вечір, на вулиці панувало пожвавлення; оскільки був понеділок, вихідний у багатьох віддалених паризьких кварталах, по цій довгій пологій вулиці плинув безперервний людський потік: одні йшли до центру міста, інші - до колишньої застави. Перед відчиненими дверима переповнених шинків на тротуарах юрмились люди. Під широкими брамами задерті голоблі двоколісних візків та повозів для перевезення бочок, з яких уже повипрягали коней, свідчили про кінець трудового дня для їхніх візників. Скільки гамору і збудження! А надто по той бік каналу, де вирував людський мурашник: жінки й чоловіки снували по горбатій бруківці, каміння якої ніби навмисне, задля майбутніх революцій було розхитане ручними возиками, що ненастанно їздили уздовж стічних каналів, навантажені різним їством, дешевими овочами та рибою, - справжній базар на колесах. Тут робітниці - нещасні жінки, яких щоденно тяжка робота жене далеко від дому, - закуповують харчі перед самою вечерею. Навколо лунали закличні вигуки базарних торговців, вигуки, які можна

почути лише в Парижі: одні - веселі й дзвінкі, аж пронизливі, другі - тягучі й монотонні, ніби придушені тягарем свого їстівного краму:

- Голуби, молоді голуби!..

- Йоржі, смажені йоржі!..

- Кому хрінниці?!.. Кому хрінниці?!.. По шість ліарів пучок!..

Попри всю оту метушню, Джек, задираючи голову, придивлявся, чи не видно на якому будинку жовтого оголошення про найом мебльованих кімнат. Він був щасливий, сповнений бадьорості й надій, йому хотілося якнайшвидше розпочати нове життя, життя робітника і водночас студента. Його штовхали, йому наступали на ноги, але він нічого не помічав, не відчував холоду грудневого вечора, не чув, як розкуйовджені молоді робітниці, минаючи його, казали одна одній: "Дивись, який вродливий хлопець!"

Йому здавалося, що все велике передмістя радіє разом з ним, надіється на краще майбутнє і підбадьорює з незмінно добрим гумором на перший погляд безтурботних і веселих парижан. У цей час просурмили вечірню зорю, і на дорозі, серед натовпу, виник уже ледь виразний загін солдатів: чітко карбуючи крок, вони марширували під закличні звуки сурми, а за ними, підсвистуючи, бігли міські хлопчаки. Бадьора мелодія розганяла вечірню втому, перехожі пожвавішали, обличчя заясніли усмішками.

"Як гарно жити на світі! Я працюватиму не покладаючи рук!" - думав Джек, ідучи вулицею. Несподівано він наштовхнувся на великий квадратний коші́ль з картузами і фетровими капелюхами. Вигляд приставленого до стіни кошеля відразу нагадав хлопцеві Белізерову фізіономію. Такий коші́ль міг бути лише у Джекового давнього приятеля. До того ж він стояв під дверима маленької шевської майстерні, звідки віяло духом шевської смоли і шкіри, а у вузенькій вітрині були виставлені в кілька рядів міцні підосви, прикрашені блискучими голівками шевських цвяхів.

Джекові пригадалися вічні муки колишнього приятеля, бродячого торговця, його нездійсненна мрія про черевики, пошиті за міркою, і, заглянувши у крамничку, він і справді помітив там неоковирну, незграбну постать торговця капелюхів - той був так само потворний, але явно чистіший і краще одягнений. Дуже зрадівши зустрічі, Джек постукав у вікно майстерні, та марно, і зайшов усередину; але й тоді торговець капелюхів, що розглядав з усіх боків черевики, запропоновані йому майстром-шевцем, не помічав Джека. Проте, як з'ясувалося, він купував їх не для себе, а для хлопчика років чотирьох-п'яти, блілого, одутлого, з непомірно великою головою, що похитувалася над кістлявими плечима.

Поки швець приміряв хлопчикові черевики, Белізер лагідно всміхався до малого й казав:

- Тобі в них добре, синку, чи не так?.. А кому буде тепло в ніженьки?.. Моему друзяці Веберові.

Джекова поява ніби й не здивувала Белізера.

- А, то це ви! - сказав він так спокійно, ніби бачився із Джеком лише вчора.

- Здрастуйте, Белізер! Що ви тут робите? Це часом не ваш син?

- Та ні, це синок пані Вебер, - сказав торговець капелюхами й зітхнув, немовби

кажучи: "Коли б то він був мій!"

Потім, повернувшись до шевця, Белізер запитав:

- Ви йому пошили ці черевики із запасом?.. Він зможе ворухити пальцями?.. То така біда, коли тисне взуття!..

І бідолаха з відчаєм подивився на власні ноги, з чого стало ясно: якщо він уже й міг замовити черевики для малого пані Вебер, то пошити взуття для себе було для нього ще надто великою розкішшю.

Нарешті після того, як він двадцять разів перепитав хлопчика, чи тому зручно, примусивши його пройтися і потупцяти ногами по підлозі, Белізер, зітхнувши, витяг із кишені довгий червоний плетений гаман із зав'язкою на колечках, витяг звідти кілька срібних монет і задумливо та поважно, як дають гроші бідняки, заплатив шевцеві.

Вийшовши з крамнички, він запитав Джека:

- Вам куди, товаришу?.. - і то таким недвозначним тоном, мовби казав: "Якщо вам у той бік, то мені у другий".

Відчуваючи холодність давнього знайомого, але іще не розуміючи її причини, Джек відповів:

- Відверто кажучи, і сам не знаю... Я найнявся на поденну роботу до Ессендеків і тепер шукаю житло десь неподалік заводу.

- До Ессендеків?.. - перепитав торговець капелюхів, що знав порядки на усіх заводах у передмісті. - Туди найнятися непросто. Потрібно мати чисту посвідку.

І, зиркнувши на Джека, він багатозначно підморгнув, а той, почувши слово "посвідка", відразу все збагнув. Для нього з Белізером повторилося те саме, що й з Рівалем. Той теж вважав, що він украв шість тисяч франків. Правду кажуть: якщо людину хто знеславить, то навіть коли з'ясується безпідставність усіх звинувачень, на ній назавжди залишається незмивна пляма. Та дізнавшись про все, що сталося в Ендре, і прочитавши характеристику директора тамтешнього заводу, Белізер ураз змінився на виду, а його славна добродушна усмішка як у колишні добрі часи побрижила промінчиками зморщок усе його землисто-сіре обличчя.

- Слухайте, Джеку, вже надто пізно шукати нічліжку. Переночуйте сьогодні в мене, живу тепер я сам, і місця в мене більше, ніж досить... А що коли... Ви знаєте, у мене є для вас чудова пропозиція... Але про це ми побалакаємо за вечерею... Гайда, ходімо!

Отже, усі троє - Джек, торговець капелюхами та синок пані Вебер, що цокотів по тротуару новенькими черевиками, - попростували передмістям у бік Менільмонтана, до вулиці Пануайо, де тепер мешкав Белізер. Дорогою він розповів Джеку, що після того, як його сестра овдовіла, він разом з нею повернувся з Нанта до Парижа; тепер він уже не торгує в провінції, а загалом торгівля йде непогано... Розповідаючи про себе, він час від часу зупинявся й вигукував: "Купуйте капелюхи! Капелюхи! Капелюхи!" - То був звичний його шлях, і його тут знали робітники всіх заводів. Наприкінці дороги син пані Вебер став пхінкати, що стомився, і Белізер мусив узяти його на руки.

- Бідний малий, - промовив він, - не звик ходити... Він же ніколи не виходить із дому. От я йому й замовив оці ладненькі черевики, щоб іноді брати його з собою... Ні

чого не вдієш, – мати від зорі до зорі на роботі... Вона розносить хліб по квартирах. Важка то праця, нічого й говорити! Але вона мужня жінка... О п'ятій ранку вже йде з дому, до полудня розносить хліб, потім забіжить до дому, аби щось перехопити, і – знову до пекарні аж до вечора. А син все сидить сам у хаті. Добре, хоч сусідка за ним наглядає трохи, а як нікому за ним дивитися, то його прив'язують до стільця, аби він не дотягнувся до сірників, і підсовують до столу...

Вони зайшли до одного із тих громад-бараків з тисячею вузьких вікон і довжелезними – з кінця в кінець – коридорами, у яких біднота виставляє залізні пічки і все, що не вміщається у тісних барачних житлах, а до стін прибиває вішалки. У той коридор виходять усі кімнати, і крізь прочинені двері видно закіптюжені помешкання, чути дитячий плач. Був час вечері, й Джек, ідучи коридором, бачив людей, що сиділи за столами з свічкою посередині, чув, як стукотить об дерев'яні стільниці дешевий посуд.

– Смачного вам, шановне товариство! – гукав до них торговець капелюхами.

– Добрий вечір, Белізере! – весело й приязно відповідали йому люди, жуючи вечерю.

З інших кімнатонок віяло нудьгою й сумом. Там не горів вогонь, не було світла; жінки й малеча чекали батька, сподіваючись, що хоч сьогодні, в понеділок, він принесе рештки платні, одержаної у суботу.

Белізерова кімнатка була на сьомому поверсі у кінці коридору, і, щоб дістатися туди, Джек мав пройти повз безліч жалюгідних робітничих помешкань, що тулилися одне до одного, як соти у вулику. Комірчина його приятеля містилась аж під дахом, та все ж таки наш бідолаха Белізер, здавалося, дуже пишався своїм помешканням.

– Ось побачите, Джеку, я чудово влаштувався. А скільки в мене простору!.. Лишень зачекайте трохи – віднесу малого пані Вебер до її кімнати.

Перед порогом сусідньої кімнати він узяв під килимком ключа, відчинив двері як своя людина, підійшов до плити, де з полудня на тихому вогні умлівав суп на вечерю, і запалив свічку; потім прив'язав хлопчика до високого стільця і, приставивши його до столу, дав малюкові в руки замість іграшок дві накривки від каструль.

– А тепер гайда звідси. Незабаром прийде пані Вебер; цікаво, що вона скаже, коли побачить на його ногах нові черевички... Ото здивується!.. Зроду не здогадається, хто це купив, – це просто неможливо. У будинку мешкає стільки людей, і всі її так люблять!.. Ну й потішимося ж ми!..

І він заздалегідь сміявся, відчиняючи двері свого житла, вузької й довгої мансардної кімнати, перегородженої навпіл зашкльованими дверима. Складені на купі картузи й брилі свідчили про фах мешканця, а голизна стін – про його бідність.

– О Белізере, то ви вже не живете з рідними? – перепитав Джек.

– Ні, – трохи знітився торговець і, як часто робив у таких випадках, почухав потилицю. – Знаєте, у великих сім'ях не завжди лад... На думку пані Вебер, несправедливо за всіх працювати й не мати ні гроша. Тому вона порадила мені відокремитися від батьків... І відтоді я справді заробляю удвоє більше, можу допомагати

родичам, та ще й відкласти дешицю про чорний день. А все завдяки пані Вебер. Розумна жінка, я вам скажу!

Розмовляючи із Джеком, Белізер заправляв лампу, розкладав товар, готував вечерю, – чудовий салат з картоплею та копченим оселедцем, з якого, вимочивши його перед цим протягом трьох днів, він приготував смачнющий маринад. Потім Белізер витяг з нефарбованої шафи дві писані тарілки, два прибори – олив'яний і дерев'яний, хліба, вина, пучок редиски і розклав усе це на такому ж нефарбованому клишоному буфеті, змайстрованому столяром із передмістя. Та це не заважало бродячому торговцеві пишатися своїм умеблюванням не менше, ніж кімнатою, і казати "мій буфет", "моя шафа" з таким виглядом, ніби йшлося про добротні дорогі меблі.

– А тепер можна й до столу, – урочисто промовив Белізер, широким жестом вказуючи на накритий стіл, де газета заміняла скатертину, і Джекова тарілка стояла на колонках "Різне", а між хлібом та редискою проглядав огляд міжнародних подій. – Шкода: моя вечеря не зрівняється з тією шинкою, якою ви колись почастували мене на селі... Святий Боже, яка то була шинка!.. Зроду не куштував такої.

Проте картопля теж була смачна, і Джек охоче похвалив її. Радісно спостерігаючи, як гість уминає їжу, Белізер і сам не відставав, не забуваючи, однак, і про свої обов'язки господаря, – щохвилини схоплюватися, аби глянути на воду, що булькала на вогнищі, та змолоти кавових зерен, затиснувши кавомолку між вузлуватими колінами.

– Послухайте, Белізере, – промовив Джек, – та ви уже придбали усе хатнє начиння!

– Е ні, тут є багато не мого... Дещо мені позичила пані Вебер, поки...

– Поки що, Белізере?

– Поки ми одружимося, – зашарівшись, мужньо відповів Белізер. Потім, переконавшись, що Джек із нього не глузує, додав: – Ми давно вирішили побратися. Мушу сказати, згода пані Вебер вдруге вийти заміж – для мене несподіване велике щастя. Вона була такою нещасливою за першим чоловіком, бандюгою і пияком, який, напившись, щоразу бив її... Чи ж то не гріх підняти руку на таку гарну жінку?! Скоро ви її побачите, вона ось-ось повернеться додому... А яка терпляча, яка добра!.. Повірте, я ніколи її не вдарю, а як їй самій закортить дати мені прочуханки, я їй слова не скажу.

– Коли ж ви хочете побратися? – запитав Джек.

– Я ладен хоч і зараз. Але пані Вебер – а вона така розумна! – вважає, що з теперішніми цінами на харчі ми самі не проживемо, і хоче підшукати компаньйона.

– Компаньйона?

– Атож... У передмісті нерідко йдуть на це бідняки... Знаходять компаньйона, вдівця чи парубка, і він бере на себе частку витрат на харчування. Його поселяють у себе, перуть йому білизну, а витрати – порівну. Уявіть собі, як це для всіх ощадливо! Коли наварено на двох, то й третьому дістанеться... Найважче знайти доброго товариша, не вітрогона, працювितого, який до того ж не здіймав би гармидеру в домі.

– Гаразд! А як ви ставитесь до мене, Белізере? На вашу думку, я не вітрогон? Я вам не підійшов би?

– А ви погодилися б, Джеку? Я думаю про це добру годину, та не відважуюся

сказати.

- Чого б то?

- Бачите... У нас тут так убого... Ми житимемо так скромно... Може, наше буденне харчування здасться вам надто пісним? Адже ви механік, зароблятимете по шість-сім франків денно...

- Не турбуйтеся, Белізере. Ваше буденне харчування якраз для мене. Я мушу бути й сам дуже ощадливим, мені не випадає сіяти грішми, бо я й сам збираюся одружуватися.

- Он як... У такому разі нам не по дорозі...- засмучено пробурмотів торговець капелюхами.

Джек засміявся й пояснив, що візьме шлюб лише через чотири роки, та й то якщо весь час буде трудитися не розгинаючись.

- Тоді згода. Будете нам компаньйоном, надійним, справжнім компаньйоном... От пощастило, що ми зустрілися!.. Як подумаю: не вирішив би я замовити малому черевички... Тс-с-с!.. Увага!.. Пані Вебер іде додому. Ото сміху буде!..

Почулися чоловічі кроки, покvapливі й важкі, аж заскрипіли сходи і поруччя. Хлопчик, певне, їх почув і замукав, наче теля, стукаючи накривками від каструль.

- Іду, йду, мій маленький!.. Не плач, голубчику!.. - загукала ще з кінця коридору рознощиця хліба.

- Слухайте уважно...- прошепотів Белізер.

Почулося, як відчинилися двері, а потім пролунав радісний вигук і веселий молодий сміх. Белізерове лице побрижалося зморшками щирої втіхи.

Через тонкі простінки в будинку той веселий жіночий сміх лунав на цілий поверх; нарешті він наблизився до дверей наших друзів, і на порозі Белізерової мансарди виросла висока, добре збита жінка років тридцяти - тридцяти п'яти. Довгий синій фартух з нагрудником, у яких робітниці розносять хліб, щоб не забруднюватися борошном, підкреслював її міцний, але красивий жіночий стан.

- Ох і витівник же ви!.. - гукнула жінка, заходячи в кімнату з дитиною на руках. - Це ви таке придумали?..

Тільки подивіться, як гарно моєму хлопчикові у цій взувачці!..

Вона сміялася й сміялася, а у очах блищали дві сльозинки.

- От хитра, еге ж? - і собі корчився зо сміху Белізер. - І як вона додумалась, що це моя робота?

Коли веселощі трохи вляглися, пані Вебер сіла до столу й налила кави у щось подібне до слоїка з-під гірчиці. Белізер відрекомендував їй Джека як майбутнього компаньйона. Мушу сказати, що спочатку вона поставилася до цієї новини досить-таки стримано, але придивившись до претендента на вельми високий пост, та ще й довідавшись, що Белізер знайомий з новим гостем уже десять років і що перед нею герой славетної пригоди з шинкою, про яку Белізер їй вуха протуркотів, жінка довірливіше подивилися на Джека і для знайомства подала йому нарешті руку.

- Добре, бачу, цього разу Белізер не помилився... Ви ж бо його знаєте, він таке теля

Боже... Тут уже перебувало з півдюжини так званих компаньйонів, і найкращий з них не вартий мотузки, на якій їх треба було б повісити. Дурний та добрий – гірший від злодія. Якби я розказала вам про всі його поневіряння через родичів! Він там був за худобину, годував усю сім'ю, а замість дяки з нього тільки знущалися.

– Не треба, пані Вебер!.. – запротестував добряга Белізер, він не любив, коли казали щось погане про його родичів.

– Що – "пані Вебер"? Треба ж пояснити майбутньому компаньйону, чого я розлучила вас із усім тим кодлом. А то він ще подумає, ніби я за себе дбала, як трапляється – чого гріха таїти! – серед жінок. Самі подумайте, чи вам не ліпше стало відтоді, як ви відокремились і хоча б трохи заробляєте на себе?..

І, звертаючись до Джека, вона повела далі:

– Тільки даремно я стараюся! Вони до нього посилають малечу, а її там ціла купа: усі з кучериками та з такими загребущими руками, як у старого юди — Белізера.

Приходять сюди, коли мене нема вдома, і не було випадку, щоб чого-небудь не поцупили. Я вам кажу усе це, Джеку, аби ви мені допомогли хоч трохи захистити цього добросердого лобуря і від інших, і від самого себе.

– Ви можете цілком покластися на мене, пані Вебер.

Потім стали думати, як прилаштувати пожиття. Домовились, що хлопець житиме із Белізером і спатиме в її першій кімнаті на розкладному ліжку. Столування буде і спільним, а за харчі й житло Джек платитиме в суботу. Після весілля треба буде пошукати більшу квартиру і, звичайно, ближче до заводу Ессендеків.

Поки обмірковували ці важливі для всіх питання, син пані Вебер заснув у неї на руках, вона його поклала і стала готувати постіль для нового пожиття, прибирати на столі та мити посуд. Белізер узявся шити капелюхи, а Джек, не гаючи й хвилини, виклав лікареві книжки в куточку на грубо збитий буфет, щоб швидше при звичаїтися до свого помешкання і зразу взятися до діла так само, як і його працюючі нові друзі.

Ще декілька днів тому, будучи в Етьйолі, Джек не повірив би, коли б йому сказали, що він із запалом, не почувавши приниження чи втоми, повернеться до робітничого життя, у заводське пекло. Але все трапилося саме так. Звичайно, він повинен був пройти ще раз через усі кола того пекла, зате в кінці дороги його терпляче ждала Еврідіка у весільному вбранні. Він про це знав, і осяйна мета, задля якої він тяжко працював, страждав, допомагала йому йти тернистим шляхом.

Цех заводу на вулиці Оберкампфа нагадував Джеку Ендре, тільки далеко менших розмірів. Тут бракувало простору, і тому верстати та лещата було встановлено на трьох поверхах, а Джекові відвели місце аж нагорі, під зашклом дахом, куди разом із заводським гуркотом піднімалися упереміш усі випари, вся пилюка. Коли, спираючись на поруччя, що огорожувало галерею, де він працював, Джек дивився униз, перед його очима поставала страхітлива невпинна машина з людської плоті: ковалі натужно працювали біля горнил, механіки – біля верстатів, а внизу шліфували й обточували деталі для машин одягнені у блузи і тому схожі на заводських учнів робітниці. На відміну від Ендре, де морський вітер продував перегріті цехи, в приміщенні заводу

стояла важка задуха: величезна будівля заводу була затиснена між іншими такими самими заводами, що простяглися уздовж вулиці, притиснувшись один до одного вікно до вікна, де так само тяжко працювали люди. Та байдуже! Тепер Джек почував себе міцнішим, спроможним витримати найтяжчу працю. Він почувався вищим за всі труднощі і муки так само, як у цеху стояв над натовпом робітників, під стелею, де гуркіт машин і металу лунали, наче під склепінням собору. Він вважав, що ця робота для нього не вічна, і хоч працював сумлінно, подумки витав далеко звідси. Робітники не могли не помітити цього. Вони бачили, що Джек тримається осторонь, не втручається ні в які чвари, не вступає у суперництво. Він не брав участі ні у виступах проти хазяїна чи горба, ні у бійках за ворітьми заводу, ні у випивках, що їх мусили влаштовувати новобранці; не тинявся по шинках та забігайлівках, не заглядав до корчми, ні в що не втручався і не поділяв ні радощів заводських робітників, ні їхніх незгод. Він ніби не чув приглушених скарг та обурених нарікань, що не змовкали у цьому великому робітничому передмісті, котре було, як гетто в розкішному місті, багатство якого ще дужче підкреслювалося жалюгідним лахміттям бідняків. Він не прислухався до соціалістичних учень, до яких такі сприйнятливі убогі та знедолені, котрі, спостерігаючи життя багатіїв, киплять бажанням такого соціального струсу, який цілком змінив би їхню безпросвітну долю. Розмови про історію й політику, що їх провадили поміж собою біля оцинкованих стійок Мічений, здоровило Луї або Франсуа Бутель, так само не хвилювали його: відомості про історію ці люди черпали з копійчаних брошур, із драм та романів Дюма, герої яких були такі самі ходувальні, як і герої п'єс на сцені Амбігю. Не можна сказати, що заводські товариші Джека ставились до нього приязно, але його поважали. На перші грубуваті жарти він відповів таким рішучим, гострим і промовистим поглядом, що кепкуни відразу поприкушували язики. До того ж на заводі знали, що він був корабельним кочегаром, а робітники немало чули, як під час бійок кочегари пускають у хід ломи й залізні кочерги.

Для чоловіків цього було достатньо, щоб ставитись до нього майже із симпатією, а жіночі очі не могли не зауважити його іншої переваги: того ореола, який оточує коханих і закоханих. Серед робітниць не було жодної дівчини, котра б не читала "Паризьких таємниць", і високий, витончений, завжди зосереджений, з рішуче випростаними плечима, охайно вдягнений Джек здавався їм новоявленим принцом Родольфом у пошуках своєї Флер-де-Марі. Проте марно усміхалися йому бідні дівчата із передчасно зблідлими й змарнілими обличчями, коли він проходив повз їхній закуток у цеху, де не стихала жіноча балаканина, де панувало збудження й нерідко виникали бурхливі драми, бо кожна робітниця мала на заводі коханого або коханця й між ними часто виникали ревності та галасливі сварки. Під час обідньої перерви, коли вони, розклавши на станинах заводських верстатів свою нехитру їжу, обідали, між ними раз у раз спалахували суперечки. Ці змучені створіння попри все не забували, що вони жінки; вирушаючи на завод, вони причісувалися так, немов ішли на бал, і, незважаючи на сталені ошурки й скрізь розбризане мастило, прикрашували голову то стрічкою, то блискучою заколкою, – то було все, що ще лишалося від їхнього кокетства.

Із заводу Джек завжди повертався сам. Йому хотілось якнайшвидше добратися до свого житла, скинути заводську блузу і взятися за іншу справу. Обклавшись книжками, школярськими підручниками, на берегах яких його дитячі закарлючки навівали Джеку безліч спогадів, він починав своє вечірнє навчання й щоразу дивувався, як легко йому все дається. Кожне слово відновлювало в Джековій пам'яті уроки, які він учив багато років тому. Виявляється, він знав далеко більше, ніж вважав. Та все ж таки траплялося, що перед ним виникали труднощі, і було зворушливо дивитися, як цей високий на зріст юнак, чиї руки що не день грубшали від роботи на важкому пресі, нервово стискав перо, розмахував ним у повітрі, а часом навіть кидав його, охоплений безсилим розпачем. Сидячи поблизу нього, Белізер пришивав дашки до картузів або зшивав соломку для брилів і поважливо мовчав, а на його обличчі відбивалась набожна шанобливість, немов у дикуна, присутнього при чаклунських заклинаннях. Бачачи Джекові зусилля, він умивався потом, висовував язика, нетерпеливився, а коли приятель долав нарешті трудне місце, він і сам переможно здіймав голову. Шурхіт циганської голки з ниткою та скрипіння по папері учнівського пера, великі словники, що їх ледь зрушиш з місця, – усе це створювало в мансарді атмосферу спокійної, що очищає душу, праці, і коли Джек підводив очі, то бачив, що у вікнах навпроти горять вогні: там також, не змикаючи очей, трудились люди, і тимчасом як осяяні бульвари повнилися ошатно вбраним натовпом, цей, трудовий, Париж не спав, не розважався.

Пізнього вечора, вклавши сина й дочекавшись, поки він засне, пані Вебер, аби зекономити вугілля й оливу, приєднувалася до друзів. Вона лагодила й церувала синів, Белізерів і Джеків одяг. Пані Вебер та Белізер домовилися справити весілля аж навесні, бо взимку в бідняків і так надміру клопотів та турбот. А поки що закохані терпляче працювали, сидячи поруч, що також було своєрідним залицянням. Вони і далі планували жити втрьох, та, судячи з усього, Белізерові чогось не вистачало, бо, сидячи пліч-о-пліч із рознощицею хліба, він знемагав від млості і зітхав так глухо й хрипко, як велетенські африканські черепахи – таке давно помітили природознавці – в любовну пору. Час від часу він несміливо брав руку пані Вебер і затримував її в своїх долонях, але вона вважала, ніби це заважає роботі, і обоє вдовольнилися тим, що їхні голки й далі рухалися в такт, а вони самі тихесенько перемовлялися з тим присвистом у шепоті, з яким говорять, стримуючись, люди з гучним голосом.

Джек не обертався, боячись потурбувати їх, і, не перестаючи писати, думав: "Які ж вони щасливі!"

Сам він бував щасливим тільки у неділю, коли вирушав у Етьйоль.

Ніколи жодна юна коханка, збираючись на побачення, не приділяла собі стільки уваги, як Джек у ці виняткові для себе дні. Він займався своїм туалетом при світлі лампи, яку запалював о п'ятій ранку. Пані Вебер звечора готувала для нього свіжу білизну і, випрасувавши Джеків вихідний костюм, обережно розвішувала його на спинці стільця. Пускалися в хід і лимони, і пемза, аби вивести з рук сліди бруду, який в'їдався в тіло за тиждень роботи з металом. У вихідні Джеку хотілося нічим не бути схожим на поденного робітника, і якби робітниці із заводу Ессендеків побачили, яким

він їде до Етьйоля, то Джек у ті дні й справді здався б їм принцом Родольфом.

Так, то були чудові, щасливі дні, коли не помічаєш, як летить час. Весь дім чекав на нього, гостинно вітав його: у вітальні весело горів розпалений у каміні вогонь, на камінній полиці стояли букети зелених гілочок, лікар аж світився радістю, а Сесіль була така схвильована приїздом друга, що її шоки пашіли, мов обціловані. Як і колись, у дитинстві, вона була присутня на уроках, і розумний погляд її очей підтримував Джека, допомагав йому засвоювати матеріал. Пан Ріваль перевіряв вивчене за минулий тиждень, пояснював незрозуміле, давав завдання на наступні дні, і тут учитель виявляв не менше запалу, ніж учень: старий лікар, якщо його не кликали до хворих, усю другу половину дня в неділю займався з Джеком, – переглядав підручники, які вивчав ще в юності, позначав у них усе найважливіше, те, що зрозуміле й необхідне для початківця. Після занять, якщо стояла гарна погода, вони ішли гуляти в потемнілий від морозу безлистий, трепетний і хрусткий ліс, де бігали лякливі кролики й беззахисні косулі.

То були найкращі години дня.

Добрый лікар навмисне уповільнював ходу і відставав від молодих людей, що йшли, узявшись за руки, щасливі й жваві, тільки трохи сковані у потаємних своїх зізнаннях присутністю їхнього простодушного наставника. І Ріваль навіть квапився лишити їх наодинці, адже вони іще переживали ті бентежні миттєвості, коли кохання вдовольняється чарівними здогадами і не потребує слів. Та все ж вони розповідали одне одному про те, що відбулося за минулий тиждень, і ті їхні розповіді перемежовувалися тривалою мовчанкою, яка була для них обох, як музика, як стриманий і пристрасний супровід їхньої арії у два голоси.

Аби дістатися до тієї частини лісу, що називається Великий Сенарський бір, треба було пройти повз уже відомий нам мисливський будиночок Вільшаник, куди час від часу навідувався Гірш для дослідів по лікуванню ароматичними речовинами. І тоді з димаря валив такий задушливий і густий дим, ніби там спалювали усі скошені на луках і в лісах запашні трави.

– Тихіше, дідусю, ще почує...

– Ет, хай чує!.. Я його боюся?.. Він тепер і носа з-за дверей не вистромить! Відтоді як той шахрай намагався не впустити мене до нашого друга Джека, він знає, що в Рівалю ще міцна рука.

Та все ж таки, минаючи "Parva domus", молоді люди мимоволі стишували голос і наддавали ходи. Обое відчували, що в тому домі добра вони не діждуться, і помічали, як нікчема Гірш, ховаючись за причиненими віконницями, люто блимає на них крізь скельця окулярів. Хоча, здавалося б, чого б то їм боятися підглядань того опудала? Хіба не припинились будь-які стосунки між д'Аржантоном і Шарлоттиним сином? Вони не бачилися вже три місяці, між ними розверзлася безодня ненависті, через яку обидва віддалялися один від одного все більше й більше, як віддаляються два береги ріки, що їх невпинно підмивають невгамовні хвилі. Джек надто любив матір, щоб на неї гніватись за її співжиття з коханцем. А відтоді як кохання до Сесіль відродило в нього почуття власної гідності, він зненавидів д'Аржантона, вважаючи, що саме він винний у

всіх помилках безхарактерної жінки, закутої у ланцюги насилля й тиранії, всього того, що викликає відразу в гордих і незалежних особистостях.

Шарлотта, котра завжди боялася бурхливих сцен і з'ясування стосунків, відмовилася від спроб як-небудь примирити близьких їй двох чоловіків. Вона ніколи більше не заводила при д'Аржантоні розмов про сина і лише зрідка потай зустрічалася із Джеком.

Двічі або й тричі вона навіть приїздила – під вуаллю і в фіякрі – на вулицю Оберкампа і викликала Джека до воріт заводу. Товариші бачили, як він розмовляв, стоячи біля дверцят карети, із елегантною, лише дещо крикливо вбраною, досить молодою ще жінкою. І по заводу пішла чутка, ніби Джек має збіса гарну полюбовницю. Його вітали, думаючи, що це один із тих дивних, але не рідкісних зв'язків, коли деякі шльондри, вийшовши із передмістя й домігшись з часом успіху та розбагатівши, знов тягнуться до рідних нетрищ. Такі знайомства відбуваються десь на приміському балу біля застави, куди такі особи заглядають, аби напустити диму в очі, чи на дорозі, яка веде через бідні міські квартали до іподрому. Робітники, що завели таких коханок, краще одягаються від інших, ходять гоноровито й поглядають на всіх зверхньо й неухважливо, немов вони обранці королеви.

Для Джека такі чутки були вдвічі образливіші і, не переповідаючи їх матері, він просив її не приїздити до заводу, посилаючись на те, що заводські правила забороняють відлучатися в робочий час. Відтоді вони бачились іще рідше – іноді у парках, а здебільшого в церквах, бо, як і всі такі жінки, Шарлотта з віком перетворювалась на святенницю – почасти через надмірну сентиментальність, що не знаходила застосування, більше – через смак до почестей та урочистих церемоній. До того ж наостанок їй хотілося потішити своє дрібне жіноче марносластво, картинно стаючи навколішки на молитовну лавку неподалік від віттаря у дні, коли священик виголошував казання. Під час отих коротких і рідких побачень Шарлотта, як і завжди, не змовкала, та вигляд мала сумний і стомлений. Проте весь час доводила, що живеться їй спокійно, що вона дуже щаслива й вірить у письменницьке майбутнє д'Аржантона. Проте якось, виходячи з церкви Пантеону після побачення з сином, вона, ледь знітившись, мовила:

– Джеку, чи ти не міг би... Уявляєш, не знаю, як я рахувала гроші, але мені немає за що дожити до кінця місяця. Я не відважуюсь сказати йому про це, – у нього зовсім кепські справи! А на додачу він ще й захворів, бідолашний. Ти не позичив би мені на кілька днів?..

Джек не дав їй договорити. Щойно одержавши платню, він уклав у материну руку всі гроші й зашарівся. Згодом при денному світлі, на вулиці, він помітив те, чого не міг бачити у напівтемній церкві, – сліди розпачу на усміхненому обличчі матері та й саме її бліде лице з червоними прожилками – свідчення того, що свіжості й краси вже не вернути: їх змивали потоки сліз. І Джек відчув до матері не просто співчуття, а глибокий жаль.

– Знаєш, мамо, якщо тобі погано... Я тут... Приходь до мене... Я був би таким

гордим, таким щасливим, якби ти жила зі мною!

Вона здригнулася.

- Ні, ні, це неможливо, - тихо промовила вона. - У нього зараз стільки неприємностей. Це було б негарно з мого боку.

І вона квапливо пішла геть, ніби боялася, що не устоїть перед спокусою.

V. Джек живе власною родиною

Літній ранок. Скромне житло на вулиці Пануайо в Мепільмонтані. Торговець капелюхами і його товариш уже прокинулись, хоча ще ледь світає. Один, накульгуючи, ходить туди-сюди і, намагаючись не здіймати шуму, прибирає, підмітає підлогу, чистить черевики. Можна дивуватись, як спритно й уміло займається хатніми справами цей клишоногий і незграбний на вигляд молодий чоловік, намагаючись при цьому не потривожити свого товариша, що прилаштувався біля відчиненого вікна, в якому видніється ранкове червнєве небо із рожевими хмаринками, немов вирізьблене на рівні сотень димарів будівлі з великим квадратним двором у передмісті. Коли Джек відриває погляд від книжки, він бачить навпроти себе цинковий дах великого металургійного заводу. Незабаром, коли сонце підіб'ється вище, дах той перетвориться на величезне дзеркало, від якого з нестерпним блиском відбиватиметься сонячне проміння. Та поки що схід сонця виграє на ньому невиразними й лагідними відблисками, і висока труба, що здіймається серед заводських споруд, труба, укріплена тросами, що тягнуться до дахів сусідніх будинків, нагадує високу щоглу корабля, що плине по важких лискучих хвилях. Внизу, у курниках, що їх влаштовують торговці передмістя в закутках двору або в кінці саду, кукурікають півні. До п'ятої ранку жодні інші звуки не тривожать тиші. І раптом у дворі лунає:

- Пані Жакоб, пані Мат'є, свіжого хліба не треба?!

То у Джекової сусідки почався трудовий день. У її фартусі повно ще гарячих запашних хлібин, батонів, булочок; інша ходить коридорами, сходами і лишає хліб біля дверей, де висять бідончики для молока, гукаючи по імені своїх постійних покупців, служачи їм замість будильника, адже в передмісті вона прокидається найперша.

- Хліб! Беріть хліб!

То красномовним непоборним покликом озивається саме життя. Ось вона, утіха нового дня, - хліб, який так тяжко заробити, хліб, який приносить радість у кожен дім і звеселяє кожен стіл. Його кладуть і в батькову торбину, і в дитячу сумку школяра, без нього не обійдеться ні ранкова кава, ні вечірній суп. Хліб! Свіжий хліб!..

Лутки дверей поскрипують під довгим ножом різнощиці хліба. Іще одна зарубка, ще один борг, за яким - заздалегідь продані години праці. Та байдуже! За цілий день жодна хвилина не може дати того відчуття, яке дає цей вранішній обхід. Адже коли людина прокидається, разом із нею прокидається і її тваринне почуття голоду, і ледь розплющуються очі, як розкривається і рот. Ось чому на поклик пані Вебер, котра обходить усі поверхи, то піднімаючись, то спускаючись крутими сходами, прокидається

увесь будинок: грюкають двері, на сходи радісно вискакують діти і з переможними вигуками розбігаються по домівках, несучи поперед себе хлібини, більші за них самих, несучи так обережно, як Гарпагон носив свою скриньку, а щоб мати уявлення, що таке для бідняків хліб, треба бачити, як вони несуть його, виходячи з пекарні.

Незабаром усі мешканці будинку вже на ногах. Навпроти Джекової кімнати, в іншому будинку по той бік заводу, вікна також відчиняються, безліч вікон у всіх тих квартирах, де до пізньої ночі горить світло, і в цей ранковий час він бачить усе приховане життя убогого робочого люду. Біля одного з тих вікон щойно сіла якась сумна змарніла жінка. Вона крутить ручку швейної машинки, а її маленька донька допомагає їй, подаючи шматки тканини. У другому вікні уже причесана молода дівчина, мабуть, продавщиця, схилившись, нарізає хліба на свій скромний сніданок, нарізає обережно, щоб не накришити на підлогу, яку підмела ще вдосвіта. Трохи далі, у віконній рамі мансарди, поблискує підвішене маленьке дзеркальце, що сховається за червоною завісою, як тільки припече сонце, і його проміння, відбиваючись від цинкового даху, буде нестерпно сліпити очі. Усі вікна бідняцьких жител виходять на той бік величезної будівлі, де звиваються багатоярусні галереї, течуть стічні води, зміяються димоходи і тріщини у стінах. Тут усе закіптюжене до потворності. Але це не засмучує нашого самоука. Його серце ранить лише одне: щоранку, коли ще не чути вуличного гуркоту, аж до його мансарди долинає тужливий голос старої жінки, котра щоразу однаковим голосом промовляє ту саму фразу: "Щасливі, хто в таку погоду живе за містом!" Кому вона це каже, бідна стара? Нікому і всім, своїй канарці, прикрашену зеленню клітку якої підвішує до віконниці, а може, горщикам з квітами, виставленим на підвіконні. Джек поділяв її думку, він охоче приєднався б до її жалібних скарг, і та найперша його думка, що вдихала в мужнє юнакове серце ніжність, щоразу линула до спокійної сільської вулички, до невеликих зелених дверей з табличкою, на якій виведено слова: "Дзвінок до лікаря".

Тимчасом як він сидів, замріявшись, відірвавшись на хвилинку від напружених занять, у коридорі почувся шелест шовкової сукні, а згодом – цокання ключа в замку.

– Праворуч! – гукає Белізер, зайнятий приготуванням кави.

Ключ повертається ліворуч.

– Кажу ж: праворуч!

Та ключ уперто повертається ліворуч. Торговець капелюхами, не витримавши, із кавником у руці йде до дверей, і у кімнату влітає Шарлотта. Приголомшений цим вторгненням воланів, пір'я та мережив, Белізер починає розшаркуватись і шанобливо кланятись, розгублено тупцяючи клишавими ногами, а Джекова мати, не впізнавши кошлатого неголеного чоловіка, вибачається й задкує до дверей.

– Пробачте, пане! Я, здається, помилилася.

Почувши її голос, Джек підводить голову і кидається до матері:

– Ні, мамочко!.. Ти не помилилася!

– Ох, Джеку, любий Джеку!

Вона кидається синові на шию, шукає прихистку в його обіймах.

- Джеку, захисти, врятуй мене!.. Отой нікчема, той негідник, якому я віддала усе на світі, задля якого всім пожертвувала - і своїм життям, і життям власної дитини, побив мене, так, щойно побив мене!.. Сьогодні вранці він прийшов, не ночувавши дві ночі вдома, і я запитала, де він був. По-моєму, я маю на це право... І тоді той негідник аж оскаженів і підняв руку на мене, на мене, на ме...

Шарлотта захлинається слізьми, і кінець фрази губиться у вибуху ридань.

Як тільки Белізер почув найперші слова скривдженої жінки, він непомітно вийшов і зачинив двері, аби не бачити цієї сімейної сцени. Сповнений жалю і водночас наляканий Джек мовчки дивиться на матір. Як вона змінилася, поблідла! Ранкове сонце заливає кімнатку, і тепер виразно видно сліди безжального часу на її обличчі та сивину, яку вона й не намагалася приховувати, хоча у неї й посріблились пасма кіс на скронях. Не утираючи рясних сліз, вона усе говорить і говорить, говорить навмання, розповідає перше, що спадає їй на думку, скаржиться на коханця, котрого щойно покинула, а тих скарг набралось стільки, що вона аж захлинається словами, аж заїкається.

- Ох, дорогий мій Джеку, скільки я вистраждала за десять років! Як він мене мучив, як ображав!.. Повір, це нелюд!.. Він цілі дні тиняється по кав'ярнях та по пивницях, а там жінки. У тих вертепах він із приятелями готує чергові номери журналу. Можеш уявити, що з того виходить!.. В останньому номері читати нічого!.. Знаєш, коли він їздив до Ендре, гроші привозив, я також була там, чекала у селі по той бік річки... І мені так хотілося побачитися із тобою! Але пан не дозволили! Мерзотник безсердечний! А як він тебе ненавидить! Як лютує, що ти не звертаєшся до нього за допомогою! Цього він найбільше не може тобі пробачити. А колись же тільки й дорікав нам шматком хліба! Скупердяй нещасний!.. Сказати, як він тебе обікрав? Я думала ніколи й не згадувати про це, але сьогодні мені урвався терпець. Так от! У мене було твоїх десять тисяч франків, подарованих "добрим дядечком", коли сталася ота пригода в Ендре. А він уклав їх у свій журнал, так, дорогий мій, уклав їх у свій журнал!.. Я знаю, він надіявся розбагатіти, але твої гроші пропали так само, як і всі інші! А коли я запитала, чи має він намір нарешті повернути їх тобі, адже зрештою, ті гроші дуже знадобилися б тобі у твоєму теперішньому становищі, ти знаєш, що він зробив? Він склав довжелезний список того, що свого часу нібито потратив на твоє утримання, харчування й одяг у Етьйолі, у Рудиків. Він нарахував аж п'ятнадцять тисяч франків. Але, як він заявив, він не вимагатиме з тебе різниці. Бач, який щедрий! Я все терпіла: його безпідставні звинувачення, лиху вдачу, напади люті, коли лиш згадувалося саме твоє ім'я: те, як злорадно він розмовляв про тебе зі своїми приятелями, коли звалилося на тебе оте нещастя в Ендре, ніби твою невинність не було визнано й оголошено, - атож, навіть і це терпіла, бо хоч би що вони казали, це не заважало мені любити тебе, мій хлопчику, згадувати про тебе по сто разів на день. Але примусити мене дві ночі підряд каратися ревностями і чеканням, віддати перевагу переді мною якійсь театральній дівці чи повії із Сен-Жерменського передмістя - вони, здається, показалися там через нього, усі оті графині, - зустрічати мої докори зневажливим

поглядом, знизувати плечима, а потім, розлютившись, відважитись ударити мене, мене, Іду де Барансі! Такого моя гордість, моє самолюбство не могли вже стерпіти. Я одяглася, наділа свого капелюшка. Потім підійшла до нього і заявила: "Подивіться на мене уважно, пане д'Аржантон: ви бачите мене востаннє! Я покидаю вас. Я йду жити до сина. Бажаю вам знайти іншу Шарлотту. з мене досить!.." І пішла з дому. Ось так. Тепер я тут, у тебе.

Джек вислухав її до кінця, ні разу не перебивши. Він тільки чимдалі більше бліднув, коли дізнавався про нову ницість: слухаючи всі оті розповіді, він відчував такий сором за матір, що не відважувався звести на неї очі. А коли вона виговорилася, Джек дуже лагідно, ніжно і водночас поважно взяв її за руку й промовив:

- Спасибі, мамо, за те, що ти прийшла до мене... Лише тепер, з тобою, моє життя буде щасливим і гідним. Нарешті ти зі мною, ти моя, й мені не треба більше нічого в світі. Тільки май на увазі: я тебе уже нікуди не відпущу.

- Та куди б я пішла?! Повернулася б до того нелюда? Ні, дорогий мій Джеку! Тепер я житиму з тобою, тільки з тобою! Ми завжди житимемо разом... Пригадуєш, як я колись казала тобі: настане день, і мені буде потрібна твоя підтримка. Тепер той день настав, присягаю тобі.

Завдяки синовій уважності та лагідності її туга потроху вщухала, розвіювалась, і тепер Іда лише тяжко зітхала, як зітхають, наплакавшись, діти.

- Ось побачиш, синку, як ми гарно житимемо удвох. Адже я так завинила перед тобою: тобі стільки років бракувало материнської турботи й ласки! Але я поверну тобі свій борг. Якби ти знав!.. Я наче скинула із себе важкий тягар. Мені так легко дихається! Зверни увагу: твоя кімнатка вузька, гола, убога, наче собача будка. Однак відтоді, як я зайшла сюди, я почуваю себе тут, мов у раю.

Несхвальний відгук про житло, яке Джек із Белізером вважали просто чудовим, вселили в юнака деяку стурбованість за майбутнє, але він уже не мав часу задуматися про це. Не більше ніж через півгодини він повинен іти на завод, я ще треба було вирішити стільки питань, що він не знав, чого й почати. Перш за все Джек пішов порадитися з Белізером, який і далі терпляче міряв кроками коридор, і якби його не покликали, то ходив би отак аж до вечора, жодного разу не постукавши в двері, аби дізнатися, чи все уже з'ясовано.

- Знаєш, Белізере, в мене несподівано змінилися обставини. Зі мною тепер житиме мати. Як нам бути?

Бродячий торговець здригнувся. "Він не зможе тепер бути нашим компаньйоном. Знову одруження відкладається невідомо на скільки",- промайнуло в його голові. Але Белізер нічим не видав свого гірко розчарування. Він думав тільки про те, як виручити із скрутного: становища свого товариша. Оскільки їхнє житло найкраще на поверсі, вони домовилися, що Джек поселиться у ньому разом із матір'ю, а Белізер перенесе свої кашкети й капелюхи до пані Вебер і пошукає у будинку іншої кімнатки.

- Та це дрібниці, це дрібниці...- повторював бідний хлопець, вдаючи безтурботність.

Вони увійшли до кімнати. Джек відрекомендував матері свого друга, котрий, як

виявилося, добре пам'ятав вродливу даму з Вільшаника, і на цей день улаштування торговець капелюхами пообіцяв бути цілком до послуг Іди де Барансі, – про Шарлотту, зрозуміло, більше й мови не було. Для тимчасового користування потрібне було ще одне ліжко, два стільці й туалетний столик. Джек узяв із шухляди, де лежали його заощадження, кілька луїдорів і віддав їх матері.

– Знаєш, мамо, якщо тобі не хочеться морочитися з кухнею, приготуванням їжі займеться пані Вебер.

– Ні в якому разі. Я сама займуся цим. Пан Белізер тільки покаже, де тут у вас крамниці. Я хочу бути господинею у твоєму домі, хочу робити все сама, щоб ти не відчував ніяких змін. Побачиш, яку смачну вечерю я тобі приготую, адже обідати ти не прийдеш, завод далеко. До твого повернення усе буде готове.

І вона скинула з плечей шаль, закатала рукава і підбрала довгий поділ спідниці, щоб відразу взятися до роботи. Бачачи таку рішучість, Джек щиро поцілував матір і, радий, як ніколи, поквапився на роботу. Того дня він працював бадьоро й весело, думаючи про взяті на себе нові обов'язки. Відтоді, як Джек вирішив одружитися, материне становище дуже непокоїло його. Думки про фальш її стосунків з д'Аржантоном отруювали його радість, його ясні надії. До чого доведе її той виродок? Що її чекає в майбутньому? Іноді його поймав гнітючий сором за те, що він готує для своєї дорогої Сесіль свекруху із сумнівною репутацією, яка у всіх, крім сина, може викликати тільки зневагу. Віднині все мінялося. Тепер, відвоювавши матір, він оточить її ніжною любов'ю й увагою, і вона поступово стане гідною дівчини, котру колись назве дочкою. Джеку здавалося, що завдяки сьогоднішній події відразу зменшилася відстань між ним і нареченою, і він із таким запалом трудився на важкому пресі Ессендеків, що це помітили усі товариші по цеху.

– Гляньте на нашого Аристократа з горища! Сьогодні він цвіте й пахне!.. Ото, певно, догодила йому землячка! Еге ж, Аристократе?

– Та певно, – відповідав, сміючись, Джек.

Цілий день з його обличчя не сходила весела усмішка. Але після роботи, коли він повертався додому вулицею Оберкампа, його раптом опанував страх. Чи він ще застане в своїй кімнаті ту, котра вранці так несподівано прибилася до нього? Він знав, як легко піддавалася Іда будь-якій із своїх примх. До того ж це слабке створіння було прив'язане до свого кумира хоч і ганебною, але палкою пристрастю, і це вселяло в Джека страх, чи не закортить їй знову .ч а кувати себе у ті самі ланцюги, які вона розірвала вранці. Отож він не йшов – летів додому, але уже на сходах мого страх розвіявся. Серед глухого гамору у робітничому будинку лунали співучі рулади дзвінкого голосу, ніби тут щебетав щиглик, посаджений у нову клітку. Джек добре знав той тонкий голос.

Ледь відчинивши двері й зайшовши у свою "буду", він остовпів. Протерта й вимита зверху до низу, звільнена від Белізерових капелюхів, прикрашена взятими напрокат чудовим ліжком і туалетним столиком кімната побільшала. У вазах скрізь стояли великі букети квітів, куплених на вуличних візках, стіл був застелений білою

скатертиною, на якій серед недорогого посуду пишався запашний пиріг з м'ясом і весело поблискували дві закорковані пляшки вина. Та й сама Іда у вишиваній спідниці, світлій кофті і маленькому чепчику на пухнастому волоссі стала невпізнанною. Її привабливе обличчя проясніло, заспокоїлося, повеселішало.

– Ну, як тобі все це подобається? – защебетала вона, кинувшись із обіймами йому назустріч.

Джек розчулено поцілував її.

– Просто чудово!

– Як ти гадаєш, швидко я упоралась? Треба сказати, мені дуже допоміг Бель... Який же він люб'язний та послужливий хлопчина!

– Хто? Белізер?

– Звичайно, мій Белізерчик, та й пані Вебер також.

– О-о-о, я бачу, ви вже стали приятелями! —Аякже! Вони такі люб'язні, такі запобігливі! Я запросила їх повечеряти разом із нами.

– От дідько б його взяв! А посуд?

– Я купила трохи. Зовсім трохи... А в сусідів узяла кілька приборів. Оті милі Левендре також дуже послужливі.

Джек, який уявлення не мав про послужливих сусідів, здивовано витріщився на матір.

– Але це ще не все, любий Джеку!.. Ти тільки глянь на ось цей пиріг. Я за ним ходила аж на Біржову площу: я там знаю одну крамничку, де продають на п'ятнадцять су дешеве, ніж у інших. Тільки це далеко. Повертаючись, я вже не мала сили йти пішки. Довелося взяти фіакр.

У цьому виявлялася вся її натура: викинути два франки, аби зекономити два су! Але видно було, що вона знає всі крамниці. Хлібці вона купила у "Віденській пекарні", каву і десерт – у "Пале-Руаяль".

Джек оторопіло слухав матір. Помітивши це, вона наївно запитала:

– Я, мабуть, забагато витратила грошей?

– Та ні...

– Таки забагато, по тобі бачу. Але що зробиш? У тебе бракувало і того, і сього. Та й не щодня бувають такі, як сьогодні, зустрічі. А втім, ти ще побачиш: я вмію бути ощадливою...

Вона дістала із комода довгого зеленого зошита і переможно помахала ним у повітрі.

– Поглянь, яку чудову книгу для ведення витрат я купила у пані Левек.

– Левек, Левендре!.. Та ти перезнайомилася вже з усім кварталом!

– Звичайно, перезнайомилася! Левек – це продавщиця канцтоварів. Тут недалеко, по сусідству. Така старенька пані... У неї там є ще й кімнатка для читання. Це дуже зручно, адже треба стежити й за літературними новинками... А поки що я купила в неї книгу для ведення витрат. Розумієш, сину, без такої книги ну ніяк не можна! В домі, де бажають розумно вести господарство, без неї й кроку не ступиш. Після вечері, якщо

захочеш, ми підсумуємо всі витрати. Дивися, тут усе записано.

- Ну, коли все записано...

Їхню розмову урвав прихід Белізера, пані Вебер та її головатого хлопчика.

Але як фамільярно й поблажливо зверталася Іда де Барансі до своїх нових друзів! Сміх, та й годі!

- Послухайте, Бель, будьте як дома! - промовляла Іда. - Пані Вебер, причиніть двері, ваш хлопчик чхнув.

Скільки напускної величі та поважності! Чисто тобі добра королева, котра зволила спуститися до своїх підданих і бажає, щоб еони не бентежилися її величності. Однак пані Вебер і так почувала себе цілком невимушено. Ця мужня жінка ні перед ким не пасувала, вона добре знала, що її сильні працьовиті руки завжди її прогодують. Юний Вебер також ні крихти не ніяковів, запихаючи у рота хрустку шкоринку пирога. Тільки Белізер, здається, трохи журився. Та й не дивно! Бути упевненим, що за якихось два тижні він одружиться, що до омріяного щастя - один крок, і несподівано довідатись, що все знову відкладається, стає непевним. "Може, колись" - це таки жахливо!

Час від часу він сумно поглядав то на пані Вебер, котру, судячи з її поведінки, мало турбувала втрата компаньйони, то на радісного Джека, що був таким уважним до матері, наче закоханий. Що не кажіть, а часом людське життя скидається на гойдалку, влаштовану дітьми за допомогою бруска й дошки, на якій один здійснюється вгору лише тоді, коли його товариш з розгону ударяється об тверду землю. Джек здійснювався до піднебесних висот, а його компаньйон надав із-за хмар на землю, повертався до невмолимої дійсності. Почнімо з того, що Белізер, котрому було так добре у своєму помешканні, віднині мусив жити у комірчині поблизу сходів. Там була єдина вузенька кватирка, через яку ледь-ледь проникало повітря і світло. Більше вільних кімнат па поверсі не було, а він нізащо в світі не погодився б віддалитися від пані Вебер навіть на кілька сходинок. Це створіння мало ім'я Белізер, але його так само можна було б назвати "Покірливість", "Доброта", "Відданість", "Терпеливість". Отож він мав багато благородних і красивих імен, якими сам ніколи не називав себе, якими зроду й не подумав би хизуватися, але які потроху ставали відомі тим, хто жив із ним поруч.

Як тільки гості пішли і Джек залишився наодинці із матір'ю, Іда була вражена, побачивши, як швидко її син прибрав з столу рештки їжі, а натомість порозкладав товсті книжки й підручники.

- Що ти надумав зараз робити?

- Ти ж бачиш: я вчуся.

- Нащо це тобі здалося?

- А-а-а! Справді, ти ж іще не знаєш.

І тоді він поділився з нею таємницею свого серця, розповів, що він працює й навчається, сподіваючись, що під кінець шляху на нього чекає неосяжне омріяне щастя. Досі Джек ніколи не розмовляв про це з матір'ю. Він занадто добре знав, яка мати недалеко та легковажна, щоб ділитися з нею заповітними мріями, і надто боявся, що вона обов'язково розкриє його таємницю д'Аржантонові, а сама думки, що його

чисте почуття обсмоктуватимуть у домі, де він бачив тільки ненависть до себе, обурювала його і лякали, Джек мав підстави остерігатися віршомаз з його оточенням і ніколи не довірив би їм свого хисткого щастя. Але тепер, відколи мати повернулася до нього, тепер, коли вони нарешті ні від кого не залежала, лишилася сама й прийшли до нього, він міг розповісти їй про Сесіль, поділитися з нею своїми радощами й мріями. І хлопець розповів матері про своє кохання із запалом і сп'янінням нічим не заплямованої юності та глибокодумністю й зрілістю того, хто хлебнув уже вдосталь горя, хоч і прожив на світі лише двадцять, років. Та марно! Мати нічогісінько не розуміла. Піднесене й глибоке почуття знедоленого її сина було незбагненне для неї. Попри всю її надмірну сентиментальність, любов для Іди уявлялася аж ніяк не такою, якою її бачив Джек. Синова розповідь схвилювала її не більше, ніж третій акт п'єси на кону Жімназ, коли інженю в білій сукні й фартушку з рожевими бретельками вислуховує зізнання закоханого в неї молодого фата із завивкою і в сюртуці. Зацікавлено витягнувши ший, вона аж танула від утіхи й тільки розводила руками: чисте простодушне синове кохання лоскотало нерви і смішило її.

– О, як чудово, як чудово! – повторювала вона раз у раз. – Ви, мабуть, будете чудовою парою. Ви мені нагадуєте Поля й Віргінію!

Найбільше враження на неї справила розповідь про Сесіль, – вона була такою несподіваною, заплутаною й незвичайною! Іда весь час перебивала сина, вигукуючи: "Ти знаєш, та це ж просто роман, справжній роман!.. З цього можна зліпити карколомну штуку!" "Карколомна штука" – був лише один із багатьох "перлів", яких Іда набралася в "духовному середовищі" д'Аржантона. На щастя, закохані, розповідаючи про свої почуття, витають у емпіреях і в зауваженнях слухачів чують лише відгуки власних слів. Джек знову переживав і недавні радощі, і колишній страх, ділився з нею планами і мріями, не чуючи недоречних її зауважень, не помічаючи, що його розповідь Про кохання здається їй банальною, як приспів до застарілого романсу, і що простодушність та наївність двох недосвідчених у пристрасті молодих людей викликає у матері лише легкий жаль до них.

VI. Белізерове весілля

Джек прожив із "матір'ю лише тиждень, коли одного вечора його зустрів біля заводських воріт сяючий Белізер.

– Я такий радий, Джеку! Нарешті я знайшов компаньйона. Пані Вебер його бачила, він їй підходить. Справа залагоджена. Скоро ми одружимося.

І саме вчасно. Наш бідолаха Белізер геть перевівся, схуд, адже кінчалось літо, на вулицях з'явилися хлопчики-сажотруси та продавці каштанів, а це загрожувало ще більше віддалити його щастя. Для бродячого торговця ці вуличні кочівники уособлюють зміну пір року так само, як для сільських жителів – перелітні птахи. Надто покірний долі, щоб нарікати, він лише тужливо гукав: "Капелюхи! Капелюхи! Капелюхи!" – аж плач брав. Ой, неспроста бувають такими тужливими крики бродячих торговців: ці

люди вкладають у незначні слова усю тривогу, весь біль свого страдницького життя. Найважливішою у їхніх вигуках є інтонація. Уявіть, як по-різному можна вигукувати: "Беру лахміття!" І який несхожий цей бадьорий вигук уранці на той самий, але монотонний, протяглий, здавлений крик увечері, коли лахмітник повертається додому!.. Джек, що мимохіть завдав страждань другові, зрадів приємній новині майже так само, як і Белізер.

- Чудово! А я не міг би його побачити?

- Чом би й ні? Він ось, - відповів Белізер, показуючи на здоров'я, що стояв за декілька кроків. Той був у сорочці й робочих штаних, на плечі тримав молота, а під пахвою - скоченого шкіряного фартуха. Його винятково невиразне, сонне, спите обличчя ховалося за густою, кошлатою, неохайною і ніби вилинялою бородою, через яку він скидався на одного з тих завсідників Моронвалевої гімназії, котрого невдахи називали "чоловіком, що читав Прудона". Якщо зовнішня схожість свідчить і про схожість вдачі, новий Белізерів компаньйон на ім'я Ріберо не повинен би бути лихою людиною, але він напевне був ледачим самовдоволенням невігласом і п'яницею. Джек не став ділитися своїми сумнівами з торговцем капелюхами, котрий не міг натішитися своєю новою знахідкою і від надміру почуттів раз по раз без видимої причини тиснув Джекові руку. До того ж пані Вебер уже схвалила Белізерів вибір, а це було головне. Щоправда, ця славна жінка керувалася тими самими мотивами, що і Джек: бачачи радість свого обожнювача, вона не відважилась бути надто вимогливою і, заплющивши очі на непривабливу зовнішність претендента, не маючи вибору, мусила погодитись і на такого майбутнього компаньйона.

Наступні два тижні перед весіллям у дворах робітничих передмість Менільмонтан, Бельвіль і Ла Віллет лунали радісні, як ніколи, вигуки: "Капелюхи! Капелюхи!" Лунали дзвінко і весело, мов переможне заливисте півняче кукурікання на світанку, мов античний вигук "Гіменей! О Гіменей!", що злітає з недосвідчених уст. І ось він настав - незабутній великий день. Попри всі доводи пані Вебер Белізер вирішив відгуляти весілля на всю губу, і сталіні кільця на його червоному вовняному гамані розійшлися до краю. Зате яке ж то було бучне весілля!

Буржуа спочатку одружуються в мерії, а на другий день вінчаються в церкві, зате простолюди, не маючи вільного часу, об'єднують обидві названі церемонії й відбуває їх за один день. Для цього довгого стомливого обряду робітники майже завжди вибирають суботу, щоб у неділю спочити. Бачили б ви приміські мерії у цей освячений таким звичаєм день! З самого ранку перед ними вилаштовуються в чергу фіакри й фургони, заповнені коридори цих установ заповнюють більші чи менші весільні кортежі, і всі учасники урочистих церемоній годинами вистоюють у великій приймальні. Весільні групи переміщуються, боярини знайомляться і часом виходять заморити черв'ячка, наречені крадькома роздивляються й стиха обговорюють одна одну, а родичі, аби згаяти час, півголосом балакають про те та про се. Незважаючи на потворні меблі, голі стіни й нудні об'яви, муніципалітет все ж таки справляє глибоке враження на бідняків. Потерті плюшеві сидіння на стільцях, високі стелі в залах, судовий виконавець. із

ланцюгом на животі, урочистий помічник мера – усе тут і лякає їх, і розважає. Урочиста церемонія, що надає шлюбу законної сили, для них немов вельможна, але малознайома дама, котра раптом має прийняти їх у своєму салоні. Мушу сказати, що в передмісті Мельмоптан серед численних весільних кортежів, котрі перетнули двір мерії тієї незвичайної суботи, найпримітнішим був кортеж Белізера, хоч на наречений і не було білої і сукні, побачивши яку всі жінки кидаються до вікон, а вуличні роззяви збуджено перемовляються. Як і належить удові, пані Вебер наділа темно-синю сукню того відтінку, що називається "індиго" і який дуже цінують особи, що люблять, усе поважне й надійне; через руку в неї була перекинута вовняна шаль, а на голові красувався пишний чепчик, прикрашений квітами і стрічками, що майоріли навколо сяючого вмитого обличчя овернянки. Вона йшла в парі з Белізеровим батьком, щуплявим метким жовтолицим дідком із гачкуватим носом. Його безнастанно мучили напади кашлю, і майбутня невістка ледве його вгамовувала, щосили розтираючи йому спину. Через кілька кроків та процедура знову повторювалась, звісно, порушуючи урочистий поступ кортежу: пари раз у раз зупинилися, наштовхувалися одні на одних і перечікували, поки у старого мине напад злосчастного кашлю.

Белізер виступав у другій парі, йдучи об руку з понурою овділою сестрою із Нанта з такими самими кучерями та гачкуватим носом, як і в її батечка. Що ж до Белізера, то цього дня його не впізнали б навіть постійні клієнти. Куди й поділися набрякла синя вена посеред лоба, глибокі страдницькі зморшки на його щоках та вічно розтулений рот, який, здавалось, безмовно завжди кричав "ой-ой!..". Високо підвівши голову, погарнішавши, він гордо ступав у пошитих на замовлення величезних, до блиску начищених черевиках, таких широких та довгих, що наш наречений скидався в них на ковзаняра з берегів Зейдер-Зе. Та байдуже! Белізер більше не мучився; йому здавалось, ніби в нього вирости нові ноги, і його обличчя сяяло подвійним щастям. Поруч із Белізером, рука в руці, ішов синок пані Вебер, велика голова якого здавалася іще більшою через буйну завивку, секрет якої відомий тільки перукарям передмістя. Белізерів компаньйон, котрого ледь умовили хоч на день розлучитися з молотом та шкіряним фартухом, пекар, хазяїн пані Вебер, і його зять, у яких на бичачих шиях між коротко стриженим чубом і сукняним коміром випинали червоні загривки жиру, гордо йшли у химерних, залежаних у шафах, надто рідко одягних сурдутах з негнучкими у ліктях рукавами. За ними – подружжя Левендре, Белізерові брати й сестри, сусіди, друзі і в кінці – Джек. Його мати, пані де Барансі, погодилася вшанувати молодят своєю присутністю па урочистому обіді, але не відважилася цілий день трудити ноги у весільній процесії.

Після товкотнечі у мерії та нескінченного чекання, через яке у багатьох запрошених походило животи, бо було вже далеко за полудень, кортеж рушив до Венсенемкого вокзалу, звідки треба було ще їхати поїздом. Весільний обід мав відбутися в Сен-Манде в одному з ресторанів на проспекті Бель-Ер, зім'ятий папірець з адресою ресторану лежав у глибині Белізерової кишені. Така застережливість аж ніяк не була зайвою, бо на галявині біля узлісся розташувалося п'ятеро чи четверо

однаковісінських закладів, та ще й з однаковими вивісками: "Весільні обіди", причепленими на павільйончиках і рундучках, повитих привабливою зеленню.

Коли весільна процесія прибула до ресторану, його зала була ще зайнята, і Белізерові гості вирішили тим часом прогулятися навколо Венсенського озера – цього Булонського лісу бідноти. Безліч інших весіль (одні гості вже стали з-за столу, а інші наливали одне одному просто неба) розсипали на зелених галявинах білі жіночі сукні, чорні сюртуки та мундири військових і ліцеїстів – без них і справді не минає жодної такої події. Всі сміялися, співали, розважалися, пили й обжиралися, вищали, ганялися одне за одним, водили хороводи й танцювали кадриль навколо шарманщиків. Чоловіки надівали жіночі капелюшки, жінки – чоловічі. За загорожами, скинувши сюртуки і накидки, одні гралися в піжмурки, інші цілувалися, якась дружка пристібала молодій відірвану шлярку на сукні. Ох, ті білі, накрохмалені й підсинені сукні! Як тішились ними бідні дівчата, волочачи по траві їхні шлейфи і уявляючи себе, хай навіть лише на один день, елегантними дамами. Бідняки люблять такі утіхи: їм хочеться хоч у мріях відчувати себе багатими, піднятися над своїм становищем у суспільстві, зрівнятися з улюбленцями щедрої долі, до яких в їхній душі завжди жевріє заздрість.

Белізер та його гості сумно бродили по пилюці серед Гіменеевих весільних гулянь і напихалися бісквітами й печивом, очікуючи на жаданий бенкет. Звичайно, вони також були не проти повеселитися – і читач незабаром сам у цьому переконається, – але поки що голод сковував усі їхні пориви радості. Нарешті один із посланих у розвідку представників Белізерового племені сповістив: "Все готове, час сідати за стіл", – і молоді разом зі своїми гостями заквапились до ресторану.

Весільний стіл було накрито в просторій залі, поділеній грубо розмальованими розсувними перебірками на кілька приміщень, прикрашених однаковими дзеркалами й позолотою. Тут було добре чути все, що робилося в сусідніх залах: сміх, дзенькіт склянок, перегукування з офіціантами, нетерплячі дзвінки... З вікон виднівся невеликий садок з деревами, висадженими у шаховому порядку, а в ресторанній залі стояла така задуха, наче у передбаннику. Так само, як і в мерії, спочатку гостей опанувала несмілива шанобливість, – надто незвичним був довгий, заставлений приборами стіл, по краях якого пишалися штучні помаранчеві гілки, якісь незбагненні споруди, зелені й рожеві солодощі у вазах... І все те, призначене для безперервних весіль, стояло тут незмінно роками, і все те було засаджене незчисленними поколіннями мух, які й тепер не давали спокою, хоча офіціанти й відганяли їх серветками як тільки могли. Пані де Барансі чомусь не з'являлася, і гості, ще трохи почекавши її, стали всідатися. Молодий хотів було сісти поруч з дружиною, але його сестра з Нанта заявила, що тепер так не заведено і навіть якоюсь мірою непристойно, молоді, мовляв, повинні сидіти одне навпроти одного. Так і зробили, щоправда, після довгої суперечки, під час якої старий Белізер, повернувшись до своєї новоспеченої невістки, в'їдливо запитав її:

– Послухайте, ви! А як на вашу думку належить сідати? Як ви сиділи з паном Вебером?

На що різнощиця хліба незворушно відповіла, що вона виходила заміж у себе на батьківщині, весілля гуляли на фермі, і вона сама того дня подавала на стіл. Отож старий проковтнув близня, але неважко було помітити, що Белізерову рідню не тішить цей шлюб і що навіть найрозкішніший весільний бенкет не повернув би їй доброго гумору. Одруживши старшого сина, вона позбулася дійної корови, – втратила найнадійніше джерело прибутку. Спочатку їли мовчки. Воно їй не дивно: всі зголодніли, та ще їй дуже ніяковіли через присутність у залі набундючених офіціантів у чорних фраках. Белізер пробував умилювати їх своєю доброю усмішкою, але де там! Що не кажи, а якісь дивні вони, оті офіціанти з приміських ресторанів, – нахабні бліді обличчя з густими обвислими баками, хоч і пом'яті, проте глузливі, суворі і владні. Тільки глянеш на них і мимоволі подумаєш, ніби то щонайменше колишні префекти, змушені виконувати плебейські обов'язки. А скільки неприхованої зневаги було в їхніх очах, коли вони блимали на бідноту, на горопах, для котрих замовлено обід з розрахунку сто су на рота! Ота величезна сума – цілих сто су! – яку захоплено повторював кожен з гостей і яка оповивала Белізера ореолом величі (він міг дозволити собі викинути цілих сто франків на одне застілля!), викликала у офіціантів лише презирство, багатозначне переморгування та холодну байдужість при обслуговуванні гостей. Один із них, стоячи поблизу Белізера, нестерпно гнітив його, навівав на нього якийсь забобонний страх, а другий, стоячи за спиною Белізерової дружини, свердловив його таким лихим оком, що добряга Белізер, аби уникнути його погляду, узяв покладене ліворуч від свого прибору меню і вже вдесьте перечитував його. То було не меню, а справжнісінький феєрверк! Поряд із звичними всім відомими словами: "качка", "ріпа", "виризка", "квасоля" красувалися величні й незрозумілі назви міст, прославлених битв, прізвища полководців: "Маренго", "Ришельє", "Шатобріан", "Барігуль", що приголомшували і бродячого торговця, і його гостей. Подумайте тільки – їм зараз усе це подаватимуть їсти! Важко навіть уявити обличчя тих бідолах, коли, тримаючи на підносі дві тарілки з супом, офіціант їх запитував: "Суп з раками чи пюре кресі?" – або, вказуючи на дві пляшки іспанського вина, знову питав: "Херес чи пакаре?" Це нагадувало світську гру, під час якої вам пропонують вибрати назву однієї з двох квіток, які уособлюють невідомих вам панн. Як тут бути? Кожен вагався і нарешті відповідав навздогад. А втім, можна було й не вибирати: у всіх тарілках була та сама трохи солодкувата, ледь тепла юшка, а в пляшках – жовтаве і каламутне пійло, яке нагадувало Джекові "шипшиновий напій", котрим поїли гімназистів у Моронвалевому закладі. Гості злякано презиралися, кожен нишком поглядав на сусідів, аби події питися, яку зі склянок різної форми й величини подають вони офіціанту. І тільки Белізерів новий компаньйон, не огинаючись, безтурботно вийшов із складного становища: він пив усе з однієї склянки – найбільшої. Та все ж типи збентеження і побоювання осоромитися кинули холодну тінь на весільний стіл і, скувавши гостей, отруїли початок урочистого обіду. Першою оговталася різнощиця хліба. Ця чудова жінка, що ніколи не втрачала здорового глузду, незабаром підвела голову і сказала синові:

– Не соромся, синку, їж усе, що тобі до вподоби. Нам це недешево обійшлося, тож

наїдайся.

Її мудрі слова миттю вплинули на усіх гостей, за столом залупав сміх, веселіше захрумкотіли щелепи, і всі наввипередки стали просити то те, то інше, а найчастіше – хлібницю. Тільки Белізерові родичі не веселилися. Молодші перешіптувалися й тайкома гиготіли, а старий батько розбалакував скрипучим хирлявим голосом та глузливо пирхав, косячись на сина, котрий, ніби й не помічаючи того, був уважним і шанобливим до батька і раз у раз нагадував молодій: "Підклади у батькову тарілку!", "У батька порожня склянка!" Бачачи усе те жадібне її хиже кодло, що глузливо переморгувалося й перешіптувалося, інші гості мимохіть думали: "І як ото вдалось пані Вебер вирвати бідного торговця капелюхами з їхніх пазурів?" Потрібна була справді чудодійна сила кохання, щоб здійснити такий переворот у його житті. Та хай там як, усе вже позаду, і мужня жінка почувала в собі досить сили, щоб узяти на себе цілковиту відповідальність за чоловікову долю, не лякаючись уїдливих лихих пі ехидних натяків з усіх боків, а крім того, спокійно, широко усміхаючись, підкладати все нові страви в тарілку свого малого й підбадьорювати його:

– Їж, не соромся, синку!

За столом уже стало зовсім весело, коли раптом поти шурхотіння шовку, широко розчинилися двері й на порозі ресторанної зали постала Іда де Барансі – поривчаста, усміхнена, вродлива і осяйна.

– Вибачте, люди добрі, моя карета ледве повзла. До того ж це так далеко! Мені здавалося, дорозі не буде кінця...

Рада нагоді похизуватись своїм вбранням, вона наділа найкращу сукню – така можливість з'явилася у неї вперше за цілий місяць, відколи вона оселилася з сином. Ніде правди діти: Іда справила неймовірне враження. Невимушеність, із якою вона сіла на стілець поряд з Белізером, недбало кинула рукавички і, поманивши пальцем офіціанта, попросила меню, викликала у всіх присутніх щире захоплення. Бачили б ви, як вона втерла носа отим чванькуватим офіціантам! Одного з них вона упізнала – саме того, що наганяв страху на Белізера. Колись він слугував в одному із таких закладів на бульварах, де вона іноді вечеряла з д'Аржантоном після спектаклю.

– О, виявляється, ви тепер тут?.. І що ж ви можете подати мені?

Вона голосно сміялася, високо піднімала оголені під широкими рукавами руки, щоб від них відпливла кров і вони здавалися білішими, дзвеніла браслетами, розглядала себе в дзеркалі навпроти, посилала пучками повітряні поцілунки синові. Потім попросила лавку під ноги, сельтерської води з льодом, одне слово, поводитися, як бувала особа, звикла до ресторанів. Тепер за столом лунав лише її голос – усі інші гості притихли, як і на початку прошеного обіду. Молодші Белізерові брати відверто роздивлялись жадібними очима Ідині браслети, намагаючись визначити їх вартість, а решта запрошених знічено мовчали і боялися навіть поворухнутися, – ця дама сковувала їх не менше, ніж офіціанти. Джек також не був настроєний оживляти застілля. Усі оті шлюбні церемонії навівали йому мрії про його особисте кохання й майбутнє, і його зовсім не цікавило все, що відбувалось навколо.

- Ой, щось тут у вас невесело!.. - раптом заявила Іда де Барансі, вдосталь натішившись своїм легким тріумфом. - Вище носа, мій Бельчику, хай йому пек! Ану, зачекайте...

Вона встала, взяла в одну руку свою тарілку, а в другу - свою ж таки чарку і вигукнула:

- Я хочу помінятися місцями з панною Белізер!.. І я не сумніваюся, що її чоловік не буде скаржитися на таке сусідство.

Це було сказано так мило, щиро й поблажливо і, почувши Ідині слова, Белізер так зрадив, а малий Вебер так заверещав, коли мати підняла його із стільця, що ніякове мовчання, порушуване тільки цоканням виделок, поступилося веселому пожвавленню, і обід нарешті став справжнім весільним бенкетом. Гості охоче їли, тобто уявляли, ніби вони їдять. Офіціанти снували навколо столу і, ніби фокусники, виявляли чудеса спритності, годуючи двадцять осіб одною качкою або одним курчам, нарізаним так уміло, що кожному не лише дісталось по шматочку, а й можна було попросити добавки. Зелений горошок по-англійськи градом сипався на тарілки гостей так само, як і квасоля по-англійськи, яку готували на краю столу, тут же солили, перчили і підсмачували однією (та ще й якою олією!). Готуючи і перемішуючи цю сумнівну страву, офіціант криво всміхався. Але найбільшою утіхою було шампанське! Крім Іди де Барансі, котра немало його випила на своєму віку, решта гостей чула лише назву цього чарівного вина, саме слово "шампанське" було для них символом багатства, розкішних будуарів, прийомі її, що їх влаштовує аристократія. Про нього вже давно перешіптувалися за столом, його чекали, на нього чатували, нарешті, коли подали десерт, офіціант приніс пляшку із сріблястою шийкою і приготувався відкорковувати її миленькими обценьками. Не пропускаючи нагоди приверну пі до себе увагу, попозувати, Іда перелякано затулила руками вуха; дивлячись на неї, і інші жінки приготувалися до оглушливого вибуху. Та ніякого вибуху не сталося. Корок було видобуто із пляшки цілком спокійно, без посірілу, як будь-який інший корок, і офіціант, піднявши пляшку високо над головою і скоромовкою повторюючи: "Шампанське!.. Шампанське!.. Шампанське!.." - кинувся бігом навколо столу. До нього потяглися келихи, і тепер він показав фокус із бездонною пляшкою. Піни у ній вистачило також на цілих двадцять осіб, - на дні кожного келиха опинилося трохи терпкої рідини, яку всі набожно куштували малесенькими ковточками, та й у пляшці, напевне, щось залишилося, бо Джек, сидячи навпроти дверей, бачив, як офіціант, виходячи, вихилив решту в свою горлянку. Та байдуже, слово "шампанське" має такі чари, н кожній його краплиночці для француза приховано стільки веселощів, що серед гостей відразу запанувало радісне пожвавлення. Серед Белізерових родичів це вилилося в черговий напад небаченої зажерливості. Вони хижо накинулися на стіл, і все, що можна, запихали в кишені - помаранчі, цукерки, згіркле печиво, - бурмочучи: "Краще забрати, ніж покинути офіціантам".

Несподівано серед сміху й перешіптування в руки пані Белізер передали таріль із штучними цукерками, серед яких сиділо немовля з рожевого й голубого цукру - без цієї

"страви" для молодії не минає жодне з таких весіль. Проте завдяки малюкові Веберу з великою завитою головою цю славну жінку важко було збентежити такими грубуватими жартами. Вона сміялася найголосніше, а Белізер зашарівся до самих вух.

Потім почалися пісні. Першим підвівся Белізерів новий компаньйон; звелівши поглядом усім мовчати, він поклав на серце руку і хрипким голосом розчулено затяг романс, популярний у 1848 році, "Трудись і сподобишся Бога".

Творця землі, Господні, діти,

Трудитесь на власній ниві...

Ну й проноза цей компаньйон! Зразу зметикував, що заспівати, аби потішити працююче подружжя, в домі якого поселився. Доспівавши пісню "Трудись і сподобишся Бога" і не бажаючи справляти надто похмуре враження на присутніх, він затяг веселішу пісню:

Ми в Шаронні зайдемо до Савара,

Перехилимо там по одній...

Він знав сотні таких пісеньок. Добрячого компаньйона знайшли Белізери! Які чудові вечори проводитимуть вони в дамі на вулиці Пануайо!

Тим часом офіціанти, безумовно, помітили, як загребуші руки Белізерової рідні почистили стіл, бо одним махом було прибрано рештки їжі, а стола розібрано на частини й віднесено вбік. Бенкет закінчився! Гості оторопіло переглядалися. Над ними й навколо них бушувала вакханалія інших весіль. Лунали пісні, угиналась від танців підлога. Хтось обізвався:

- А чому б і нам не потанцювати?

Воно-то так, але музики коштують добрячих грошей... Хтось запропонував танцювати під музику, яка долинала із усіх боків, де відбувалися інші весілля. Та, на біду, скрипки й корнет-а-пістони, кадрили, польки, мазурки і екосези зливалися у суцільний нерозбірливий хаос звуків.

- Ах, якби тут було піаніно! - зітхала Іда де Барансі, пробігаючи пальцями по меблях із таким виглядом, ніби вміла грати на ньому.

Пані Белізер також була не проти потанцювати, але заборонила чоловікові робити будь-які додаткові витрати. Та все ж таки бродячий торговець раптом зник із своїм компаньйоном і через п'ять хвилин з'явився у супроводі сільського музики. Сівши на невисокому помості з великою пляшкою вина, поставленою між ногами, він приклав скрипку до підборіддя з таким виглядом, ніби ладен був грати скільки душі завгодно, хоч і до ранку.

- Нумо, лаштуйтеся у танок, панове!

Тут жінки завбачливо пообв'язувалися хустками, аби вберегти свої сукні від масних рук кавалерів, і завихрилися в танці. Молода до кадрили додавала па із бурре, і тому в оздобленій позолоченими розетками ресторанній залі повіяло духом сільського гуляння. Та й не дивно, адже весілля справляли у передмісті, на тій межі, де стикаються й перемішуються сільські і паризькі традиції й звичаї. Тільки Джекова мати скидалася тут на білу ворону, що звалилася з підхмарних висот в гущину простолюду,

та навіть і їй попри всі її панські замашки тут усе так подобалося, що мимоволі спадало на думку, чи не знайшла вона серед цих людей щось близьке серцю, щось таке, що нагадувало їй про далеку юність, від якої лишилися невиразні спогади. Вона сміялася, кружляла у танці, пустувала, ставила всіх у коло, розставляла пари для кадрили і котильйону. Шурхіт її шовкової сукні і побрязкування браслетів викликали в присутніх захоплення й заздрість.

Таки веселе було весілля у Белізера! Молодий, радий своїм новим черевикам, хвацько витанцьовував, плутаючи всі фігури кадрили. В сусідніх приміщеннях, прислухаючись, казали: "Ото веселяться!"

Офіціанти раз у раз заносили карафки з підсолодженим вином, в прочинені двері заглядали сторонні. Незабаром, як і завжди на таких весіллях, з'явилися непрохані гості. Їх ставало все більше і більше. Уся та юрма гицала, горлала, як не в себе пила, і молода не на жарт стурбувалася, чим усе це для них скінчиться, але тут, на щастя, пекар, її хазяїн, оголосив, що бере всі витрати на себе.

Тим часом надходив світанок. Малюк Вебер, загорненим у вовняну материну шаль, давно похропував на широкій лавці. Джек не раз уже робив матері знаки, що час її и, але вона, захоплена веселощами, вдавала, ніби нічого не помічає: є такі щасливі натури, які скрізь уміють знаходити для себе розваги. Того вечора Джек нагадував літнього татуса, котрий марно намагається забрати з гулянки спою легковажну дочку.

– Ходімо, вже пізно!

Але вона пролітала повз нього в хтозна-чийх обіймах.

– Зараз!.. Почекай трохи!

Однак весілля ставало дедалі нестримнішим, і Джек червонів за материну поведінку. Белізерів компаньйон зовсім розперезався і, поки колишня пані Вебер цнотливо танцювала бурре, пішов по руках, не випускаючи з рота люльки.

Зрештою Джекові пощастило схопити матір на льоту, загорнути її у велику накидку з відлогою і посадити в останній фіакр, що повільно котив дорогою. Незабаром пішло й подружжя Белізерів, залишивши своїх веселих гостей. У цей ранковий час ще не ходили ні поїзди, ні тим паче омнібуси, тож молоді вирішили повертатись додому пішки через Венсенський ліс. Белізер ішов об руку із дружиною, несучи малюка на руках. Ранкова прохолода освіжала і бадьорила молодожонів, особливо після задухи у зловісно похмурому в цей світанковий час ресторані. У залитому туманом садку виднілись великі цебри для миття посуду й склянок, валялися купи порожніх пляшок та шматки тюлю й серпанку, відірвані під час танців від суконь підборами танцюристів. Тимчасом як на нижньому поверсі усе ще цигикали скрипки, напівсонні, очманілі офіціанти з незмінними сардонічними масками на обличчях відчиняли на другому поверсі вікна, вибивали килими, кропили водою підлогу – починали готувати нові декорації для чергових вистав. Посоловілі, виснажені, бліді люди шукали якого-небудь повозу, інші, чекаючи першого поїзда, засинали просто на лавках перед дверима ресторану. При оплаті рахунків біля стойки спалахували суперечки, виникали сімейні сцени, сварки і навіть бійки. На щастя, Белізер із дружиною незабаром були вже далеко від тих жертв

весіль. Щасливі, поважні, з високо піднесеними головами, вони швидко простували вогким від ранкової роси путівцем, а навколо лунав пташиний щебет та перешіптування листя у верхівках дерев. Ідучи довжелезним проспектом Бель-Ер, затіненим розквітливими акаціями, вони, зрештою, дісталися Парижа. Шлях був неблизький, але вони не помітили цього. Малюк усю дорогу спав, довірливо притуливши велику голову до грудей бродячого торговця, і не прокинувся навіть тоді, коли його близько шостої ранку поклали в їхній кімнаті у лозове ліжечко. Молода зразу ж скинула синю красиву сукню та заквітчаний весільний чепчик, переодяглася і наділа великий фартух з нагрудником. Для неї не було вихідних. Хліб завжди треба людям. І вона, не гаючись, вирушила у свій щоденний ранковий обхід квартир. Поки її син та чоловік як убиті спали, вона весело і бадьоро гукала під дверима своїх клієнтів: "Кому хліба? – ніби кваплячись повернути усі витрати на бучне весілля.

Минуло небагато часу, і нове подружжя переконалося, що їхній новий компаньйон – ледащо і що, взявши його до себе на постій, вони ускочили у велику халепу. Уже й на весіллі Белізер помітив, що Рібєро охочий до випивки. А за тиждень впливла па поверхню і решта його пороків; найбільшими серед них були його непроторенні лінощі, що в'їлися в його душу, як бруд у руки, позбавивши його здатності працювати. За фахом слюсар, Рібєро, приставши до Белізерів, не виходив з дому без молота на плечі та шкіряного фартуха під пахвою, проте жодного разу ніхто не бачив, щоб він щось робив. Свого завжди згорненого фартуха він лише по кілька разів на день використовував замість подушки, коли після тривалого сидіння у шинку його хилило на сон десь на бульварній лавці чи на підлозі приготовленого до знесення будинку. Що ж до молота, то це був лише невід'ємний його атрибут. Рібєро тримав його на плечі, як установлена на міських площах статуя Рільництва, що тримає ріг достатку, з якого, проте, нічого не сиплеться. Щоранку, покидаючи свою комірчину, він потрясав тим молотом і заявляв: "Піду шукати заробітку!" Але, мабуть, і той його жест, і хрипкий голос, що виривався із заростей його розкошленої бороди, і налиті кров'ю припухлі очі відлякували будь-яку роботу, бо вона ну ніяк йому не траплялася, і він тільки гайнував час, тиняючись передмістям та швендяючи з одного шинку до другого. "Метався наче тигр у клітці", як кажуть паризькі робітники, порівнюючи таких роботяг із звіром, якого їм доводилось бачити в зоосаду, де вони зрідка бували в неділю.

Спочатку Белізер та його дружина терпіли мовчки.

Їхній компаньйон мав такий поважний вигляд і так гарно співав "Трудись і сподобишся Бога!". Проте він їв як не в себе, мотався, як тигр у клітці, поки молодята з ранку до вечора день у день гнули спину, а в кінці тижня не приносив ні гроша. І подружжя нарешті не витримало. Рознощиця хліба вважала, що немає чого з ним панькатися, вигнати його, викинути на вулицю, на смітник, де його, напевне, й підібрав Белізер, якому в той час не терпілося чимшвидше знайти компаньйона. Але, ставши добрішим завдяки щастю, яким тішився у власній сім'ї, взутий у нові черевики бродячий торговець, він благав дружину почекати ще трохи. Коли єврей справді

великодушний, то його милосердю немає меж.

- Хтозна, - казав Белізер, - а може, ми його перевиховаємо. Може, він зміниться?

Вони домовились, що коли Ріберо повертатиметься, тримаючись за стіни, і не володатиме язиком, йому не даватимуть їсти; для п'яниці, який після випивки і теля з'їв би, то було відчутною карою. Ото комедія: заходячи, він щосили старався йти рівно, вітався, не розтуляючи рота, але рознощицю хліба не проведеш: коли він простягав їй свою тарілку, вона нерідко накривала його мокрим рядном:

- І вам не сором сідати за стіл у такому вигляді?.. Думаєте, я не бачу, що ви знову під мухою?

- Хіба?.. - вдавав здивованого Белізер. - А мені здавалося...

- Годі! Я знаю, що кажу. Ану, підводьтеся! Геть на солому! Та хутчіше!..

Компаньйон підводився, брав молота й фартуха і, щось белькочучи на своє виправдання та розпачливо поглядаючи на гарячий суп, як побитий пес, йшов спати у свою комірчину, де до шлюбу тулився Белізер. П'яний, він не бешкетував, а його густа, неохайна, скуйовджена борода приховувала безвольний рот розбещеної дитини.

Коли він виходив, Белізер казав, накопильюючи товсті губи:

- Ну, годі... Не сердься... Дай йому хоч трохи поїсти.

- А-а-а... Знаю я тебе!.. Тільки й слухай...

- Останній раз... Ну, не гнівайся...

Дружина якийсь час іще опиралася. Кожна проста жінка, котра працює не менше за чоловіка, терпіти не може чоловіків-нероб. Та зрештою дружина поступалася, і Белізер радо ніс у компаньйонову буду повну тарілку супу. Повертався він звідти завжди зворушений.

- І що ж він тобі сказав?

- Знаєш, його так шкода, він такий пригнічений... Він не може знайти роботи й каже, що п'є з горя, бо мусить сидіти на нашій шиї.

- А що ж йому заважає знайти її?

- Його нібито не хочуть наймати, бо він не має чистого одягу. Каже, якби ми його зодягли...

- Красненько дякую! Ми його вже одягали... Навіщо він продав сюртука, якого ти, нічого мені не сказавши, замовив йому?

На це Белізерові нічого було відповісти. Та незважаючи ні на що, ці добрі люди робили ще одну спробу, - купували для Ріберо нову робочу блузу й штани. Одного чудового дня він ішов з дому в новій свіжій білизні та в хустці, турботливо пов'язаній на його шиї рознощицею хліба, і десь зникав, а через тиждень його знаходили голого й босого непробудно п'яним у комірчині. Єдине, що йому вдавалося врятувати після чергового краху, був його молот і шкіряний фартух. Після кількох таких вибриків компаньйона подружжя Белізерів лише чекало нагоди, щоб спекатися приبلуди, котрий не тільки нічим не допомагав сім'ї, а й каменем висів на шиї в цих бідолах. Це мусив визнати навіть добряга Белізер, котрий частенько скаржився на Ріберо своєму другові Джеку, а той краще, ніж будь-хто інший, розумів його горе, бо й сам завів собі

вкрай непевного компаньйона. Проте на свого компаньйона, чи то пак компаньйонку, Джек не міг скаржитися, – надто гаряче він любив її...

VII. Іда нудьгує

Їдучи вперше з матір'ю до Етьйоля, Джек і радів, і хвилювався. Він пишався тим, що знову живе з матір'ю, але знав, яка вона язиката, нерозумна, нестримана у словах і вчинках. Він побоювався, що мати не сподобається Сесіль, боявся несподіваного прозріння, швидких і суворих оцінок, що їх дає молодь людям старшого віку, навіть не завжди розуміючи їх. Та через кілька хвилин після зустрічі його напруження трохи вляглося. Якщо не рахувати дещо зверхнього звернення Іди до дівчини "дочко" і її фамільярних обіймів, то все відбувалося досить спокійно. Однак після смачного обіду Ідина поважність розвіялася, мов дим, вона за звичкою стала вульгарно сміятися, аби лише показати свої гарні зуби, розповідала одну за одною неймовірні пригоди своєї юності, і Джек відчув, що в нього знову тривожно стискається серце. Сита і збуджена, вона ненастанно дивувала своїх слухачів. Старий лікар мав родичів у Піренеях і, почувши про це, Іда зітхнула:

– Ах, Піренеї!.. Гаварні, гірські потоки, льодовики!.. Років п'ятнадцять тому я побувала там з одним другом сім'ї, графом де Касаресом, він іспанець, брат відомого генерала... Як згадаю: ото навіжений! Я через нього разів двадцять мало в'язи собі не скрутила. Якось мчимося четвериком гірською дорогою у Домоні, коні не біжать – летять над землею, а в кареті – ціла купа пляшок шампанського! Ну, й витівник же він був, отой любчик-граф!.. Я познайомилася з ним у Біарріці за таких потішних обставин!..

Щойно Сесіль сказала, що вона обожнює море, як Іда знову підхоплювала:

Ах, крихітко ви моя! Якби ви його бачили так, як я, неподалік від острова Пальма однієї штормової ночі.. Сиджу я в корабельному салоні з капітаном – брутальний був тип, мушу сказати, – він вимагає, щоб я випила склянку пуншу, а я відмовляюся й відмовляюся... Зрештою, той негідник розлючується, аж сатаніє, розчахує кормове вікно, хапає мене за шкірки – він був страшенно дужий! – і тримає мене над водою! А надворі гроза, дощ періщить, гримить, блискає, хвилі, як гори!.. То був просто жах!

Джек намагався урвати сумнівні Ідині спогади, та як кожна часточка розсіченого черв'яка і далі живе й звивається, так і материні розповіді щоразу починалися знову з того самого місця, на якому Джек уривав їх. Та все ж Сесіль ставилася до матері свого друга з незмінно приязною шанобливістю. Її турбувала лише явна занепокоєність Джека. Займаючись з лікарем, він, бідолашний, аж на лиці змінився, коли Сесіль запропонувала Іді:

– Чи не погуляти нам у садку?

Здавалося б, що тут незвичного? Проте, уявивши їх наодинці, Джек невимовно злякався. Боже мій, що мати ще їй наплете?! Лікар щось пояснював, а Джек не спускав очей із нареченої та матері, які походжали алеєю у саду. Сесіль – гнучка, струнка,

стримана, як і всі по-справжньому елегантні жінки, – зачіпала подолом рожевої спідниці голівки розквітлого чебрецю, що ріс по краях доріжки; Іда – велична і все ще приваблива – вражала манірністю і крикливим вбранням, яке доповнював капелюшок із пір'ям, що лишився від розкішних її туалетів. Вона то йшла скоком, ніби дівчисько, то несподівано зупинялася і креслила розкритою парасолькою широкі кола в повітрі. Говорила вона сама. Слухаючи її, Сесіль час від часу підводила своє вродливе обличчя і дивилася вгору, на вікно, де виднілися нахилені одна до одної кучерява голова учня і сива шевелюра учителя. Вперше урок здався Джекові надто довгим, і повеселішав хлопець тільки тоді, коли, прогулюючись лісовими стежками, відчув на своєму лікті руку Сесіль. Чи знайоме вам відчуття, коли порив вітру напинає туге вітрило стрімкого вітрильника і той мчить, розтинаючи хвилі, мало не злітаючи у повітря, аж у вухах свистить? Ідучи об руку із Сесіль, щось подібне щоразу відчував Джек. У такі хвилини йому здавалося, що він здолає всі перешкоди на своєму шляху, вивчиться, здобуде бажаний фах, і все те – завдяки благодетельному впливу кохання, яке витало над ним у тих незбагнених сферах, де бушують вихори долі. Але того дня материна присутність порушувала це відчуття. Іда не розуміла кохання; вона сприймала його або чимось до смішного сентиментальним, або розвагою, схожою на прогулянку. Показуючи лікарю на закоханих, вона то хихотіла і гмукала, то, спираючись на лікареву руку, з багатозначним глибоким зітханням казала: "Ах, лікарю, яка то чудова річ – молодість!.." Та найнеприємніші були її напади страху, чи не порушено правил добропристойності, бо тоді вона починала гукати молодих людей, вважаючи, що вони надто усамітнюються: "Діти! Не відходьте від нас!.. Ми повинні нас бачити!" І при цьому багатозначно витріщала очі.

Кілька разів Джек помічав на Рівалевому обличчі гримасу незадоволення: мати явно дратувала добрягу Рівалю. Та хай там що, ліс був прекрасний, Сесіль – ніжна й приязна, а слова, якими вони обмінювались, зливались із дзижчанням бджіл, з бринінням мошви над дубами, із щебетом птахів, дзюркотінням струмків та шелестом листя, тож потроху бідний юнак забув про присутність своєї нестерпної компаньйонки. Проте Іда була не :і тих, хто надовго дасть спокій, з нею тільки й чекай на вибух. Гуляючи лісом, вони заглянули до лісника. Тітонька Аршамбо засипала свою колишню хазяйку щирими компліментами, жодним словом не згадуючи д'Аржантона, – здоровий глузд селянки підказав їй, що про нього говорити не слід. Але зустріч із цією доброю жінкою, котра так довго була свідком її життя у Вільшанику, розбурхали спогади колишньої "пані д'Аржантон". Не доторкнувшись до частування, похапцем приготовленого тітонькою Аршамбо у вітальні, вона несподівано вийшла і покwapливо, ніби її хтось кликав, сама пішла дорогою до свого колишнього дому. їй хотілося знову побачити "Parva domus".

Дикий виноград ще більше розрісся і, повивши башточку при будинку з низу до даху, зовсім приховав її від очей. Гірша, мабуть, не було, – усі віконниці були щільно зачинені, над садом висіла тиша, ґанок заріс травою, на якій не виднілося жодного сліду людської ноги. Іда на хвилину спинилася, ніби прислухаючись, що їй шепоче

німе, але таке красномовне каміння, потім відламала гілочку ломиноса, що звисив через паркан міріади маленьких білих зірочок, сіла на сходинки ґанку і, заплющивши очі, довго вдихала її пахощі.

- Що з тобою? - стривожено запитав Джек, нарешті знайшовши матір.

Іда підвела мокре від сліз обличчя.

- Дрібниці... Трохи розчулилась... Тут у мене так багато поховано.

І справді, сумний безмовний будинок з латинським написом над дверима нагадував склеп. Джекова мати втерла сльози, але не повеселішала до самого вечора. І марно Сесіль, якій сказали, що пані д'Аржантон розлучилася з чоловіком, намагалася лагідною запобігливістю згладити болісне враження від побаченого, марно Джек, намагаючись відігнати її сумні спогади про минулі роки, ділився з нею планами на майбутнє.

- Знаєш, сину, - сказала вона, повертаючись із сином того вечора на вокзал Еврі, - я нечасто їздитиму туди. Для мене це занадто боляче: надто свіжа ще рана.

Її голос тремтів. Отже, після всього, що заподіяв їй той чоловік, після всіх образ і принижень вона все ще любила його.

Іда не їздила до Етьйоля кілька неділь підряд. Віднині Джеку доводилося ділити свій вихідний, присвячуючи Сесіль лише першу його половину, а потім квапитися до Парижа, аби не лишати на вечір матір саму, і через це він втрачав найкраще: прогулянки в лісі, щирі розмови з коханою, коли вони у сутінках сиділи на лавці в садку. Покинувши лісову тишу, юнак повертався вечірнім поїздом у порожньому задушливому вагоні і знову поринав у гамір недільного передмістя. Переповнені омнібуси; тротуари, захаращені столиками перед кав'ярнями, де цілі сім'ї - матері, батьки й діти - попивали пиво і гортали журнали з малюнками; юрми людей, що стояли, задерши голови, і дивилися на велику зелену кулю, завислу над газовим заводом; метушня й товкотнеча на вулицях - усе це так відрізнялося від нещодавно покинутої сільської тиші та спокою, що в Джека паморочилося в голові і тоскно нило серце. Проте малолюдна вулиця Пануайо багато чим нагадувала провінцію: перед під'їздами діти гралися в волан, а у дворі великого притихлого будинку консьєрж і кілька сусідів тішилися прохолодою, яку підтримували частим поливанням двору. Коли Джек повертався з Етьйоля, мати переважно вела в коридорі розмови із подружжям Левендре. В неділю Белізер із дружиною вирушали по обіді за місто і поверталися аж опівночі; вони охоче брали б із собою й пані де Барансі, але та соромилася з'являтися з ними на людях: надто бідні вони були. До того ж її більше приваблювала компанія балакучих нероб Левендре. Ідина сусідка по коридору, кравчиня за фахом, уже два роки не бралася до роботи - все чекала, коли їй пощастить придбати швейну машинку за шістсот франків - саме так, і ні на су менше! А її чоловік, колишній ювелір і власник майстерні, теж заявляв, що не має наміру гнути на когось горба. Жалюгідне подружжя перебивалося тим, що їм вряди-годи перепало від родичів, і, ледве зводячи кінці з кінцями, обоє вічно були невдоволені, завжди чимось обурювалися, нарікали на життя й на цілий світ. Іда відразу знайшла спільну мову із цими покидьками, охоче співчувала

їм, упивалася їхнім лицемірним захопленням, лестощами, яких ті не шкодували, сподіваючись вивудити в неї необхідні їм шістсот франків або суму, достатню для відкриття чоловікової майстерні. Адже Іда сказала їм, що лише тимчасово перебуває в скруті, варто тільки їй захотіти, і вона знову стане дуже багатою. Скільки задушевних звірянь, скільки зітхань чув темний задушливий коридор!

– Ох, пані Левендре!..

– Ох, пані де Барансі!..

А сам Левендре, розробивши власну систему політичного устрою країни, пишномовно ділився нею з обома жінками, і, ніби вторячи йому, із комірчини, де спав п'яний Ріберо, гучно лунало монотонне хропіння.

Іноді Левендре вирушали в неділю до родичів або друзів, а то, заощаджуючи на вечері, відвідували обіди, що їх влаштовували франкмасони. У такі дні, рятуючись від нудьги, туги й самотини, Іда йшла до "читальні" пані Левек, і Джек, заздалегідь знаючи, де вона може бути, безпомилково знаходив її у тій комірчині. То була маленька крамничка із підсліпуватим вікном, напхот напхана пропахлими пліснявою книжками із зеленими спинками, захаращена всілякими брошурами, ілюстрованими журналами двотижневої давності, солдатськими газетками вартістю в одне су і малюнками мод, виставленими у вітрині. Повітря і денне світло проникало сюди лише крізь відчинені двері зі склом, обклеєним різнобарвними папірцями. Там мешкали стара-престара жінка; манірна й неохайна, вона з ранку до вечора майструвала з кольорових стрічок прикраси на зразок тих, які ще можна іноді побачити на ридикюлях наших бабусь. Подейкували, що пані Левек спізнала крайніх часів: мовляв, за Першої імперії її батько був не абищо особою – чи то придворним воротарем, чи то консьєржем при якомусь палаці.

– Я хрещениця герцога Данцигського!.. – з поважним виглядом заявляла вона Іді.

Пані Левек належала до тих решток минулого, котрих інколи ще можна зустріти у найвіддаленіших кварталах, куди, мов морська хвиля, їх щодня викидає Париж. Так само, як і запорошені книжки у крамничці, – усі ті розрізні романи з люстриновими спинками і порваними сторінками – її розмови були сповнені романтичних, але вельми побляклих спогадів про минулу велич. Чарівне видовище блискучої імперії, кінець якої вона ще застала, навіки залишило в її очах сяючий відблиск, і вона так піднесено промовляла слова "панове маршали", що перед вашим зором мимоволі виникали ряди розшитих золотом мундирів, пишних султанів на головних уборах, аксельбантів і шапок, опушених білим горностаєм. А скільки вона знала різних випадків з життя імператриці Жозефіни, скільки пам'ятала влучних словечок дружини маршала Лефевра! Та найчастіше й найохочіше вона розповідала про пожежу в австрійському посольстві тієї ночі, коли княгиня Шверценберг влаштувала свій славнозвісний бал. Складалося враження, що все життя старої було освітлене загравою тієї широковідомої пожежі; пані Левек і досі бачила, як у відблисках вогню миготять постаті видатних маршалів і декольтованих дам з високими таліями, з грецькими і римськими зачісками, та як імператор у зеленому сюртуці і в білих лосинах ніс на руках по охопленому

полум'ям саду непритомну пані Шварценберг.

У компанії цієї напівбожевільної баби схиблена на знаті Іда де Барансі почувала себе як риба у воді. І поки вони сиділи у темній крамничці, тішачись дзвінкими іменами герцогів та маркізів, як тандитники тішаються дзвоном старовинних виробів з міді або виглядом пошкоджених коштовностей, туди іноді заглядав якийсь робітник, аби купити газетку за одне су, або ж яка-небудь робітниця чи домогосподарка, яким кортіло дізнатися, чи надійшов наступний випуск захоплюючого роману з продовженням. А довідавшись, що надійшов, віддавали за нього два су, хоча їм залежно від віку доводилося відмовляти собі як не в тютюні, то в пучку редиски. Та чим не пожертвує парижанка, пожадлива до такого чтива, аби тільки проковтнути нову порцію пригод Горбаня чи Монте-Крісто. На жаль, пані Левек мала онуків, котрі шили лівреї для служників Сен-Жерменського передмістя (як вона казала, "кравців високородної знаті") і двічі на місяць запрошували її на обід. У такі неділі Іді де Барансі лишалося тільки одне – копатися у "книгозбірні" пані Левек. Тут лежали цілі купи розрізнених томиків, облізлих, замацаних брудними пальцями книжок із зачитаними, потертими сторінками, між якими нерідко траплялися крихти та масні плями – красномовне свідчення того, що читали їх за їдою. Видно було, що вони побували в руках і ледачих дівок, і недбалого приміського парубоцтва, дехто з яких, пообписувавши сторінки безглуздими міркуваннями й зауваженнями, навічно засвідчив рівень своїх літературних смаків.

Згорбившись, Іда сиділа біля вікна і читала романи, аж доки їй не паморочилося в голові. Читала, аби тільки мі про що не думати й ні за чим не жалкувати. Та й не дивно – у великому, населеному робітниками будинку їй було все чуже; життя, що вирувало у будинку навпроти, викликало у її сина бадьорість і запал до роботи, а в неї – нестерпну нудьгу і огиду до всього. Вічно зажурена жінка, що від зорі до зорі шила, сидячи біля вікна, й бідолашна стара, що тільки й повторювала: "Щасливі, хто у таку погоду живе за містом!" – наганяли на неї ще більшу нудьгу: одна – безмовними, а друга – тужливими наріканнями. Спекотного літнього дня під ясным голубим небом навколишні злидні здавалися ще безпросвітнішими, а недільна тиша та безгоміння, що їх порушувало тільки далеке тельнякання дзвону, котрий скликав віруючих на вечірню, та попискування ластівок не тільки не заспокоювали – гнітили її. І тоді вона поринала у спогади. Колишні прогулянки, поїздки у каретах, розваги на лоні природи – усе це воскресало у її пам'яті, повите жалем, немов позолочене останнім промінням вечірнього сонця. Та найгіршими були спогади про недалекі роки, проведені в Етьйолі. О, яке то було життя! Веселі обіди й вечері, гучні голоси гостей, нескінченні розмови на італійській терасі, і він, прихилившись до стовпа, закинувши голову й простягти уперед руку, при місячному світлі читає:

Я вірую в кохання, як у Бога!..

Де він тепер? Що робить? Як він міг за три місяці не написати їй жодного рядка, не поцікавитися, що з нею? Книжка вислизала з Ідиних рук, і вона сиділа задумано, з невидючими очима, аж поки не повертався син. Коли Джек приходив нарешті додому, вона силкувалася усміхнутись йому, але безладдя в кімнаті, недбалість у матеріному

одязі відразу видавали її. Колись чепурна й кокетлива, мати днями тинялася поверхом у вицвілому пеньюарі та стоптаних капцях; вечеряти було нічого.

- Бачиш, я нічого не зварила. Така нестерпна спека, така задуха!.. До того ж я геть занепала духом...

- Занепала духом? Чому? Тобі недобре зі мною? Ти, мабуть, нудьгуєш?

- Та ні, я не нудьгую, звичайно... Хіба я могла б нудьгувати, коли зі мною ти, Джеку?

І вона гаряче його цілувала, ніби намагалася, вчепившись за сина, утриматися на краю безодні.

- Ходімо де-небудь повечереємо, - пропонував Джек. - Може, трохи розвієшся.

Але Іді бракувало найголовнішого: можливості приодягтися, дістати з шафи своє вбрання, надто вишукане, надто вигадливе у її теперішньому становищі. Для того щоб носити його, потрібно було мати карету або принаймні жити в іншому кварталі. Для прогулянок по цих убогих вулицях передмістя вона одягалася якнайскромніше. Та все ж у її вбранні щоразу було що-небудь шокуєче: глибокий виріз корсажа, надто завите волосся, занадто широкі складки на спідниці... І Джек зумисне напускав на себе поважність, ніби захищаючи своєю неприступністю рідну матір, котра більше скидалася на коханку. Вийшовши з дому, вони потрапляли в потік дрібних буржуа і робітників у вихідному одязі, які довгою чередою повільно рухалися вулицями й бульварами, де знали напам'ять усі вивіски. То була бурлескна мішанина відкритих чесних облич і химерних пик, поморщених між плечима сюртуків, зісповзлих низько на спини шалей, одягу, пошитого за давноминулою модою, бо його одягають лише у вихідні для прогулянки містом. Після салюту і феєрверків гомінливий натовп розтікається по тротуарах. Але неділя закінчується, і на обличчя людей знову падає тінь турбот про завтрашній день, заздалегідь накладаючи на них відбиток втоми. Джек із матір'ю рухалися в людському потоці, потім заходили до якогось ресторанчика у Баньйоле чи Роменвілі і, обоє смутні, замовляли вечерю. Вони намагалися не мовчати, щось розповідати про себе, але розмова не клеїлась, і це було чи не найтяжчим у їхньому співжитті. Надто надовго розійшлися були їхні життєві дороги, надто несхожими були їхні долі! Зніжену Іду обурювали грубі скатерті з абияк випраними плямами з-під вина, вона бридливо витирала свої склянки та прибор, а Джек, звиклий за довгі роки до найнепривабливіших сторін бідності, майже не помічав неохайного сервірування. Зате в нього що не день пробуджувався гострий проникливий розум, і його щораз дужче вражала материна вульгарність. Вона й раніше була неосвіченою, але принаймні трималася природно, а тепер, після тривалого перебування серед недолугих "талантів", перейняла д'Аржантонові ефектні пози, словечка, різкий незаперечний тон. До того ж у неї з'явилося оте його: "Я... А я!.." Отим "я" у неї починалася кожна розмова, незмінно закінчуючись недвозначним зневажливим жестом, мовляв: "Скажи спасибі, що я взагалі розмовляю з тобою, нещасним, нікчемним робітником..." Завдяки диву людської перейнятливості чоловік і жінка, проживши кілька років разом, стають дивовижно схожими, і Джек із жахом помічав на

материному обличчі гримаси свого "ворога"; у неї навіть з'явилася крива д'Аржантонова посмішка, яка за часів зацькованого Джекового дитинства вкидала хлопчика в жах. Певне, жодному скульпторові не корилася так слухняно навіть м'яка глина, як корилася віршомазу, одержимому бажанням володарювати, покірна його волі Шарлотта.

Довгими літніми вечорами Іда й Джек любили гуляти в Бют-Шомон – великому, дещо похмурому парку, нещодавно розбитому на давніх висотах Монкофона. Там було споруджено безліч гротів, штучних водоспадів, колонад, місточків, перекинутих через яри, а по схилах пагорба збігали соснові переліски. Той міський сад, якому, на думку Іди де Барансі, рукотворні красоти надавали щось романтичне, здавався їй грандіозним. Вона з насолодою волочила довгий поділ сукні по посипаних піском алеях, захоплювалась екзотичною рослинністю, руїнами, на яких охоче написала б своє ім'я. Потім, нагулявшись, вони піднімалися до вершини гори і сідали на лавку, з якої відкривався чудовий краєвид. Унизу під їхніми ногами стелився сизий у сутінках Париж, що проглядав крізь серпанок туману й пилу. Столиця нагадувала велетенську чашу, над якою здіймалися теплі випари і невиразний гомін. Пагорби за передмістями викреслювали у вечірній млі величезне півколо, з одного боку якого височів Монмартр, з другого Пер-Лашез, а замикав його Монкофон.

Поблизу розважалися парижани. На заокруглених алеях між рядами навкіс висаджених дерев кружляли під музику дрібні крамарі, а вище, на схилах гір, що zostалися за межами рукотворного парку, серед облізлих кущів та червонувато-жовтих залисин на зеленій траві розсипались сім'ї робітників. Батьки й діти порозлягалися на траві, бігали і з'їжджали зі схилів, запускали великих паперових зміїв; вечірню тишу порушували тільки їхній дзвінкий сміх та веселі вигуки, що далеко розносилися в лункому повітрі. Дивна річ: чудовий парк, розбитий серед робітничих кварталів так, ніби імперія хотіла полестити жителям Ла Віллетт і Бельвіля, здавався робітникам надто доглянутим, надто пригладженим, їм більше були до душі давні круті пагорби, що нагадували заміську природу. Іда не без зневаги поглядала на всі ті витівки простолюду, і сама її поза, і те, як знеможено спиралася вона лицем на долоню, як неуважно креслила парасолем візерунки на піску, немовби промовляли: "Яка нудьга!" Джек був безсилий розвіяти материн нескінченний смуток. Йому хотілося завести знайомство з якою-небудь новою, не дуже вульгарною родиною, де мати зблизилася б із жінками, з котрими могла б ділитися своїми наївними мріями та поверховими міркуваннями. Одного разу йому здалося, ніби він знайшов те, що шукав. Це трапилося саме в міському саду Бют-Шомон. Попереду йшов у темній куртці згорблений старий, що явно прибув із провінції, поряд із ним – двоє дітлахів, до яких він нахилився з таким зацікавленням і незмінним терпінням, на яке спроможний тільки дідусь.

– Десь я бачив цього чоловіка, – промовив до матері Джек. – Ну, звичайно!.. Я не помилився... Це Рудик.

І справді, то був дядько Рудик, але такий постарілий і згорблений, що колишній учень заводу Ендре не стільки впізнав свого майстра, скільки здогадався, побачивши

його внуків: незграбна, майже квадратна товстунка нагадувала Зінаїду в мініатюрі, а якби на хлопчика надіти митницького кашкета, то він був би копією Манжена.

- Ти ба! Наш хлопчисько...- обіззався добрий старий, помітивши Джека, що підходив ближче, і на його змарнілому, поораному глибокими зморшками обличчі засвітилась журлива усмішка.

Лише тепер Джек помітив на Рудиковому капелюсі широкий креп і, боячись роз'ятрити свіжу рану, не наважувався ні про кого його питати. Та ось на повороті паркової алеї виринула Зінаїда. Змінивши рясну сукню на міську спідницю, а герандський очіпок на паризький капелюшок, вона здавалася ще огряднішою. Справжня тумба, що сяяла добрودушністю. Вона спиралася на руку свого Манжена, колишнього бригадира, котрий тепер дістав вищий чин і був переведений до паризької митниці. На Манжені був мундир із тонкого сукна і золоті нашивки на рукавах. О, як пишалася Зінаїда цим красенем офіцером, як вона, мабуть, кохала свого Манженчика, хоча напевне тримала його у шорах і щоразу сама відповідала за нього, не даючи й рота йому розтулити. Та, як видно було, Манжен не скаржився на своє життя, - його відкрите обличчя світилося щастям, і він дивився на дружину такими закоханими очима, що не було ніякого сумніву: якби йому ще раз довелося сватати Зінаїду, то тепер він узяв би її й без посагу. Джек відрекомендував матір, і всі гуртом попростували далі, розбившись на дві групки. Джек, стишивши голос, запитав Зінаїду:

- Що сталося? Невже пані Клариса?..

- Так, два роки тому вона померла страшною смертю - утопилася в Луарі. Нещасний випадок, - відповіла Зінаїда і пошепки додала: - Ми так тільки кажемо: "нещасливий випадок", - задля батька, але ви добре її знали, Джеку, і розумієте: не трагічна випадковість була причиною її смерті - вона, наклала на себе руки з горя, не маючи сил пережити розлуку з Нантцем... І є ж такі чоловіки!.. Наче приворотним зіллям тебе напоять!..

Зінаїда, щира душа, і не здогадувалася, що від її слів у Джека скніє серце і він неспроста, зітхаючи, поглядає на матір.

- Бідний тато...- вела вона далі. - Ми боялися, що він не перенесе її смерті... А він же й не здогадується, які було насправді... А то б... Коли Манжена перевели до Парижа, ми забрали батька до себе, і тепер живемо разом у Шароні, на Бузковій вулиці - зеленій, тихій, з обох боків садки... Це аж біля митницьких казарм. Сподіваюсь, ви його провідаєте, Джеку?.. Ви ж знаєте: він завжди вболівав за свого "хлопчика"... Може, хоч вам пощастить розговорити його. Бо до нас він і словом ніколи не озивається... Тільки дітьми трохи тішиться... Отакі-то справи... Ходімо ближче до них, батько кілька разів уже оглядався. Він здогадується, про кого мова, і не любить цього.

Іда жваво розмовляла про щось із Манженом, але, побачивши Джека, наче язика проковтнула. Про що ж таке цікаве вона розповідала? Дядько докинув лише одну фразу, і все стало ясно.

- Атож, атож, він такий балакун! А як він уминав гречаники!..

Джек зрозумів, що йдеться про д'Аржантона. Іду запитали, як ведеться її

чоловікові, і вона, рада поговорити про нього, відразу розбалакалася на цікаву для неї тему. Вона палко розповідала про його видатний поетичний дар, літературну боротьбу, його помітне місце у французькій літературі, про сюжети драм і романів, що роїлися в його голові, а її нові знайомі, нічогісінько не розуміючи, лише з чемності мовчки слухали.

Прощаючись, вони домовилися зустрітися знову. Джек був на сьомому небі, він сподівався, що матері буде приємніше спілкуватися із Зінаїдою та її чоловіком, ніж зі старою Левек чи неробами Левендре. До того ж Манжен займав вище суспільне становище, ніж сім'я Белізерів. Отож юнак іноді став ходити разом з Ідою до Зінаїди і там, у тісній, типовій для передмістя квартирці побачив на каміні тих самих, що й у Ендре, морських коників, ті самі мушлі й морські губки. На стінах – малюнки на євангельські теми із колишньої Зінаїдиної кімнати, а під глухою стіною – величезну шафу із залізною окантовкою. Одне слово, вся обстановка бретонського житла перекочувала в зону міських укріплень і надавала квартирі на околиці міста сільського вигляду. Джеку подобалося це житло: тут усе дихало чистотою й провінційною добропорядністю. Та незабаром він помітив, що мити нудьгує в товаристві працюючої і надто бездоганної, на її думку, Зінаїди. Помітив, що в цьому домі, так само, як і скрізь, куди водив матір, її не полишали туга й відраза, що їх вона висловлювала трьома їдкими словами: "Тут смердить роботягами!"

Будинок на вулиці Пануайо, його коридор, кімната, яку вона займала разом із сином, хліб, який їла, – усе, здавалося їй, мало свій присмак, було просякнуте особливим духом, що стоїть у перенаселених біднотою кварталах великих міст, де чути запах фабричного диму, людського поту. "Тут смердить роботягами!" Варто було їй відчинити вікно – і той дух піднімався з двору, варто було вийти з будинку – і на вулиці на неї віяло важкими випарами; люди, з якими їй доводилося зустрічатися, її рідний син після повернення із заводу в замащеній блузі – усе поширювало дух бідності, через який її опановувала така туга й огида, що вона ладна була накласти на себе руки.

VIII. Котрий із двох?

Якось увечері Джек, повернувшись додому, застав матір дуже збудженою – очі в неї блищали, лице горіло, де й поділись її млявість, байдужість, що не на жарт почали непокоїти його!

– Мені написав д'Аржантон! – з порога йому заявила мати. – Так, дорогий мій, цей добродій відважився надіслати мені листа!.. Чотири місяці не писав жодного слова, ні разу не поцікавився, що зі мною, а тепер побачив, що я не біжу до нього, і не витримав... Він, бачте, після короткої подорожі повертається до Парижа, і якщо я маю в ньому потребу, то він до моїх послуг.

– Сподіваюсь, ти не маєш у ньому потреби? – не спускаючи очей з матері, схвильовано запитав Джек.

– Чи я маю в ньому потребу?! Хіба ти не бачиш? Я чудово обходжуся без нього... Це

він, сам як перст, не може без мене жити... Він же ні на що не спроможний, і тільки й уміє, що перо в руці тримати. Але ж і комедіант!..

- Ти йому відповіси?

- Я, відповім?.. Нахабі, що посмів підняти на мене руку?.. О-о-о! Ти мене, не знаєш... Дякувати богу, я ще маю трохи гордості!.. Я навіть не дочитала його листа. Пошматовувала на клаптики й викинула геть. Красенько дякую! Не на таку напав! Так не поводяться з жінкою, котра виросла в замку, звикла до розкошів... Та байдуже! Тільки цікаво було б побачити, як він без мене живе. Ну й гармидер там, мабуть... Хіба що... О ні! Це неможливо! Де ще знайдеться така дурепа, як я?.. Ясно одне: він нудьгував, інакше не поїхав би аж на два місяці до... до... Як же називається та місцевість?..

Вона спокійно витягла з кишені "пошматованого й викинутого" листа і знайшла потрібну їй назву.

- О так! Він їздив на води, у Руая... Безглуздя, та й годі! Для нього ж води протипоказані... А, хай робить, що хоче! Це мене вже не стосується.

Джек почервонів від сорому за материну брехню, але промовчав. Цілий вечір він відчував, як Іда метається по кімнаті, чисто по-жіночому намагаючись гарячковою діяльністю відвернути свою увагу від якихось невідступних думок. Як і в перші дні перебування у нього, вона жваво прибирала в кімнаті, підмітала підлогу і, заклопотано походжаючи з кутка у куток та похитуючи головою, щось докірливо бурмотіла. Час від часу вона підступала до сина і, спираючись на спинку стільця, на якому сидів схилений над книжками Джек, пригортала його, гладила по голові.

- Який ти в мене молодчина, мій любий! Як сумлінно завжди працюєш!

Навпаки, сьогодні він працював абияк. Йому не давало спокою те, що творилося у материній душі.

"Чи мене вона зараз цілує?" - думав він мимоволі.

Його підозри виявилися марними. Одна дрібничка, і стало ясно: минуле знову заповнило серце цієї злосудної жінки, - Іда цілий вечір наспівувала улюблений романс д'Аржантона "Вальс листя", що його той часто бринькав на піаніно, не запалюючи світла, у сутінках.

Кружляй, кружляй ошаленіло,

Кружляй, опале жовте листя!

Сентиментальний, тягучий приспів, останні ноти якого вона розтягувала ще більше, ніж належало, переслідував її як наслання. Іда то змовкала, то знову мугикала який-небудь рядок, котрим немов позначалися її думки. Не лише слова, а й мелодія навівали Джекові болісні, гіркі й ганебні спогади. О, якби він смів, яку жорстоку правду кинув би він у обличчя цієї навіженій жінці! Як йому хотілося обурено шпурнути в кошик для сміття усі ті зів'ялі букети, усе те сухе і опале листя, що й досі ще кружляє у її дурній голові! Але то була його мати. А він любив її, прагнув силою своєї поваги до неї навчити її поважати саму себе і тому нічого їй не казав. Проте це перше попередження про небезпеку сповнило його душу муками ревнощів, знайомими людям, які відчувають

зраду. Він дійшов до того, що, вирушаючи з дому, пильно придивлявся до її обличчя, а повертаючись, намагався з посмішки, якою вона зустрічала його, вгадати її думки. Він боявся, що мати опиниться цілком у полоні марень, яким так часто піддається нічим не зайнята жінка. А він же не мав жодної можливості тримати її під своїм наглядом. Адже вона – його мати! Жодній душі він не зізнався б, що не довіряє матері. Тим часом Іда після д'Аржантонового листа стала приділяти більше уваги господарству: прибирала в кімнаті, готувала синові вечерю і навіть витягла на світ божий книгу для записів витрат, де було безліч пропусків і білих, плям. Але підозри не полишали Джека. Він знав, що пильність обманутих чоловіків жінки часто присипляють ніжною турботливістю, увагою, і з отих знаків потаємних докорів сумління можна точно визначити день, коли на них звалилася біда.

Якось, коли він повертався з роботи, йому здалося, ніби Гірш та Лабассендр, ідучи об руку, повернули за ріг вулиці Пануайо. Що їм тут треба, так далеко від редакції їхнього журналу й набережної Августинців?

– До нас ніхто не приходив? – запитав він у консьєржа і з ухильної відповіді зрозумів, що його обманюють, що проти нього уже зріє нова змова.

Наступної неділі, коли Джек повернувся з Етьйоля, Іда була так поглинута читанням, що навіть не почула, як він зайшов до кімнати. Звиклий до її манії ковтати будь-які романи, він не надав би цьому значення, якби мати похапцем не сховала якусь брошуру, що лежала в неї на колінах.

– Ох і налякав же ти мене!.. – вигукнула вона, перебільшуючи свій переляк, аби відвернути синову увагу.

– Що ти читала?

– Та нічого... Всякі нісенітниці... Як почувають себе наші друзі: лікар, Сесіль? Ти передав від мене поцілунки любій дівчинці?

Але що більше вона говорила, то більше проступали крізь тонку прозору шкіру на її обличчі червоні плями – в Ідиній вдачі було щось дитинне: брехала вона не задумуючись, але вкрай невміло. Невідривний синів погляд бентежив, не давав їй спокою, аж дратував, і вона, не витримавши, підвелася.

– Ти хочеш знати, що я читала?.. На, дивися.

Джек упізнав атласну обкладинку журналу, яку вперше побачив у кочегарні "Кідна", тільки тепер той був багато, певно, вдвоє, тонший і надрукований на низькосортному тонкому жовтуватому папері. Було очевидним, що журнал належить до видань, які не скуповуються. Що ж до його змісту, то все лишилося без змін: та сама недоладна пишномовність, гучні й пустопорожні заголовки, безглузді дослідження на соціальні теми, маячня з претензією на науковість, нездарне віршування. Джек навіть не відкрив би тієї збірки нісенітниць, якби під назвою журналу його увагу не привернув великий, заголовок на початку змісту:

Р О З Р И В

Лірична поема віконта Аіморі д'Аржантона

Починалося це так:

Куди? Не мовивши і слова на прощання!

Куди? Не обернувши голови!

Куди? Навіть не глянувши на кинуту домівку

Куди?..

Далі тяглося близько двохсот довгих щільних рядків, що зачорнили сторінки, як нудна проза. І то був лише вступ. А щоб читач не сумнівався, про кого йдеться, у кожному куплеті повторювалося ім'я Шарлотти.

Джек знизав плечима і кинув журнал на підлогу.

- І отой негідник набрався совісті надіслати тобі свою базгранину?

- Як бачиш... Цей номер хтось залишив декілька днів тому внизу, в консьєржа, - невпевнено сказала Іда. - Тільки не знаю хто.

Вони помовчали. Іда вмирала від бажання підняти журнал, але не відважувалась. Зрештою вона недбало нахилилась і підбрала його з підлоги. Помітивши її жест, Джек запитав:

- Сподіваюсь, ти не зберігатимеш тут це абищо? Вірші нікудишні.

Мати випросталась:

- Я так не вважаю!

- Облиш, матусю! Скільки б він не лопотів крилами, аби здаватися схвильованим, скільки б не белькотів і не кудикав, нас не зворушує тут жодне слово.

- Не будьмо упередженими, Джеку. - її голос затремтів. - Бог свідок: я знаю д'Аржантона краще, ніж будь-хто; знаю усі вади його вдачі, я багато вистраждала з його вини. Як людину я його не захищаю. Але його поезія - то зовсім інше. Не лише я вважаю, що у Франції ще не було поета, котрий би так умів зворушувати серця... Так, так, мій любий! Саме зворушувати серця!.. На це був здатний ще Мюссе, але йому не вистачало піднесеності, ідеалу... З цього погляду "Кредо кохання" незрівнянне. Та все ж, на мою думку, вступ до "Розриву" ще зворушливіший. Молода жінка рано-вранці в бальній сукні йде з дому, зникає у тумані, навіть не попрощавшись, не обернувши голови...

Джек не міг стримати обурення:

- Але ж ця жінка - ти! І тобі відомо, як ти пішла, за яких обставин!

Її аж затрусило:

- Дорогий мій, даремно ти мене принижуєш, даремно допікаєш, нагадуючи про ті "обставини". Зараз ідеться тільки про поезію, а я, гадаю, розуміюсь на ній краще, ніж ти. Навіть якби пан д'Аржантон образив мене в сто разів дужче, я й тоді, не вагаючись, твердила б, що він - один з літературних світочів сучасності. І дехто з тих, хто не шанує його тепер, колись із гордістю казатиме: "Я його знав... Я сидів у нього за столом..."

І вона велично вийшла до кравчині Левендре, своєї вічної повірниці.

Джек сів за книжки - навчання було єдиною розрадою в біді, бо наближало його до Сесіль, - і незабаром почув за стіною голосне читання, захоплені вигуки і, судячи з гучного сякання, жіночий плач.

"Тримаймося... На обрії ворог..." - подумав бідолашний юнак.

І він не помилився.

Аморі д'Аржантон нудьгував без Шарлотти не менше, ніж вона без нього. Необхідні одне одному жертва і кат кожне на свій лад відчували порожнечу власного існування без свого антипода. З першого ж дня розлуки віршомаз став у позу людини, враженої в саме серце, і надав своєму крупному блідому обличчю драматичного і навіть байронічного виразу. Тепер його зустрічали в пивницях і нічних ресторанах із цілою свитою підлабuzників та блюдолизів, з якими він розмовляв завжди про неї, тільки про неї. Йому кортіло, щоб і чоловіки, й жінки, що сиділи навколо, кивали одне одному: "Це д'Аржантон, великий поет... Його покинула коханка... Він шукає забуття".

Він і справді шукав забуття, вечеряв у місті, не ночував дома, та дуже скоро відчув утому від такого безладного і марнотратного існування. Дідько б його взяв, це, звісно, шикарно – стукнути кулаком по столу в нічному ресторані і крикнути: "Офіціанте! Порцію нерозведеного абсенту!..." – аби примусити провінціалів шепотіти з робленим жахам: "Він губить своє здоров'я... І все через жінку..."

Та коли здоров'я уже не те, коли, крикнучи: "Порцію нерозведеного абсенту!", – ти мусиш шепнути тому самому офіціанту: "Чимбільше води!", – то такий героїзм досить-таки сумнівний. За кілька днів д'Аржантон зіпсував собі шлунок, горезвісні "напади" стали турбувати його далеко частіше, і саме тоді Шарлоттина відсутність найбільше далася взнаки. Яка ще жінка витримала б його безупинне скигління, змогла б у точно визначені години прийому порошоків та відварів зілля подавати йому все те з не меншою шанобливістю, ніж п. Фагон подавав ліки великому королю? Він знову уявив себе дуже хворим і став украй вередливим. Боявся залишатися сам у квартирі і залишав ночувати в своїй кімнаті Гірша чи ще кого-небудь, і ті спали поблизу на дивані. Найгнітючішими для нього були вечори: навколо панувало безладдя, усе вкрила товстим шаром пилюка, яку вміють долати навіть такі жінки, як навіжена Іда. Камін не грів, лампа чаділа, під дверима свистіли протяги, і розпечений себелюб д'Аржантон, позбувшись звичних зручностей, до чого він був найчутливішим, щиро жалкував за своєю подругою. Він так старанно грав роль мученика, що, зрештою, відчув себе по-справжньому нещасливим. І тоді, аби розвіятися, спробував подорожувати. Проте, принаймні, судячи з його плаксивих листів, подорож йому не вдалася.

"Бідолашний д'Аржантон написав мені дуже сумного листа..." – із вдаваною стурбованістю, крізь яку прозирала зловтіха, казали один одному його приятелі-невдахи. Усім їм він писав "сумні листи". І оті його епістолярні послання заміняли йому "нищівні слова". Хоч би де він був, його мучила одна думка: "Ця жінка обходиться без мене, щаслива без мене, бо з нею живе її син. Він їй усе заміняє". І та думка доводила його до розпачу.

– Напиши про це поему, – підказав йому Моронваль, побачивши, що д'Аржантон повернувся такий самий засмучений, як і поїхав. – Тобі стане легше.

Д'Аржантон негайно сів до роботи і, не зраджуючи своєму правилу: писати, не правлячи, досить швидко заримував вступ до поеми "Розрив". Біда тільки в тому, що писання віршів не заспокоювало, а збуджувало його. За своєю звичкою все

перебільшувати він змалював ідеальний образ Шарлотти, далеко вродливішої і піднесенішої, – справжній тобі ангел! – ніж вона була в житті, і підніс її так високо, як тільки дозволяло йому його вимучене натхнення. Відтоді розлука стала для нього нестерпною. Як тільки в журналі було опубліковано пролог до поеми, він доручив Гіршеві та Лабассендру віднести один примірник свіжого номера на вулицю Пануайо. Закинувши цю принаду й остаточно переконавшись, що не може жити без своєї Лолотти, д'Аржантон вирішив завдати вирішального удару. Накрутивши чуба, нафарбувавши вуса та на помадившись, віршомаз найняв фіакра, що мав чекати на нього біля дверей Шарлоттиного будинку, і з'явився на вулицю Пануайо о другій годині пополудні, коли вдома бувають лише жінки, а з усіх заводських труб передмістя у небо піднімаються клуби чорного диму. Моронваль, котрий супроводив його, виліз, щоб переговорити з консьєржем, і відразу вернувся:

– Можеш іти... На сьомому поверсі, в кінці ко'идо'а... Вона там, вдома.

Д'Аржантон піднявся сходами. Він був блідіший, ніж завжди, серце йому калатало в грудях. О, яка ж незбагненна людська природа, якщо такі люди мають серце, та ще й здатне калатати в грудях! Щоправда, його схвилювала не так любов, як усе, пов'язане з нею: романтичний бік цієї поїздки, екіпаж, що стоїть на розі вулиці, як при викраденні, а головне, – вдоволена ненависть, почуття зловтіхи, що переповнювало його, коли він уявляв, як розгубиться Джек, повернувшись із заводу і побачивши, що пташка вилетіла із гнізда. Д'Аржантонів план був такий: він несподівано з'явиться перед Шарлоттою, упаде їй до ніг, скористається з її розгублення, хвилювання, викликаного його несподіваним приходом, пригорне її й скаже: "Ходімо, їдьмо звідси!" Потім посадить Шарлотту в фіакр і – з богом! Якщо вона не змінилася за три місяці, то, звичайно, не встоїть перед спокусою. Ось чому д'Аржантон не попередив свою Лолотту й тихо ступав коридором, де з кожної тріщини виглядали злидні, а з усіх дверей стриміли ключі, немов промовляючи: "Красти тут нічого. Можеш зайти пересвідчитись".

Навіть не постукавши, він швидко прослизнув у кімнату і таємниче промуркотів:

– Це я!..

Та як завжди, коли він намагався прибрати величної пози, його спостигло жорстоке розчарування. Замість Шарлотти перед ним постав Джек, котрий з нагоди родинного свята своїх хазяїв того дня не ходив на роботу, а натомість з головою поринув у навчання, тимчасом як Іда за звичкою по обіді спала у своєму алькові, намагаючись таким чином хоч на кілька годин забути вві сні про свою тугу, відпочити від виснажливого неробства. Зіткнувшись, чоловіки оторопіло дивилися один на одного. Цього разу віршомаз не мав переваг. Передусім він був у чужому домі, та й не так-то просто зверхньо розмовляти з вищим за тебе вродливим юнаком із гордим розумним обличчям, у якому прозирали деякі риси матері, а це ще дужче ятрило душу Ідиному коханцеві.

– Що вам тут треба? – запитав Джек, заступаючи д'Аржантону дорогу.

Той спочатку почервонів, потім поблід і ледве спромігся пробурмотіти:

– Я думав... Мені сказали, що ваша мати вдома.

- Вона справді вдома. Але вона живе зі мною, і ви її не побачите.

Обидві фрази були сказані тихою скоромовкою, у якій звучала однакова зненависть. Потім Джек погрозово ступив назустріч материному коханцеві, той позадував, і вони опинилися в коридорі. Отетерілий, приголомшений д'Аржантон, аби оговтатися і віднайти свою самовпевненість, як завжди, спробував стати у величну й поблажливу позу.

- Джеку, між нами давно виникло непорозуміння. Але тепер, коли ви стали дорослою й серйозною людиною, коли ви пізнали життя, цьому непорозумінню конче потрібно покласти край. Я подаю вам руку, дорогий хлопчику, чесну руку, потиск якої ніколи й нікого не зраджував.

Джек тільки знизав плечима:

- Навіщо нам ламати комедію, пане? Ви мене ненавидите; мені ви огидні...

- І відколи ж ми стали такими непримиренними ворогами?

- Гадаю, відтоді, як познайомились, пане. З самого малку, відколи я себе пам'ятаю, у моєму серці кипіла ненависть і огида до вас. Та й як нам не бути ворогами? Як інакше я можу вас назвати? Хто ви для мене? Де ви взялися на моєму шляху? І якщо за все життя я іноді думав про вас без гніву, то чи міг язгадувати саме ваше ім'я, не червоніючи з сорому?

- Це правда, Джеку, я визнаю, що в наших стосунках було багато фальші, неприпустимої фальші. Але ж ви не станете звинувачувати мене в тому, чому виною фатальний випадок, доля... У кожному разі, мій любий друже, життя - не роман... Не можна вимагати від нього...

Проте Джек урвав пустопорожні розмірковування д'Аржантона, на які той завжди був мастак.

- Ви маєте рацію, пане: життя - не роман; навпаки, це дуже серйозна річ, і саме так і належить до нього ставитись. Найкращий тому доказ - незаперечний факт, що в мене на обліку кожна хвилина, і для мене надто велика розкіш - марнувати час на базікання. Десять років моя мати була вашою підстилкою, вашою служницею, вашою річчю. Проте, що я вистраждав за оті десять років, мені не дозволяла говорити моя дитяча гордість, але облишмо це. Тепер мати зі мною. Вона повернулася до мене, і я утримуватиму її коло себе всіма доступними мені засобами. Я ніколи не віддам її вам... Та й навіщо вона вам здалася?.. Що вам від неї треба?.. У неї вже сивина в косах, на обличчі - зморшки. Надто багато їй доводилося плакати через вас... Вона вже не з тих гарненьких жіночок, не з тих коханок, що могли б тішити ваше марнославство. Це мати, моя мати, зоставте її мені!

Вони стояли один навпроти одного на похмурому брудному майданчику, куди час від часу долинав дитячий плач і родинні сварки, що не вгавали в цьому великому людському вулику. Важко й уявити більш підходяще оточення для принизливої, прикрої сцени, де за кожним словом стояла ганьба.

- Ви дуже помиляєтесь щодо моїх намірів, - заявив віршомаз, блідий як віск, незважаючи на свою самовпевненість. - Я знаю, яка горда Шарлотта і які скромні ваші

достатки... Мною керувало почуття давньої дружби. Мені хотілося подивитися, чи не потрібна вам моя допомога.

- Нам не потрібна нічия допомога. Мого заробітку цілком достатньо для нас обох.

- Ви стали дуже гордим, дорогий Джеку. Раніше ви таким не були.

- Це правда, пане. І тому ваша присутність, яку я раніше терпів, тепер для мене нестерпна... Попереджую вас, що я не бажаю далі терпіти вашу образливу для мене присутність.

Вигляд у Джека був таким рішучим і викличним, а погляд так явно підтверджував його слова, що віршомаз не відважився більше й рота розтулити і, намагаючись зберегти гідність, поважно став спускатися з сьомого поверху великого убогого житла робітників, де його елегантний костюм і старанно завитий чуб здавалися особливо недоречними і давали наочне уявлення про ті химерні зв'язки між людьми різного стану, які породжують стільки контрастів в усіх кінцях нашого химерного міста. Почекавши, поки д'Аржантон зникне з очей, Джек повернувся до кімнати, де на порозі чекала на нього бліда, розкуйовджена після сну Іда з набряклими від сліз очима.

- Я тут стояла...- тихо сказала вона. - Я все чула, все, навіть те, що я вже стара і що в мене зморшки.

Син підійшов до неї, взяв у свої долоні її обидві руки і подивився їй глибоко в очі.

- Він іще недалеко... Хочеш, я покличу його?

Вона вивільнила руки і, не задумуючись, підкоряючись одному з тих поривів, завдяки яким у неї ще збереглися рештки гідності, кинулася йому на шию.

- Ні, любий мій Джеку! Твоя правда: я - твоя мати, лише твоя мати, і ніким іншим бути не хочу.

Через кілька днів після цієї події Джек написав лікареві такого листа:

"Друже! Батьку!

Усьому настав край. Вона покинула мене, повернулася до нього. Відбулося це за таких жахливих обставин і так несподівано, що я й досі не можу прийти до тями після завданого удару. Гай-гай! Я змушений скаржитися на рідну матір... Почуття гідності вимагає мовчати про такі речі, але, на жаль, я не маю сили. Змалку я знав мале негрєня, котре часто повторювало: "Якби люди не вмiли зітхати, вони задихнулися б". Тільки тепер я збагнув усю глибину його слів. Мені здається, якщо я не напишу Вам цього листа, глибоко не зітхну, то горе, що важким тягарем налягло на моє серце, не дасть мені дихати, жити. Я навіть не маю сили дочекатися неділі. Цей день так далеко, до того ж при Сесіль я не наважився б заговорити... Я Вам, здається, розповідав про розмову з тим чоловіком. Відтоді я став помічати, що мати стала іще сумнішою, а ухвалене нею рішення непосильне для неї, і вирішив перебратися в інший квартал, щоб хоч трохи розважити її, розвіяти її тугу. Я усвідомлював: почався бій, і якщо я хочу виграти його, якщо я хочу зберегти матір біля себе, необхідно вдатися до будь-яких заходів, піти на будь-які хитрощі. Наша вулиця, наш будинок їй не подобались. Потрібно було знайти квартал, де спочивало б око, де їй легше дихалося б, аби вона

менше жалкувала за набережною Августинців. Отож я найняв у Шаронні на Бузковій вулиці затишний будиночок, що стоїть у глибині саду. У тому будиночку три нещодавно побілені невеличкі кімнатки, обклеєні шпалерами. Я обставив їх дещо вишуканішими меблями, ніж ті, що мав досі, витративши усі свої незначні заощадження (вибачте за такі подробиці, але я заприсягся собі нічого від Вас не приховувати), все, що я спромігся зекономити за півроку для складання іспитів і внесення плати за навчання. Проте я заздалегідь знав, що Ви схвалите ці витрати. Белізер і його дружина допомогли мені обладнати нове помешкання, допомагала й добра душа Зінаїда, – вони з батьком живуть на тій самій вулиці, і я розраховував, що з цими людьми буде веселіше моїй бідній мамі. Усе це робилось таємно, усе готувалося, наче несподіваний подарунок закоханого, оскільки в новому турі війни я мусив боротися зі своїм ворогом, зі своїм суперником його ж зброєю. Мені справді здавалося, що їй буде там добре. Там, на краю околиці, тихо, наче на сільській вуличці; через муровані загорожі звисають віти дерев, за дощаними парканами співають півні. Мені здавалося, що все те має зачарувати її, чимось нагадуючи життя на селі, за яким вона так жалкувала.

Нарешті вчора ввечері все було готове для її переселення до нового будинку. Белізер мав сказати їй, що я чекаю на неї у Рудиків, і прийти з нею на час вечері. Я приїхав заздалегідь і, радіючи, мов дитина, гордо походжав по нашому маленькому помешканню, де все сяло чистотою, на вікнах висіли красиві світлі завіси, а на каміні стояли великі букети троянд. Вечір був прохолодний, я розпалив вогонь, і дім набув вигляду обжитого затишного житла; це не могло не радувати мене... І ось, – повірите? – у мій радісний настрій несподівано увірвалося похмуре передчуття. Воно спалахнуло миттєво, яскраво, немов електрична іскра: "Вона не прийде!" Марно я подумки називав себе божевільним, ставив на місце призначений їй стілець, готував для неї прибор, прислухався до кроків на тихій вулиці й бігав з кімнати в кімнату, де все чекало на неї. Я вже знав, що вона не прийде... Я завжди передчував кожную біду, кожне жорстоке розчарування. Так, ніби доля, перш ніж завдати мені удару, із співчуття застерігає мене, аби мені не було надто боляче.

Вона не прийшла. Белізер прийшов сам, дуже пізно, і приніс від неї коротку записку. Читати там, власне, було нічого. Кілька похапцем написаних слів повідомляли мене, що п. д'Аржантон небезпечно захворів і вона вважає за свій обов'язок повернутись до нього, аби сидіти біля його узголів'я. Як тільки він видужає, вона повернеться знову до мене. Захворів! Про це я не подумав. Адже я також міг би стогнати і таким чином утримати її біля своєї постелі... Ох, негідник! Як же добре він її знає! Як досконало вивчив цю слабку й добру жінку, що звикла всім для нього жертвувати, вічно його опікати. Адже Ви лікували його від тих дивних нападів, на які він скаржився в Етьйолі і які так швидко минали за столом після доброго обіду. Тепер у нього знову виникла та сама хвороба. Але мати, безумовно, тільки чекала нагоди, щоб повернути собі його ганебну прихильність, і охоче клюнула на нехитру принаду. Боюсь, якби я захворів, по-справжньому захворів, вона, можливо, й не повірила б!.. Та повернімося до моєї сумної пригоди: чи спроможні Ви уявити мене в тому будиночку

серед усього, що сам приготував до зустрічі з нею, хтозна-скільки вибігавши за покупками, доклавши неймовірних зусиль, марно витративши усі гроші? О жорстока, жорстока!.. У мене не було ніякого бажання залишатися там, і я повернувся до своєї колишньої кімнати. Той будиночок здавався мені надто сумним, таким сумним, ніби там нещодавно мешкав небіжчик, бо в моїй уяві мати давно жила в тому домі. Я пішов, покинувши догорати ще не згаслий вогонь, залишивши букети троянд, з яких потім тихо спадали пелюстки на мармурову дошку каміна. Будинок орендовано на два роки, і я залишив його за собою на увесь термін під впливом того забобонного почуття, завдяки якому ми лишаємо гостинно відчиненими дверцята клітки, з якої вилетіла наша улюблена пташка. Якщо мати повернеться, ми оселимося там разом. А не повернеться – я там ніколи не житиму. Життя в самотині було б надто сумним, воно нагадувало б траур...

Тепер я Вам про все розповів. Чи є потреба попереджувати, що цього листа я писав лише Вам і що Сесіль не повинна його читати? Я згорів би з сорому. Боюсь, що у її очах ця ганебна пригода кине тінь і на мене, на моє чисте кохання до неї. Можливо, вона навіть розлюбить мене... Ох, друже мій, що зі мною буде, якщо скоїться таке лихо? Крім неї, у мене нікого немає. Її ніжність – для мене все. І коли мене опанував невимовний відчай, коли я опинився сам у порожньому домі, де все, здавалося, глузувало з мене, у мене була лише одна думка, лише один крик душі: "Сесіль!.." А що коли вона також мене покине?.. Найстрашніше в зраді любої людини те, що після цього в серце закрадається страх нових зрад. Однак я не повинен навіть думати про щось подібне. Адже Сесіль мені пообіцяла, дала слово, а вона ж ніколи не обманює.

Джсек".

ІХ. Мала не хоче більше бачитися

Він іще довго сподівався, що мати, зрештою, повернеться. В ранковій і нічній тиші, коли він сидів за книжками, йому не раз вчувався шурхіт її сукні в коридорі, її легкі кроки біля дверей. Буваючи в Рудиків, він завжди заглядав до будиночка на Бужковій вулиці, безглуздо сподіваючись застати в ньому матір. Адже він повідомив матері адресу, написавши їй: "Наш новий дім чекає тебе... Він твій... Ти можеш перебратися туди будь-коли..." Але мати і не обізвалася. Вона покинула його назавжди, остаточно і безповоротно. І йому було від того дуже тяжко. Немає рани болючішої від тієї, яку завдає мати, бо її жорстокість протиприродна: вона сприймається як фатальна помилка долі чи небесна кара.

Зате Сесіль була мов добра чарівниця, котрій відомі створені природою цілющі ліки з пахощами квітів, лісів, полів. Крім того, вона знала чарівні слова, котрі знімали біль, уміла пильним поглядом улити в тіло силу, а її невичерпна лагідність кидала виклик жорстоким ударам долі. Підтримувала його також праця, виснажлива, уперта праця. Вона була немов залізна кольчуга, що гнітить тіло, зате захищає від смертельних ран. Поки з ним жила мати, вона часто мимоволі заважала йому. Надто неспокійну Іда мала

вдачу, надто мінливими були її бажання. Мати то квапливо одягалася, збираючись на прогулянку, то, раптом вирішивши залишитись дома, за хвилину скидала і капелюшка, й шаль. Вона й рада була б не заважати сину, проте її незграбне силкування не турбувати Джека лише погіршували становище. Тепер, після її від'їзду, Джек просувався в навчанні семимильними кроками і надолужував згаяний час. Він щонеділі їздив до Етьйоля і відчував, як від поїздки до поїздки ростуть його знання, його кохання. Лікар захоплювався успіхами свого учня. Мовляв, якщо він так навчатиметься й далі, то за рік здобуде звання бакалавра і зможе вступити на перший курс медичного факультету. Саме слово "бакалавр" тішило Джека і викликало на його обличчі радісну широку усмішку, а коли він вимовляв те таємниче слово при Белізері та його дружині – після чергового запою Ріберо їхнім компаньйоном знову став Джек, – маленька мансарда немовби більшала й світлішала. Несподівано й рознощиця хліба загорілася бажанням навчитися грамоті. Вечорами, закінчивши лагодити й церувати одяг, вона наполягала, щоб Белізер навчав її читати, і він показував їй літери, тицяючи в них квадратним пальцем так, що майже затуляв їх.

Старий Ріваль захоплювався Джековими успіхами, та далеко менше захоплення викликало в лікаря здоров'я його підопічного. На початку осені у хлопця знову почався кашель, щоки запали, в очах з'явився гарячковий блиск, а рука, яку він щонеділі подавав Рівалеві, була гаряча, аж пашіла.

– Не подобається мені твій стан, – казав добряга-лікар, стурбовано дивлячись на свого учня. – Ти перепрацьовуєш, весь час тримаєш у напрузі свій мозок, не даєш спочити голові... Не гарячкуй, збав трохи навантаження... У тебе іще вдосталь часу, хай йому біс! Сесіль нікуди не втече від тебе.

Атож, звичайно, не втече! Тепер вона була іще уважніша до нього, ще лагідніша, іще ближча. Вона, напевне, розуміла, як усе життя йому не вистачало ніжності, і хотіла, щоб у її коханні він знайшов таке потрібне для нього щастя. Саме це й насторожувало нашого друга Джека, підогрівало його неугасимий запал до роботи. Він працював по сімнадцять годин на добу, уриваючи час у сну і не відчуваючи втоми; перебував у стані збудження, яке стократ помножувало його силу: держак преса на заводі Ессендеків здавався йому не важчим, ніж перо.

Людським можливостям немає меж. І Джек, безупинно тримаючи свій організм у гарячковому збудженні та цілковитій байдужості до решти радощів та розваг, досяг такого стану, який буває часом у індійських факірів, коли і біль дає втіху. Він ладен був благословляти холод у мансарді, який удосвіта, о п'ятій ранку, проганяв міцний сон двадцятирічного юнака, ладен був благословляти сухе покашлювання, що заважало йому заснути до пізньої ночі. Траплялося, сидячи за столом, він раптом відчував дивовижну легкість у всьому тілі, прозріння ясновидця; його думка ширяла, наче вільний птах, пам'ять миттю схоплювала все прочитане, та водночас його раптово опановували кволість і безсилля. Часом йому здавалося, ніби він весь розчиняється й летить у невідомий захмарний світ, і тоді перо саме ковзало по папері, а в книжці не було жодного складного місця, якого він не міг би зрозуміти і вмити засвоїти. Немає

сумніву: він подолав би усі труднощі і досягнув мети, якби була дотримана одна умова: шлях, по якому хлопець мчав із запаморочливою швидкістю, мусив бути без перепон. Та й справді, за таких обставин небезпечний навіть слабкий поштовх, а йому судився страшний удар.

"Завтра не приїзди. Тиждень нас не буде.

Ріваль".

Джек одержав цю телеграму від лікаря в суботу ввечері, коли рознощиця хліба прасувала йому чисту білизну, а він радісно усміхався, передчуваючи у кінці трудового тижня радість наступного вихідного дня. Несподіваний від'їзд друзів, лаконізм телеграми, казенний шрифт замість знайомого почерку друга вкинули Джека в жах. Він чекав листа від Сесіль чи хоча б від лікаря, що пояснив би йому цю таємницю, але листів не було, і цілий тиждень Джек жив, опанований лихоманкою страху, гарячкової тривоги і невиразних надій. Варто було хмарині набігти на сонце, і його серце стискалося, а коли сонце знову виринали з-за хмар, у нього теж світлішало на душі.

Насправді ні лікар, ні Сесіль нікуди не від'їздили. Лікар утримував закоханого в Парижі, аби поступово приготувати його до страшного удару, – несподіваної, нечуваної ухвали Сесіль, яку, як сподівався Ріваль, його онука ще може змінити.

Все сталося несподівано. Якось увечері, повернувшись додому, лікар побачив на обличчі Сесіль якийсь дивний вираз: похмурий, рішучий. Поблідлі вуста були щільно стиснуті, красиві темні брови супилися. За всю вечерю дідові не вдалося викликати в неї жодної усмішки, а коли він мов ненароком сказав:

– У неділю, коли приїде Джек...

Вона різко урвала його:

– Я не хочу, щоб він приїздив...

– Що сталося?

Дід приголомшено подивився на неї. Бліда, мов стіна, вона твердо повторила іще раз:

– Я не хочу, щоб він приїздив... Нехай більше не приїжджає.

– Що сталося?

– Дещо дуже важливе, дідусю: я не можу стати Джековою дружиною.

– Не можеш?.. Ти мене лякаєш, дитино. Що сталося?

– Нічого не сталося. Просто для мене дещо відкрилося у мені самій. Я не люблю його, я помилялася.

– Та що за нещастя! Що це на нас звалилося? Сесіль, дитино моя, схаменися! Ви що, посварилися? Це ж дрібниці!

– Ні, дідусю, клянуся тобі, це не дрібниці. Я люблю Джека, як брата, не більше. Я змушувала себе кохати його, але тепер бачу, що це неможливо.

Лікаря аж затрусило: у нього майнула згадка про дочку.

– Ти любиш іншого?

Онука почервоніла.

– Ні, я нікого не люблю... Я не хочу одружуватись.

У відповідь на всі лікареві умовляння й докази Сесіль повторювала своє:

- Я не хочу виходити заміж.

Він спробував вплинути на її самолюбство: що скажуть у навколишніх селах? Мовляв, молодий чоловік місяцями не вибував з їхнього дому, усі вважали його нареченим...

Прагнучи викликати в Сесіль співчуття, Ріваль сам розчулився:

- Ти уявляєш, який це буде для нього удар?.. Ти поламаєш йому життя, загубиш його майбутнє.

В нападі хвилювання у Сесіль судомно пересмикнулося обличчя. Старий Ріваль узяв її за руку.

- Благаю, маленька моя... Не квапся із таким рішенням... Давай почекаємо трохи... Ти подивишся, все обміркуєш...

Але вона спокійно й твердо відповіла:

- Ні, дідусю, це неможливо. Я хочу, щоб він якомога скоріше довідався про мої почуття... Я знаю, що завдам йому болю, однак що довше ми зволікатимемо, то більшим буде той біль. Він наростатиме з кожним днем. Та й мені буде тяжко з ним бачитись. Я не вмію ні брехати, ні прикидатися.

- Значить, я повинен заявити йому, що він тут зайвий? - обурено крикнув лікар, схоплюючись зі стільця. - Гаразд, я так і зроблю... Та хай би вас грім побив! Ви, жінки...

Сесіль поблідла, затремтіла і подивилась на діда з таким відчаєм у очах, що він зразу урвав себе на півслові.

- Ні, ні, доню моя, я не гніваюсь... Не знаю, що на мене найшло... Зрештою, в тому, що сталося, винна не стільки ти, як я сам. Ти ще зовсім дитина. Я не повинен був... Ох, який же я дурень!.. Невже я до самої смерті не наберуся розуму?..

Найтяжче було написати Джеку. Ріваль зіпсував кілька аркушів, починаючи всі листи зі слів: "Джеку, сину мій, мала не хоче більше бачитися з тобою". Він не міг більше придумати жодного слова. "Мала не хоче більше бачитися з тобою..." Нарешті старий лікар вирішив: "Краще я з ним сам побалакаю..." І аби виграти час та підготуватися до важкої розмови, він попросив Джека відкласти приїзд на тиждень, невиразно сподіваючись, що з часом онука, може, отямиться.

Цілий тиждень вони не згадували про попередню розмову. А в суботу Ріваль сказав дівчині:

- Завтра він приїде. Ти не змінила своєї думки? Твоє рішення остаточне?

- Остаточне! - твердо відповіла Сесіль, і кожен склад цього бездушного слова відгукувався гірким болем у Рівалевому серці.

У неділю Джак за своїм звичаєм приїхав раннього ранку і одним духом подолав відстань від станції Еврі до Етьйоля. Коли він переступав поріг дому, його охопила незбагненна тривога, хоча, здавалося, для цього не було ніяких підстав, адже його завжди так радо тут зустрічали.

- Пан Ріваль чекає на вас у саду, - сказала служниця, відчиняючи йому двері.

У Джека похололо на душі. Він миттю відчув: сталося лихо. Схвильоване обличчя

добряги-лікаря ще дужче налякало його. Той, провівши сорок років життя біля узголів'я хворих і, здавалося б, звикнувши до людських страждань, увесь тремтів і був схвилюваний не менше, ніж його учень.

- А Сесіль немає?..

Ось про що перш за все запитав бідний юнак.

- Ні, друже мій, я залишив її... там... де ми були. Вона там побуде деякий час.

- Довго?

- Так, дуже довго.

- Отже... Отже, вона не хоче більше бачитися зі мною, пане Рівалю?

Лікар не відповів. Аби не впасти, Джек важко опустився на лавку.

Розмова відбувалася в глибині саду. Був лагідний і ясний листопадовий ранок. На зелені білястою пеленою лежала роса, над землею завис туман, застуючи осіннє сонце, і все це нагадувало йому про день, проведений із Сесіль у Кудре, збір винограду, пагорби над Сеною і їхні перші несміливі слова любові на тлі величної природи, слова, що нагадували перший щебет пташок перед їхнім вильотом із гнізда. Оце так річниця!.. Помовчавши, лікар по-батьківському поклав руку хлопцеві на плече.

- Не побивайся, Джеку... Може, вона ще отямиться... Вона ще така молода! Можливо, це лише випадкова примха.

- Ні, пане Рівалю, ви чудово знаєте: у Сесіль не буває примх... Це було б надто жорстоко: задля примхи вдарити ножем просто у серце... Ні, я переконаний: вона дуже довго обмірковувала своє рішення, і воно далось їй нелегко. Вона знала, що значить для мене її любов, - без її любові я не зможу жити на світі. І якщо вона відважилася на це, значить вважала, що мусить зробити так. Я повинен був очікувати цього. Таке велике щастя, та щоб дісталось мені, мені! Це ж неможливо! Якби ви знали, скільки разів я думав: "Це було б надто добре. Мої мрії не можуть здійснитися..." І що ж? Вони таки не здійснились. От і все.

Зусиллями волі Джек ледве стримав ридання, від якого, здавалось, ось-ось задихнеться. Потім важко підвівся. Лікар узяв його руки в свої.

- Прости мені, бідна моя дитино... У всьому, що сталося, тільки моя вина. Але я сподівався зробити вас обох щасливими.

- Ні, пане Рівалю, не винить себе. Сталося те, що мусило статися. Я Сесіль не рівня. Вона не могла мене покохати. Вона жаліла мене, і якийсь час їй здавалося, що це кохання. Маючи добре серце, вона помилялася. А тепер врешті прозріла, і її налякала відстань між нами. Та байдуже! Послухайте, що я вам скажу, дорогий мій друже, і перекажіть їй мої слова: незважаючи на всю жорстокість завданого мені удару, є одна річ, завдяки якій я ніколи не гніватимусь на Сесіль...

Широким жестам він показав на небо, на лани, на весь обрій.

- Минулого року, в один із таких днів, я відчув, що кохаю Сесіль, і уявив, ніби й вона може мене покохати. І відтоді для мене почалася найщасливіша, єдина щаслива пора в моєму житті. Цілий рік я жив повним неповторним щастям, і тепер, оглядаючись назад, я розумію: він вартий людського віку. Того дня я народився на світ, а сьогодні

моєму життю настав край. То був благословенний час, коли лиха доля вперше, здавалося, забула про мене, і я цим завдячую тільки вам та Сесіль. Я ніколи цього не забуду.

Джек обережно вивільнив руки із тремтячих лікаревих долонь.

- Ти вже йдеш, Джеку?.. Ти не обідатимеш зі мною?..

- Ні, спасибі, пане Рівалю!.. Я був би занадто нудним гостем сьогодні.

Він твердою ногою перетнув сад, пройшов у хвіртку і, не оглядаючись, швидко пішов від колись гостинного дому. А якби оглянувся, то побачив би нагорі, на другому поверсі, за білизнаю ледь відхиленої завіси свою кохану, котра, збліднувши так само, як і він, тремтіла й плакала, простягаючи до нього руки, але й не думала втримати його.

Відтоді журба і туга оселилися в домі Рівалів. Будиночок, який за останні місяці повеселішав і неначе оновився, тепер знову став так само похмурим, як і рік тому, навіть похмурішим, бо його мешканці лишилися без надій і радощів. Лікар стривожено стежив за онукою, котра часто блукала в самотині по садку чи годинами сиділа в колишній уже відчиненій материній кімнаті, де, здавалося, тепер хотіла оселитися сама, ніби не що інше, як туга, надавала їй право на це помешкання скорботи. Там, де колись проливала сльози Мадлен, тепер мовчки страждала її донька, й бідному дідові нерідко уявлялося, що нагорі, біля вікна, сидить, безсило опустивши голову під тягарем важкого горя, не мовчазна онука, а його давно покійна рідна дочка... Невже й Сесіль також помре? Чому?.. Що її мучить? Якщо вона не любить Джека, чим пояснити її смуток, бажання бути на самоті з таємними думками, знемогу й млявість, що не полишали її навіть тоді, коли вона клопоталася в хатніх справах? Якщо ж вона не розлюбила хлопця, то чому відмовилася бачитися з ним? Добряга-лікар відчував якусь приховану від нього таємницю, невпинну боротьбу в душі його онуки. Та варто було обізнатися до неї, щось запитати, як Сесіль бентежилася, замикалася в собі, вважаючи, мабуть, лише себе відповідальною за власне рішення й чинячи так, як їй веліло її сумління. Добросердного лікаря так турбувала її незбагненна поведінка, що він навіть забув про Джекове горе. Йому було достатньо й свого нещастя, своїх турбот, про які він ні на хвилину не міг забути, а все думав, думав, дошукувався причин, і бричка, якою він з ранку до вечора колесив сільськими дорогами, та старий кінь, котрий з роками став ще норовистішим, могли б немало розповісти про його муки, судячи про них хоча б із того, як тремтіли віжки у його старечих руках.

Якоїсь ночі біля дверей Рівалевого дому зателенькав дзвоник, кличучи лікаря до чергового хворого. Надворі голосила баба Солена. Судячи з бабиних слів, "її старий, бідний її старий надумав дати дуба". Ріваль, який не оглядався на власне горе і похилий вік, коли потрібна допомога хворому, і завжди на перший поклик був на ногах, швидко поїхав із Етьйоля до Вільшаника. Баба Солена жили з дідом біля "Parva domus", віддалік дороги у вогкій темній землянці з погано підігнаними дверима, куди треба було спускатися, як у погріб, - такі селянські хижки часів Лабрюйера пережили всі довколишні замки. У землянці з глиняною долівкою тільки й меблів було, що

потріскана старезна скриня та кілька клишоногих лавок. Освітлював той барліг лише вогонь у грубці, де потріскували і шипіли крадені дрова... Тут у всьому вгадувалася рука злодія, – в уламках полірованих дошок, прихилених до стіни, в рушниці, що стояла у кутку поблизу груби... Про те саме свідчили всі пастки, сильця, тенета й величезні, схожі на рибальські, сіті – браконьєри їх розкидають восени на скошених полях. У темному кутку на рам'ї замість постелі, серед ганебних злиднів "давав дуба" старий. Він "давав дуба" після шістдесяти років браконьєрства, сидіння ночами в засадах по ровах, у снігу, по болотах, утечі поповзом від кінних жандармів. "Давав дуба" через те, що все життя трусився, як заєць, і радий був хоча б померти у своїй норі.

Зайшовши у землянку, лікар ледь не задихнувся від диму спаленого запашного зілля, що забивав усі інші запахи занедбаного житла.

– Що ви в чорта тут палили, бабо Солена?!

Стара збентежилася і хотіла щось збрехати, але Ріваль про все вже здогадався, не чекаючи її пояснень.

– Сюди, мабуть, приходив ваш сусіда, той душогуб?

Ріваль не помилився. Останнім часом Гірш і справді випробовував на нещасному старому зловісну дію "лікування" запашними речовинами. Йому дедалі рідше траплялася нагода поуправлятися на людях. Селяни його побоювалися, і він мусив остерігатися етьйольського лікаря, який оголосив нещадну війну цьому недоуку. Його вже двічі викликали в Корбейль до прокурора і пригрозили кримінальним покаранням, якщо він не припинить протизаконної лікарської практики. Та Солени жили так близько під нього і були такі нікчемні!.. Хоч як боявся Гірш поліції, а все ж таки не втримався перед спокусою.

– Швидше! Швидше! Навстіж двері! Відчиніть вікно!.. Ви ж бачите: він, бідолаха, задихається!

Стара кинулася до дверей і до вікна, бурмочучи:

– Ох, бідний мій старий, ох, бідний мій старий!.. А той же обіцяв, що поставить його на ноги... І де це бачено: отак дурити божих людей!.. А ми темні та забиті...

Схилившись над хворим, лікар нащупував його ледь чутний пульс, і тут із-під ганчір'я, наваленого на лігво, почувся замогильний хрипкий голос:

– Скажи йому, бабо... Скажи йому, бабо... Поправляючи у грубі хмиз, стара і далі скоромовкою щось бурмотіла, і вмирущий знов обізвався ледве чутним голосом:

– Скажи, бабо... Скажи...

Ріваль пильно подивився на бабу Солену. Її обвітрене, мов у старої індіанки, лице почервоніло й набрало кольору випаленої цегли. Баба підійшла ближче й пробубоніла:

– Хай йому пек! Усе через нього, через сусідського того фельшара... То він мене підбурив, аби я розказала панночці, хоч вона й добра дівчина... А вона так зажурилася...

– Якій ще панночці? Про що ви? – стрепенувся лікар, відпустивши руку хворого.

Баба вагалася. І знову почувся вже слабший, наче з того світу, голос браконьєра:

– Скажи... Я хочу, щоб ти сказала...

- Добре, будь, що буде, таки скажу, - рішуче обізвалась баба. - От що, паночку Ріваль: той гаспид тицьнув мені двадцять франків - і носить же земля таких нечестивців! Ох, святий боже! - аби я розказала мамзель Сесіль усе, як було, про її батька й матір.

- Негідниця! - рикнув розлючений Ріваль і, ухопивши за барки, брутально струснув її. - Як ти посміла?!

- Та все через оті двадцять франків, добрий паночку... Якби не двадцять франків того гаспида, я здохла б, а нічого не сказала б... Клянусь, як перед Богом, до якого піде ця християнська душа, що я й не знала нічого! Він сам мені все розказав, щоб я їй переказала.

- Паскуда! Недаремно він погрожував помститися!.. Тільки хто ж міг йому все розповісти, та ще й так невідворотно скерувати його помсту?

Почувся невиразний стогін, а слідом - жалібний різкий крик. Так немовлята сповіщають про своє народження, а вмирущий - прощається з життям. Лікар повернувся до його лігва. Баба "сказала", тож її дід нарешті міг віддати богові душу. Гріхам старого лиходія й ліку не було, але, позбувшись цього чи не єдиного докору совісті, дід, можливо, відчув полегкість, ідучи на той світ.

Лікар усю ніч боровся з передсмертною агонією старого браконьєра, рятуючи рештки його життя, але заглянув у вікно світанок, дід здригнувся, і його не стало...

Скільки потрібно було витримки, щоб залишатися і далі віч-на-віч із умирущим та бабою, котра сиділа навпочіпки перед вогнем і не наважувалась ні обізватися, ні звести очей на лікаря! Сидячи з обов'язку в задушливій землянці, задумавшись, Ріваль зводив докупи ще неясні для нього здогади про мотиви мерзенних підступів баби Соленої й Гірша. Коли дід кінчився, лікар заїхав до "Parva domus" і, переконавшись, що негідника Гірша там немає, хутко повернувся до Етьйоля. О, якби Ріваль застав підлого ворога, що, прагнучи помститися йому, завдав удару його онуці, той дурисвіт відчув би на власній шкурі, що таке колишній корабельний хірург.

Повернувшись, він відразу пішов до кімнати Сесіль. Нікого. Навіть ліжко не розстелене. Він затремтів і знову кинувся до "аптеки". І там нікого. Тільки відчинена колишня кімната Мадлен, і там, серед реліквій, що нагадували про дочасно померлу дорогу людину, на низенькій молитовній лавці, зігнувшись, спала Сесіль, котра, напевне, цілу ніч навколішки звіряла Богові свою скорботу, молилася і плакала. Почувши дідові кроки, вона розплющила очі.

- Дідусю!

- Отже, ті негідники відкрили тобі таємницю, яку так ревно ми все життя приховували від тебе. Боже мій! Скільки ми докладали зусиль, скільки вживали заходів перестороги, аби уберегти тебе від того жаху! І ось ти дізнаєшся про нашу біду від чужих людей, від ворогів! Сердешна моя!..

Сесіль схилила голову на дідові груди.

- Годі! Нічого не кажи! Мені так соромно!..

- Навпаки, я мушу все сказати... Я весь час думаю, в чому причина твоєї відмови

Джеку? Скажи, ти через це відмовилася вийти за нього заміж?

- Так, через це.

- Але чому? Чи не могла б ти пояснити своїх підстав?

- Я не хотіла, щоб він знав про материну ганьбу, а сумління не дозволяло мені щось приховувати від свого майбутнього чоловіка... Мені лишалося тільки одне. Так я й зробила.

- Отже, ти його любиш, ти його ще любиш?

- Усім серцем. І я вірю, що його кохання не дозволило б йому відмовитись від свого слова. Мені самій належало позбавити його цієї жертви. Не можна брати шлюб із дівчиною, чий батько або невідомо хто, або злодій і фальшивомонетник.

- Помиляєшся, дитино моя. Джек пишався б шлюбом із тобою, був би щасливий мати тебе за дружину, хоча він усе знає. Я сам йому розповідав.

- Не може бути!

- Ох, лихе дівчисько, якби ти мені більше довіряла, я не дозволив би завдати потрібного кинджального удару нашому щастю.

- Значить, Джек знав, хто я така?

- Я вважав за свій обов'язок попередити його ще рік тому, коли він зізнався мені, що любить тебе.

- І, незважаючи на це, він не відмовився від мене?

- Яка ти ще дитина! Він же любить тебе... До того ж ваші долі такі подібні.... Він також безбатченко, його мати ніколи не була заміжня. Між вами тільки й різниці, що твоя мати була свята, а його...

І так само, як свого часу він розповідав Джекові про Сесіль, тепер він повідав Сесіль про дитинство Джека, про нескінченні нещастя лагідного й доброго хлопця, покинутого змалку, вигнаного з дому підлітком, і несподівано, перебираючи в пам'яті і переповідаючи Джекове минуле він збагнув, що стало причиною теперішнього нещастя.

- Я думаю, це вона!.. Це вона завдала такого удару!.. - раптом вигукнув лікар. - Вона розповіла при Гіршеві про ваш майбутній шлюб... Так, так, я тепер переконаний у цьому... Це через оту навіжену ти дізналась про драму, яку ми роками старанно приховували від тебе... Вона і є його лихою долею! Такий удар могла завдати бідному хлопцеві тільки його мати.

Сесіль слухала дідову розповідь, і її опановував відчай: дівчина раптом уявила, яких страждань даремно завдала й без того нещасливому Джеку. Вона хотіла б вибачитися, упасти перед ним навколішки.

- Джек... Бідний, любий мій!.. - ридаючи, повторювала Сесіль.

Вона стільки вистраждала сама, що як ніхто розуміла, якої рани завдала своєму другу.

- О, як він, мабуть, страждав!

- І тепер страждає, будь певна!

- А ти про нього не довідувався, діду?

- Ні, не довідувався. Проте і він міг би приїхати й розповісти тобі свої новини, - усміхаючись, відповів Ріваль.

- Можливо, він тепер не схоче приїздити.

- Ну, що ж, поїдьмо самі до нього... Сьогодні неділя. Він не на заводі. Знайдемо його й привеземо сюди, до нас... Хочеш?

- Ще й питаєш!

За декілька годин Ріваль з онукою їхали до Парижа.

Невдовзі після їхнього від'їзду до будинку підійшов спітнілий, згорблений під тягарем важкого кошеля торговець капелюхами. Він уважно подивився на невеликі зелені двері, побачив мідну табличку і по складах натужно прочитав:

- Дзві...нок до лі... ка... ря... Тут! - нарешті сказав він, утер лоба і подзвонив.

Молода служниця, побачивши бродячого торговця, що часто блукають селами, злякалася і тільки прохилила двері.

- Вам кого?

- Хазяїн дому...

- Його немає.

- А його дочка?..

- Її також немає.

- А коли вони прийдуть?

- Не знаю.

І двері різко зачинилися.

- Боже мій!.. Боже мій!.. - хрипко простогнав бродячий торговець. - Невже він сам отак помре?

І він розгублено стояв серед дороги, не знаючи, що діяти.

Х. Богадільня

Того вечора на набережній Августинців, неподалік від Академії, у апартаментах редактора журналу "Огляд майбутніх поколінь" відбувалося велике літературне зібрання. На той літературний вечір, влаштований на честь повернення Шарлотти, були запрошені всі графомани й віршомazi, вся потолоч, що крутиться біля мистецтва. Вечір був дуже урочистим: на ньому д'Аржантон мав прочитати дописану нарешті до кінця найбільшу свою поему "Розрив". Треба сказати, що це найвидатніше його твориво вилуплювалося на світ божий якраз тоді, коли Шарлотта принесла йому своє чистосердечне каяття і повернулася до поетового лона. Як же було й далі оплакувати відсутність невдячної, змальовувати муки кинутого коханця? І сміх і гріх! Для д'Аржантона це було іще прикріше через те, що його уперше відвідало таке тривале й плідне натхнення. Повагавшись кілька днів, він бравово вирішив на все начхати.

- Тим гірше! Все одно писатиму... Будь-який збіг обставин не повинен шкодити мистецтву.

Комізм видовища був незрівнянний: автор побивався, що його покинула коханка, а

"люба утікачка" сиділа серед запрошених і слухала, яка вона "лиха", "зрадлива", перед тим вписавши своїм красивим почерком усі ті "чарівні" епітети у зошит із рожевими шовковими зав'язками. Коли поему було закінчено, д'Аржантону закортіло прочитати її всім своїм знайомим не так із честолюбства митця, як із дрібного марнославства полюбовника, якому хочеться оголосити всім знайомим: невільниця повернулася до нього і цього разу їй не вирватись. Ніколи ще у тій квартирі на п'ятому поверсі не бачили такого бучного вечора, стільки розкішних квітів, драпірування, прохолодних напоїв, а білосніжна з блідо-голубими фіалками сукня "любої утікачки" якнайкраще відповідала безсловесній ролі, відведеній їй д'Аржантоном на час читання. Опинившись там, ніхто й не здогадався б, що уся та пишнота обснована грошовими клопотами, мов крильця метелика, що опинився у павукових тенетах. Журнал нидів, доживаючи останні дні, з номера в номер ставав дедалі тоншим і виходив у світ щоразу через більші проміжки часу. Процвиндривши на нього половину спадку, д'Аржантон тепер серйозно подумав, як би його продати. Плачевний стан справ та кілька майстерно зіграних "нападів" назавжди повернули віршомазу його несповна розуму Шарлотту. Варто було йому стати перед нею у позу творця, котрий зазнав поразки і зневірився у своїх силах, всіма покинутий утратив віру у свою зрадливу зірку, що, зблиснувши, зникла за хмарами в темряві ночі, і Шарлотта дала йому врочисту клятву:

– Віднині я твоя... Твоя навіки!..

Під час читання поеми Шарлотта сиділа в удавано байдужій позі і раз у раз червоніла, чуючи в кожній строфі всім зрозумілі натяки, ледь прикриті прозорою легкою вуаллю, як прикривають вуаллю лице деякі з кокеток, що тільки раді, коли їх пізнають. В одному місці в поемі були досить драматичні рядки. В останній пісні волею д'Аржантової уяви його кохана втікачка, повернувшись до коханця, помирала, не знісши мук, перенесених у розлуці. Д'Аржантон власноруч заплющує їй очі, притягаючись у вічному коханні:

Поховав я в могилу з тобою

Кращу частку самого себе,

Що оплакує й любить тебе...

І велич душі героя поеми, ладного все забути й пробачити, і гірка доля нещасливої жінки були такі зворушливі, що всі присутні аж схлипували, а найдужче плакала, звичайно, Шарлотта, адже, зрештою, помирала саме вона, а такі речі найбільше розчулюють тих, кого вони стосуються безпосередньо.

Несподівано якраз у цей патетичний момент, коли д'Аржантон обводив слухачів самовдоволенням поглядом, двері вітальні нагло розчинилися, і покоївка в чепчику з різнобарвними стрічками, одна з тих безцеремонних служниць, які часто бувають у таких, як Шарлотта, жінок, з переляканим виглядом увірвалася до вітальні і крикнула, звертаючись до хазяйки:

– Пані!.. Пані!..

Усі посхоплювалися з місць.

– Що сталося?.. Що там таке?

- Там якийсь чоловік...

- Чоловік?

- Атож, бридкий такий, обшарпаний... Він хоче побалакати з панною. Я йому сказала, що пані немає вдома, що він не може з нею побачитись. Тоді він сів на сходах і сказав, що почекає її.

- Зараз іду...- схвильовано пробелькотіла Шарлотта, ніби здогадуючись, від кого прибув гонець.

Але д'Аржантон миттю заступив їй дорогу.

- Ні в якому разі!.. Ні в якому разі!.. - заявив він і звернувся до найдужчого серед гостей - Лабассендра:- Піді глянь, що там за приبلуда!

- Іду!.. Іду!.. Беу!.. - громовим голосом відгукнувся співак і, розпростуючи плечі, вийшов за двері.

Д'Аржантон, на губах якого все ще тремтіла розсічена надвоє поетична строфа, швидко став на попереднє місце перед каміном і налаштувався читати далі. Проте двері прочинилися знову, і Лабассендр, просунувши у щілину голову й руку, поманив віршомазу до себе. Розлючений д'Аржантон кинувся до передпокою.

-Та що там таке? Що сталося?

- Джек нібито дуже хворий, - прошепотів йому Лабассендр.

- Перестань!.. Хай пошукають дурнішого!

- Так доводить цей обдертус.

Д'Аржантон подивився на "обдертуса" - непривабливого, зніяковілого, - і висока згорблена постать під дверима здалася йому знайомою.

- Ви прийшли за його дорученням?

- Ні, я прийшов не за дорученням, - відповів чоловік. - Він занадто хворий, щоб давати якісь доручення... Уже три тижні не підводиться з ліжка... Дуже, страшенно хворий...

-Що з ним?

- Щось у легенях. Лікар сказав, що більше тижня він не протягне. І ми подумали, я і жінка, що треба попередити матір. Я й прийшов...

- Хто ви такий?

- Я Белізер, Бель, як пані казали на мене. Не сумнівайтесь, вони добре знають і мене, й мою жінку.

- Ось що, пане Белізер, - глузливо заявив віршомаз. - Передайте тому, хто вас послав, що прийом цей загалом непоганий, але не новий. Нехай придумає щось хитріше.

- Що ви кажете? - перепитав бродячий торговець, якому були недоступні "нищівні слова".

Але д'Аржантон уже зачинив двері, і Белізер, що тільки одним оком устиг побачити яскраво освітлену, повну людей вітальню, залишився оторопіло стояти на сходах.

- Дрібниці!.. Помилився дверима, - зайшовши до кімнати, недбало кинув герой літературного вечора.

І поки він велично читав далі свою поему, бродячий торговець під крупою і пронизливим вітром покvapливо йшов темними вулицями, поспішаючи повернутись до Джека, до свого бідного друга, що згорав на убогій койці у мансарді...

Джек захворів того самого дня, коли повернувся з Етьйоля. Нікому нічого не кажучи, він ліг у ліжку, і відтоді у нього почалася гарячка, сильна гарячка і нежить, а потім надричний кашель, почувши який, лікар попередив Джекових друзів, що його хвороби треба остерігатися.

Белізер хотів сповістити пана Рівалю, але Джек рішуче відмовився, вперше вийшовши із летаргійного стану-Сусіди радили покласти Джека в лікарню. "І йому там краще буде, і вам не доведеться витрачатися". Проте порядність, бідняцька гордість не дозволяли їм скинути Джека на чужих людей; їм здавалося, що, віддавши Джека на чужі руки, вони порушили б неписані закони їхньої спілки. Однак вони вже дійшли краю. Одна біда вела за собою другу: що тяжчим ставав стан хворого, то більше дошкуляли нестатки, і Белізери не мали іншої ради, як сповістити про все Шарлотту, "писану пані", як обурено казала рознощиця хліба. Вона й послала свого чоловіка на набережну Августинців.

- Та дивись, приведи її, бо вона ще й не прийде... Побачить матір, то, може, йому полегшає, нашому сердезі. Він про неї й не згадує. Гордий!.. Але б'юсь об заклад: вона не виходить йому з голови.

Не спромігся Белізер привести Джекову матір. Тож не дивно, що повертався він похнюплений, невеселий, та ще й дуже занепокоєний: як то його зустріне дружина?

А тим часом рознощиця хліба, тримаючи на колінах заснулу дитину, тихо розмовляла з сусідкою, Левендре, що сиділа поряд із нею перед пічкою, у якій сумно горів слабенький вогонь, "вдовиний вогонь", як кажуть у народі, і сторожко прислухалася до важкого Джекового дихання, що долиняло із-за запони, та надсадного кашлю, що душив хлопця.

- Ти сам?.. - здивовано запитала рознощиця хліба

Белізер пошепки розповів, що його не пропустили до Джекової матері, що вусань не дозволив йому зайти до кімнати.

- Ну й падлюки!.. Та й ти теж добра ганчірка!.. Чого ти його боїшся?.. Треба було турнути його, живосилом зайти до кімнати і крикнути в лице тій негідниці: "Пані, ваш син помирає!"

І вона красномовним материнським поглядом огорнула свого малюка, що спав у неї на колінах.

- Ох, бідний мій Белізер!.. Народився ти мокрою куркою і помреш нещасною мокрою куркою.

Бродячий торговець мовчки похнюпився. Він знав, що не минути йому прочуханки, та все ж не міг позбутися клятої несміливості; вік проходивши безконечними шляхами й дорогами з таким-сяким дозволом на роздрібну торгівлю, завжди залежачи від примх жандармів та поліцейських, він став таким приниженим і лякливим, що ніякі зусилля його бравої жінки не могли вигнати з нього страху.

- У мене вони не одкрутилися б, я напевне привела б її сюди! - не вгавала його бойова половина, стискаючи кулаки.

- Не хваліться, голубонько, - їдко зауважила Левендре. - Погано ви знаєте таких хвойд.

Відтоді, як Іда де Барансі нишком вибралася з будинку, розбивши її надії на швейну машинку чи командитне товариство для її чоловіка, вона величала Джекову матір не інакше, як "хвойдою". Щойно зайшов до кімнати і сам Левендре. Ледаче подружжя без запрошення, як заведено в бідних сім'ях, тепер що не вечір заглядало до Белізерів, аби нібито поспитати, як себе почуває хворий. Довідавшись, що дамочка не приїхала, Левендре виголосив довгу тираду про сучасних Фрін^[3].

- Не про те мова, - урвала базіку рознощиця хліба, що терпіти не могла пустопорожньої балаканини. - Що нам робити тепер? Не можемо ж ми допустити, щоб бідний хлопець віддав богові душу через брак догляду.

Обоє Левендре в один голос заторохтіли:

- Зробіть, як вам радив лікар: одвезіть його до шпиталю при церкві Божої матері. А звідти його відправлять до богадільні.

- Тсс!.. Тсс!.. Не так голосно!.. - зашипів на них Белізер, показуючи на завісу, за якою метався в гарячці хворий. Запала коротка мовчанка, тільки чулося, як шурхотять грубі полотняні простирадла. - Я впевнений, що він усе чув, - розсердився на них бродячий торговець.

- Велика біда!.. Він вам ні сват, ні брат; ви тільки позбудетеся клопоту, здавши його до лікарні.

- Він наш компаньйон! - не витримав Белізер, вкладаючи у це слово всю гідність і беззастережну відданість свого простодушного серця.

Це було так зворушливо, що розчулена рознощиця хліба зашарілася і подивилася на чоловіка повними сліз очима. Левендре, низуючи плечима, пішли додому, і як тільки за ними зачинилися двері, в кімнаті стало ніби затишніше і тепліше.

Джек справді все чув. Він завжди чув усі розмови. Відтоді як, набувши ще грізнішої форми, знову спалахнула його легенева хвороба, до якої додалася розпука втраченого кохання, він не підводився з ліжка. Ні, він не спав, але свідомо відвертався від навколишнього життя, замикався в мовчанні, якому не зраджував навіть під час страшної гарячки та нестерпних галюцинацій, його широко розплющені очі невідривно дивилися у глибину кімнати, і якби похмура, порепана, поорана зморшками, як лице старої баби, стіна могла раптом заговорити, вона розповіла б, що в його нерухомих очах сновиди було накреслено вогненними літерами: "Усьому край... Гіршого не буває..." Але це бачила тільки стіна, - сам бідолаха ніколи не скаржився. Він намагався навіть усміхатися своїй дебелій доглядальниці, коли та підбадьорювала його, поячи гарячими відварами зілля.

Отак наодинці зі своїм відчаєм він перебував довгі самотні дні, чуючи у своїй мансарді відгомін праці і проклинаючи свою вимушену бездіяльність. І чому він не вдався таким міцним та здоровим, як інші? Чому не може легко долати життєвих

знегод?.. А проте, задля кого тепер працювати? Мати пішла від нього, Сесіль зреклася його... Цих двоє жіночих облич настирливо стояли у нього перед очима, ні на годину не покидали його. Як тільки розвіювалась весела, але неприваблива усмішка Шарлот-ти, на її місці поставав чистий образ Сесіль, котрий наче вуаллю огортала таємниця її незбагненого зречення, а знесилений, неспроможний поворухнутися Джек лежав пластом, надривно, хрипко дихаючи і чуючи, як шалено стукає в скроні і у зап'ястя кров. Напади його глухого кашлю впліталися в різноманітний навколишній гомін, чергувалися із завиванням вітру у димоході, з гуркотом омнібусів на брукованій вулиці, з фуркотінням ткацького верстата у сусідній мансарді.

На другий день після розмови з сусідами рознощиця хліба, ще не знявши білого від борошна фартуха, зайшла до кімнати дізнатись, як хворий перебув ніч, і остовпіла: змарнілий, як привид, але вже одягнений Джек стояв біля плити і сперечався з Белізером.

- А це що таке? Ви чому не в ліжку?!

- Йому, бачите, закортіло встати, - невесело відповів їй Белізер. - Хоче йти до лікарні для бідняків.

- До богадільні? Чого раптом?.. Ми погано вас доглядаємо? Вам чого-небудь бракує?

- Ні, друзі мої!.. Ви люди щедрі й віддані... Тільки я не можу далі лишатися тут. Прошу вас: не тримайте мене. Так треба... Я хочу піти.

- Як же ви, дороженький, дійдете туди? Ви ж ледве стоїте на ногах.

- Знаю, я трохи скидаюся на руїну. Та коли треба дійти, я дійду. Мені Белізер допоможе. Колись же водив він мене по Нанту. А тоді я не стояв на ногах так само, як і тепер.

Бачачи таку наполегливість, приятелі мусили поступитися. Джек обняв на прощання рознощицю хліба, мовчки, з тугою в серці попрощався з кімнаткою, у якій йому так добре мріялося й працювалося і яку він добре знав - йому не судилося побачити знову, сперся на Белізерову руку і вийшов.

На той час приймальний передпокій шпиталю був розташований навпроти собору Богоматері, в похмурій сірій квадратній будівлі з кількома сходами при вході. Сюди від пагорбів Менільмонтана дорога, здавалось, не мала кінця! Вони часто зупинялися біля тумб, у закутках поблизу мостів, але пронизливий холод не давав спочити. Над містом нависло низьке, сіре грудневе небо, і тут схудле обличчя хворого здавалося ще блідішим і виснаженішим, ніж було у його кімнатці. Через натужну ходу Джеків чуб злипся від поту, у хлопця паморочилася голова, перед очима кружляли чорні будинки, стічні рови й обличчя перехожих, що співчутливо дивилися на жалюгідну пару убогих нещасних чоловіків. У безжальному Парижі, де життя - ненастанна війна, молодий робітник нагадував пораненого в бою, якого товариш під градом картечі веде в лазарет, перш ніж знову повернутися в пекло смертельної битви.

Було іще зовсім рано, коли вони добулись до шпиталю. Проте в залі чекання головного приймального покою давно юрмилися люди. Одні стояли, інші сиділи на

дерев'яних лавках, поставлених навколо великої пічки, в якій потріскували дрова й гуло полум'я. Повітря було задушливе і важке, людей хилило на сон, і всі знемагали: бідолахи-хворі, що з вуличного холоду зразу потрапляли у цю лазню, лікарняні службовці, котрі щось писали за скляною перегородкою, санітар, що пригнічено підкидав дрова у пічку. Коли Джек, спираючись на Белізерову руку, зайшов до приміщення, всі присутні повернули голови и вступилися в нього похмурими і стривоженими очима, ніби кажучи: "Лиха година!.. Ще одного принесло!.."

Та й не дивно: у шпиталях та богадільнях такий наплив хворих, старих і немічних, що місця там домагаються будь-якими засобами, всі сперечаються, мало не б'ються за кожне ліжко. Муніципальні й церковні власті із сил вибиваються, благодійність росте і шириться, однак хворих все одно далеко більше, ніж місць. А відбувається так тому, що жорстокий Париж – розсадник хвороб сприяє виникненню найнезбагненніших, найскладніших захворювань, а допомагають цьому злидні й розпуста, дві найголовніші суспільні виразки, що ведуть за собою всі лиха. Численні жертви згубного впливу столичного міста, жалюгідно згорбившись, сиділи на брудних, облуплених лавах цього шпитального передпокою. В міру того як надходили люди, їх ділили на дві досить великі групи: з одного боку – скалічені на заводах маховими колесами й шестернями парових машин, осліплені і спотворені кислотами у фарбарнях; з другого – хворі з гарячкою, недокрів'ям, сухотами: у них трусилися руки й ноги, у декотрих були перев'язані очі, одні кашляли глухо, інші різко й надсадно, і коли в одному кутку починався кашель, здавалось, то несамовито звучать розладнані інструменти зловісного жаского оркестру. А які на них були лахи, черевики, шапки, капелюхи! Страшно було й дивитися на виношене, дране лахміття отих людей, – в дірки позабивалось болото, штани й спідниці забрьохані, адже чи не всі знедолені пленталися сюди пішки так само, як Джек. Усі хворі стривожено чекали медичного огляду, після якого буде вирішено, покладуть їх до шпиталю чи ні. Ви б тільки послушали їхні розповіді про свої болячки! Кожен, зумисне їх перебільшуючи, намагався переконати сусідів, що він хворіший, ніж інші. Джек слухав похмурі розповіді, сидячи між одутлим хирлявим чоловіком, котрого душив кашель, і нещасною, худою, як тінь, молодою жінкою, що загорталася в чорну велику хустку. Ніс і губи хворої, топкі і знекровлені, губилися на її мертвотно-блідому обличчі, на якому, здавалось, ще жили тільки очі, широко розплющені блукаючі очі, що вже ніби бачили близьку кончину. Стара у хустинці, зав'язаній вузликом на лобі, ходила по залі з кошиком у руках і пропонувала напівживим, битим лихоманкою людям запорошені черстві галети й хлібці; кожен відштовхував її руку, а вона й далі мовчки обходила людей. Нарешті двері відчинилися, і до зали увійшов нервовий сухорлявий чоловік у білому.

– Лікар!

На лавах усі змовкли, тільки подужчав кашель, та ще більше повитягувалися обличчя. Гріючи біля пічки змерзлі руки, лікар обводив хворих тим проникливим твердим і допитливим поглядом, під яким завжди щуляться п'яниці та шахраї. Потім

він почав обхід зали; слідом ішов його помічник, що видавав направлення до різних шпиталів та богаділень. І як же раділи нещасні хворі, коли лікарі обіцяли покласти їх до лікарні! Зате скільки було розгубленості, скільки було благань, коли їм заявляли, ніби вони не такі то вже й хворі! Огляд прибулих відбувався побіжно і грубувато: надто багато зібралося тут бідолах, що могли годинами торочити лікареві про свої недуги, приплітаючи до своїх розповідей всілякі історії, що не стосувалися справи. Важко навіть уявити невігластво, простодушність і затурканість цієї бідноти, серед якої дехто навіть боявся назвати власне ім'я чи сказати адресу, аби чогось не сталося потім, і з переляку плів казна-що.

- А вас, пані, що непокоїть? - питається лікар жінки, до якої тулиться хлопчик років дванадцяти.

- Мене, пане, нічого, а з моїм хлопцем щось трохи не те.

- Гаразд, і що ж з ним не те? Скоріше.

- Він глухий, пане... Це почалося в нього... Зараз скажу...

- А, глухий? І на яке вухо?

- На обидва, головним чином, пане.

- Як це: "головним чином"?

- Саме так, пане... Агов, Едуарде, встань, коли до тебе говорять... На яке ти вухо не чуєш? - голосно перепитує вона сина і термосить його, щоб він підвівся.

Але той мовчить, наче бовдур.

- На яке ти вухо не чуєш? - кричить мати і, подивившись на оторопілого хлопця, додає, повернувшись до лікаря:- Бачите, пане, я ж вам казала: на обидва, головним чином.

Трохи згодом лікар звертається до Джекового сусіда, одутлого виснаженого хворого:

- На що скаржитесь?

- Болить у грудях, пане... Наче вогнем пече.

- Ага! У грудях пече... А ви горілки не попиваєте?

- Та що ви, пане, і в рота не беру! - обурено відказує той.

- Чудово. Отже, горілки ви не п'єте. А вина?

- Вино п'ю, пане. Але міру знаю.

- І яка ж ваша міра?.. Гадаю, не один літр?

- Знаєте, коли як, пане: часом більше, часом менше.

- Атож, я розумію... Наприклад, у дні зарплати...

- Атож, звісно, в дні зарплати, не вам пояснювати... Зберуться приятелі...

- Авжеж. Таким чином ви набираєтеся в дні зарплати... Ви муляр, платять вам щотижня, і щонайменше чотири рази на місяць ви напиваєтеся до безтями... Прекрасно. Покажіть язика!

І хоч би як п'яниця відмагався, а мусить визнати гріх - у лікаря не менший досвід, ніж у справжнього слідчого.

Нарешті дійшла черга й до Джека. Лікар уважно оглянув хлопця, запитав про

Джеків вік і про тривалість його хвороби. Джек відповідав натужно, хрипло, в грудях щось свистіло, а Белізер, стоячи у юнака за спиною, прикро хитав головою, моргав і скрушно випинав товсті губи.

– Підведіться, хлопче, – сказав лікар і приклав вухо до вогкої сорочки хворого, аби його послухати. – І ви прийшли пішки?

– Пішки, пане.

– Неймовірно! Як ви змогли йти в такому стані?.. У вас, мабуть, залізна воля. Але більше я вам цього не дозволю. Вас понесуть на ношах. – І додав у бік помічника, який виписував направлення. – Шаріте... В палату святого Іоанна Богоугодного.

Не додавши більше й слова, лікар перейшов до, іншого хворого.

Серед тисяч хвилинних і невиразних видовищ, що так само несподівано зникають, як і виникають на велелюдних паризьких вулицях, чи бачили ви щось гнітючіше, аніж видовисько накритих смугастим тиком нош, які розмірено похитуються у руках санітарів, один з яких іде попереду, а другий позаду? Ті ноші – водночас і ліжко, й саван, а невиразні обриси людського тіла, яке під укривалом безмовно терпить усі поштовхи й струси, навівають перехожим похмурі сумні думки. Жінки, побачивши їх, хрестяться так само, як і при зустрічі з катафалком. Інколи по безлюдному тротуару йдуть із ношами самі санітари, та найчастіше їх супроводять заплакана мати, дочка або сестра, страждаючи подвійно, адже до хвороби рідної людини додається ще й нестерпне приниження, знайоме всім біднякам. Так і Джек чув не лише кроки носіїв, а й нерівну шкрьогаючу ходу доброго торговця, що час від часу торкався його руки, аби нагадати своєму другові, що він не всіма покинутий.

Знесилений, розморений безперервним похитуванням, Джек нарешті опинився в Шаріте у палаті святого Іоанна Богоугодного, розташованій на третьому поверсі будинку, що стояв у глибині заднього двору. Від згаданої палати зі стелею, підпертою чавунними стовпами, віяло нудьгою і безнадією. Вікна її з одного боку виходили на похмурий двір, а з другого – на садок у вогкому вибалку. Двадцять ліжок тулилися одне до одного у декілька рядів; посеред зали стояла величезна піч, а коло неї – двоє великих крісел, стіл і буфет із мармуровою стільницею. Такою була ота оселя...

Коли Джек увійшов до палати, кілька схожих на привидів хворих у широких темних халатах і в бавовняних ковпаках припинили мовчазну гру в доміно і обернулися в бік прибульця. Інші, ті, що грілися біля груби, розступилися, щоб пропустити його. У похмурій величезній палаті був тільки один світлий закуток, де за склом сиділа сестра-хазяйка, а перед нею здіймався невеликий, гарно і зі смаком вбраний престол в ім'я пречистої діви, де на мереживному покривалі лежали штучні квіти, у підсвічниках горіли свічки з білого воску, а довгі обвислі рукави одіяння гіпсової мадонни, що простирала до бога руки, скидалися на крила. Сестра-хазяйка підійшла до Джека і тонким монотонним голосом, звук якого поглинало чернече укривало на голові й апостольник, співчутливо промовила:

– Бідний хлопчина, який же він хворий!.. Треба його негайно покласти. Швидше! Щоправда, у нас нема вільного ліжка, але он те, скраю, скоро звільниться. Тому, хто

його займає, недовго лишилося. А поки що для новенького ми поставимо ноші.

Ношами вона називала розкладне ліжко, встановлене санітаром поруч із койкою, котра незабаром мала звільнитися; з неї долинали глухі стогони і зітхання, ще зловісніші через розпачливу байдужість тих, хто їх чув. Не було сумніву: там помирала людина, але Джек сам був таким хворим і поглинутим своїми сумними думками, що навіть не помічав лиховісного сусідства. До нього мов крізь густу пелену долинув голос Белізера, котрий прощався з ним і обіцяв прийти завтра, потім – цокання котелків та олив'яних мисок, у які наливали суп, а згодом – перешіптування біля ліжка: мова йшла про якогось "одинадцятого-біс", що був небезпечно хворий. А йшлося не про когось – про нього... Тепер він уже не був Джек, а хворий "одинадцять-біс" із палати святого Іоанна Богоугодного.

Заснути хлопець не міг, хоча відчував, як усе його тіло сковує заціпеніння, якась смертельна знемога, і в цей час його вирвав із напівзабуття ясний і спокійний жіночий голос:

– Помолімося, брати мої!

Джек невиразно бачив біля престолу темну жіночу постать, що стояла навколішки у грубому сукняному одянні, та хоч як прислухався до молитви, що співуче й швидко, безупинно лилася із уст черниці, майже нічого не міг зрозуміти. Та все ж останні слова молитви долинули до його слуху:

– Поможи, о Господи, і друзям моїм, і ворогам, і ув'язненим, і подорожнім, і недужим, і помираючим...

І тоді Джека нарешті здолав неспокійний, тривожний сон, але й уві сні в його свідомості перепліталися стогони вмирущего сусіда по ліжку і видива закутих у ланцюги в'язнів та подорожніх, що понуро чвалали безконечним шляхом.

... Він і сам був одним із таких подорожніх. Ось він плуганить дорогою, схожою на шлях до Етьйоля, тільки та дорога якась довша, покрученіша, і з кожним кроком стає ще довшою. Сесіль та мати ідуть попереду, та хоч як він їх гукає, не хочуть його почекати, хоча вони недалеко, – Джек бачить, як поміж дерев мають їхні сукні. Він наздогнав би їх, коли б ішов не шляхом, а навпрошки, але понад узбіччям з ровами вилаштувались величезні машини із страшними роззявленими пащами, з яких назустріч йому виринається зловісне хрипіння та язики полум'я з чорним димом. Зусібіч на нього чигають парові струги і пили, шатуни, гаки та поршні яких гупають оглушливо, наче ковальські молоти. Тремтячи зі страху, Джек усе ж таки відважується прослизнути між ними, але залізні потвори ловлять, хапають, намагаються розірвати його на шматки, разом із шкірою здирають з нього робочу блузу, обпалюють йому ноги розпеченими болванками, обсипають усе тіло пекельним приском, що пропікає його до глибини грудей. Він відчайдушно бореться, намагаючись вирватися на волю, втекти в Сенарський бір, що тягнеться обабіч шляху... І ось він нарешті у прохолодному затінку під густими кронами великих дерев, але вже не дорослий, а зовсім маленький хлопчик. Йому десять років. Він повертається після однієї з чудових прогулянок з лісником, але он там, за поворотом доріжки, на нього чатує баба Солена, сидячи на в'язанці хмизу із

садовим ножом у руці. Джек хоче втекти, але стара кидається за ним навздогін через увесь величезний похмурий безмовний ліс, де долом чути лише шум верховіть. Джек усе біжить і біжить... Проте баба біжить іще прудкіше за нього... Він щораз голосніше чує за спиною гупання її ніг, її хекання, шерхіт в'язки хмизу об прив'язаний до неї кролячий сажок. І ось вона хапає Джека, бореться з ним, валить додолу, а потім усім тягарем тіла всідається на його дитячі груди і давить на них колючою в'язанкою...

Джек раптово прокидається. Він пізнає велику палату, освітлену нічниками, бачить ряди ліжок, чує важке дихання... То тут, то там тишу розриває кашель. Отже, це вже не сон, та все ж таки він і далі відчуває: на нього тисне щось холодне, важке, нерухоме, зловісне... На Джеків крик збігаються санітари, поквапливо звільняють його від жахливого тягара і перекладають безвладне тіло на сусіднє ліжко, навкруг якого з похмурым скреготом зсовують занавіски.

XI. Вона не прийде

– Ну, й сонько!.. Нумо, одинадцятий-біс, вставаймо!.. Обхід.

Джек розплющує очі, і перше, що бачить–нерухомі, довгі аж до підлоги завіси, які з усіх боків затуляють сусіднє ліжко.

– То як, хлопче, добре сьогодні вас налякали?.. Ваш бідолаха-сусід в агонії упав просто на ваші ноші. Мабуть, перелякалися?.. А тепер, будь ласка, трохи підведіться, треба вас оглянути... Ох, як ми ослабли!

Той, хто звертається до Джека, – чоловік років тридцяти п'яти – сорока; він в оксамитовій шапочці, у великому білому фартусі, що закриває груди аж до підборіддя, з білявою борідкою і ледь сміхотливим поглядом розумних очей.

Лікар вислуховує Джека, ставить йому кілька питань:

– Хто ви за фахом?

– Механік.

– П'єте?

– Пив... Тепер не п'ю.

Обидва помовчали.

– Яким же було ваше життя, бідний хлопче?

Лікар більше нічого не каже, аби не лякати хворого, але Джек помічає на його обличчі таке саме болісне зацікавлення і співчуття, яке бачив напередодні у приймальні при соборі Богоматері. Ліжко оточують практиканти. Завідуючий відділенням пояснює їм симптоми, виявлені у хворого. Судячи з усього, дуже небезпечні й незвичайні симптоми. Студенти по черзі підходять до Джека й особисто переконуються у справедливості міркувань їхнього керівника. Джек підставляє спину усім отим зацікавленим вухам і нарешті після неодноразово повторених слів: "Вдихніть... Видихніть... Свистяче хрипіння, рипіння у верхівках і нижній частині легень... Скоротечні сухоти", – розуміє, що стан його дуже тяжкий, такий тяжкий, що після того, як лікар продиктував рецепт одному з практикантів, медсестра підходить до

його нош і м'яко, обережно запитує, чи є у нього в Парижі хтось із рідних чи близьких, кого можна було б сповістити? Чи не чекає він кого-небудь, адже сьогодні неділя?

Близькі? Стривайте! Ось вони. Поблизу нош переступають з ноги на ногу дві постаті, чоловік і жінка, не наважуючись підійти ближче. У них прості добрі обличчя, і вони йому всміхаються. Крім них, Джек не має ні рідних, ні друзів. Лише ці двоє ніколи не заподіяли йому жодного зла.

- Ну, то як? Що з вашим здоров'ям? Трохи покращало? - питає його Белізер, якому вже повідомили, що його товариш помирає, і він, щосили стримуючи сльози, намагається здаватись веселим, його дружина кладе на полицку поблизу Джека два чудових апельсини, які принесла до лікарні. Потім, розповівши йому новини про свого головатого сина, вона сідає у вузькому проході між ліжками поруч із своїм чоловіком, що мовчки похилив голову. Джек також мовчить. Про що він думає?.. Його широко розплющені очі нерухомо дивляться удалину. Про що він думає?.. Мабуть, про його думки могла б здогадатися лише мати.

- Скажіть, Джеку, - несподівано питає його рознощиця хліба. - Чи не сходити мені по вашу матінку?..

Згаслий погляд хворого оживає, хлопець усміхається і зводить очі на добру жінку... Так, йому хочеться саме цього. Тепер, відколи Джек зрозумів, що незабаром помре, він забуває про всі біди й нещастя, про всі кривди, заподіяні йому матір'ю. Йому конче треба бачити її поруч, пригорнутися до неї. Рознощиця хліба кидається до виходу, але чоловік стримує її, і вони про щось перешіптуються біля узніжжя Джекових нош. Белізер не хоче, щоб дружина ішла туди. Він знає, що вона люта на "дамочку", що вона ненавидить вусатого, і якщо її не впустять у дім, вона напевне підніме гвалт, і її - все може бути - ще заберуть у поліційний відділок. Страх опинитися у поліції все життя не дає Белізерові спокою. Рознощиця хліба добре знає, який боязкий її чоловік, як легко виставити його за двері.

- Ні, ні! Не турбуйся, цього разу я її приведу, - каже він під кінець так переконано, що добра жінка таки погоджується.

І він іде. Ось він уже на набережній Августинців, але цього разу йому щастить ще менше, ніж минулого.

- Вам до кого? - питає консьєрж, зупиняючи Белізера при вході, перед самими сходами.

- Я до пана д'Аржантона.

- Це ви вчора приходили?

- Авжеж, - простодушно відповідає йому Белізер.

- Ну то знайте: вам нічого туди йти - там нікого немає... Вони поїхали за місто і не скоро повернуться.

- За місто? У таку негоду? У такий холод і сніг? - Це здається Белізерові неймовірним. Та марно він наполягає, марно доводить, що син пані дуже захворів, лежить у лікарні. Консьєрж усе мотає на вус, але не дозволяє невезучому посланцеві навіть переступити через половик перед сходами. І доведений до розпачу Белізер знов

опиняється на вулиці. Раптом йому сяйнула чудова думка. Джек ніколи не розповідав, що сталося між ним і Ріваліями. Лише сказав, що його шлюб не відбудеться. Але ще в Ендре, а згодом у Парижі, відтоді, як Джек поселився у Белізерів, між ними часто заходила мова про доброту старого лікаря. А що коли він, Белізер, знайде лікаря і приведе до смертного одра свого бідного друга любу й приємну йому людину? Сказано – зроблено! Белізер забіжить додому, завдасть на спину кошеля з капелюхами – без нього він ніколи не йде в дорогу – ї, згорбившись та тремтячи від холоду, почвалає великим шляхом на Етьйоль, де колись уперше зустрівся з Джеком. Гай-гай! Ми уже бачили, що його чекало у кінці неблизької дороги.

Тим часом його дружина, сидючи в узголів'ї хворого друга, не знає, що й думати. Чому так довго нема чоловіка? Як заспокоїти хворого, схвилюваного майбутнім материним приходом? Його хвилювання тим більш гарячкове, що це вихідний, неділя, і до кожного лікарняного ліжка ідуть і йдуть родичі, друзі... Із вулиці, зі сходів чути невиразний гомін і звуки кроків, що наростають і гучнішають у лункому дворі й коридорах. Щохвилини відчиняються двері, і Джек вдивляється у відвідувачів. То переважно робітники або охайно вдягнені дрібні торговці. Вони снують поміж рядами ліжок, розмовляють із хворими, до яких прийшли, підбадьорюють їх, намагаються розвеселити їх анекдотом, родинним спогадом чи розповіддю про цікаву зустріч на вулиці. Часто голос у них уривається, бо в горлі застряє клубок сліз, але вони щосили силкуються, щоб їхні очі залишалися сухими. Іноді чути недоладні фрази, туманні натяки і недововки, часом западає тяжке мовчання, збентеження. Воно й не дивно: що не кажи – здоровому нелегко сипати словами на зім'яту подушку вмирущого. Джек наче за пеленою чує тихий гомін голосів та перешіптування; в повітрі витає запах апельсинів. Щоразу, коли заходить новий відвідувач, Джек зазнає дедалі більшого розчарування: спираючись на підвішену на мотузку палицю, він трохи підводиться, переконується, що то знов не мати, і падає на ноші ще знесиленіший, опанований ще більшим розпачем, ніж досі. Як буває з умирущими, щораз тонша нитка життя, стаючи надто слабкою, щоб утримати роки непокірної юності, веде його до раннього дитинства. Джек стає хлопчиком. Він уже не механік Джек, а малюк Джек (не Жак, а саме Джек!), хрещеник лорда Пімбока, білявий хлопчик у вельветовому костюмчику... Він чекає маму...

А її немає й немає...

А люди йдуть і йдуть – жінки й діти, іноді зовсім малята. Вони здивовано спиняються, побачивши змарнілого, у лікарняному халаті, батька; радісно вигукують, роздивляючись усі дива престолу, і черниця ледве їх угамовує. Але Джекова мати не з'являється. Рознощиця хліба вичерпала всі запаси свого красномовства. Яких тільки припущень не робила ця добра жінка!.. Висловлювала здогади, що д'Аржантон захворів, що вони, мабуть, поїхали за місто – адже це неділя, – а тепер не може й уявити, що далі придумувати, і, аби взяти себе в руки, розгортає на колінах квітчасту хусточку й повільно чистить на неї апельсини.

– Вона не прийде, – каже Джек так, як казав колись у будиночку в Шаронні.

Різниця тільки в тому, що цього вечора голос його хрипкіший і в ньому, незважаючи на кволість, вчувається гнів:

- Я переконаний: вона не прийде!

І нещасний хлопець, украй знеможений, заплющує запалі очі. Та він не засинає, не впадає у забуття, на нього хвилями накочуються думки про інші злигодні й нещастя, виринають уламки його кохання, і він подумки розпачливо кличе: "Сесіль!.. Сесіль!.." – проте цей крик душі ні разу не злітає з його уст.

Почувши Джеків стогін, черниця підійшла до нош і тихо запитала рознощицю хліба з широким, мокрим від сліз обличчям:

- Що з ним, бідним хлопчиком?.. Йому не гірше?

- Це через матір, сестро; мати не йде до нього... Він цілі дні її чекає... І так, сердешний, мучиться!..

- Треба її швидше сповістити.

- Мій чоловік пішов по неї. Та ба!.. То така птаха!.. Певно, боїться закаляти в лікарні сукню...

І раптом, украй розлючена, вона схоплюється на ноги.

- Не плач, голубчику, – каже вона Джекові так, ніби розмовляє з своїм малим сином. – Зараз я сама сходжу по неї, по твою матінку.

Джек чув, як Белізериха вийшла, але і далі раз ураз хрипко повторює, втупившись у двері:

- Вона не прийде... Вона не прийде!..

Черниця намагається трохи розрадити кого:

- Заспокойтеся, дитино моя...

І тоді, наводячи жах, він підводиться з нош і, ніби марячи, надсадно хрипить:

- Хіба я не казав: вона не схоче прийти до мене... Ви її не знаєте: вона гірша за мачуху. Усі нещастя, що спіткали мене в житті, завжди ставалися через неї. Моє серце – суцільна рана після усіх завданих нею ударів... Коли той гад прикинувся, ніби захворів, вона прожогом кинулася до нього та там і зосталася... А коли я помираю, вона не йде навіть провідати... Вона лиха, лиха, гірша за мачуху! Це через неї я помираю, а вона перед моєю кончиною не хоче мене побачити.

Знесилений спалахом гніву, Джек знову падає на подушку; схилившись над ним, черниця утішає, заспокоює його, а тим часом зловісно гасне короткий зимовий день, і на повиту снігом землю налягають жовтуваті похмурі присмерки.

На набережній Августинців з екіпажа вийшла Шарлотта й д'Аржантон. Обоє у вечірніх туалетах, хутрах, світлих рукавичках – вони верталися з концерту. Шарлотта в оксамитовому вбранні, оздобленому мереживом, уся аж сяяла. Тільки подумати: вона з'явилася на людях зі своїм поетом і знову всім довела, що її врода не зів'яла! Її обличчя зарум'янилося від холоду, і вона й справді здавалася вродливою в той лиховісний вечір, тим паче що була вся в хутрах, а у такому обрамленні жіноча врода іскриться і сяє, мов коштовний камінь на оксамиті свого футляра. Рослява міцна селянка, що вартувала біля дверей, кинулась їй напереріз:

- Пані, пані!.. Зараз же йдіть за мною!

- Пані Белізер!.. - збліднувши, пробелькотіла віршомазова полюбовниця.

- Ваш син страшенно хворий... Він вас кличе... Ходімо!

- Чого ви вчепилися до нас? - втрутився д'Аржантон. - Ану геть з дороги!.. Якщо той великий пан захворів, ми пришлемо нашого лікаря.

- Він має лікарів, їх у нього більше, ніж треба: він у лікарні.

- У лікарні?

- Так, поки що в лікарні. Проте йому недовго залишалося... Затямте це! І якщо ви хочете ще побачити його - поспішайте, бо буде пізно.

- Ходімо, ходімо, Шарлотто! Все це безсоромна брехня... Тут щось нечисте, - наполягав віршомаз, підштовхуючи свою Шарлотту до сходів.

- Пані! Ваш син ось-ось богові душу віддасть... А-а-а, нечистий би вас забрав!.. І плодяться ж на світ отакі матері!

І тут Шарлотта здалася.

- Ведіть мене, - сказала вона.

Жінки хутко пішли набережною, покинувши приголомшеного і розлюченого д'Аржантона, переконаного, що усе це - підступи його ворога.

Ледь рознощиця хліба вийшла з лікарні, як туди зайшло двоє занепокоєних запізнілих відвідувачів, дівчина і старий, що покvapливо пробиралися крізь зустрічний натовп.

- Де він?... Де він?..

Чарівне обличчя схилилося над Джековими ношами.

- Джеку, це я, Сесіль!

І справді, то була вона, вона. Ось її чисте обличчя, поблідле через безсонні ночі й пролиті сльози, в його долоні лежить її рука, благословенна маленька рука, котра приносила йому колись стільки радості й щастя, а потім якоюсь мірою стала причиною теперішнього його стану.

Хворий розплющує і знов заплющує стомлені очі, аби переконатися, що йому все це не сниться. Та це не марення: Сесіль тут, поруч. Він чує її сріблястий голос, вона говорить, просить прощення, пояснює, чому завдала йому стільки страждань... О, якби ж то вона знала, що їхні долі так подібні!.. І що більше хлопець чує її голос, то спокійніше стає в нього на душі, розвіюються його гнів, прикрі думки і муки.

- То ви справді досі любите мене?

- Я завжди любила тільки вас, Джеку. І любитиму довіку тільки одного вас.

Слова ніжності й кохання, пошепки промовлені у великій похмурій палаті, котра бачила стільки тяжких смертей, були тут такі незвичні й зворушливі, як туркотіння голубки, що випадково залетіла б у цю оселю людських страждань і залопотіла б крильми у складках лікарняних завіс.

- Як добре, що ви прийшли до мене, Сесіль! Тепер я ні на що вже не скаржуся. Ви поруч, і я можу спокійно померти, не нарікаючи на долю.

- Померти? Хто тут згадує про смерть? - пробасив лікар Ріваль. - Нічого не бійся,

сину, ми не дамо тебе їй у лапи. Ти вже й зараз маєш кращий вигляд, ніж тоді, коли ми прийшли.

І справді, несподівано Джек ніби відродився. Здавалося, в ньому знову спалахнуло життя – так спалахує сонце за мить до того, як пірне за обрій. Джек усе ще тримав руку Сесіль, притуляючи її до щок і пошепки звиряючи дівчині найпотаємніше.

– Ви дарували мені все, чого мені бракувало в житті. Ви могли б бути для мене усім на світі: другом, сестрою, дружиною, матір'ю!

Та незабаром його знов опанували млявість і заціпеніння, гарячковий рум'янець згас, і на обличчя налягла мертвотна блідість. Тільки тепер стало помітно, що наробила з ним хвороба: риси обличчя загострилися, щок запали, з кожним подихом у грудях чулося хрипіння і свист. Сесіль налякано дивилася на діда, в палаті густішали сутінки, і серця присутніх стискалися, відчуваючи, що насувається щось далеко скорботніше й таємничіше, ніж зимова ніч.

Раптом у Джека широко розплющилися очі, і він спробував підвестися:

– Чуєте?.. Чуєте?.. Хтось іде сходами... То вона...

Джек іще на хвилину напружив слух, щось невиразно пробурмотів, потім його очі знов заплющилися, і голова відкинулася на постіль.

Проте хворий не помилився. Дві жінки квапливо піднімалися сходами. Їх пропустили, хоча прийом відвідувачів уже закінчився. Бувають випадки, коли люди йдуть на порушення всіляких приписів. Перетнувши лікарняні двори, бігом здолавши усі круті сходи, Шарлотта завмерла перед дверима палати святого Іоанна Богоугодного.

– Мені страшно! – пробелькотала вона.

– Ходімо, ходімо! Немає ради... – відповіла напарниця. – Таким жінкам, як ви, не можна мати дітей!

І безцеремонно штовхнула її перед себе. Велика палата з голими стінами, запалені нічники, схожі на привидів хворі, що стояли навколішках, тіні від завісів навколо деяких ліжок, – усе це в одну мить постало перед Шарлоттиними очима. А далі, углибині, виднілися ноші, над якими схилилися два чоловіки і бліда мов смерть Сесіль Ріваль, така бліда, як той, чию голову вона підтримувала рукою.

– Джеку! Сину мій!

Лікар Ріваль розгнівано обернувся.

– Тсс!.. – пошепки цитьнув він.

Усі затамували подих. Почувся ледь чутний шепіт, тихий жалібний стогін і слідом за ним – зітхання.

Насилу втримуючись на ногах, Шарлотта боязко підійшла до постелі. Там лежав її Джек, тільки обличчя його стало, мов воскова маска, а руки простяглися вздовж нерухомого тіла, на якому вона розпачливо шукала хоч які-небудь ознаки життя.

Лікар схилився над ношами.

– Джеку, друже мій, це твоя мати... Вона прийшла... Вона ж, нещасна, простягнувши руки і ладна кинутися до сина, тихо обізвалася:

- Джеку!.. Це я... Я тут... Біля тебе...

Та син не ворухнувся.

Мати з жаху зойкнула:

- Він помер?

- Ні, - гнівно крикнув старий Ріваль. - Ні, він ВІДМУЧИВСЯ!

[1] Не при ділі (*лат.*)

[2] Сироп із глею (*лат.*).

[3] Фріна - афінська гетера (IV ст. до н. є.), що відзначалася надзвичайною вродою. Коли вона, звинувачена у нечестивій поведінці, з'явилася пред судом, її виправдали за виняткову красу. (*Прим, авт.*)